Oznaczono zmiany i wykreślenia

E-book na eduranga.pl

PODSTAWA 2024

HISTORIA

PODRĘCZNIK • LICEUM I TECHNIKUM • ZAKRES PODSTAWOWY

NOWA EDYCJA

WSiP

2

Spis treści

I. POCZĄTKI ŚWIATA NOWOŻYTNEGO

1. Nowe perspektywy: odrodzenie 8
2. Sztuka renesansu 14
3. Europejczycy odkrywają daleki świat 21

Warsztat historyka. Analiza listu 24

4. Jak odkrycia geograficzne zmieniły Europę i świat 31
5. Podział zachodniego chrześcijaństwa 37
6. Kościół katolicki wobec wyzwań reformacji 46

Powtórzenie działu I 52

Źródła – konteksty – polecenia 55

II. RZECZPOSPOLITA W XVI STULECIU

7. Rzeczpospolita i państwa ościenne 58
8. Demokracja szlachecka. Rzeczpospolita Obojga Narodów 65
9. Pierwsi królowie elekcyjni 73
10. Rzeczpospolita Obojga Narodów – narody i religie 78
11. Gospodarka Rzeczypospolitej Obojga Narodów 84
12. Kultura złotego wieku 89

Powtórzenie działu II 98

Źródła – konteksty – polecenia 101

III. EUROPA W XVII WIEKU

13. „Państwo to ja". Absolutyzm francuski 104
14. Rewolucja i triumf monarchii parlamentarnej w Anglii 111
15. Wojna trzydziestoletnia. Rywalizacja mocarstw w XVII w. 117
16. Kultura europejska w XVII w. 122

Powtórzenie działu III 128

Źródła – konteksty – polecenia 131

IV. RZECZPOSPOLITA W DOBIE WOJEN XVII WIEKU

17. Wojny Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w. 134
18. Kozacy, Moskwa i Rzeczpospolita w 2. połowie XVII w. 143
19. Rzeczpospolita i Szwecja: potop szwedzki 149
20. Rzeczpospolita i imperium osmańskie. Wiktoria wiedeńska 154

Warsztat historyka. Analiza pamiętnika 160

21. Rzeczpospolita w XVII w. – kryzys państwa 163
22. Kultura Rzeczypospolitej w XVII w. 169

Powtórzenie działu IV 178

Źródła – konteksty – polecenia 182

V. EUROPA I ŚWIAT W XVIII WIEKU

23. Postęp techniczny i przemiany gospodarcze w XVIII stuleciu 186
24. Oświecenie w Europie 193
25. Rosja w XVIII w. – początki mocarstwa 200
26. Absolutyzm oświecony w Prusach i Austrii w XVIII w. 208
27. Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki 213
28. Naród przeciw królowi. Rewolucja francuska 220
29. Francja republiką 227

Warsztat historyka. Analiza ilustracji 232
Powtórzenie działu V 234
Źródła – konteksty – polecenia 238

VI. RZECZPOSPOLITA W XVIII WIEKU

30. Rzeczpospolita w dobie unii polsko-saskiej 242
31. Próby reform i pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej 249
32. Kultura doby oświecenia w Rzeczypospolitej 255
33. Sejm Wielki i drugi rozbiór Rzeczypospolitej 263
34. Insurekcja kościuszkowska. Upadek państwa 270

Powtórzenie działu VI 278
Źródła – konteksty – polecenia 282

VII. OD EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ DO WOJNY KRYMSKIEJ

35. Kształtowanie się systemu napoleońskiego w Europie 286

Warsztat historyka. Analiza tekstu i obrazu 292

36. Napoleon a sprawa polska 296
37. Księstwo Warszawskie 302
38. Upadek Napoleona 308
39. Kongres wiedeński 314
40. Wiek pary i węgla. Rewolucja przemysłowa 320
41. Główne nurty polityczne w Europie w 1. połowie XIX w. 330
42. Władcy i narody 1815–1830 338
43. Wiosna Ludów w Europie. Wojna krymska 343

Powtórzenie działu VII 350
Źródła – konteksty – polecenia 356

Indeks ważniejszych pojęć 361

Jak korzystać z podręcznika?

Przeczytaj, zapamiętaj, dowiedz się więcej

Konstytuanta – zgromadzenie złożone z reprezentantów narodu, mające zadanie przygotowania i uchwalenia konstytucji.

Koalicja (fr. *coalition* – związek) – sojusz mocarstw lub partii politycznych zawiązany w celu osiągnięcia określonych korzyści.

objaśnienia ważniejszych pojęć

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

WARTO WIEDZIEĆ

BIOGRAM

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Finis Poloniae

Po bitwie pojawiły się w prasie europejskiej doniesienia, że wzięty do niewoli Kościuszko, miał wypowiedzieć słowa: *Finis Poloniae*.

zmiany i wykreślenia według podstawy programowej 2024

Porządkuj wydarzenia i procesy historyczne

NASTĘPSTWA

Sprawdzaj wiedzę, ćwicz i doskonal umiejętności

? Powiedz, dlaczego Henryk VIII przywiązywał tak wielką wagę do rozbudowy floty wojennej.

polecenia do ilustracji i map

POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób wynalezienie druku zmieniło życie Europejczyków.

polecenia na zakończenie lekcji

POWTÓRZENIE DZIAŁU V

powtórzenie najważniejszych wiadomości na zakończenie działów

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

teksty źródłowe i polecenia powtórzeniowe na zakończenie działów

Pamiętaj, by odpowiedzi do wszystkich zadań zamieszczonych w podręczniku zapisywać w zeszycie przedmiotowym.

Powtórzenie najważniejszych dat z klasy 1.

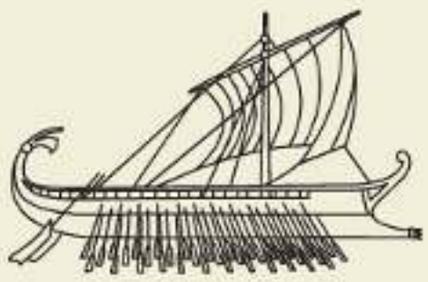

Świat

1453 r. – zdobycie Konstantynopola przez Turków

1096 r. – pierwsza krucjata do Ziemi Świętej

1054 r. – rozłam w chrześcijaństwie

800 r. – koronacja cesarska Karola Wielkiego

476 r. – upadek Cesarstwa Rzymskiego na Zachodzie

323 r. p.n.e. – śmierć Aleksandra Wielkiego

753 r. p.n.e. – tradycyjna data założenia Rzymu

VIII w. p.n.e. – początek wielkiej kolonizacji greckiej

IV tysiąclecie p.n.e. – pojawienie się pisma

IX tysiąclecie p.n.e. – początek rewolucji neolitycznej

n.e. 1500 1000 500 500 1000

p.n.e. 500 1000 3500

Polska

1505 r. – konstytucja nihil novi

1385 r. – unia w Krewie

1364 r. – utworzenie uniwersytetu w Krakowie

966 r. – chrzest Mieszka I

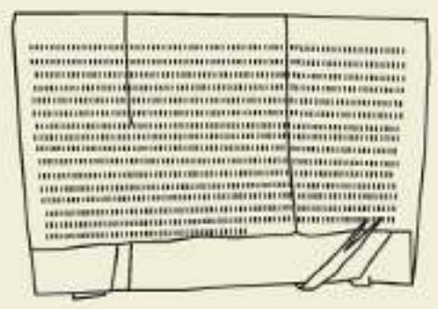

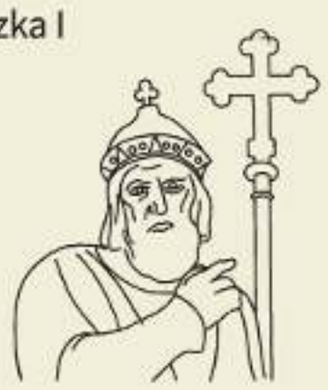

średniowiecze

starożytność

prehistoria

I. POCZĄTKI ŚWIATA NOWOŻYTNEGO

- Humanizm i odrodzenie
- Wielcy artyści włoskiego renesansu
- Odkrycia geograficzne. Stary i Nowy Świat
- Reformacja i reforma Kościoła katolickiego

W pracowni drukarskiej, miniatura z XVI w.
Do szybkiego rozpowszechnienia nowych idei przyczynił się wynalazek czcionki drukarskiej. Dzięki niemu książki można było drukować w wielu egzemplarzach i stały się bardziej dostępne niż w średniowieczu.

? Na podstawie ilustracji i wiadomości ze s. 10 powiedz, jakie czynności wykonują osoby przedstawione na ilustracji.

1 Nowe perspektywy: odrodzenie

- Nowożytność – nowa epoka
- Powrót kultury antycznej
- Pierwsi humaniści

Czasy nowożytne – cezury epoki

Procesy i przemiany, które nastąpiły w Europie u schyłku XV w. i w początkach XVI w., otworzyły nową epokę w dziejach – **czasy nowożytne**. Historycy próbujący dokładnie określić początek tego okresu przedstawiali różne propozycje wydarzeń, które można by uznać za **cezurę** między średniowieczem a nowożytnością. Wśród nich znalazły się: zdobycie Konstantynopola przez Turków w 1453 r., odkrycie Ameryki w 1492 r. czy upadek Grenady – ostatniego bastionu Maurów na Półwyspie Iberyjskim – w tym samym roku.

Konkretne momenty i fakty w dziejach politycznych czy historii kultury wyznaczają jednak tylko symboliczne granice epok, ponieważ człowiek i świat nie zmieniają się z dnia na dzień. Tempo przemian zachodzących w poszczególnych regionach jest różne, o obliczu cywilizacji decydują zaś procesy trwające lata, a nawet dziesięciolecia. Dlatego określenie dnia czy roku, w którym zakończył się jeden okres, a zaczął drugi, jest rzeczą trudną, a ustalenia muszą być w dużej mierze umowne. Przyjmijmy zatem, że przez pojęcie epoki nowożytnej należy rozumieć okres od schyłku XV w. do przełomu wieków XVIII i XIX. W cywilizacji europejskiej zaszły wówczas gruntowne zmiany, których skutkami długofalowymi były: nowy układ sił politycznych, przemiany gospodarcze, społeczne i kulturalne. Sięgały one również obszarów znajdujących się daleko poza horyzontami wyobraźni człowieka średniowiecza.

Cezura – data graniczna; moment przełomowy.

***Szkoła ateńska* (1509–1511), fragment fresku Rafaela Santi** (fresk można podziwiać w kompleksie Muzeów Watykańskich w części Stanza Della Segnatura). Malarz ukazał tu starożytnych myślicieli. W środku stoją Platon i Arystoteles. Pierwszy wskazuje ręką niebo, a drugi ziemię. Niektórym postaciom artysta nadał twarze sobie współczesnych – np. Platon ma rysy Leonarda da Vinci.

? Powiedz, dlaczego artysta ukazał tych filozofów na swoim fresku. Przypomnij sobie, kiedy żyli i czym się zasłużyli.

Odkrywanie kultury antycznej

U schyłku średniowiecza wzrosło zainteresowanie dziedzictwem antycznym, które rozpoczęło nowy okres w dziejach kultury europejskiej, zwany **odrodzeniem** lub **renesansem** (łac. *renascire* – odradzać się). Trwał on od XV w. do końca XVI w.

Stało się tak za sprawą uczonych, poetów i artystów działających **we Włoszech** w XIV i XV stuleciu. Łączyła ich fascynacja kulturą starożytnej Grecji i starożytnego Rzymu: studiowali literaturę antyczną, poszukiwali zapomnianych lub zaginionych jej dzieł i zachwycali się pięknem i precyzją klasycznej łaciny, pozbawionej średniowiecznych zmian. Starali się również naśladować antycznych mistrzów we własnej twórczości. Za historiografią XIX w. nazywamy ich **humanistami** (łac. *humanus* – ludzki), co początkowo oznaczało znawców języków, literatury i kultury starożytnej.

Wzrost zainteresowania antykiem nieprzypadkowo rozpoczął się w krajach włoskich. Wpłynęły na to obecność na Półwyspie Apenińskim śladów cywilizacji starożytnego Rzymu – zachowane budowle i dzieła sztuki – oraz kontakty handlowe i kulturalne z Bizancjum, którego kultura pod wieloma względami stanowiła kontynuację dokonań Grecji i Rzymu czasów starożytności. Upadek cesarstwa bizantyjskiego spowodował również napływ na Półwysep Apeniński licznej grupy ludzi wykształconych i obeznanych z tradycją antyczną.

Nowe spojrzenie na człowieka

Dla ludzi średniowiecznych, zgodnie z nauką Kościoła, życie było jedynie krótką chwilą dzielącą ich od wieczności. Z tego względu do spraw doczesnych należało przywiązywać niewielką wagę. Najwyższym celem działania człowieka było osiągnięcie zbawienia, do którego prowadzić miała droga pokory i umartwień. Czas dany każdemu na tej ziemi widziany z perspektywy wieczności wydawał się marnością. Jednak nie odrzucali oni osiągnięć nauki (pierwsze uniwersytety powstały już w XII w., a gotyckie zasady konstrukcji budowli rozpowszechnione były niemal w całej Europie).

Pod wpływem dzieł powstałych w starożytności w poglądach humanistów pojawiło się nowe podejście do człowieka: zainteresowanie jednostką i jej możliwościami. Prąd umysłowy nazywany **humanizmem** charakteryzowała ciekawość świata i gotowość do poszukiwania odpowiedzi na pytania o to, kim jesteśmy i co się składa na nasze życie tu, na ziemi. Wiele z nich dotyczyło biologii, anatomii, funkcjonowania poszczególnych organów w ciele ludzkim. Humaniści skupiali się też na pragnieniach człowieka, jego potrzebach i relacjach z innymi. Krąg ich zainteresowań najlepiej określało zdanie zaczerpnięte z dzieła komediopisarza rzymskiego Terencjusza, żyjącego w II w. p.n.e.: **„Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce"**.

Myśliciele epoki szczególnie podkreślali twórcze możliwości człowieka. Wielu z nich uważało dążenie do wszechstronnego rozwoju jednostki za zadanie, które wyznaczył sam Bóg. Ich badania sprzyjały kształtowaniu się przekonania o wartości aktywnego podejścia do własnego życia oraz korzyściach płynących z intelektualnych poszukiwań i analiz, które miały prowadzić do lepszego poznania świata.

! **Humanizm** (łac. *humanus* – ludzki) – prąd filozoficzny i kulturalny zmierzający do odrodzenia kultury na podstawie wzorów antycznych oraz postulujący koncentrację uwagi twórców i uczonych na człowieku i jego potrzebach.

BIOGRAM

ERAZM Z ROTTERDAMU

(ok. 1466 lub 1467–1536)

Jeden z najwybitniejszych humanistów okresu odrodzenia. Pochodził z Niderlandów. Był człowiekiem świetnie wykształconym i niezwykle wszechstronnym: filozofem, znawcą antyku prowadzącym studia nad starożytną greką, badaczem Biblii (przetłumaczył Nowy Testament z greki na łacinę), a jednocześnie odważnym krytykiem nadużyć w Kościele. Piętnował też niewłaściwe postępowanie rządzących. Miał licznych uczniów i czytelników. Prowadził korespondencję z ludźmi z całej Europy, nie tylko z uczonymi, ale także z dostojnikami świeckimi i duchownymi, a nawet z władcami. Przykład Erazma dowodzi, że w XVI-wiecznej Europie znajomość kultury antycznej i nowe spojrzenie na świat nie były już wyłączną domeną Włochów.

***Erazm z Rotterdamu w swojej pracowni*, portret autorstwa Hansa Holbeina (czytaj: holbajna) młodszego.**

? Wyjaśnij, dlaczego Erazm został przedstawiony z księgą w rękach.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Wynalazek Gutenberga

Drukowanie książek było możliwe dzięki upowszechnieniu **ruchomych czcionek drukarskich**, których wynalezienie przypisuje się niemieckiemu drukarzowi **Janowi Gutenbergowi** (ok. 1400–1468). Wcześniej książki przepisywano ręcznie lub odbijano pojedyncze strony. Tekst rzeźbiono na drewnianych tabliczkach.

Proces drukarski: 1. Wzór czcionki odciskano na miedzianej matrycy. **2.** Następnie odlewano kolejne litery z ołowiu. **3.** Z czcionek układano wyrazy w wierszownikach. **4.** Utworzony na tacy tekst pokrywano farbą drukarską. **5.** Do tacy przykładano zwilżony arkusz papieru. **6.** Tacę z arkuszem wkładano do prasy drukarskiej, a następnie dociskano tłokiem, obracając śrubę. **7.** Wyjęty z maszyny arkusz suszono.

Strona z Biblii Gutenberga przechowywanej w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. Pierwszą książkę Gutenberg wydrukował w 1455 r. – była nią Biblia w języku łacińskim. Jeden z jej egzemplarzy znajduje się w Polsce.

Odrodzenie w Europie

Z biegiem czasu wyniki badań włoskich humanistów docierały do innych krajów i uświadamiały coraz szerszej grupie odbiorców znaczenie greckich i rzymskich korzeni europejskiej cywilizacji. Proces ten umożliwił także elitom intelektualnym w innych krajach poznanie stosunku starożytnych twórców i filozofów do człowieka i świata. Lektura tekstów antycznych autorów ukazała humanistom nie tylko piękno literatury greckiej i rzymskiej, lecz także szeroki obszar zainteresowań myśli starożytnej.

U schyłku XV w. fascynacja kulturą antyczną i nowe podejście do człowieka dotarły do Francji, państw niemieckich i Szwajcarii. W miarę upływu czasu docierały również do innych części kontynentu. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli grupy humanistów wywodzących się spoza Włoch był **Erazm z Rotterdamu**, autor słynnego dzieła *Pochwała głupoty*, w którym piętnował wady współczesnych mu ludzi (patrz: ramka na s. 9).

Nowy sposób myślenia zdobywał popularność dzięki rosnącym nakładom **książki drukowanej** (choć wynalazek druku nie oznaczał dotarcia do szerokiego kręgu odbiorców z powodu braku powszechnej alfabetyzacji społeczeństwa) i podróżom humanistów na europejskie uniwersytety i dwory. W ten sposób na całym niemal kontynencie powstawała wspólnota ludzi wykształconych, których łączyło zamiłowanie do kultury antycznej oraz podobne spojrzenie na człowieka i jego miejsce w świecie. Dla dalszego rozwoju nauki i filozofii ważny był fakt, że tworzyli oni środowisko, w którym możliwe było prowadzenie otwartej dyskusji na wiele tematów.

Literatura narodowa

Rozprzestrzenianie się idei humanizmu przyniosło ogromne ożywienie w literaturze europejskiej. Z jednej strony obejmowało ono powrót do klasycznej łaciny i do antycznych wzorów w poezji i prozie, z drugiej – coraz częściej pisano utwory w **językach narodowych**. Proces literackiego doskonalenia języków narodowych i kształtowania narodowych literatur znacznie przyspieszył właśnie w okresie odrodzenia. Bogatsza stała się również tematyka poruszana przez twórców. Mistrzowie pióra, tacy jak **Michel de Montaigne** (czytaj: miszel de mąteń) we Francji i **William Szekspir** w Anglii, coraz chętniej podejmowali refleksję nad człowiekiem, jego dążeniami, namiętnościami i moralnością.

BIOGRAM

LEONARDO DA VINCI (1452–1519)

Autoportret Leonarda da Vinci.

Był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli środowiska artystów, a zarazem utalentowanych i wszechstronnych humanistów doby odrodzenia. Zasłynął w ówczesnej Europie nie tylko jako malarz, ale także architekt i uczony. Badał budowę ludzkiego ciała, studiował matematykę i fizykę. Umiejętnie łączył doświadczenia płynące z prowadzonych badań, np. obserwacje lotu ptaków poparte skomplikowanymi obliczeniami wykorzystywał do prób zbudowania machiny latającej. Pracował dla dynastii panujących w państwach włoskich i króla Francji.

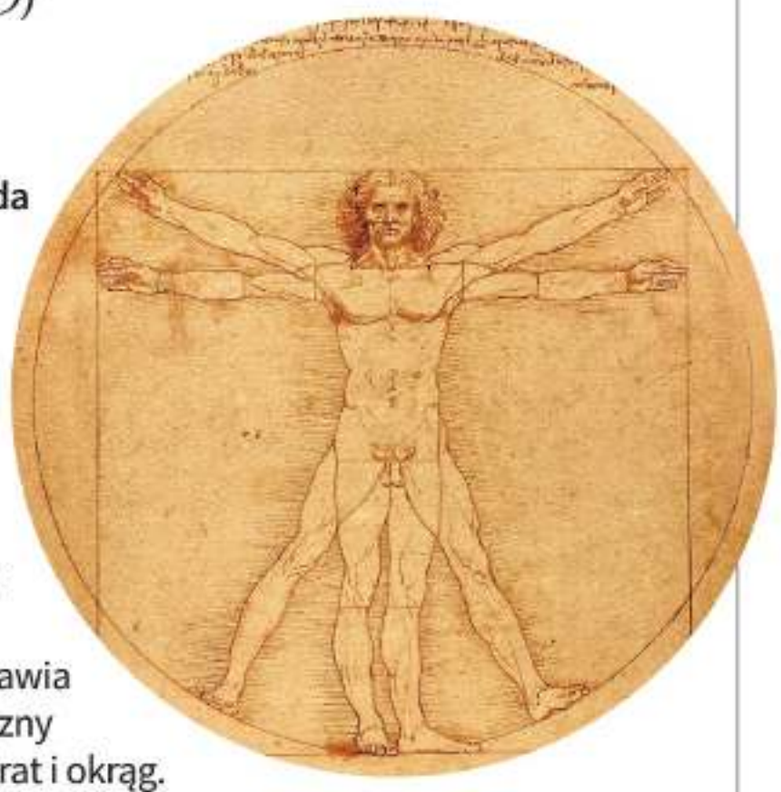

***Człowiek witruwiański*, rysunek Leonarda da Vinci.** Przygotowując kompozycje obrazów, Leonardo prowadził dokładne studia nad proporcjami ludzkiego ciała. Rysunek przedstawia sylwetkę mężczyzny wpisaną w kwadrat i okrąg.

? Sprawdź, od czego pochodzi tytuł studium. Co mówi nam on o zainteresowaniach i inspiracjach twórców odrodzenia?

Człowiek renesansu

Ludzi nauki i kultury epoki odrodzenia cechowały wszechstronność zainteresowań, skłonność do prowadzenia badań nad różnymi dziedzinami wiedzy oraz zamiłowanie do literatury i sztuk pięknych. Ich otwartość na świat, wiedzę i nowe doznania oraz odwaga, by realizować swoje marzenia, doprowadziły do wykształcenia w epoce **ideału człowieka renesansu**. Do dziś mówimy „człowiek renesansu" o kimś, kto ma rozległe i różnorodne zainteresowania, a także umiejętności.

Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli odrodzenia, którzy zasłużyli na to miano, był **Leonardo da Vinci** (1452–1519) – malarz, architekt, konstruktor machin i uczony prowadzący badania w zakresie medycyny, matematyki i fizyki. Uznawany za geniusza z uwagi na skalę swych dokonań, uosabiał on jednocześnie właściwą wielu ludziom jego epoki kreatywność.

Nauki społeczne

Szeroko rozumiane zainteresowanie człowiekiem rozciągało się również na zasady rządzące życiem społecznym i polityką. Zagadnienia te stały się przedmiotem studiów prowadzonych przez humanistów. Najgłośniejszym dziełem dotyczącym właśnie tych kwestii był *Książę* włoskiego pisarza i dyplomaty **Niccola Machiavellego** (czytaj: nikkola makjawellego, 1469–1527) – traktat o sprawowaniu rządów zawierający analizę motywów działania w polityce, mechanizmów nią kierujących i wiele pragmatycznych rad pod adresem władców. Uważany jest za twórcę pojęcia „racji stanu", oznaczającego nadrzędność interesu państwa nad normami moralnymi.

Innym przedstawicielem tego kierunku studiów był angielski filozof **Tomasz Morus** (1478–1535). W swym dziele *Utopia* – w przeciwieństwie do koncentrującego się na realiach sprawowania władzy Machiavellego – przedstawił on wizję doskonałego społeczeństwa, zamieszkującego nieistniejącą wyspę, które zorganizowano na zasadach wolności, równości i wspólnej własności.

Rozwój nauki

Ożywienie intelektualne epoki odrodzenia nie ograniczało się do czysto teoretycznych rozważań. Popularyzacja wiedzy na temat osiągnięć starożytnej nauki i stosowanych w niej metod badawczych przyczyniła się do poszerzenia zakresu badań naukowych szeroko wykorzystujących doświadczenia i obserwacje.

Zainteresowanie człowiekiem wpłynęło na rozwój medycyny, a zwłaszcza jej części zajmującej się budową organizmu – **anatomii**. Z kolei humanistyczna otwartość na świat zaowocowała pracami z zakresu **biologii** i **geografii**. Podejmowane przez Europejczyków wielkie wyprawy zamorskie sprzyjały rozwojowi **kartografii**, a coraz doskonalsze mapy ułatwiały planowanie i prowadzenie kolejnych ekspedycji.

Przewrót kopernikański

Typowa dla renesansu odwaga myślenia, w tym poddawania krytyce wcześniejszych teorii naukowych, umożliwiała uczonym podejmowanie wielkich problemów z dziedzin dotąd podlegających ograniczeniom ze względu na stanowisko Kościoła. Wraz z coraz doskonalszymi metodami obserwacji i pomiarów wpłynęła ona choćby na rozwój astronomii.

W tej dziedzinie najwybitniejszym osiągnięciem epoki było dzieło polskiego astronoma **Mikołaja Kopernika** *O obrotach sfer niebieskich*, w którym uczony przedstawił **teorię heliocentryczną** (gr. *hélios* – Słońce i łac. *centrum* – środek). Głosiła ona, że Ziemia wraz z innymi planetami krąży wokół Słońca. Dzieło Kopernika zostało skrytykowane przez Kościół, ponieważ było niezgodne z powszechnym wówczas poglądem, że Ziemia jest centrum wszechświata.

Teorię Kopernika potwierdził **Galileusz** (1564–1642), włoski przyrodnik i astronom. Rzymska inkwizycja (patrz: s. 49) wytoczyła mu proces i zmusiła do odwołania poglądu, że Ziemia krąży wokół Słońca.

BIOGRAM

Mikołaj Kopernik, portret z 2. połowy XVI w.

MIKOŁAJ KOPERNIK
(1473–1543)

Urodził się w Toruniu. Pochodził z rodziny mieszczańskiej. Po ukończeniu studiów na Akademii Krakowskiej kontynuował naukę na uniwersytetach w Bolonii (prawo) i w Padwie (medycyna). Wszechstronne wykształcenie i renesansowa rozległość zainteresowań pozwalały mu na prowadzenie badań w zakresie astronomii, matematyki i ekonomii. Praktykował również jako lekarz i tłumaczył antyczną poezję (z greki na łacinę). Zajmował się też kartografią. Wiele lat spędził w Olsztynie i we Fromborku. Jako administrator dóbr biskupa warmińskiego odpowiadał za obronę zamków warmińskich podczas wojny z Krzyżakami w latach 1519–1521.

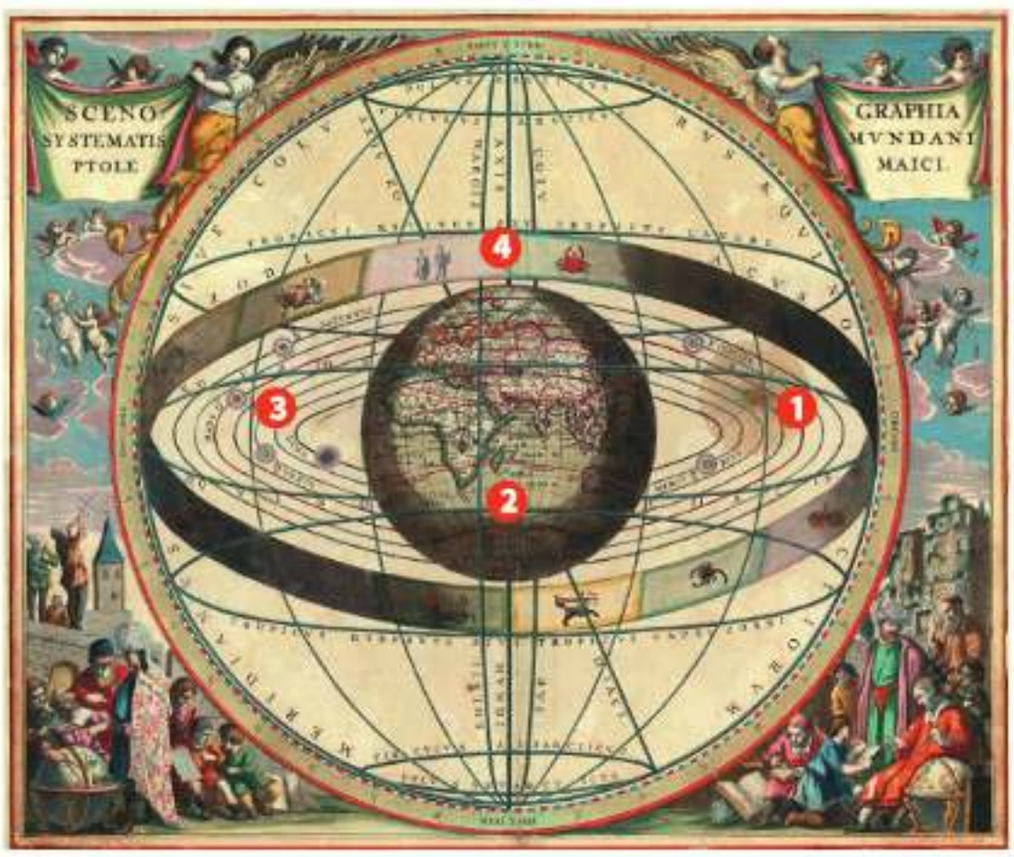

Układ geocentryczny Ptolemeusza i układ heliocentryczny Kopernika, ilustracje z XVII-wiecznego atlasu nieba.

1. Słońce. **2.** Ziemia. **3.** Planety krążące po orbitach. **4.** Sfera gwiazd stałych.

? Powiedz, na czym polegała zasadnicza różnica między tymi dwiema teoriami.

? Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla światopoglądu współczesnych Kopernikowi mogła mieć teoria heliocentryczna.

NASTĘPSTWA

ręczne przepisywanie książek → opracowanie metody druku za pomocą ruchomych czcionek → wzrost nakładów drukowanych książek → rozprzestrzenianie idei renesansu w Europie → rozwój nauk ścisłych i humanistycznych

PODSUMOWANIE

- Procesy i przemiany, które rozpoczęły się w Europie u schyłku XV w., stały się początkiem epoki w dziejach określanej jako nowożytność lub czasy nowożytne.
- Nastąpiła wówczas znacząca zmiana wyobrażeń na temat człowieka i jego miejsca w świecie. Dokonała się ona za sprawą humanistów – uczonych, poetów i artystów zafascynowanych kulturą antyczną.
- Prąd umysłowy zwany humanizmem opierał się na ciekawości świata i gotowości do poszukiwania odpowiedzi na pytania o człowieka, jego potrzeby i marzenia.
- Pod wpływem humanizmu ożywienie zaczęła przeżywać literatura. Twórcy wykorzystywali wzory antyczne, ale coraz częściej pisali także w językach narodowych.
- Epokę w kulturze europejskiej, którą charakteryzowała fascynacja kulturą antyczną, ciekawość świata i gotowość do podejmowania problemów człowieka, nazwano renesansem, czyli odrodzeniem.

POLECENIA

1. Powiedz, do jakiej tradycji kulturowej sięgali twórcy humanizmu. Co dziś oznacza określenie „wykształcenie humanistyczne”?
2. Wyjaśnij, w jaki sposób wynalezienie druku zmieniło życie Europejczyków.
3. Wytłumacz, dlaczego teoria Mikołaja Kopernika jest nazywana przewrotem kopernikańskim.
4. Opisz wzór człowieka renesansu stworzony przez humanistów. Kogo dziś określa się tym mianem?
5. Wyjaśnij, jaki wpływ na rozwój nauki miały idee odrodzenia.
6. Podobno po procesie Galileusz powiedział: „A jednak się kręci”. Sprawdź, czego symbolem stało się to powiedzenie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

***Mowa o godności człowieka*, autorstwa włoskiego humanisty – Giovanni Pico de Mirandoli** (czytaj: dżiowanni pico, **1463–1494**) **– fragmenty**

Wydaje mi się jednak, że wreszcie zrozumiałem, dlaczego człowiek jest najszczęśliwszym, a przeto godnym największego podziwu zwierzęciem, i w końcu, jaki jest ów stan, który przypadł mu w udziale w łańcuchu stworzeń wszechświata – stan, którego zazdroszczą mu nie tylko bezrozumne zwierzęta, lecz także gwiazdy i inteligencje spoza tego świata. […]

Już najwyższy Ojciec, Bóg architekt, wzniósł mocą praw tajemnej mądrości ten oglądany przez nas dom świata, najwznioślejszą świątynię boskości. […] Gdy ukończył swoje dzieło, Artysta zapragnął, by jeszcze ktoś prócz Niego pojął rację tak wielkiego dzieła, ukochał piękno i zadziwił się jego wspaniałością. Dlatego, jak świadczą Mojżesz i Timajos, gdy Bóg ukończył już wszystkie rzeczy, zamyślił ostatecznie stworzyć człowieka.

[…] Stworzył On zatem człowieka, dzieło o nieokreślonej postaci, i umieściwszy go pośrodku świata, tak do niego rzekł: „Nie przydajemy tobie Adamie ani ustalonego miejsca, ani właściwego kształtu, ani żadnego szczególnego daru, byś zgodnie z wyborem i zgodnie ze swoim zdaniem posiadł i zajął to miejsce, przyjął tę postać i ten dar, który swobodnie sobie wybierzesz. Ustanowione przez Nas prawa ograniczają określoną naturę innych stworzeń. Ty, niczym nieograniczany, dzięki swej woli, w której mocy cię pozostawiłem, sam ją sobie wyznaczysz. Umieściłem cię pośrodku świata, byś stamtąd dogodnie zgłębiał to, co jest w świecie. Nie uczyniliśmy ciebie ani istotą niebiańską, ani ziemską, ani śmiertelną, ani nieśmiertelną, byś sam siebie, niczym wolny i z nadania rzeźbiarz oraz twórca, wyraził swobodnie w formie, którą nad inne przedłożysz. Możesz wyrodzić się w niższe stworzenia, w zwierzęta, możesz zostać odrodzony dzięki postanowieniom twojego umysłu w istotach wyższych i boskich”.

[…] Niech opanuje nasz umysł to święte pragnienie, by nie zadowalać się rzeczami miernymi, ale pożądać najwyższych i osiągać je, natężając wszystkie siły, ponieważ możemy tego dokonać, jeśli chcemy.

A. Wyjaśnij, jak autor wyobrażał sobie miejsce człowieka we wszechświecie i jak oceniał ludzkie możliwości.

2 Sztuka renesansu

- Włoskie miasta kolebką renesansu
- Nawiązania do antyku
- Wielcy artyści odrodzenia
- Rzeźba
- Malarstwo
- Nowa architektura

Antyczne wzory i nowa sztuka

Renesansowe podejście do człowieka i świata wywarło również wpływ na sztukę. W malarstwie i rzeźbie oprócz nadal dominującej tematyki religijnej pojawiły się dzieła dotyczące spraw świeckich, choćby sceny z życia codziennego czy wątki nawiązujące do starożytnej mitologii. Twórcy czerpali również wzory ze sztuki antycznej. Wielu z nich, zgodnie z ideami humanizmu, cechowała wszechstronność, z powodzeniem zajmowali się jednocześnie malarstwem, rzeźbą i architekturą.

Nowe prądy artystyczne pojawiły się **w XIV w. we Włoszech**. Istniały tam warunki szczególnie sprzyjające rozwojowi sztuk pięknych. Półwysep Apeniński dzielił się na niezależne państwa i republiki miejskie. Rozkwit handlu i rzemiosła sprawił, że wiele z nich (np. Wenecja, Florencja, Mediolan) dysponowało ogromnymi bogactwami. Rywalizacja między tymi ośrodkami rozgrywała się w sferze nie tylko polityki, lecz także prestiżu, jaki zapewniało posiadanie pięknych i kosztownych budowli czy kolekcji dzieł sztuki.

W odrodzeniu zmienił się również stosunek do społecznej roli sztuki. Średniowieczne założenie, że jest ona przede wszystkim sposobem głoszenia chwały Bożej, zostało uzupełnione przekonaniem, że jej funkcją jest również upiększanie życia, zaspokajanie naturalnej dla człowieka potrzeby doświadczania estetyki w życiu codziennym. Władcy i zamożni mieszczanie chętnie ściągali zatem do swych miast znanych artystów, których prace miały uświetniać wygląd rezydencji i budynków publicznych. Wraz z dążeniem do piękna i modą na kolekcjonowanie dzieł sztuki pojawiło się zjawisko **mecenatu**, czyli opieki osób majętnych nad twórcami literatury, ludźmi nauki i sztuki. Jego nazwa pochodziła od nazwiska Mecenasa, bogacza, który w starożytnym Rzymie słynął z hojności wobec poetów i artystów. Jednym z najhojniejszych **mecenasów** we Włoszech był Wawrzyniec Medyceusz (patrz: s. 19).

W XVI w. nowe wzory w sztuce przekroczyły granice państw włoskich i rozpowszechniły się w wielu krajach Europy.

Architektura

Do wzorów antycznych chętnie sięgali architekci. W architekturze renesansu pojawiły się nowe cechy, w dużej mierze będące wynikiem **naśladowania rozwiązań stosowanych w Grecji i Rzymie okresu starożytności**. Przeważała prostota, budowle były oszczędne w formie, oparte na bryłach geometrycznych. Zamiast gotyckiej strzelistości zaproponowano harmonię proporcji oraz antyczne porządki architektoniczne. Na elewacjach budynków podkreślano linie poziome. Charakterystycznymi elementami renesansowych budowli są półokrągłe łuki oraz attyki – ozdobne zwieńczenia budynku osłaniające dach.

Malarstwo

Epoka renesansu przyniosła również zmiany w malarstwie. Artyści odkryli możliwości, jakie stwarza operowanie światłem i cieniem. Wzbogacili paletę stosowanych kolorów. Dzięki starannym studiom nad budową ciała ludzkiego potrafili w znacznie doskonalszy sposób oddawać ruch przedstawianych postaci.

Mecenas – osoba wspierająca finansowo konkretnych artystów lub zapewniająca środki pieniężne na rozwój sztuki.

Renesansowa fasada kościoła św. Zachariasza w Wenecji. Jej budowa została ukończona pod koniec XV w.

? Z jakich form geometrycznych skomponowano fasadę?

? Wskaż elementy nawiązujące do architektury starożytnej.

Katedra Santa Maria del Fiore we Florencji

Budowla ta jest przykładem płynnego przejścia od średniowiecza do renesansu. Gotycką bryłę świątyni wieńczy ogromna wczesnorenesansowa kopuła – dzieło Filippa Brunelleschiego (czytaj: bruneleskiego) – ukończona w 1436 r. Została zbudowana na planie ośmiokąta i nawiązuje do kopuły rzymskiego Panteonu. Jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych dzieł wczesnego renesansu oraz przykładem rozwoju ówczesnej myśli technicznej. Budowę gotyckiej katedry rozpoczęto w 1296 r. wokół wcześniejszego kościoła św. Reparaty, który później rozebrano. Do dzisiaj zachowały się jego podziemia.

Wnętrze kopuły pokrywają **freski** przedstawiające scenę sądu ostatecznego. Namalowane zostały wbrew zamierzeniom Bruneleschiego, który celowo pozostawił sklepienie bez dekoracji.

Fasada w stylu neogotyckim została ukończona dopiero w 1887 r. Do wnętrza prowadzą trzy portale.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Porównaj przedstawiony wyżej fresk ze znanymi ci malowidłami średniowiecznymi. Powiedz, jakie różnice widzisz w sposobie przedstawienia postaci. Co świadczy o tym, że autor fresku czerpał z antycznych wzorów?
2. Przyjrzyj się latarni wieńczącej kopułę. Wskaż elementy charakterystyczne dla renesansu i gotyku.

Kopułę wieńczy ośmioboczna **latarnia** ukończona w 1461 r.

Kopuła ma rozpiętość 42 m, a jej wysokość wraz z bębnem to 70 m. Jej przekrój ma kształt ostrego łuku – charakterystycznego dla architektury gotyku.

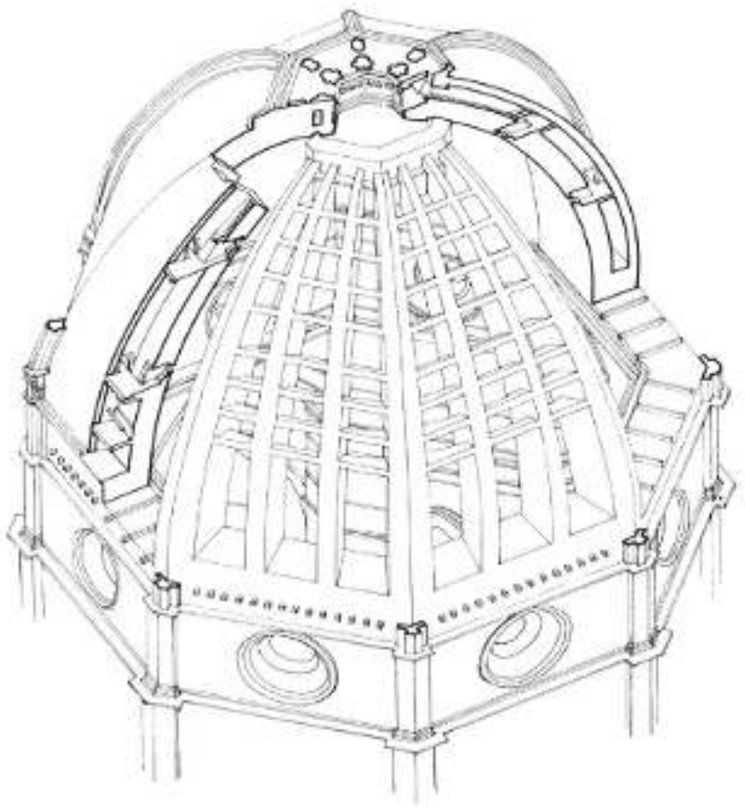

Architekt zastosował nowatorskie rozwiązania. **Konstrukcja kopuły** oparta jest na ośmiu dużych żebrach i szesnastu mniejszych oraz poziomych ceglanych pierścieniach i ołowianych obręczach. Składa się z dwóch powłok – zewnętrznej i wewnętrznej – z wolną przestrzenią w środku. Aby zmniejszyć ciężar budowli, w górnej części kopuły zamiast tradycyjnego kamienia zastosowano lżejszą cegłę.

Bęben to część budowli, na której opiera się kopuła. Znajdują się w nim okrągłe okna.

Ramiona kościoła tworzą trzy **absydy**. Wzmocniono je charakterystycznymi dla gotyku przyporami.

Dzwonnica została ukończona w 1359 r. i ma wysokość 84 m. Jej budowę rozpoczął jeden z największych artystów późnego średniowiecza – Giotto di Bondone. Dekoracje na elewacji przedstawiają porządek wszechświata oraz historię rodzaju ludzkiego.

Filippo Brunelleschi

To kluczowa postać dla początków renesansu. Był nie tylko doskonałym architektem, złotnikiem, ale i wynalazcą. Urodził się w 1377 r. we Florencji. Zmarł w 1446 r. Jego szczątki znajdują się w krypcie katedry, która uczyniła go sławnym.

Pałac Strozzich we Florencji, wybudowany w latach 1489–1538. Gzymsy i boniowanie pałacu (czyli wykorzystywana już w architekturze antycznego Rzymu dekoracyjna obróbka tynku naśladująca wygląd kamiennego muru) mają za zadanie podkreślić poziome podziały budowli. Portal i okna zwieńczone są łagodnie zaokrąglonymi łukami.

? Powiedz, czym różni się ta budowla od budowli gotyckich.

Nowe techniki artystyczne wywarły wpływ na renesansowe **malarstwo portretowe**. Twórcy starali się oddawać nie tylko rysy twarzy malowanej osoby, ale także jej nastrój i cechy charakteru. Najbardziej znanym przykładem tego typu malarstwa jest *Mona Lisa* Leonarda da Vinci.

Nowy sposób malowania znalazł również zastosowanie w twórczości podejmującej tematykę religijną. Jednym z mistrzów tego nurtu był **Rafael Santi** (1483–1520), malarz i architekt. Zasłynął jako autor serii wizerunków Matki Boskiej. Starał się wyrazić doskonałość świętej postaci poprzez fizyczne piękno, idealne proporcje i harmonię kompozycji.

Wiernemu przedstawieniu postaci i ich gestów sprzyjały studia nad anatomią. Dzieła mistrzów renesansu od malarstwa średniowiecznego odróżniało też zastosowanie **perspektywy zbieżnej**, dzięki której artyści uzyskiwali głębię przestrzeni. Renesansowi twórcy umiejętnie stosowali też grę światła i cienia. W ten sposób tworzyli wrażenie trójwymiarowości na płaskim obrazie.

Inspiracja sztuką starożytną wyrażała się w dbałości o harmonię kompozycji, zachowanie proporcji i realistyczne

! **Perspektywa zbieżna** – sposób przedstawiania przestrzeni na płaszczyźnie, polegający na tym, że linie oddalające się od widza zbiegają się w punkcie na horyzoncie, a obiekty położone dalej przedstawiane są jako mniejsze.

***Madonna Sykstyńska*, obraz pędzla Rafaela Santiego.** Obok postaci Maryi znajdują się św. św. Sykstus i Barbara.

? Omów kompozycję obrazu. Powiedz, w jaki sposób malarz pokazał dynamizm postaci.

przedstawianie szczegółów. W renesansie – pod wpływem rozwoju nauk przyrodniczych – pojawiło się także zainteresowanie naturą jako tłem dla działań człowieka. Szczególnie uwidoczniło się ono właśnie w malarstwie – portrety zaczęto malować na tle pejzaży, powstawały sceny rodzajowe (początkowo w malarstwie niderlandzkim), a pod koniec XVI w. pejzaż stał się samodzielnym tematem dzieł malarskich.

Rzeźba

W epoce renesansu znacznie udoskonalił się warsztat artystów. Rzeźbiarze studiowali dzieła antycznych mistrzów, zwracając uwagę na proporcje starożytnych posągów. Obserwacje, a nierzadko również badania anatomiczne pozwalały artystom dokładniej odtwarzać ludzkie postacie, oddawać grę mięśni lub tworzyć wrażenie ruchu.

Do najwybitniejszych osiągnięć tego okresu należą dzieła włoskiego rzeźbiarza i malarza **Michała Anioła** (właśc. Michelangelo Buonarroti, 1475–1564).

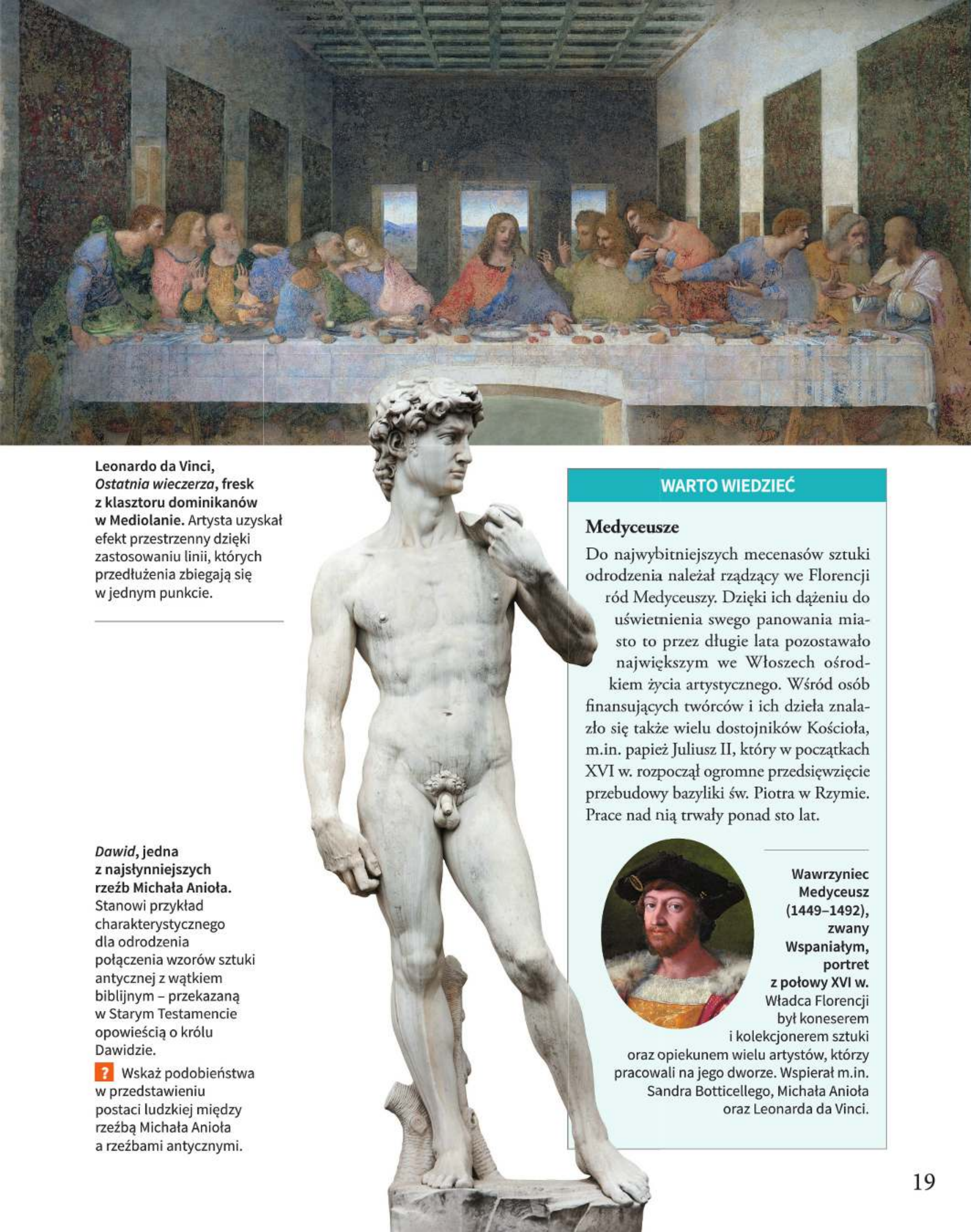

Leonardo da Vinci, *Ostatnia wieczerza*, fresk z klasztoru dominikanów w Mediolanie. Artysta uzyskał efekt przestrzenny dzięki zastosowaniu linii, których przedłużenia zbiegają się w jednym punkcie.

WARTO WIEDZIEĆ

Medyceusze

Do najwybitniejszych mecenasów sztuki odrodzenia należał rządzący we Florencji ród Medyceuszy. Dzięki ich dążeniu do uświetnienia swego panowania miasto to przez długie lata pozostawało największym we Włoszech ośrodkiem życia artystycznego. Wśród osób finansujących twórców i ich dzieła znalazło się także wielu dostojników Kościoła, m.in. papież Juliusz II, który w początkach XVI w. rozpoczął ogromne przedsięwzięcie przebudowy bazyliki św. Piotra w Rzymie. Prace nad nią trwały ponad sto lat.

Wawrzyniec Medyceusz (1449–1492), zwany Wspaniałym, portret z połowy XVI w. Władca Florencji był koneserem i kolekcjonerem sztuki oraz opiekunem wielu artystów, którzy pracowali na jego dworze. Wspierał m.in. Sandra Botticellego, Michała Anioła oraz Leonarda da Vinci.

***Dawid*, jedna z najsłynniejszych rzeźb Michała Anioła.** Stanowi przykład charakterystycznego dla odrodzenia połączenia wzorów sztuki antycznej z wątkiem biblijnym – przekazaną w Starym Testamencie opowieścią o królu Dawidzie.

? Wskaż podobieństwa w przedstawieniu postaci ludzkiej między rzeźbą Michała Anioła a rzeźbami antycznymi.

PODSUMOWANIE

- Nowe podejście do człowieka i świata sprzyjało rozwojowi sztuki odwołującej się do wzorów antycznych i coraz częściej podejmującej tematy świeckie.
- Nowe prądy artystyczne pojawiły się w XIV w. we Włoszech. W XVI w. rozpowszechniły się w wielu krajach Europy.
- Twórców epoki cechowała wszechstronność zainteresowań – z powodzeniem zajmowali się malarstwem, rzeźbą i architekturą. Do najbardziej znanych z nich zaliczamy: Leonarda da Vinci, Rafaela Santi i Michała Anioła.
- Renesansowi artyści doskonalili swój warsztat, studiując dzieła starożytnych mistrzów i prowadząc własne badania nad proporcjami ciała człowieka i jego budową.
- Nowe techniki artystyczne wzbogaciły malarstwo – jego przedstawiciele umiejętnie operowali światłem i cieniem, potrafili oddawać ruch przedstawianych postaci i stosowali perspektywę zbieżną.
- Architektura renesansu nawiązywała do wzorów znanych z budowli Grecji i Rzymu okresu starożytności.

POLECENIA

1. Powiedz, w jaki sposób renesansowe zainteresowanie człowiekiem znalazło odbicie w sztuce tego okresu.
2. Wyjaśnij, co mogło być przyczyną aktywności artystów epoki odrodzenia w różnych dziedzinach sztuki.
3. Przedstaw sposób postrzegania świata przez ludzi renesansu i jego wpływ na dzieła artystów tej epoki.
4. Przygotuj krótką prezentację dokonań jednego z artystów odrodzenia. Podaj źródła swoich informacji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Leonarda da Vinci rady dla artysty (fragmenty)

Malarz, który posiadł znajomość natury nerwów, mięśni i ścięgien, będzie wiedział […], który mięsień, nabrzmiewając, jest przyczyną skrótu nerwu i jakie struny, zmienione w najdelikatniejsze chrząstki, otaczają i skupiają ten mięsień. I tak stanie się pełnym rozmaitości i wszechstronnym demonstratorem mięśni, które tłumaczą wszystkie czynności figur, i nie będzie czynił jako ci, którzy w przeróżnych postawach pokazują zawsze te same szczegóły na rękach, nogach, piersiach i grzbietach, co zaliczyć trzeba do niemałych wad.

[…] Bacz, w jaki sposób mięśnie u ludzi starych lub chudych pokrywają lub raczej odziewają kości, a nadto uważaj, w jaki sposób te same mięśnie wypełniają wierzchnie przestrzenie leżące między nimi. […]

Starców powinno się przedstawiać w ruchach leniwych i powolnych, z nogami zgiętymi w kolanach, kiedy stoją, ze stopami równymi i nieco od siebie oddalonymi, z grzbietem schylonym, z głową naprzód opuszczoną i z ramionami nieco odstającymi od ciała.

A. Powiedz, jak Leonardo da Vinci wyobrażał sobie przygotowania artysty do pracy nad nowym tematem.
B. Wyjaśnij, w jaki sposób zalecenia autora tekstu odzwierciedlają idee odrodzenia i nowy stosunek do człowieka.

NASTĘPSTWA

nowe spojrzenie na człowieka → nawiązanie do antyku → rozwój sztuki renesansu → nowe techniki artystyczne → rozwój renesansowej sztuki i architektury

3 Europejczycy odkrywają daleki świat

- Przyczyny wypraw dalekomorskich
- Portugalscy odkrywcy
- Wyprawa Kolumba

Dlaczego organizowano wyprawy?

Od schyłku średniowiecza stopniowo rozszerzały się granice świata znanego Europejczykom. Coraz częściej podejmowali oni długie i ryzykowne wyprawy morskie. Skłaniało ich do tego kilka powodów. Jednym z nich była **chęć odnalezienia drogi morskiej do Indii**. Przewóz sprowadzanych stamtąd towarów (m.in. jedwabiu i przypraw korzennych) drogą lądową wiązał się z dużym ryzykiem i znacznymi kosztami ze względu na cła nakładane przez Turków panujących nad szlakami handlowymi.

Bezpośredni handel morski ze Wschodem znacznie obniżyłby ceny importowanych stamtąd towarów i przyniósł europejskim kupcom ogromne zyski. Istotnym motywem było również **poszukiwanie złóż złota i srebra**. Ponadto znaczną część wydobywanych kruszców Europejczycy wywozili na Wschód, by płacić nimi za sprowadzane stamtąd towary.

Zainteresowanie wyprawami zamorskimi wynikało również z sytuacji wewnętrznej niektórych krajów. W przypadku Portugalii znaczną rolę odegrały ambicje jej władców lub członków rodziny królewskiej. W Hiszpanii wyprawy dawały licznej, ubogiej szlachcie szansę na zdobycie sławy i zyski, takie jak ziemie, łupy czy stanowiska. W późniejszym czasie do emigracji mogły skłaniać prześladowania religijne dotykające pewne grupy ludności w innych krajach europejskich. Ważną motywację stanowiła również typowa dla epoki renesansu ciekawość świata, w wielu przypadkach podsycana dodatkowo przez legendę o **Eldorado** – odległej krainie złota.

Podejmowanie dalekich wypraw nie byłoby możliwe bez **udoskonaleń w technice budowy statków** oraz rozpowszechnienia się ulepszonych przyrządów służących do nawigacji: **busoli** (rodzaj kompasu magnetycznego) i **astrolabium**.

Karawela – jednopokładowy, dwu- lub trójmasztowy żaglowiec. Zastosowanie żagli trójkątnych, a nie jedynie kwadratowych czy prostokątnych, pozwoliło na zwiększenie szybkości statku i łatwiejsze manewrowanie nim przy zmiennych wiatrach. Przed wysoką falą zabezpieczały wysokie burty oraz podwyższenie z przodu i z tyłu.

Astrolabium – przyrząd stosowany w żegludze do ustalania położenia i kursu statku za pomocą gwiazd.

Kompas – urządzenie nawigacyjne wykorzystywane do określania kursu żeglugi. Igła magnetyczna ustawia się wzdłuż osi północ–południe.

Do granic znanego świata

Wielkie wyprawy zamorskie rozpoczęli już w połowie XV w. Portugalczycy. Dzięki ekspedycjom kierowanym przez księcia **Henryka Żeglarza** (1394–1460) założyli oni wzdłuż wybrzeży Afryki szereg **faktorii** – niewielkich baz handlowych (służących Europejczykom w wymianie handlowej z tubylcami).

W organizację dalekich rejsów włączyli się wkrótce władcy Hiszpanii. W **1492 r. Krzysztof Kolumb**, genueński żeglarz pozostający w ich służbie, poprowadził wyprawę, której celem było odnalezienie najkrótszej drogi morskiej do Indii. Pomysł odkrywcy opierał się na przekonaniu, że jeśli Ziemia jest kulista, to dzięki posuwaniu się nieustannie na zachód można dopłynąć do Indii. Żeglarz postanowił więc, że popłynie na zachód, przez wody Atlantyku. Dotychczas wszystkie wyprawy płynęły wzdłuż wybrzeży Afryki, a potem w kierunku wschodnim do Azji.

Krzysztof Kolumb prowadził trzy trójmasztowe żaglowce z okrętem flagowym „Santa Maria" na czele. W wyprawie wzięło udział dziewięćdziesiąt osób. Podczas planowania wyprawy Kolumb błędnie oszacował rozmiary kuli ziemskiej. Po dwumiesięcznej, uciążliwej podróży jego wyprawa dotarła do nieznanego lądu. Była to wyspa na Morzu Karaibskim, którą nazwał **San Salvador** (hiszp. Święty Zbawiciel) w archipelagu Bahamów, a następnie dopłynął do wysp znanych dziś jako **Kuba** i **Haiti**.

W późniejszych latach Kolumb podjął następne ekspedycje, podczas których dopłynął do kolejnych wysp z archipelagu Antyli i stałego lądu. Do śmierci był jednak przekonany, że dotarł do wybrzeży Indii, dlatego odkryte ziemie nazwał Indiami Zachodnimi, a ich rdzennych mieszkańców – **Indianami**. Błąd ten sprostował dopiero inny włoski żeglarz w służbie Hiszpanii – **Amerigo Vespucci** (czytaj: wespuczczi), który zbadał wybrzeża kontynentu. Na cześć tego podróżnika XVI-wieczni geografowie nazwali odkryty przez Kolumba ląd **Ameryką**.

Nowa droga do Indii i opłynięcie kuli ziemskiej

W **1488 r.** portugalski żeglarz **Bartolomeu Diaz (Dias)** dopłynął do najdalej na południe wysuniętego krańca Afryki, później nazwanego Przylądkiem Dobrej Nadziei. W latach 1497–1499 Portugalczyk **Vasco da Gama** odkrył drogę morską do Indii (po opłynięciu Przylądka Dobrej Nadziei jego wyprawa dotarła do Kalikatu na zachodnim wybrzeżu południowych Indii).

W 1519 r. **Ferdynand Magellan**, Portugalczyk w służbie Hiszpanii, rozpoczął wyprawę, podczas której pierwszy raz została opłynięta Ziemia. Podobnie jak Kolumb zamierzał on dotrzeć do Azji i w tym celu płynął w kierunku zachodnim, by po okrążeniu kuli ziemskiej powrócić do Europy. Flota składała się z pięciu okrętów, na których znajdowało się dwustu pięćdziesięciu marynarzy. Pokonały one Atlantyk, opłynęły wschodnie wybrzeża Ameryki Południowej i przez cieśninę, nazwaną później od imienia przywódcy wyprawy **Cieśniną Magellana**, wpłynęły na nieznany ocean. Magellan nazwał go **Pacyfikiem**, czyli **Oceanem Spokojnym**, ze względu na brak sztormów w początkowym okresie żeglugi. Ekspedycja zakończyła się sukcesem, choć koszty były ogromne. W **1521 r.** odkrywca zginął podczas starcia z ludnością jednej z wysp na Filipinach. W czasie długiej, niebezpiecznej podróży śmierć poniosło również wielu innych uczestników rejsu. W 1522 r. do Hiszpanii dotarł tylko jeden okręt z osiemnastoma żeglarzami. Ostatni statek Magellana był pierwszym w dziejach, który **opłynął kulę ziemską**.

Dokonania wielkich podróżników skłaniały innych żeglarzy do organizowania podobnych przedsięwzięć, dzięki którym Europejczycy dysponowali coraz dokładniejszymi mapami i coraz większą wiedzą o świecie.

BIOGRAM

KRZYSZTOF KOLUMB
(1451–1506)

Krzysztof Kolumb, portret z początku XVI w.

Pochodził z Genui. W młodości zajmował się handlem zamorskim i z tym związane były jego pierwsze doświadczenia podróżnicze. Na podstawie studiów nad traktatami geografów oraz rozmów z doświadczonymi marynarzami uznał, że możliwe jest dotarcie do wschodnich wybrzeży Azji w ciągu kilkunastu dni żeglugi. Jego plan został odrzucony przez doradców władcy Portugalii. Kolumbowi udało się jednak zorganizować wyprawę pod banderą hiszpańską. Po powrocie do Hiszpanii został mianowany admirałem i namiestnikiem hiszpańskich kolonii. Nie odniósł jednak sukcesów na tym polu. Obciążono go winą za zbyt małe zyski, jakie jego wyprawy przyniosły krajowi, wskazywano również na jego odpowiedzialność za brutalne traktowanie tubylczej ludności.

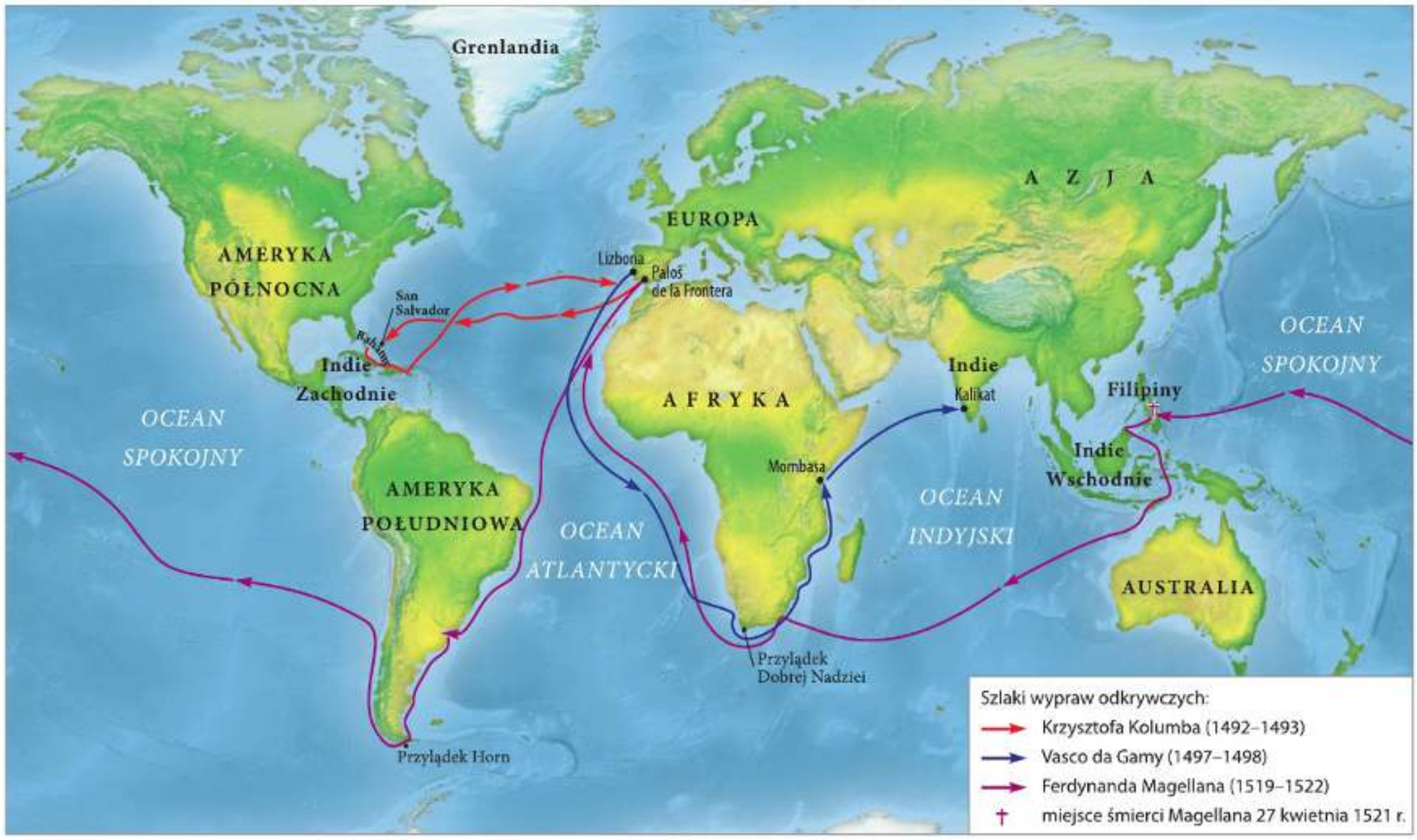

Wielkie odkrycia geograficzne XV–XVI w.

? Wskaż na mapie trasy ekspedycji Kolumba i Magellana.

? Sprawdź w dostępnych źródłach, ile czasu trwały poszczególne podróże. Zastanów się, jakie trudności i niebezpieczeństwa musieli pokonać uczestnicy ekspedycji.

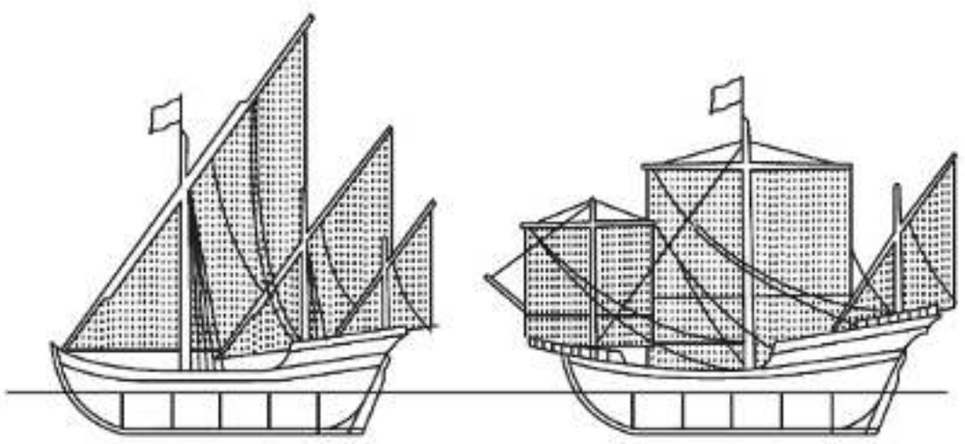

Karawela „Niña”

Karawela „Pinta”

Ferdynand Magellan (1480–1521), portret z epoki.

Vasco da Gama (ok. 1469–1524), portret z 1. połowy XIX w.

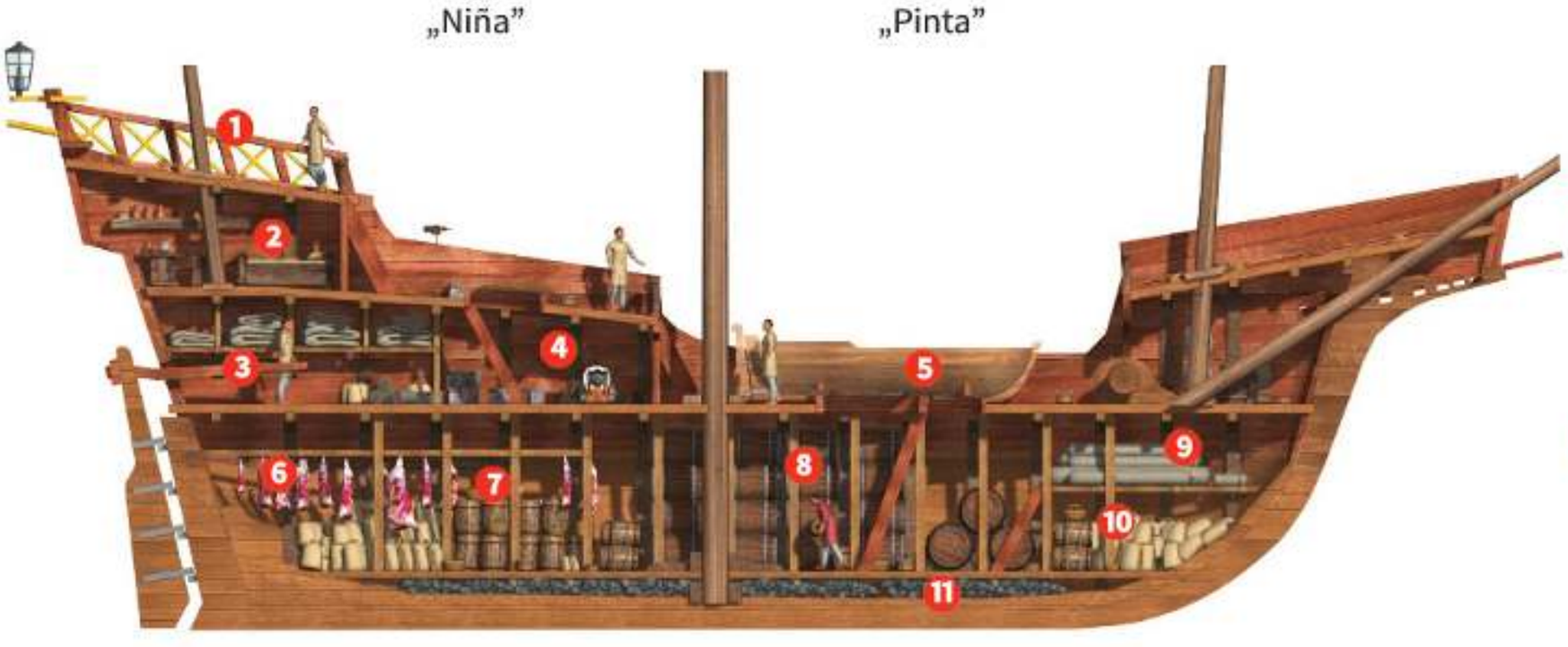

„Santa Maria”– okręt flagowy z pierwszej wyprawy Kolumba, przekrój: 1. pokład rufowy; **2.** kabina kapitana; **3.** ster; **4.** stanowisko armaty i zbrojownia; **5.** bączek (niewielka łódź wiosłowa); **6.** zapasy mięsa suszonego i wędzonego, suchary w workach; **7.** beczki z oliwą; **8.** zapasy wody pitnej; **9.** zapasowe żagle; **10.** suszone owoce i beczki z mąką; **11.** kamienie balastowe zapobiegające wywróceniu się statku.

Analiza listu

W porównaniu z badającymi historię średniowiecza mediewistami, historyk studiujący dzieje epoki nowożytnej dysponuje obszerniejszą i bardziej urozmaiconą bazą źródłową. Wynika to z wielu zmian charakterystycznych dla tej epoki, m.in. upowszechnienia wynalazku druku, postępów alfabetyzacji związanych z powstawaniem szkół, czy też rozwoju instytucji państwa. Wśród źródeł, do których może sięgać historyk, znajdują się: korespondencja prywatna, pamiętniki i dzienniki czy też rosnąca z czasem liczba akt wytwarzanych przez rozmaite gałęzie administracji, a także literatura piękna, prasa. Z kolei zamorskie wyprawy i odkrycia geograficzne przyczyniły się do rozwoju relacji z podróży (listów), które przez stulecia kształtowały świadomość Europejczyków oraz ich wiedzę o świecie.

Amerigo Vespucci (1451 lub 1454–1512), portret z epoki.

Wyprawy Amerigo Vespucciego.

Przekaz źródłowy

List Amerigo Vespucciego z 1503 r. do florenckiego bankiera Lorenzo di Pierfrancesco de Medici zawierający opis mieszkańców Ameryki Południowej

Zacznijmy od ludzi. W tych krajach spotkałem mnogość ludzi […] łagodnych i przyjaźnie usposobionych. Mężczyźni i kobiety chodzą nago, jak ich matka natura stworzyła: rodzą się nadzy i tak samo nadzy umierają. Mają kształtne ciała i zbudowani są tak harmonijnie, że w pełni zasługują, by ich nazwać foremnymi; są koloru prawie czerwonego, a to dlatego, że z powodu swej nagości łatwo gorzeją od słońca; włosy mają obfite i czarne. […] Twarze mają ładne i miłe, lecz sami szpecą je w niewiarygodny sposób dziurawiąc sobie policzki, wargi i uszy; i wcale nie przekłuwają jednego małego otworu, lecz wiele dużych; zdarzało mi się widzieć takich, którzy mieli na twarzy siedem dziur, a każda z nich mogła w sobie pomieścić śliwkę. Wydrążywszy ciało, wypełniają otwory błękitnymi, albo przezroczystymi jak kryształ kamykami […], kością słoniową, bądź inną bielutką kością, a wszystko to mają zwyczaj obrabiać i upiększać z wielką sztuką. […] Ludzie ci nie używają tkanin z wełny, lnu czy bawełny, bo ich nie potrzebują; nie mają też żadnej własności, lecz wszystko jest u nich wspólne. […] Nie mają króla, ani żadnej władzy, każdy jest swoim własnym panem. […] Nie mają świątyń ani religii, ani nawet nie oddają czci bożkom. Żyją zgodnie z naturą, podobni raczej do epikurejczyków, niż do stoików. Nie ma wśród nich kupców, nie znają wymiany. Te ludy prowadzą ze sobą wojny bez żadnego ładu. […] Starzy podbechtują młodych i skłaniają ich umysły do czego zechcą, i zagrzewają ich do wojny, w której ci zabijają się nawzajem: wziętych do niewoli zachowują, by ich potem zabić i zjeść. Zwycięzcy zjadają pokonanych, mięso ludzkie jest stałym składnikiem ich diety.

Ludzie tutejsi są zapalonymi rybakami, jako że morze obfituje we wszystkie gatunki ryb. Nie lubują się w polowaniu, a dzieje się tak z powodu mnóstwa dzikich, budzących strach zwierząt żyjących w lasach.

Lorenzo di Pierfrancesco de Medici (1463–1503), portret z epoki.

ETAPY PRACY

1. Ustalenie podstawowych informacji

- Przeczytaj uważnie zamieszczone fragmenty źródła.
- Korzystając z dostępnych ci źródeł informacji, ustal kim był autor listu.
- Sprawdź na mapie, dokąd dopłynął w czasie swoich wypraw Amerigo Vespucci.
- Wymień państwa, które dziś się znajdują na tych terenach.

2. Konfrontowanie wiadomości

- Rozstrzygnij, czy autor osobiście zaobserwował zwyczaje miejscowej ludności.
- Odwołując się do zamieszczonej mapy oraz informacji zawartych w liście powiedz, której części Ameryki Południowej dotyczył opis.

3. Interpretacja

- Omów, jak Vespucci opisał rdzenną ludność Ameryki Południowej.
- Zastanów się, jakiego typu wiadomości na temat zamorskich krajów mogły budzić zainteresowanie Europejczyków.
- Wyjaśnij, w jaki sposób podobne relacje z dalekich stron świata wpływały na wiedzę i wyobraźnię Europejczyków oraz stosunek do otaczającego ich świata.
- Powiedz, czy list może służyć do badania światopoglądu ludzi renesansu.

Stolica państwa Azteków

W 1325 r. na wyspie na jeziorze Texcoco (czytaj: tekskoko) Aztekowie założyli stolicę swego państwa – Tenochtitlán (czytaj: tenocztitlan). Na początku XVI w. miasto liczyło ok. 200 tys. mieszkańców i było jednym z najpiękniejszych i najludniejszych na świecie. Znajdowały się w nim pałace, pływające ogrody i zwierzyńce. Tenochtitlán było jednak przede wszystkim centrum politycznym i religijnym azteckiego imperium. Powstały tu najważniejsze świątynie, tu rezydował też władca.

W ciągu dwóch stuleci Aztekowie zbudowali na terenie dzisiejszego środkowego Meksyku imperium o powierzchni ok. 200 tys. km² (wpływy polityczne państwa sięgały poza zaznaczony obszar). Zamieszkiwało je ok. 3 mln ludzi. Wschodnią część terenów dzisiejszego Meksyku zajmowało państwo Majów.

Piramida schodkowa. Najważniejszym obiektem miasta była piramida schodkowa z umieszczoną na szczycie świątynią. Składano tam ofiary z ludzi.

Świątynia Quetzalcoatla. Okrągłe świątynie Aztekowie budowali tradycyjnie dla boga Quetzalcoatla (czytaj: kecalkoatla), czyli Pierzastego Węża.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Sprawdź, jakie istniejące obecnie miasto powstało na terenie Tenochtitlán.
2. Powiedz, na czym polegała wartość informacyjna rysunków z *Kodeksu Mendoza* dla ówczesnych Europejczyków.

Kalendarz Azteków.
Jednym z najcenniejszych zabytków kultury azteckiej jest ogromny kamienny kalendarz zwany Kamieniem Słońca. Aztekowie używali dwóch rodzajów kalendarza. W pierwszym – słonecznym – rok liczył 365 dni. Drugi zaś był kalendarzem związanym z wróżbiarstwem i liczył 260 dni. Raz na 52 lata początek roku w obydwu kalendarzach przypadał tego samego dnia.

Ilustracja z *Kodeksu Mendoza*, dokumentu z początku XVI w. opisującego życie codzienne Azteków. Przedstawia scenę poddania się ostatniego władcy Azteków Cortezowi (patrz: s. 31).

Złoty wisiorek, wytwór azteckich rzemieślników.

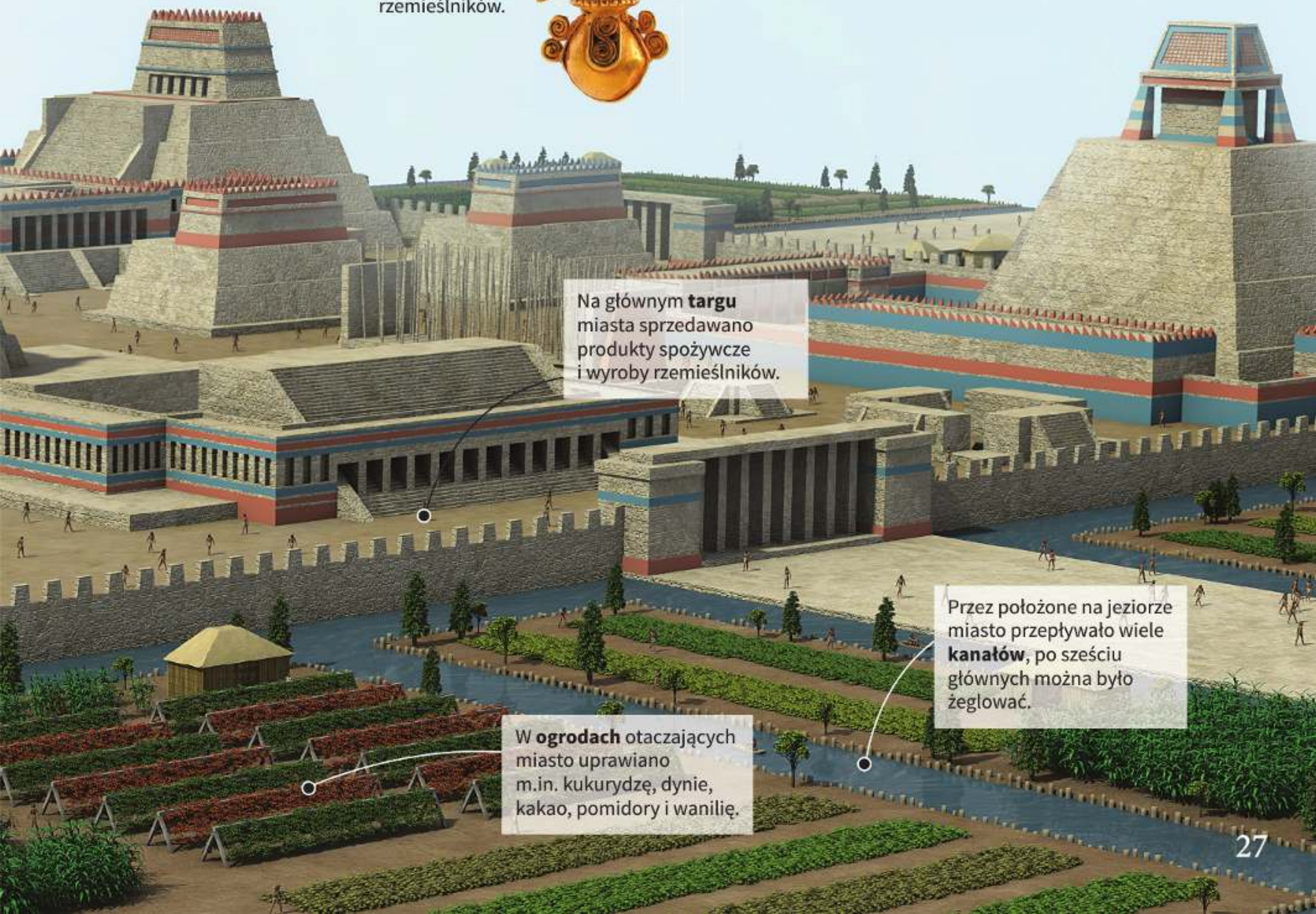

Na głównym **targu** miasta sprzedawano produkty spożywcze i wyroby rzemieślników.

Przez położone na jeziorze miasto przepływało wiele **kanałów**, po sześciu głównych można było żeglować.

W **ogrodach** otaczających miasto uprawiano m.in. kukurydzę, dynie, kakao, pomidory i wanilię.

Ruiny Machu Picchu (czytaj: macziu pikcziu). Pozostałości dawnego miasta Inków leżą na terytorium dzisiejszego Peru. Zbudowano je na wysokości ponad 2 tys. m n.p.m. W XV w. miasto stanowiło królewską posiadłość i ważny ośrodek administracyjny państwa Inków. W XVI w. opustoszało, według jednych badaczy ze względu na klęski ponoszone w wojnie z Hiszpanami, według innych – z powodu epidemii ospy, która zdziesiątkowała imperium Inków.

Majowie, Aztekowie i Inkowie

W Ameryce Środkowej i Ameryce Południowej Hiszpanie poznali kilka wysoko rozwiniętych ludów (m.in. Azteków, Majów i Inków). Państwa te były imperiami, które powstały na skutek krwawych podbojów kosztem innych plemion indiańskich.

Cywilizacja indiańskiego ludu **Majów** rozwijała się na terenach dzisiejszych Gwatemali i Hondurasu oraz w południowej części Meksyku. Ważną rolę w tej społeczności odgrywali kapłani posiadający znaczną wiedzę w dziedzinie matematyki, astronomii i medycyny. W XV w. potęgę Majów osłabiły walki wewnętrzne toczone przez poszczególne miasta.

Wysoki poziom rozwoju osiągnęły również cywilizacje innych ludów indiańskich: **Azteków** na obszarze dzisiejszego Meksyku i **Inków** (dzisiejszy Ekwador, Peru, Chile). Ludy te wyznawały religie politeistyczne, czyli wierzyły w istnienie wielu bogów (m.in. Słońce, Księżyc, Niebo), którym składały krwawe ofiary z ludzi. Wierzyły bowiem, że Słońce trzeba karmić krwią, niezbędną do utrzymania jego siły i promieniowania. Podstawą gospodarki tych społeczeństw było rolnictwo. Indianie nie znali żelaza ani koła, posiadali jednak znaczne umiejętności inżynieryjne, czego dowodem są monumentalne, wznoszone niekiedy w trudnych warunkach terenowych świątynie i pałace.

Mapa z 1507 r. z zaznaczonym nowym kontynentem.

? Których kontynentów brakuje na mapie? Sprawdź w dostępnych źródłach, kiedy zostały one odkryte przez Europejczyków.

? Powiedz, które rejony świata zostały przedstawione zgodnie z rzeczywistością, a które – najmniej wiernie.

PODSUMOWANIE

- Wielkie odkrycia geograficzne rozpoczęli żeglarze pozostający w służbie Portugalii i Hiszpanii. Krzysztof Kolumb odkrył drogę morską przez Atlantyk do wybrzeży Ameryki, którą uznał za wschodnią część Azji.
- Amerigo Vespucci zbadał jej wybrzeża i stwierdził, że jest ona odrębnym kontynentem.
- Wyprawa Ferdynanda Magellana pierwsza opłynęła Ziemię.
- Ekspedycje morskie podejmowane w XVI w. znacząco powiększyły wiedzę Europejczyków o otaczającym ich świecie. Doprowadziły również do odkrycia drogi morskiej do Indii i nieznanego dotąd kontynentu – Ameryki.
- Szczególną aktywność w zakresie podróży zamorskich wykazywali Portugalczycy i Hiszpanie.
- Podejmowane w XVI w. wyprawy doprowadziły do zetknięcia się Europejczyków z wysoko rozwiniętymi cywilizacjami indiańskich ludów: Majów, Azteków i Inków.

POLECENIA

1. Opisz przyczyny organizowania pierwszych wypraw geograficznych. Jaki cel miały ówczesne podróże zamorskie?
2. Wymień najważniejszych odkrywców i ich dokonania.
3. Powiedz, jakie były główne kierunki ekspansji europejskiej.
4. Wyjaśnij, czy odkrycia geograficzne i ekspansja zamorska Europejczyków miały związek z przemianami intelektualnymi epoki odrodzenia.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List Krzysztofa Kolumba do skarbnika królewskiego Rafała Sanxisa (czytaj: sanksisa) z 14 marca 1493 r. (fragmenty)

Na trzydziesty drugi dzień po wyjeździe z Kadyksu przybyłem na Morze Indyjskie i odkryłem tam bardzo liczne i gęsto zaludnione wyspy, które bez czyjegokolwiek protestu objąłem w posiadanie naszego najmiłościwszego króla przez uroczystą proklamację[1] zawieszenie flagi hiszpańskiej. Pierwszą z owych wysp, którą Indowie[2] mianowali Guanahani, nazwałem San Salwador z wdzięczności dla Zbawiciela[3], w którego pomoc ufni przybyliśmy zarówno do tej, jak i do innych ziem. Także wszystkie inne wyspy nazwałem nowym imieniem, jedną Wyspą Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia, drugą Wyspą Ferdynanda, inną Izabeli, inną Joanny i tak samo pozostałe rozkazałem ponazywać.

Gdy więc zbliżyliśmy się do wyspy, którą tylko co nazwałem Wyspą Joanny, płynęliśmy wzdłuż jej wybrzeży w kierunku zachodnim, ale nie znalazłszy jej końca, byłem skłonny uważać ją nie za wyspę, jeno za część lądu stałego, Chataj [Chiny]. Jednak nie spotkałem w pobliżu wybrzeży żadnych miast ani grodów, oprócz kilku wsi i osad, z których mieszkańcami nie mogłem się rozmówić, ponieważ ci, gdy tylko nas spostrzegli, rzucali się do ucieczki. […] Mieszkańcy owych wysp nie różnią się wcale co do wyglądu, obyczajów lub języka i rozumieją się nawzajem. Ostatnia okoliczność jest bardzo pożyteczna […] dla spełnienia życzenia Najjaśniejszego Króla naszego, mianowicie, sądzę, dla nawrócenia ich na świętą wiarę chrześcijańską […]. Na wszystkich owych wyspach każdy posiada, jak dowiedziałem się, tylko jedną żonę, oprócz książąt lub królów, którzy mogą posiadać do dwudziestu. Zdaje się, że kobiety pracują więcej od mężczyzn. Nie mogłem zaś dobrze wyrozumieć, czy jest u nich prawo własności, albowiem widziałem, że jedni udzielali ze swego posiadania innym, a szczególnie potraw, przysmaków itp. Nie spotkałem też wśród nich potworów[4], jak wielu mniemało, ale są to ludzie bardzo potulni i dobrotliwi. […]

Teraz więc, Królu i Królowo[5], wraz z całym szczęśliwym królestwem i ze wszystkimi krajami chrześcijańskimi, złóżmy podziękowanie Zbawicielowi naszemu i Panu Jezusowi Chrystusowi, że nas takim zwycięstwem i darem zaszczycił. […] Uraduje się Chrystus […], gdy zobaczy, że poprzednio utracone dusze tak wielu narodów zostaną uratowane. Lecz także i my będziemy się cieszyć z wywyższenia naszej wiary, a szczególnie ze wzrostu dóbr doczesnych, w których weźmie udział nie tylko Hiszpania, lecz cały świat chrześcijański.

---

[1] łac. *proclamatio* – odezwa

[2] Określenie rdzennej ludności wyspy wynikające z przekonania, że stanowi ona część Indii.

[3] Salvador (hiszp.) – Zbawiciel

[4] Autor zapewne miał na myśli ludożerców lub odnosił się do średniowiecznych wyobrażeń na temat potworów zamieszkujących nieznane lądy.

[5] Kolumb zwraca się tu do króla Aragonii Ferdynanda i jego żony Izabeli, królowej Kastylii. Ich małżeństwo, które połączyło unią personalną dwa najważniejsze królestwa na Półwyspie Iberyjskim, uważane jest za początek nowożytnej monarchii hiszpańskiej.

A. Na podstawie fragmentów listu scharakteryzuj stosunek odkrywców do lokalnych ludów i ich kultury.

B. Powiedz, w jakich kategoriach rozpatrywał Kolumb korzyści płynące z sukcesu jego wyprawy.

C. Powiedz, w jaki sposób podobne relacje mogły wpływać na życie intelektualne, kulturę i naukę mieszkańców Europy.

NASTĘPSTWA

poszukiwanie morskiej drogi do Indii → udoskonalenia w technice i budowie statków → poszukiwanie złóż złota i srebra → organizowanie wypraw morskich → odkrycie nowego lądu – Ameryki; opłynięcie kuli ziemskiej

4 Jak odkrycia geograficzne zmieniły Europę i świat

- Zdobycze konkwistadorów
- Podział kolonii
- Rozwój handlu
- Zniszczenie cywilizacji indiańskich

Wyprawy Europejczyków na Wschód

Wyprawa Vasco da Gamy otworzyła **Portugalczykom** poszukiwaną od dawna drogę morską do Indii. Dzięki temu zorganizowali oni w Azji liczne ośrodki handlowe, a nawet opanowali niewielkie terytoria. Ich wpływy w tym rejonie były zdecydowanie większe niż innych Europejczyków. Dopiero w początkach XVII w. konkurencją dla nich stali się **Holendrzy**, których działalnością handlową na Oceanie Indyjskim kierowała Kompania Wschodnioindyjska. Była to spółka posiadająca ogromną flotę i pokaźne środki finansowe. Dzięki temu do połowy XVII w. Holendrzy stali się największą potęgą europejską w Azji.

W XVII w. na wyspach Oceanu Indyjskiego i u wybrzeży Indii pojawiało się również coraz więcej faktorii handlowych zakładanych przez **Anglików** i **Francuzów**. Z biegiem czasu placówki te się rozrastały i obejmowały coraz większe terytoria. Działające na nich kompanie handlowe (przede wszystkim holenderska, angielska i francuska) uzyskały od swych władców szerokie przywileje pozwalające na wymianę towarów, pobieranie podatków, utrzymywanie własnej floty i oddziałów wojskowych. Rywalizacja handlowa między Europejczykami często przeradzała się w starcia zbrojne.

Podbój Ameryki

Drugi ważny kierunek ekspansji zamorskiej Europejczyków wyznaczyli **Hiszpanie**. Po sukcesach wypraw Kolumba i Vespucciego oraz kolejnych podróży badawczych nadeszła pora na większe ekspedycje, których celem było opanowanie nowych terytoriów Ameryki Północnej i Ameryki Południowej. Oba te kontynenty Europejczycy nazywali **Nowym Światem**. W związku z tym z czasem Europę zaczęto nazywać **Starym Światem** (Starym Kontynentem).

Hiszpańscy zdobywcy, zwani **konkwistadorami** (hiszp. *conquistador* – zdobywca), Hernán Cortés i Francisco Pizarro (czytaj: pisarro) podbili państwa **Azteków** (w 1519 r.) i **Inków** (w 1533 r.). Mimo że oba ludy miały rozwiniętą kulturę, silną władzę centralną i liczebną przewagę nad agresorem, nie były w stanie oprzeć się zdeterminowanym Europejczykom. Uzbrojeni w broń palną najeźdźcy budzili lęk wśród Indian, którzy nie znali koni.

W XVII w. hiszpańskie **kolonie** obejmowały już olbrzymie terytoria w Ameryce Południowej, Ameryce Środkowej i części Ameryki Północnej oraz wyspy na Morzu Karaibskim. Nie zabrakło tu jednak konkurentów z Europy. W XVI w. w Ameryce Południowej pojawili się **Portugalczycy**, którzy założyli kolonię w Brazylii. Wkrótce po nich nadciągnęli **Holendrzy** i **Francuzi**.

Europejska ekspansja nieco później dotarła do Ameryki Północnej. Choć już w XVI w. południowe jej obszary zajęli poszerzający swe zdobycze Hiszpanie, obecność mieszkańców Starego Świata na tym kontynencie długo ograniczała się do niewielkich wypraw badających jego

Kolonia – terytorium pozaeuropejskie stanowiące własność państwa europejskiego. Kolonie mogły też należeć do europejskich kompanii handlowych.

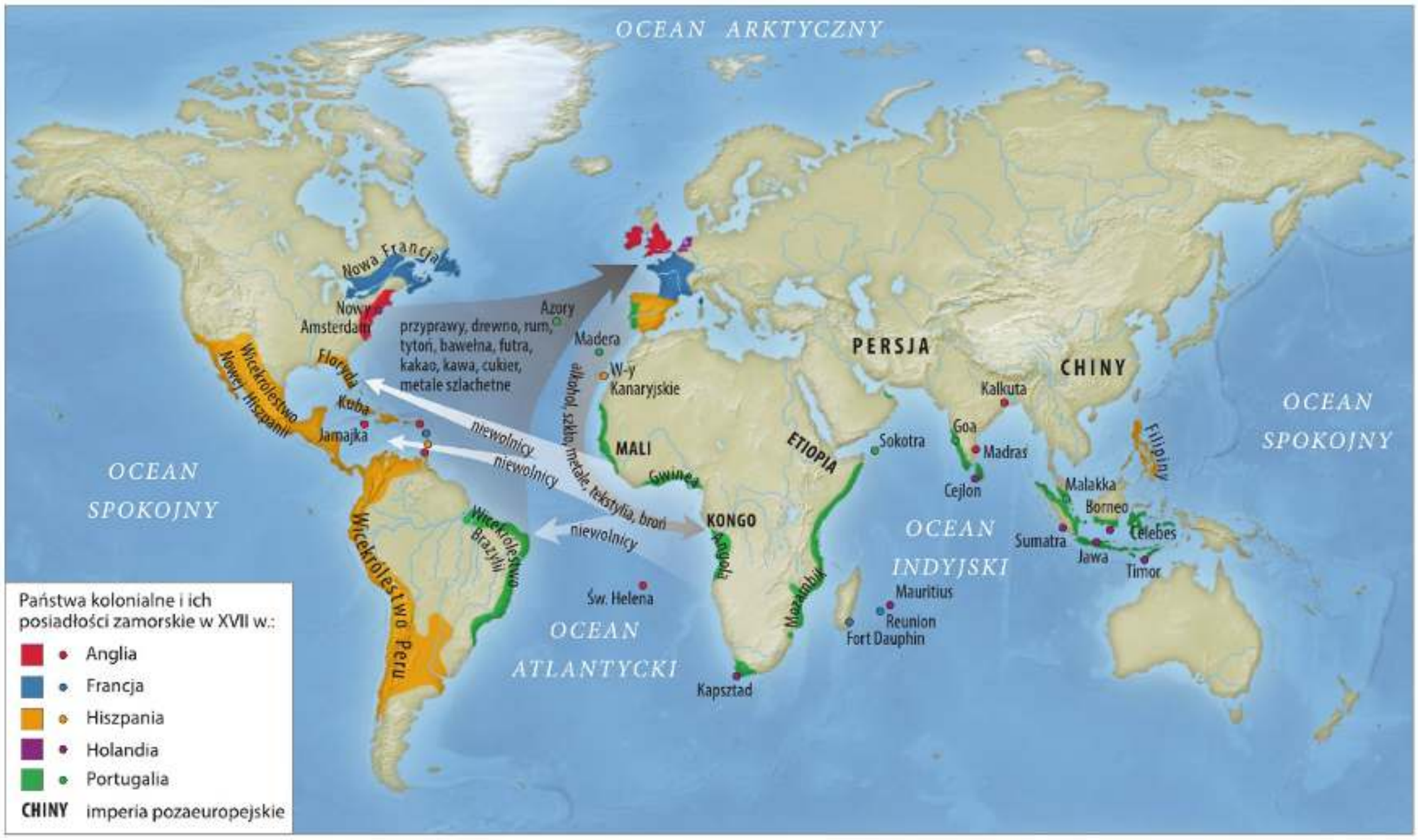

Kolonie Europejczyków w XVII w.

? Powiedz, które państwa europejskie dysponowały największymi posiadłościami kolonialnymi.

? Powiedz, gdzie się znajdowały największe kolonie państw europejskich.

? Wymień towary i surowce, które eksportowano z kolonii, i te, które tam przywożono.

wschodnie wybrzeża. U schyłku tego stulecia zaczęły tam jednak powstawać kolonie angielskich, francuskich i holenderskich osadników.

Kolonie europejskie

W wyniku europejskiej ekspansji zamorskiej ukształtowało się kilka typów kolonii. Najmniejszymi z nich były **faktorie handlowe** pośredniczące w wymianie towarów z tubylcami. Na terenach łatwych do opanowania i dostarczających cennych dla Europejczyków upraw tworzono wielkie **plantacje** wykorzystujące często przymusową pracę tubylców. Z kolei na obszarach bogatych w złoża kruszców szlachetnych (przede wszystkim w hiszpańskich posiadłościach w Ameryce Południowej) zakładano **kopalnie złota i srebra**.

Główną wartość innych kolonii stanowiła **ziemia** – możliwość jej posiadania przyciągała na wschodnie wybrzeża Ameryki Północnej tysiące ubogich osadników z Anglii, Francji i Holandii. Ich napływ prowadził do coraz częstszych zatargów z broniącymi swych terytoriów plemionami Indian.

Rozwój handlu

W wyniku odkryć geograficznych i związanej z nimi ekspansji kolonialnej Europejczyków prowadzony przez nich **handel** zmienił swój charakter. Obejmował już znacznie rozleglejsze obszary: z morskiego i lądowego **stał się handlem oceanicznym**. Ponieważ w XVI i XVII w. nastąpiło zwiększenie ładowności statków, towary z Azji i Ameryki docierały do Europy w znacznie większych ilościach i dużo szybciej.

Zyski płynące z importu pomnażały bogactwo państw posiadających kolonie. Ze Wschodu sprowadzano cenione w Europie przyprawy (np. pieprz, gałkę muszkatołową, cynamon) i luksusowe tkaniny. Z plantacyjnych kolonii w Ameryce i na Karaibach przywożono przede wszystkim cukier, kawę i tytoń.

Sprzedaż i zakup dużych ilości towarów umożliwiały powstające w tym okresie **giełdy** – miejsca, w których regularnie spotykali się kupujący i sprzedający. Pierwszą giełdę otwarto w 1531 r. w leżącej na terenie Niderlandów Antwerpii.

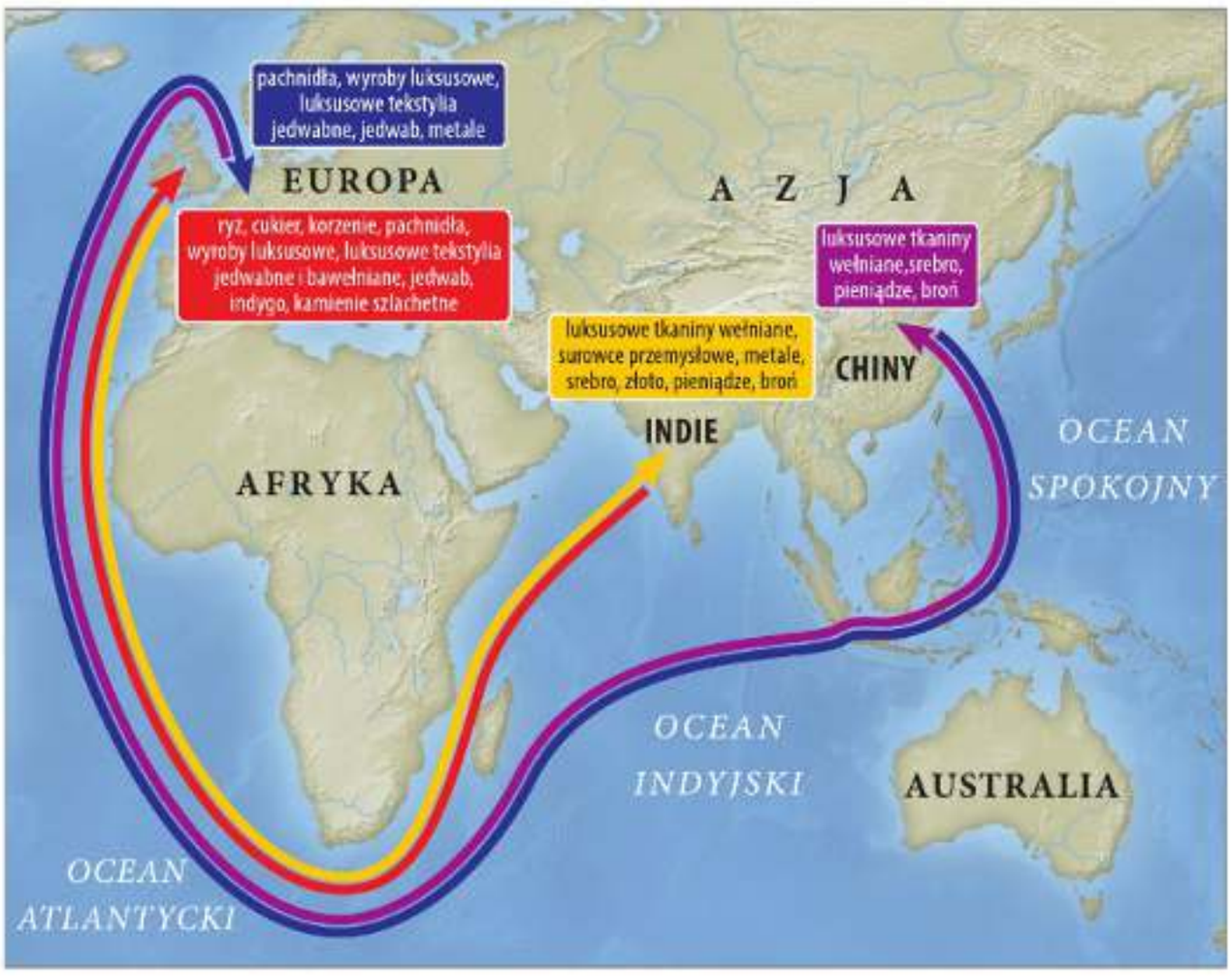

Wymiana gospodarcza między Europą, Indiami i Dalekim Wschodem.

? Powiedz, jakie towary Europejczycy mogli zaoferować mieszkańcom Indii i Dalekiego Wschodu, a jakich sami potrzebowali.

? Wyjaśnij, co lista towarów wywożonych z Europy mówi nam o charakterze gospodarki europejskiej.

Amerykańskie kruszce i europejskie ceny

Hiszpańskie kopalnie w Ameryce Środkowej i Południowej (zwłaszcza w Meksyku i Peru) dostarczały do Europy w ogromnych ilościach **złoto** i **srebro**, które stanowiły podstawę ówczesnego pieniądza. Ciągły napływ kruszców szlachetnych powodował jednak spadek ich wartości, malała zatem również siła nabywcza pieniądza. Rosły natomiast ceny wielu produktów. Drożała zwłaszcza żywność. Działo się tak za sprawą zwiększania się liczby ludności w Europie i rozwoju wielkich miast. Szacuje się, że w XVI w. ceny wyrobów rzemieślniczych wzrosły trzykrotnie, żywności zaś – pięciokrotnie. Ów proces, zwany **rewolucją cen**, trwał do połowy XVII w. Jednym ze skutków odkryć geograficznych był również dualizm w rozwoju gospodarczym Europy (patrz: s. 87).

W przypadku niektórych państw europejskich (np. Hiszpanii i Portugalii) ekspansja zamorska przyniosła również negatywne skutki dla ich rozwoju gospodarczego. Wysokie zyski z handlu na nowych terenach lub napływ kruszców z kopalni w koloniach pozwalały na zastępowanie niektórych produktów własnej gospodarki wyrobami tańszymi, sprowadzanymi z zagranicy. W dłuższej perspektywie osłabiało to mechanizmy sprzyjające rozwojowi rodzimego rolnictwa i rzemiosła.

! **Rewolucja cen** – zjawisko spadku wartości pieniądza i wzrostu cen w Europie w XVI w. spowodowane ogromnym napływem kruszców z kolonii oraz rosnącym zapotrzebowaniem na towary, przede wszystkim na żywność.

Wydobycie złota i srebra w Europie i koloniach hiszpańskich w Ameryce Południowej.

? Wyjaśnij związek między wzrostem wydobycia metali szlachetnych a kształtowaniem się cen w Europie.

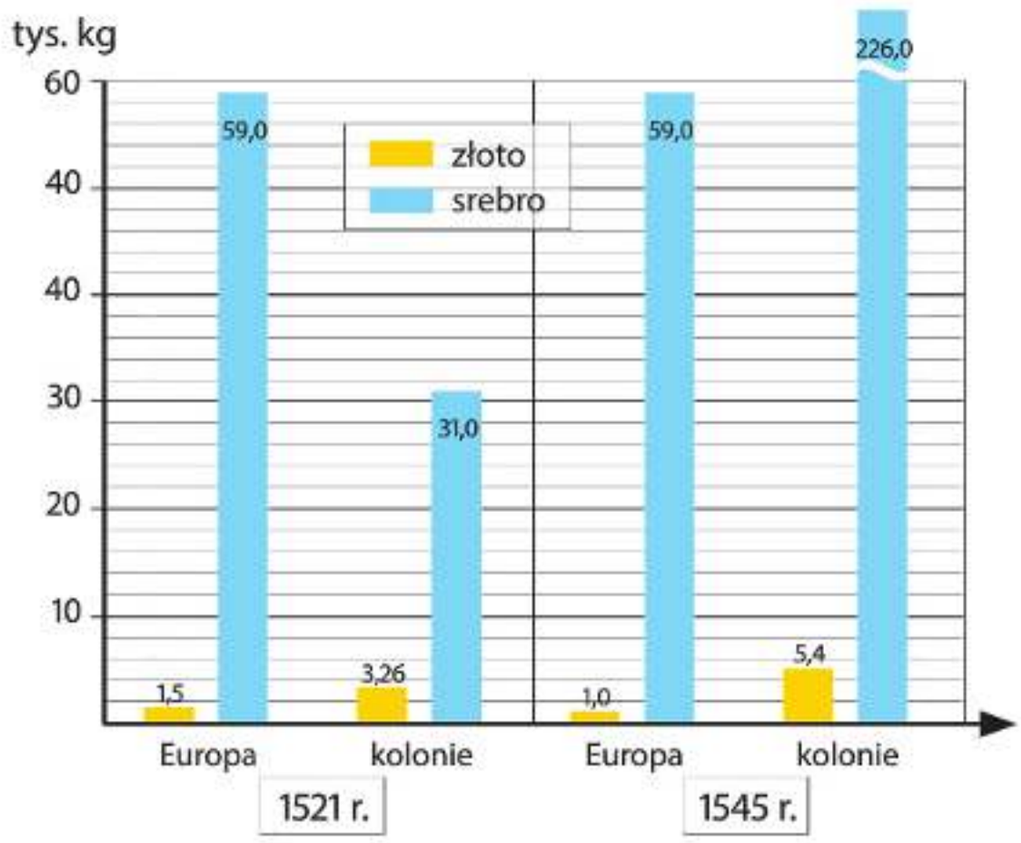

Źródło danych: A. Wyczański, *Historia powszechna. Wiek XVI*, Warszawa 1983, s. 32.

Rywalizacja potęg kolonialnych

Odkrycia geograficzne i ekspansja zamorska miały również ważne **skutki polityczne**. W Europie wzrastała rola państw ciągnących zyski z handlu i eksploatacji kolonii. Wraz z odkryciami pojawiły się nowe obszary, o które warto było rywalizować. Prowadziło to często do starć zbrojnych, w których wyniku zamorskie posiadłości zmieniały właścicieli. Konflikty Europejczyków w Azji i Ameryce (np. wywołane rywalizacją handlową czy dążeniem do opanowania pewnych obszarów) wpływały również na sytuację polityczną na Starym Kontynencie i prowadziły do zaostrzania się stosunków między poszczególnymi państwami.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Ameryka Łacińska

Nazwą tą określa się kraje położone w Ameryce Południowej i Ameryce Środkowej oraz na wyspach archipelagu Wielkich Antyli będące dawniej koloniami Hiszpanii, Portugalii i Francji. Używa się w nich wywodzących się z łaciny języków romańskich. Na przeważającej części tego obszaru dominuje język hiszpański. W Brazylii mówi się po portugalsku, na Haiti – po francusku. Główną religią w Ameryce Łacińskiej jest katolicyzm.

Poznawanie świata

Ekspansja zamorska przyniosła niewątpliwie istotne skutki cywilizacyjne i kulturowe. Kontakty z ludami z różnych stron świata, mającymi odmienne obyczaje, wierzenia, kulturę, poszerzyły wiedzę i horyzonty intelektualne mieszkańców Europy. W XVII i XVIII w. na Starym Kontynencie pojawiły się nie tylko towary kolonialne, lecz także wytwory wzorowane na sztuce azjatyckiej, choćby chińskie altany i pawilony czy wyroby z porcelany.

Z każdą wyprawą Europejczycy dowiadywali się więcej o otaczającym ich świecie. Wprawdzie informacje na temat rozległych terytoriów wewnątrz Afryki, Azji, obu Ameryk i Australii, wysp na Oceanie Spokojnym czy okolic kół podbiegunowych nadal były skąpe, jednak horyzont geograficzny, np. wyobrażenie o wielkości kuli ziemskiej, znacząco się poszerzył. Zmieniła się też świadomość dotycząca krajów zamorskich i ich ludów. Legendy o potworach zamieszkujących nieznane lądy stopniowo odchodziły w przeszłość.

Zniszczenie cywilizacji indiańskich

Odkrycia geograficzne stopniowo zmieniały także świat pozaeuropejski. W Ameryce Północnej i Południowej wojny wywołane pojawieniem się konkwistadorów oraz przywleczone przez nich choroby (cholera, dżuma, grypa, ospa, tyfus) powodowały **wyniszczenie tubylczych plemion**. Wysoka śmiertelność była również wynikiem zmuszania autochtonów do pracy na plantacjach i w kopalniach.

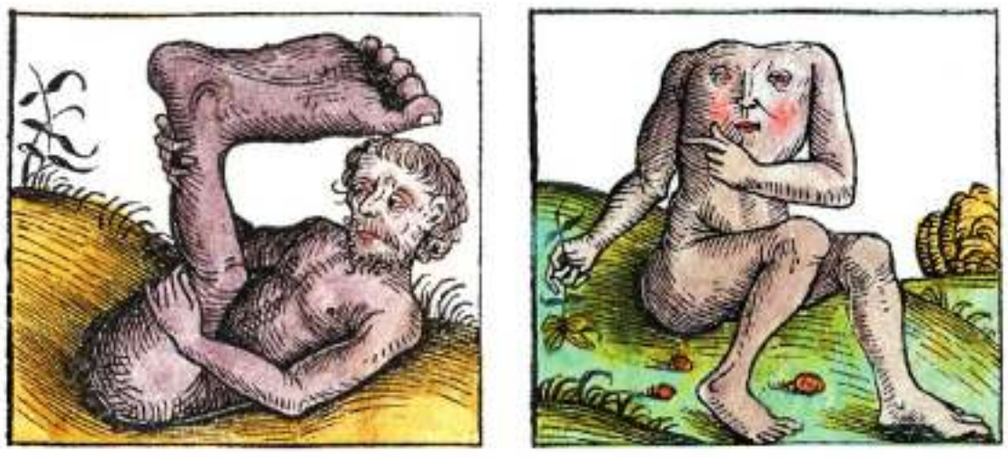

Istoty z zamorskich krain, ilustracje z XV-wiecznej kroniki. Przed odkryciami geograficznymi ludzie wyobrażali sobie, że dalekie lądy są zamieszkiwane przez dziwne istoty i stwory.

? Opisz przedstawione postacie.

Handel niewolnikami w Gujanie Holenderskiej (dziś: Surinam), grafika z XVIII w. Od XVI do XIX w. na świecie kwitł, zgodnie z prawem, handel ludźmi. Biali handlarze sprowadzali z Afryki miliony niewolników, których przewozili na swoich statkach w złych warunkach. Niewolnicy sprzedawani byli głównie na amerykańskie plantacje bawełny i trzciny cukrowej.

Rozwój kolonii europejskich miał dalekosiężne skutki dla dalszych dziejów Ameryki i jej kultury. Podboje doprowadziły do zerwania ciągłości rodzimej, indiańskiej kultury – zniszczone zostały stare, wysoko rozwinięte cywilizacje Azteków, Inków i Majów.

Skutki odkryć geograficznych

Z biegiem czasu, wraz z napływem białych osadników, na podbitych obszarach powstawały miasta będące pod wieloma względami kopiami miast portugalskich i hiszpańskich. W koloniach nawracano rdzenną ludność na religię chrześcijańską. W ten sposób na kontynent amerykański docierały **wzorce kultury europejskiej**.

Własne zwyczaje, języki i kulturę przenosili do Ameryki również afrykańscy niewolnicy sprowadzani do pracy w kopalniach i na plantacjach, gdzie zastępowali Indian, którzy źle znosili zbyt ciężką pracę fizyczną. Spowodowanym przez europejską ekspansję przemianom kulturowym towarzyszyła zatem **zmiana struktury etnicznej kontynentu**. Doprowadziło to do wytworzenia się specyficznej kultury Ameryki Łacińskiej, będącej połączeniem rodzimych tradycji z elementami kultur przybyszów.

Popyt na niewolniczą siłę roboczą w koloniach w obu Amerykach oraz na wyspach Morza Karaibskiego wywarł również **niekorzystny wpływ na cywilizacje Afryki**, z której sprowadzano niewolników do obu Ameryk. Wyprawy mające na celu pozyskanie niewolników, prowadzone przez afrykańskich władców i arabskich handlarzy, powodowały straty demograficzne, pustoszyły znaczne połacie kontynentu, niszczyły gospodarkę i zmuszały część ludów afrykańskich do szukania schronienia na niedostępnych, trudniejszych do zagospodarowania terenach.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Nowości na europejskich stołach

Jednym z obserwowanych do dziś skutków odkryć geograficznych było urozmaicenie kuchni europejskiej. Na większą skalę zaczęto stosować pewne gatunki korzeni, czyli przypraw, takie jak cynamon, pieprz, wanilia, goździki. Znano je już wcześniej, były jednak trudno dostępne ze względu na ograniczone możliwości transportu w handlu lądowym ze Wschodem. Na stołach Europejczyków, początkowo jedynie najzamożniejszych, pojawiły się też nowe gatunki warzyw i owoców, np. pomidory, kukurydza, fasola, ananasy, pomarańcze. Szczególnie ważną rolę odegrały ziemniaki. Rozpowszechnienie ich uprawy w XVIII i XIX w. w znacznym stopniu przyczyniło się do zniknięcia klęsk głodu od stuleci dziesiątkujących ludność Starego Kontynentu. Odkrycia geograficzne i eksploatacja zamorskich kolonii upowszechniły w Europie również pojawienie się takich napojów jak kawa i herbata oraz przywożonego z Ameryki kakao.

Masowa uprawa ziemniaków w Europie rozpoczęła się w XVIII w.; wcześniej hodowano je w doniczkach jako rośliny ozdobne.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Ocena odkryć geograficznych

Odkrycia geograficzne jako zjawisko potwierdzające rozbudzoną renesansową ciekawość świata, poszerzające horyzonty geograficzne Europejczyków i zwiększające ich wiedzę o świecie nie budzą szczególnych kontrowersji. Zdecydowanie więcej głosów krytycznych wywołują ich konsekwencje dla rdzennej ludności obu Ameryk, wśród których wskazuje się np. na ograniczenie samodzielnego rozwoju wielu lokalnych kultur bądź ich unicestwienie, a także wyniszczenie populacji rdzennych mieszkańców – planowe lub spowodowane chorobami przeniesionymi z Europy. Podkreśla się również, że skutkiem odkryć geograficznych było ukształtowanie się systemu kolonialnego, który na kilka stuleci doprowadził do politycznego, gospodarczego i kulturowego uzależnienia ogromnych obszarów globu od europejskich mocarstw kolonialnych.

PODSUMOWANIE

- Na podbitych terenach Nowego Świata Portugalczycy, Hiszpanie, a następnie Holendrzy, Anglicy i Francuzi zakładali kolonie. Na wielu obszarach Azji, Afryki i Ameryki pojawiły się europejskie ośrodki handlowe.
- Głównym celem odkrywców było czerpanie korzyści i zysków z nowych ziem. W koloniach tworzono wielkie plantacje lub kopalnie, w których zmuszano do pracy Indian, a potem – sprowadzanych z Afryki niewolników.
- Na skutek odkryć geograficznych zwiększył się zasięg handlu prowadzonego przez Europejczyków.
- Do obiegu gospodarczego Europy wprowadzono ogromne ilości złota i srebra.
- Wiele tubylczych ludów Ameryki zostało wyniszczonych przez przywleczone z Europy choroby czy niewolniczą pracę w kopalniach i na plantacjach.

POLECENIA

1. Scharakteryzuj główne kierunki europejskiego handlu zamorskiego. Jakiego rodzaju popyt zaspokajały towary sprowadzane z Azji i obu Ameryk?
2. Wymień główne typy kolonii europejskich. Jakie korzyści dla państw Starego Kontynentu wynikały z faktu posiadania kolonii?
3. Wskaż krótkotrwałe i długotrwałe skutki odkryć geograficznych. W swojej odpowiedzi uwzględnij konsekwencje kolonizacji dla mieszkańców podbitych terenów.
4. Opisz wpływ hiszpańskich podbojów w Ameryce na gospodarkę Europy.
5. Podaj przykład wpływu mieszania się kultur: europejskiej, afrykańskiej i indiańskiej na współczesną kulturę Ameryki Północnej i Południowej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja hiszpańskiego dominikanina Bartolomé de Las Casasa (czytaj: las kasasa) o zagładzie Indian z Hispanioli (dziś: Haiti) – fragmenty

Wyspę Hispaniolę, pierwszą, na którą przybyli chrześcijanie, gdy zaczęli dzieło zagłady tych ludów, zniszczyli i wyludnili w ten sposób, że zabierali Indianom kobiety i dzieci, aby się nimi posługiwać i na złe ich używać, zjadali żywność, którą tamci zdobywali w pocie i trudzie, nie zadowalając się tym, co dawali im dobrowolnie, odpowiednio do swych niewielkich możliwości. Indianie bowiem nie zwykli mieć więcej nad to, co niezbędne i co kosztuje niewiele pracy, tak, że żywność wystarczającą dla trzech domów czy dziesięciu osób na miesiąc zjada chrześcijanin w jeden dzień. Sprawiali im też wiele udręki, popełniali gwałty i akty przemocy. Indianie zaczęli rozumieć, że ci ludzie zapewne nie przybyli z nieba. Przeto jedni chowali żywność, drudzy – żony i dzieci, inni wreszcie uciekali do lasu, aby oddalić się od ludzi o tak straszliwych i trudnych do zniesienia obyczajach. Chrześcijanie bili ich, okładali kułakami i kijami, a nawet podnieśli rękę na władców państewek. […] Odtąd Indianie poczęli szukać sposobów wypędzenia chrześcijan ze swoich ziem. Zaopatrzyli się w broń słabą, mało wytrzymałą i nie bardzo zdatną do ataku, a tym mniej do obrony – z tego powodu wszystkie ich wojny niewiele groźniejsze są od naszej bijatyki na kije […]. Chrześcijanie przy pomocy swych koni, mieczy i włóczni rozpoczęli rzeź i wymyślne okrucieństwa.

A. Powiedz, jakie przyczyny doprowadziły do zagłady Indian.

B. Wyjaśnij, dlaczego Indianie nie byli w stanie pokonać mniej licznych Hiszpanów.

5 Podział zachodniego chrześcijaństwa

- Nadużycia w Kościele
- Krytyka Kościoła ze strony Marcina Lutra
- Rozłam w Kościele i nowe wyznania
- Przyczyny sukcesu reformacji

Krytyka Kościoła

Zainteresowanie doczesnym życiem człowieka, wyraźnie okazywane przez myślicieli odrodzenia, stało w sprzeczności z poglądami głoszonymi przez Kościół, w którego nauczaniu ziemski żywot był jedynie krótkim etapem na drodze do wieczności. Nie oznaczało to nieuniknionego konfliktu między humanistami i Kościołem (inicjatorem powstających w średniowieczu uniwersytetów). Wielu spośród kościelnych dostojników było zafascynowanych nową sztuką i literaturą, część z nich zasłynęła jako mecenasi artystów. Jednak odwaga w podejmowaniu dyskusji i gotowość do odejścia od utartych schematów, tak typowe dla tej epoki, zmieniły sposób myślenia wielu Europejczyków, zwłaszcza tych wykształconych. Dostarczyły też argumentów tym, którzy negatywnie oceniali duchownych i reprezentowaną przez nich instytucję.

Na początki XVI w. przypada znaczny wzrost liczby osób domagających się reformy Kościoła. Główną przyczyną popularności haseł związanych z jego odnową był dostrzegalny wśród części duchowieństwa upadek obyczajów.

Sprzedaż odpustów, rycina z XV w.
Za odpowiednią opłatą można było uzyskać od wysłanników papieskich specjalne dokumenty kościelne poświadczające odpuszczenie kary za grzechy danej osoby.

? Powiedz, dlaczego odpuszczanie grzechów za pieniądze budziło sprzeciw wiernych.

Pojawiła się też krytyka przywilejów, z których stan ten korzystał. Wielu wiernych oburzało zamiłowanie kleru do świeckich uciech, bogactw i godności oraz **nepotyzm** i **symonia** towarzyszące powierzaniu urzędów i stanowisk w Kościele, a także zaniedbywanie obowiązków duszpasterskich przez księży. Niechęć budziły również opłaty i podatki pobierane przez Kościół, np. świętopietrze – danina na rzecz papieża wnoszona przez kraje uznające jego zwierzchnictwo. Ostrą krytykę wywoływała zwłaszcza prowadzona przez papiestwo sprzedaż **odpustów**.

Nasilająca się przez lata krytyka działań Kościoła i stylu życia duchownych nie oznaczała ataku na religię. Wiązała się z postulatami odnowy życia religijnego i przywrócenia zdyscyplinowania kleru, które wynikały także ze wzrostu świadomości religijnej wiernych w czasach renesansu. Kolejni papieże nie podejmowali jednak prób naprawy sytuacji, co doprowadziło do spadku ich autorytetu wśród wiernych.

Marcin Luter (na pierwszym planie, 1483–1546) wśród innych protestanckich reformatorów. Fragment obrazu *Wskrzeszenie Łazarza* pędzla Lucasa Cranacha młodszego.

Wystąpienie Marcina Lutra

Dyskusja, która rozgorzała w Europie, wykraczała poza głoszone wcześniej nieprzychylne opinie na temat duchowieństwa i działań papieży. Badania prowadzone przez niektórych humanistów nad pierwotnymi, spisywanymi po grecku i hebrajsku, wersjami Pisma Świętego skłaniały część krytyków do zakwestionowania sposobu, w jaki Kościół objaśnia prawdy wiary, a nawet niektórych jej zasad. Domagano się również oczyszczenia życia religijnego ze wszystkiego, czego nie można znaleźć w Biblii.

W **1517 r.** ogromny rozgłos w krajach niemieckich uzyskało wystąpienie **Marcina Lutra**, należącego do zakonu augustianów. Ów doktor teologii i wykładowca na uniwersytecie w Wittenberdze ogłosił 95 tez przeciw sprzedaży odpustów. Liczył na to, że w ten sposób rozpocznie publiczną dyskusję, która doprowadzi do reformy Kościoła. Papież nakazał jednak Lutrowi odwołać tezy i publicznie uznać je za błędne. W odpowiedzi zakonnik zakwestionował jego nieomylność w sprawach wiary, a także pozycję jako zwierzchnika Kościoła (twierdził, że jest on jedynie biskupem Rzymu). Postulował rezygnację duchownych z posiadania własności ziemskiej. Było to ważne, ponieważ w Niemczech dwie trzecie majątków należało do Kościoła. Dopominał się również, by krytycy na podstawie Pisma Świętego udowodnili mu, że nie ma racji. Ciągnący się spór osiągnął kulminację w **1520 r.**, kiedy to Luter publicznie spalił papieską bullę nakazującą mu przyznanie się do błędu, papież zaś obłożył teologa **ekskomuniką**.

Nowe wyznanie – luteranizm

Poglądy Lutra zyskały duży oddźwięk w Niemczech. Skazany przez sejm Rzeszy na banicję, znalazł schronienie w zamku jednego z książąt niemieckich. W następnych latach przełożył Biblię z łaciny na język niemiecki oraz opracował zasady nowego wyznania religijnego, nazwanego od jego nazwiska **luteranizmem**. Zwolenników teologa zaczęto określać mianem **luteranów**.

Uznawszy Pismo Święte za jedyne źródło objawienia, Luter odrzucił znaczną część nauk Kościoła, dotychczasowe formy jego organizacji (zakony) oraz zwierzchnictwo papieża. Za głowę Kościoła uznał Jezusa Chrystusa – jedynego pośrednika między Bogiem i człowiekiem. Istotną rolę w luteranizmie odgrywało założenie, że to pochodząca

Nepotyzm – powierzanie wysokich, dochodowych stanowisk i godności członkom własnej rodziny.

Symonia – kupno i sprzedaż godności i urzędów kościelnych.

Odpust – darowanie całości lub części doczesnej kary za grzechy przez odpowiednią władzę duchowną.

Ekskomunika (łac. *excommunicare* – wyłączyć ze społeczności) – klątwa, wyłączenie ze społeczności wiernych.

Zasady wyznania ewangelickiego

- Pismo Święte (Biblia) – jedynym źródłem wiary. Ponieważ słowo Boże powinno być dostępne dla wszystkich wiernych, postulowano przekład Biblii na języki narodowe.
- Nieuznawanie władzy papieży jako najwyższych zwierzchników Kościoła.
- Uznawanie jedynie sakramentu chrztu.
- Komunia udzielana pod dwiema postaciami – chleba i wina.
- Odprawianie nabożeństw w językach narodowych.
- Możliwość głoszenia treści wiary przez wszystkich chrześcijan.
- Założenie, że człowiek może być zbawiony tylko przez wiarę i łaskę Bożą.
- Zniesienie celibatu – możliwość zawierania związków małżeńskich przez duchownych.
- Odrzucenie kultu świętych i oddawania czci relikwiom oraz obrazom.

? Wyjaśnij, dlaczego te zasady nie zostały zaakceptowane przez Kościół katolicki.

od Boga łaska wiary, a nie dobre uczynki, czyni człowieka godnym zbawienia. Uznano także, że wszyscy chrześcijanie mogą głosić prawdy wiary (w katolicyzmie jedynie następcy apostołów).

Duchowni byli wybierani przez wspólnotę wiernych. Podkreślono zwierzchność władzy świeckiej nad Kościołem – ale bez prawa do ingerencji w sprawy nauczania i wiary. Zniesiono również celibat, czyli bezżeństwo księży. W nabożeństwach zrezygnowano z łaciny (używanej w Kościele katolickim) na rzecz języków narodowych. Luteranie zachowali jedynie sakrament chrztu, a komunię udzielali pod dwiema postaciami – chleba i wina. Komunia protestancka różniła się od katolickiej tym, że reformatorzy zakwestionowali wiarę w realną obecność Chrystusa pod postaciami chleba i wina. Odrzucili kult świętych, uznali bowiem, że ludzie nie mogą decydować o świętości drugiego człowieka, ponieważ wie o niej jedynie Bóg. Nie oddawali też czci relikwiom i świętym obrazom.

Kalwinizm

Przykład Lutra zainspirował innych reformatorów religijnych w różnych krajach europejskich. Wśród nich najwięcej wyznawców zyskała nauka francuskiego teologa – **Jana Kalwina**. Jeden z jej fundamentów stanowiła koncepcja **predestynacji** (łac. *praedestinatio* – przeznaczenie); według niej Bóg, obdarzając ludzi łaską wiary lub im jej odmawiając, z góry określił, którzy z nich będą zbawieni, a którzy – potępieni. W swoim traktacie o zasadach religii chrześcijańskiej Kalwin stwierdzał, że ludzie zostają potępieni nie dlatego, że grzeszą, ale grzeszą dlatego, że zostali potępieni. Uznawszy, że wyroki boskie są niezbadane, zachęcał jednak do modlitwy i cnotliwego życia, ponieważ Bóg wynagradza za dobre uczynki.

Zagrożony prześladowaniami ze względu na głoszone poglądy, udał się do Genewy, gdzie w 1541 r. przystąpił do organizacji **gminy religijnej** nieuznającej władzy świeckiej. Rządy nad miastem objęła rada (zwana konsystorzem) nadzorująca moralność i życie religijne mieszkańców według wprowadzonych przez Kalwina zasad. Głoszony przez niego rygoryzm moralny obejmował również potępienie błahych rozrywek. Wiązał się z tym np. zakaz tańców podczas tradycyjnych jarmarków odbywających się w Genewie. Odstępstwa od reguł ściągały na winnych kary, niekiedy niezwykle surowe. Jeden z teologicznych przeciwników Kalwina pod zarzutem bluźnierstwa został postawiony przed sądem i spalony na stosie. Z kościołów kalwińskich usunięto ozdobne obrazy świętych i poświęcone im ołtarze, aby nie rozpraszały uwagi wiernych w czasie nabożeństwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Kościół ewangelicko-augsburski

Dla zwolenników Lutra źródłem wiary jest Pismo Święte, zwłaszcza Ewangelia, dlatego sami siebie nazywali **ewangelikami**. Ich przeciwnicy określali ich mianem **protestantów**, ponieważ zaprotestowali przeciw inicjatywie cesarza i książąt katolickich, którzy chcieli zakazać wiernym przechodzenia na nowe wyznanie (ewangelicyzm).

Kościół, który założyli zwolennicy Lutra, z czasem zaczęto nazywać **Kościołem ewangelicko-augsburskim**. Określenie to pochodzi od nazwy miasta Augsburg, gdzie zostały ogłoszone zasady wyznania luterańskiego.

Zbór kalwiński, obraz z XVI w. Wnętrza kalwińskich świątyń (nazywanych w Polsce zborami) miały surowy wystrój. W centralnym punkcie znajdowała się Biblia.

? Przypomnij sobie wygląd wnętrz kościołów katolickich i wskaż cechy, którymi różnią się od kalwińskich zborów.

Jan Kalwin (1509–1564), portret z połowy XVI w. Zdaniem Kalwina za dobre uczynki Bóg wynagradza ludzi w życiu doczesnym.

? Powiedz, jaki wpływ na życie ludzi mogła mieć ta zasada.

Zwolenników Kalwina zwano **kalwinistami**. Utworzyli oni **Kościół ewangelicko-reformowany**. Nazwa ta podkreśla przekonanie, że Kościół wymaga ciągłej odnowy w duchu słowa Bożego. Zniesiono w nim całkowicie urzędy biskupów.

Przyczyny sukcesu reformacji w Europie

Dyskusje o potrzebie zmian w Kościele i wydarzenia wywołane wystąpieniem Lutra doprowadziły do rozwoju w Europie ruchu religijnego i społecznego określanego mianem **reformacji**. O popularności jej haseł decydowała nie tylko nasilająca się krytyka obyczajów duchowieństwa i praktyk w rodzaju sprzedaży odpustów. Sprzyjały jej również dokonywane przez humanistów tłumaczenia Biblii na języki narodowe. Rozwój druku i coraz szerszy zasięg książki drukowanej umożliwiały z kolei docieranie nowych idei do coraz większego grona odbiorców w Europie. Popularność postulatów reformacji wynikała jednak nie tylko z odczuwanych przez wielu ludzi rozterek religijnych. Wiązała się również z **sytuacją społeczną i polityczną** panującą w wielu krajach Starego Kontynentu na przełomie XV i XVI w. Spory w kwestiach religijnych nakładały się na istniejące konflikty między różnymi grupami społecznymi (np. między bogatą i ubogą szlachtą, rzemieślnikami i patrycjatem miejskim, chłopami i szlachtą). Do warstw znajdujących się na niższych szczeblach hierarchii szczególnie przemawiały hasła Kościoła ubogiego czy idea wybierania kapłanów przez wiernych realizowana w niektórych wyznaniach protestanckich. W wielu krajach o sukcesie reformacji zadecydowało wsparcie udzielane jej przez władców świeckich, którzy narzucali nowe wyznania mimo oporu części poddanych.

Anglikanizm

Na sukcesy reformacji w Anglii wpłynął z kolei konflikt króla **Henryka VIII Tudora** (panował w latach 1509–1547) z papieżem. Władca w trosce o losy dynastii

Henryk VIII, portret autorstwa Hansa Holbeina.

? Opisz wygląd i postawę władcy. Jak interpretujesz wymowę tego portretu?

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Anglikanizm

Kościół Anglii istnieje do dziś. Tytularną władzę zwierzchnią, obejmującą m.in. prawo mianowania biskupów, ale nie kwestie wiary, sprawuje nad nim panujący monarcha (obecnie: król Karol III). Jego duchowym przywódcą jest arcybiskup Canterbury. Przez stulecia w wyniku dysput i sporów teologicznych z anglikanizmu wyodrębniły się liczne wyznania, funkcjonujące także współcześnie, najliczniej w Stanach Zjednoczonych, m.in. metodyści, baptyści, purytanie i prezbiterianie.

zabiegał u zwierzchnika Kościoła o rozwód, który dałby mu szansę na powtórne małżeństwo i zapewnienie sobie potomka płci męskiej. Papież odmówił, co spowodowało zerwanie przez monarchę kontaktów z Rzymem.

W **1534 r.** angielski parlament ogłosił ***Akt supremacji***, który uczynił Henryka VIII głową Kościoła w Anglii i zniósł tym samym zwierzchnictwo papieskie. Powstał w ten sposób podporządkowany królowi **Kościół anglikański** (narodowy), w którym w późniejszych latach wprowadzono liturgię w języku angielskim i komunię pod dwiema postaciami oraz zniesiono celibat duchownych. Król zachował większość katolickich obrzędów i ceremonii, utrzymał też hierarchię kościelną z biskupami na czele. Pod względem doktryny anglikanizm był zbliżony do kalwinizmu, zachowywał jednak sporo elementów liturgii katolickiej. Przeprowadzono sekularyzację zakonów i konfiskatę ich majątków.

Akt supremacji i rozwód króla doprowadził do konfliktu z papieżem i Habsburgami. Akt jednak wzmocnił władzę monarchy w kraju i przyniósł korzyści królewskiemu skarbowi.

Wojny chłopskie w Niemczech

Splot postulatów dotyczących reformy Kościoła z hasłami politycznymi i społecznymi ujawnił się w pełni **w krajach niemieckich**. W latach 20. XVI w. stały się one widownią powstań wywoływanych przez chłopów przeciwko ich panom. Przywódcy zrywów domagali się likwidacji pańszczyzny i ograniczenia władzy sądowej właścicieli ziemskich, ale wysuwali również hasła związane z odnową Kościoła. Niektórzy z nich, odwołując się do Biblii, postulowali nawet stworzenie sprawiedliwego ustroju społecznego opartego na zasadach równości. Na czele powstańców stanął Thomas Münzer (czytaj: tomas mincer, 1489–1525), zwolennik Lutra, który głosił odrzucenie każdej formy posłuszeństwa wobec władzy świeckiej. Wystąpienia zostały krwawo stłumione przez zwolenników zarówno papieża, jak i Lutra. W wojnie zginęły dziesiątki tysięcy osób. Münzer został schwytany i ścięty. Luter nie poparł powstańców, ponieważ obawiał się, że wysuwane przez nich radykalne hasła, mogą spowodować niechęć książąt do haseł reformatorskich.

Wojny religijne i pokój w Augsburgu

Rozwojowi reformacji sprzyjały także aspiracje polityczne poszczególnych władców, którzy dążyli do wzmocnienia własnej pozycji w państwie i w Europie przez ograniczenie roli Kościoła czy wpływów politycznych papieża.

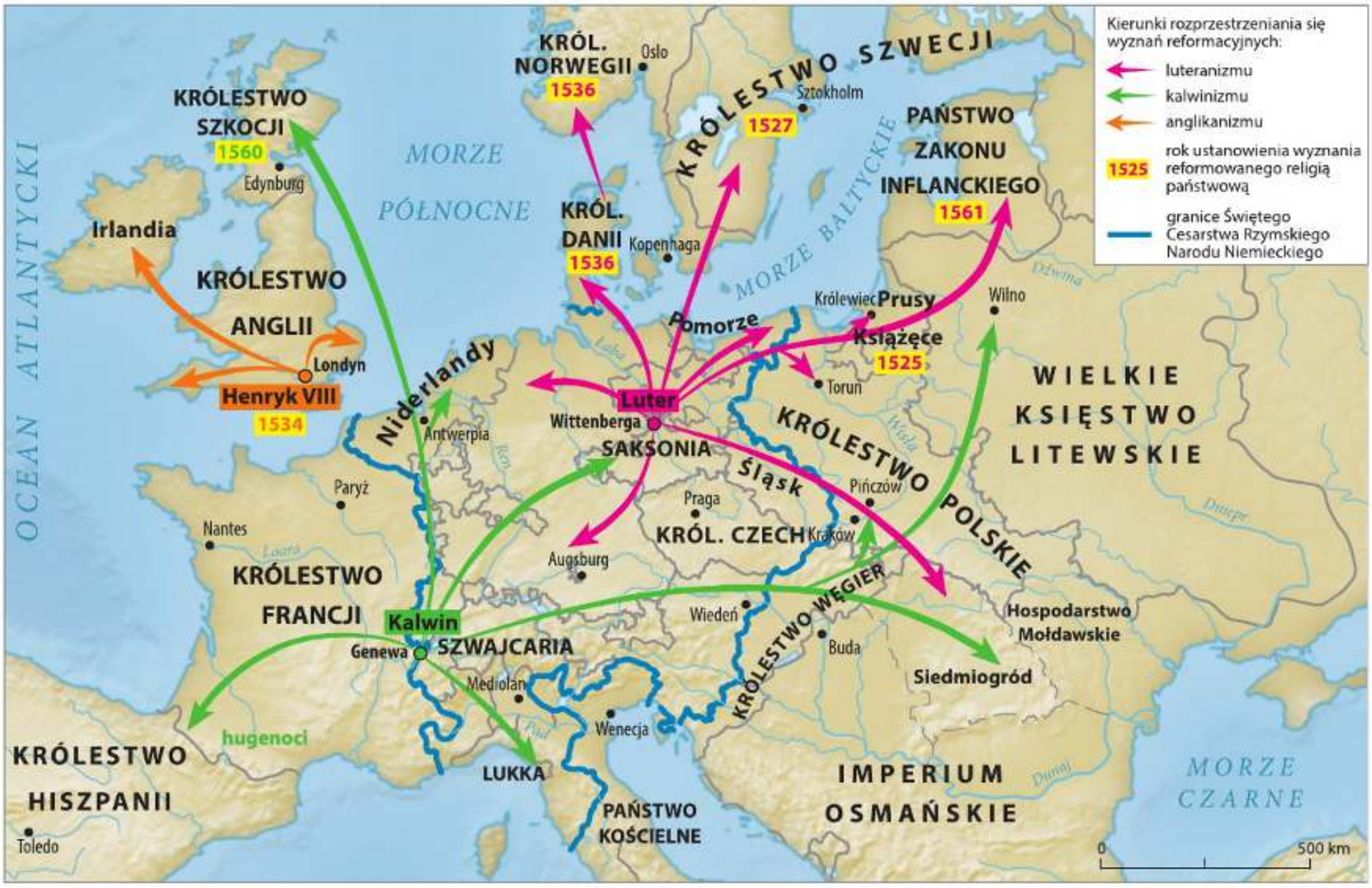

Rozwój reformacji w Europie w XVI w.

? Wymień ośrodki, z których rozprzestrzeniła się reformacja.

? Na podstawie tekstu wskaż obszary poza Niemcami, na których wprowadzono luteranizm jako wyznanie panujące.

Działo się tak choćby w różnych częściach Niemiec. Rzeszę, czyli **Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego** (tak nazywano państwo od końca XV w.), tworzyło kilkaset księstw, biskupstw, wolnych miast i dóbr rycerskich uznających zwierzchnictwo cesarza. W połowie XVI w. sytuacja polityczna w Rzeszy zaczęła się zmieniać pod wpływem zaostrzającego się sporu politycznego. Dążenia cesarza z dynastii Habsburgów, który pragnął wzmocnić swą władzę, natrafiły na opór części książąt i miast. Niepokój w kraju budził też fakt, że władca podejmował również działania na rzecz odbudowy wpływów katolicyzmu. Część książąt wyznawała już luteranizm, a nowe wyznanie zapewniało im zwierzchnictwo nad Kościołem, umożliwiało przejęcie jego dóbr i dawało większą niezależność od cesarza – katolika.

Narastający konflikt doprowadził do trwających przez kilka lat wojen. W **1555 r.** zakończył je **pokój w Augsburgu**. Podpisujące go strony zaakceptowały istnienie na terytorium Rzeszy dwu wyznań panujących: katolicyzmu i luteranizmu. O wyborze wyznania panującego w każdym państwie miał decydować jego władca.

Popularność nowych wyznań w Europie

W 2. połowie XVI w. luteranizm dominował już na dwóch trzecich terytorium Niemiec. Pojawił się także w innych krajach europejskich jako wyznanie niektórych grup (np. części mieszczaństwa) lub nawet wyznanie panujące (np. w Szwecji i Danii) – wprowadzane przez władców tym chętniej, że luteranie uznawali zwierzchnictwo władzy świeckiej nad Kościołem. Z perspektywy monarchów dodatkowa korzyść wynikająca z przyjęcia nowego wyznania wiązała się z faktem, że protestanci odrzucali zakony jako formę organizacji życia religijnego, władze świeckie miały zatem możliwość przejęcia dóbr rozwiązywanych zgromadzeń zakonnych (**sekularyzacja**).

***Masakra w noc św. Bartłomieja*, obraz francuskiego hugenoty François Dubois (czytaj: frąsła dibła) z 1572 r.**

? Opisz, co widzisz na obrazie. Co można powiedzieć o ofiarach rzezi i o rozmiarach tego wydarzenia? Jaka jest wymowa dzieła?

W Europie wzrastała również rola kalwinizmu, który przekroczył granice Szwajcarii i stał się popularny przede wszystkim we Francji.

Hasła reformacji przenikały także do Europy Środkowej. W XVI w. luteranizm, kalwinizm i inne **wyznania protestanckie** zyskały zwolenników w Czechach, na Węgrzech i w Rzeczypospolitej (patrz: temat 10).

Francja: wojny o tron i wiarę

We Francji, począwszy od XIV w., panowała dynastia **Walezjuszów**. Wywodzący się z niej władcy decydowali o polityce zagranicznej i wewnętrznej, mogli nakładać podatki i wydawać prawa. Sprawowali też najwyższą władzę sądowniczą. Dawało im to silną pozycję mimo istnienia zgromadzenia reprezentującego poszczególne stany (tzw. **Stanów Generalnych**) i zatwierdzającego decyzje władcy w sprawie praw i podatków. Rola króla w państwie zmniejszyła się jednak w XVI w. z powodu ostrej rywalizacji politycznej oraz konfliktów społecznych i religijnych, które podzieliły jego poddanych.

Wraz z pojawieniem się kalwinizmu Francja stała się widownią zamieszek i walk wewnętrznych. Wśród francuskich hugenotów (francuskich kalwinistów) znajdowało się wielu przedstawicieli mieszczaństwa i zubożałej szlachty, którzy hasła reformacji traktowali również jako formę walki politycznej z dominacją wielkich rodów. Na religijny spór między katolikami i hugenotami nałożyło się powodujące liczne niepokoje dążenie różnych grup arystokracji do uzyskania wpływów w państwie i na dworze.

Sytuacja ta doprowadziła w 1562 r. do wybuchu wojny między zwolennikami obu wyznań. Do jednego z najbardziej wstrząsających epizodów doszło w Paryżu

! **Sekularyzacja** (łac. *saecularis* – świecki) – działania zmierzające do ograniczenia wpływu Kościoła na państwo i jego instytucje lub przejęcia majątku kościelnego przez władze świeckie.

i innych miastach Francji **z 23 na 24 sierpnia 1572 r., w noc św. Bartłomieja** (nazwa pochodzi od wspomnienia liturgicznego św. Bartłomieja, które w Kościele katolickim przypada na 24 sierpnia). Zwolennicy katolicyzmu wymordowali wówczas tysiące francuskich hugenotów. Przyczyniło się to do zaostrzenia trwającej ponad trzydzieści lat wojny religijnej we Francji. Zakończyła się ona w 1598 r. wstąpieniem na tron **Henryka IV** (panował w latach 1589–1610) i podpisaniem **edyktu nantejskiego**. Król prowadził samodzielne rządy. Nie zwoływał Stanów Generalnych, ale nie ulegał również naciskom arystokracji. Wzmocniło to autorytet władzy monarszej.

Skutki reformacji

W wyniku reformacji dokonał się w Europie **rozłam chrześcijaństwa zachodniego**. Na trwający od XI w. konflikt między chrześcijanami obrządku wschodniego i rzymskiego nałożył się nowy – między katolikami i protestantami. Bezpośrednim tego skutkiem był wzrost nienawiści między przedstawicielami różnych wyznań, która często prowadziła do zamieszek, a nawet masowych rzezi przeciwników.

Inaczej ukształtowały się relacje między wyznaniami w państwie polsko-litewskim, w którym udało się uniknąć starć i prześladowań wynikających z różnic wyznaniowych (patrz: temat 10).

WARTO WIEDZIEĆ

Edykt nantejski

Henryk IV wywodził się ze spokrewnionego z Walezjuszami rodu **Burbonów** i był jednym z przywódców hugenotów. Drogę do tronu utorowały mu sukcesy wojenne i śmierć kolejnych rywali. Przekonany o konieczności zakończenia wyniszczającego Francję konfliktu, postanowił przejść na katolicyzm, wiedząc, że protestant nie może zostać królem Francji. Przypisywano mu powiedzenie: „Paryż wart jest mszy". Jednak po kilku latach w 1598 r. wydał tzw. **edykt nantejski** (od miasta Nantes, czytaj: nant) gwarantujący hugenotom wolność sumienia i kultu w wyznaczonych miejscach oraz dostęp do urzędów.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów

Jednym z efektów sporów religijnych w Europie było powstanie odrębnego państwa na terytorium części Niderlandów, rządzonych przez Habsburgów hiszpańskich. Należały one wówczas do najbardziej rozwiniętych gospodarczo i zurbanizowanych rejonów Europy. Wśród mieszkańców miast niderlandzkich popularność zdobył kalwinizm. Bezkompromisowa postawa Filipa II wobec protestantyzmu musiała zatem wywołać niezadowolenie. Król odrzucał możliwość przyznania zamieszkującym tam niekatolikom wolności religijnej. Prześladowania innowierców zaostrzyły istniejący od dawna konflikt narodowościowy między hiszpańskimi zarządcami kraju i ich niderlandzkimi poddanymi. W 1566 r. doszło do wybuchu zamieszek na tle religijnym stłumionych przez hiszpańskie wojska. Dalsze represje doprowadziły w 1572 r. do rozpoczęcia powstania. W jego trakcie, w 1579 r., północne prowincje zawarły unię. W 1581 r. ogłosiły niepodległość Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów (**Holandii**). Południowe Niderlandy (dzisiejsza Belgia) pozostały prowincją hiszpańską.

NASTĘPSTWA

kryzys w Kościele katolickim → 1517 tezy Marcina Lutra przeciw sprzedaży odpustów → początek reformacji → rozłam w zachodnim chrześcijaństwie; powstanie nowych wyznań → wojny religijne w Europie

PODSUMOWANIE

- W 1517 r. wystąpienie Marcina Lutra zapoczątkowało reformację. Niemiecki teolog ogłosił tezy przeciw sprzedaży odpustów. Po kilkuletnim sporze został wykluczony z Kościoła katolickiego. Stworzył nowe wyznanie (luteranizm) i nowy Kościół (ewangelicko-augsburski).
- Państwa Rzeszy podzieliły się na katolickie i protestanckie. W 1555 r. między luteranami i katolikami został podpisany pokój w Augsburgu.
- W XVI w. pod wpływem nauk Jana Kalwina ukształtowało się nowe wyznanie – kalwinizm. Jego wyznawcy utworzyli Kościół ewangelicko-reformowany.
- W Anglii na czele Kościoła narodowego (anglikańskiego) stanął Henryk VIII.
- Wyznania protestanckie odrzucały zwierzchnictwo papieża, dotychczasową formę organizacji Kościoła i celibat duchownych. Za jedyne źródło prawd wiary uznawały Biblię (którą przetłumaczono na języki narodowe).

POLECENIA

1. Czym była reformacja i w jakich okolicznościach się rozpoczęła. Omów hasła jej zwolenników.
2. Wymień przyczyny sukcesów reformacji. Co sprawiało, że nauka Lutra była atrakcyjna dla wielu ludzi?
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rozwoju reformacji i przemian religijności miało tłumaczenie Biblii na języki narodowe.
4. Wskaż przykłady wpływu okoliczności politycznych na ekspansję protestantyzmu.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

95 tez Marcina Lutra, 1517 r. (fragmenty)

1. Pan i nauczyciel nasz, Jezus Chrystus, mówiąc: „Pokutę czyńcie", chciał, by całe życie wiernych było pokutą. […]

5. Papież nie chce i nie może odpuszczać żadnych kar prócz tych, które nałożył według własnego sądu lub na podstawie kanonów. […]

20. A zatem papież, mówiąc o całkowitym odpuszczeniu wszystkich kar, nie ma na myśli po prostu wszystkich kar, lecz te jedynie, które sam nałożył.

21. Mylą się więc ci kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony. […]

24. Zwodzi się zatem większość ludu, głosząc ową dla wszystkich bez różnicy przeznaczoną wspaniałą obietnicę zwolnienia od kary. […]

27. Wysoko stawiają człowieka ci, którzy twierdzą, że dusza ulatuje natychmiast, gdy tylko zadźwięczy moneta wpadająca do puszki. […]

82. Dlaczego papież nie uwalnia wszystkich dusz z czyśćca z przyczyny najświętszej miłości i najwyższej potrzeby dusz, co byłoby rzeczą najsprawiedliwszą, gdy tymczasem nieskończoną ilość dusz uwolnił on dla podłej monety, złożonej na budowę bazyliki[1] – a więc rzeczy małej wagi?

[1] Luter wspomina tu o rozpoczętej w XVI w. budowie bazyliki św. Piotra w Rzymie. Koszty jej budowy finansowano m.in. z pieniędzy uzyskanych dzięki sprzedaży odpustów.

A. Powiedz, z jakich powodów Luter potępiał sprzedaż odpustów.

B. Wymień zarzuty, które teolog stawiał papieżowi.

6 Kościół katolicki wobec wyzwań reformacji

- Wyzwania stojące przed Kościołem katolickim w związku z sukcesami reformacji
- Przyczyny reformy Kościoła katolickiego
- Jezuici i ich rola w działaniach Kościoła
- Sobór trydencki i kontrreformacja
- „Przez oczy do duszy" – sztuka jako instrument oddziaływania na wiernych

Kościół katolicki – początki reformy

Wzrost popularności wyznań protestanckich stanowił ogromne wyzwanie dla Kościoła katolickiego. Wśród duchownych istniały liczne środowiska sympatyzujące z głoszonymi przez zwolenników reformacji postulatami likwidacji nadużyć, odnowy moralnej i pogłębienia życia duchowego kleru. Coraz więcej osób głosiło również przekonanie, że reforma wewnętrzna jest niezbędna do odbudowy autorytetu papieża. Były to warunki konieczne do odzyskania wiernych utraconych przez Kościół katolicki i przeciwstawienia się wyznaniom protestanckim uznawanym za heretyckie.

W połowie XVI w. podjęto zatem działania zmierzające do **reformy Kościoła** i poprawy dyscypliny duchowieństwa. Zreformowano administrację kościelną i utworzono kilka nowych zakonów. Spośród nich najważniejszą rolę odegrało Towarzystwo Jezusowe, założone przez **Ignacego Loyolę** w 1534 r., zwane powszechnie **zakonem jezuitów**. Jego członkowie byli zobowiązani do absolutnego posłuszeństwa wobec Kościoła katolickiego i papieża. W zgromadzeniu duży nacisk kładziono na wykształcenie, które miało pomagać zakonnikom w umacnianiu wiary i zbijaniu argumentów przeciwników Kościoła.

Wykształceni jezuici odgrywali znaczącą rolę jako spowiednicy władców i dostojników, często potrafili kształtować ich poglądy i wywierali wpływ na podejmowane przez nich decyzje. Byli też założycielami szkół – **kolegiów jezuickich** – o wysokim poziomie nauczania (patrz: ramka na s. 47).

BIOGRAM

IGNACY LOYOLA

(1491–1556)

Wywodził się z zamożnego hiszpańskiego rodu szlacheckiego. Jak wielu młodych szlachciców, w młodości służył w wojsku i prowadził dość awanturniczy tryb życia. Ciężko ranny podczas jednej z wypraw wojennych, postanowił odmienić swe życie. Zrezygnował z kariery w wojsku. Po miesiącach ascezy, modlitw i kontemplacji udał się na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Po powrocie studiował teologię na kilku uniwersytetach. Stał się również cenionym kaznodzieją. Założone przez niego Towarzystwo Jezusowe miało składać się z zakonników doskonale wykształconych, zdolnych do działania na różnych polach. W jego regule zaznaczył się wpływ wojskowych doświadczeń Loyoli. Jezuici mieli być w pełni posłuszni wobec papieża i przełożonych oraz gotowi do podejmowania wszelkich zadań stawianych przed nimi przez Kościół.

Ignacy Loyola przekazuje papieżowi Pawłowi III regułę zakonu jezuitów, obraz z XVI w. Dzieło pochodzące z Il Gesù (czytaj: il dżesu, patrz: s. 123), głównego, macierzystego kościoła Towarzystwa Jezusowego w Rzymie.

? Opisz scenę przedstawioną na obrazie. Powiedz, jaka jest wymowa dzieła w kontekście reguły zakonu jezuitów.

Jezuickie misje

Jezuici zasłynęli jako **misjonarze** w koloniach hiszpańskich, portugalskich i francuskich, ale także w Indiach, Japonii i Chinach. Ich działalność misyjną charakteryzowały cechy rzadko spotykane wśród innych duchownych: umiejętność dostosowania się do zwyczajów ludów nawracanych na chrześcijaństwo i otwartość na kulturę autochtonów. Członkowie Towarzystwa Jezusowego nauczali w miejscowych językach, starając się przy tym wykorzystywać pojęcia z lokalnych religii i systemów filozoficznych, np. chińskiego konfucjanizmu, uznawali bowiem, że zawarte w nich zalecenia moralne pod wieloma względami są zbliżone do zasad moralności chrześcijańskiej. W koloniach w Ameryce Południowej zarządzali kilkudziesięcioma obszarami zamieszkanymi przez plemiona indiańskie. Jezuiccy misjonarze nie tylko głosili religię chrześcijańską, lecz także nauczali, leczyli, zapoznawali Indian z metodami uprawy roli i jednocześnie chronili ich przed niewolniczą pracą na plantacjach.

Powracający z misji zakonnicy poza znajomością języków przywozili cenne zbiory z zakresu botaniki, mineralogii i zoologii, dzięki czemu w znaczący sposób wzbogacali wiedzę Europejczyków o świecie pozaeuropejskim.

WARTO WIEDZIEĆ

Szkolnictwo jezuickie

Jezuici utworzyli sieć szkół przeznaczonych dla młodych szlachciców. Kilkaset **kolegiów jezuickich** rozsianych na kilku kontynentach miało podobną organizację. Dzieliły się one na kolegia niższe i wyższe. Kształcono w nich według tego samego programu nauczania. Nie ograniczał się on do wychowania moralnego i religijnego. Opierał się na studiach nad klasycznymi tekstami łacińskimi, co miało zapewnić uczniom gruntowną znajomość gramatyki, umiejętność sprawnego formułowania myśli oraz kompetencje w zakresie sztuki oratorskiej. Nauczanie w tych szkołach było bezpłatne, dzięki czemu ich popularność szybko rosła. W porównaniu z innymi ówczesnymi placówkami w kolegiach w ograniczonym zakresie stosowano kary cielesne. Jezuici przywiązywali również dużą wagę do kształcenia nauczycieli. Temu celowi służyć miały przede wszystkim **akademie** – szkoły wyższe zakładane przez zakonników Towarzystwa Jezusowego.

Obrady soboru trydenckiego, grudzień 1563 r., obraz z XVII w. W obradach wzięli udział także przedstawiciele cesarza, którzy reprezentowali polityczne i religijne interesy Rzeszy.

? Opisz ukazane na obrazie obrady soboru. Powiedz, dlaczego przemawiający musiał stać na mównicy.

? Przypomnij sobie, jaka była sytuacja chrześcijaństwa w Rzeszy w momencie rozpoczęcia tego wydarzenia.

Sobór trydencki

Postulaty ruchu na rzecz odnowy Kościoła katolickiego wsparł i rozwinął **sobór powszechny** obradujący w latach **1545–1563** w Trydencie, w północnych Włoszech. Zwołał go papież Paweł III. W czasie obrad podjęto wiele postanowień, które pozwoliły na wprowadzenie zmian w Kościele katolickim i odzyskanie utraconych wpływów. **Sobór trydencki** jednoznacznie uznał papieża za najwyższy autorytet w Kościele i sprecyzował podstawy wiary uznawane przez katolików. Zebrano je w obowiązującym wiernych wyznaniu wiary. Zgromadzeni dostojnicy wystąpili przeciw tezom głoszonym przez twórców reformacji. Podtrzymali wyłączne prawo Kościoła katolickiego do objaśniania Biblii i przekazów Tradycji oraz znaczenie wszystkich siedmiu sakramentów (w odróżnieniu od wyznań protestanckich, które uznawały jedynie dwa z nich).

Sobór trydencki potępił ponadto naukę Lutra i przyjętą przez część wyznań protestanckich **doktrynę predestynacji**. Katolicy nadal mieli wierzyć, że dzięki dobrym uczynkom człowiek może zyskać odpuszczenie kary za grzechy. Podkreślono również znaczenie kultu świętych i związanych z nim pielgrzymek. Językiem liturgii pozostała łacina.

W wyniku obrad powstały przepisy sprzyjające reformie duchowieństwa. Wprowadzono zakaz nepotyzmu oraz łączenia godności i urzędów kościelnych, a więc też dochodów z nimi związanych. Na duchownych został nałożony obowiązek ukończenia seminarium. Zadaniem biskupów stało się wizytowanie podległych parafii, a księży zobowiązano do noszenia sutanny i życia w celibacie.

! **Sobór powszechny** – zgromadzenie kardynałów i biskupów debatujące i podejmujące decyzje w sprawach wiary i Kościoła.

Kontrreformacja

Działania na rzecz odnowy Kościoła i powstrzymania postępów protestantyzmu podejmowane w 2. połowie XVI w. i 1. połowie XVII w. określa się mianem **reformy katolickiej** lub **kontrreformacji**. Za jej początek część historyków uważa uchwały soboru trydenckiego.

Jeszcze w 1542 r. papież powołał Święte Oficjum nadzorujące działalność lokalnych **inkwizytorów**, czyli duchownych wyznaczonych do walki z herezją i zwalczania wpływów reformacji.

Oskarżeni o odstępstwa od wiary katolickiej i nauki Kościoła stawali przed sądem inkwizytorskim i często byli skazywani na śmierć, jak np. Giordano Bruno (czytaj: dżiordano, 1548–1600), włoski filozof renesansowy, który w 1600 r. został spalony na stosie.

Jednym z działań na rzecz powstrzymania reformacji, omówionym na soborze w Trydencie, było stworzenie ***Indeksu ksiąg zakazanych***, czyli spisu dzieł uznanych za niezgodne z nauką Kościoła. Opracowało go Święte Oficjum, które sprawowało też nadzór nad drukarniami.

INDEX LIBRORVM
PROHIBITORVM,
CVM REGVLIS CONFECTIS
per Patres a Tridentina Synodo delectos,
auctoritate Sanctiſs. D.N. Pij IIII,
Pont. Max. comprobatus.
VENETIIS, M. D. LXIIII.

Strona tytułowa *Indeksu ksiąg zakazanych* z 1564 r.

? Przypomnij sobie dzieło Mikołaja Kopernika. Powiedz, dlaczego umieszczono je w spisie. Z jakich powodów można było uznać je za niezgodne z nauką Kościoła?

***Święty Dominik przewodniczy trybunałowi inkwizycyjnemu*, obraz z końca XV w.** Karę śmierci orzeczoną wobec skazanych za herezję często wykonywano poprzez spalenie na stosie. Szczególnie złą sławę w tym względzie zyskała inkwizycja hiszpańska.

? Opisz przedstawioną scenę. Kto bierze udział w widowisku? Wyjaśnij, jaki cel miały podobne publiczne egzekucje.

? Sprawdź, kiedy żył i czym się wsławił św. Dominik.

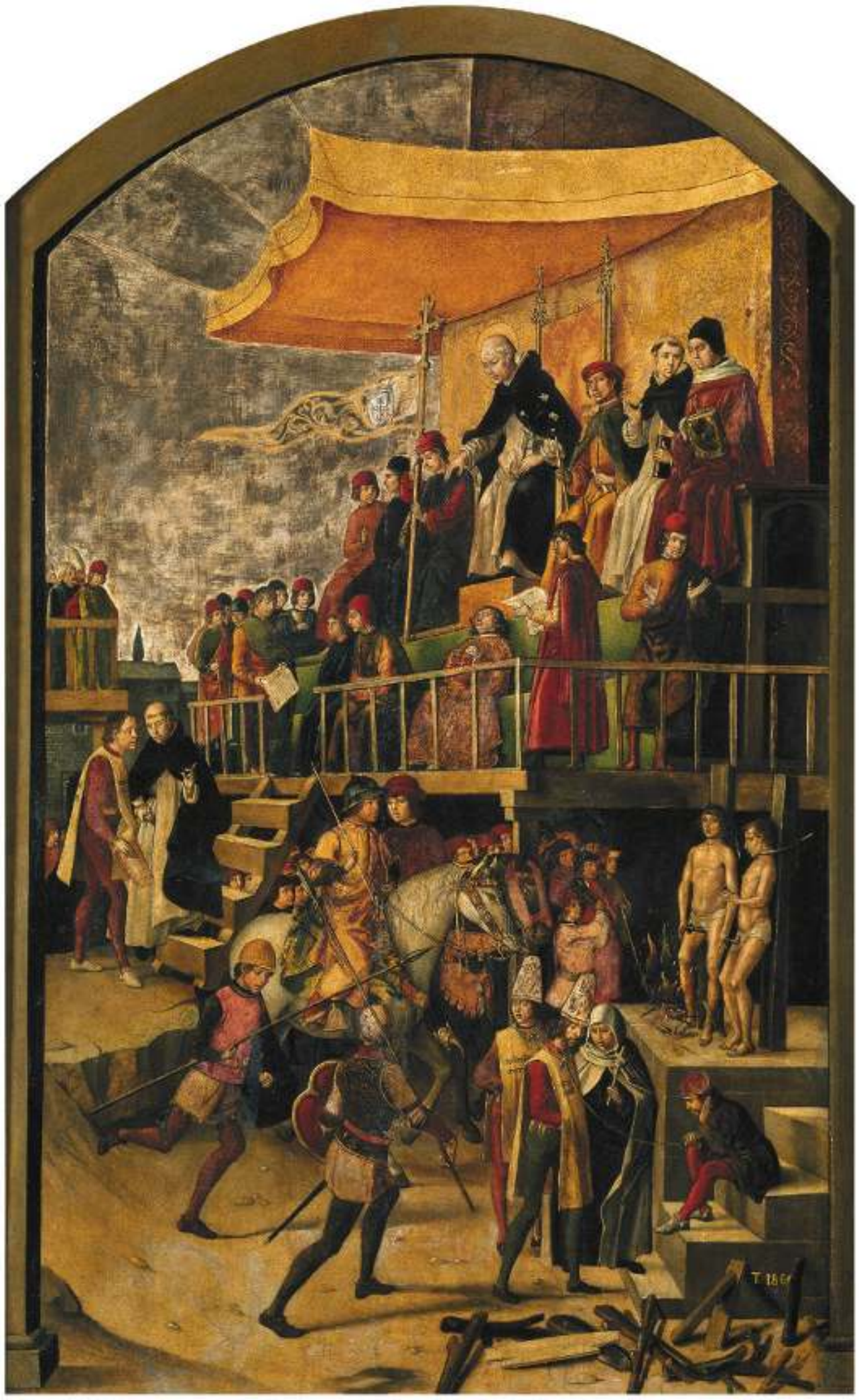

W *Indeksie…* umieszczono nazwiska autorów uznanych za propagujących poglądy heretyckie. Za rozpowszechnianie ich dzieł groziły kary kościelne. W spisie znalazło się m.in. dzieło Mikołaja Kopernika *O obrotach sfer niebieskich*.

Sztuka w służbie kontrreformacji

W działaniach na rzecz osłabienia wpływów reformacji istotną rolę odgrywały rozmaite środki oddziaływania na wyobraźnię i emocje wiernych. Między innymi z tej przyczyny na przełomie XVI i XVII w. pojawił się w sztuce europejskiej styl zwany **barokiem** (patrz: temat 16). Wytwory artystów miały pobudzać uczucia religijne oraz dostarczać Kościołowi argumentów w sporach religijnych przez wskazywanie godnych naśladowania przykładów świętych wyznawców i męczenników. Właśnie dlatego protestantyzmowi zwalczającemu przepych w świątyniach przeciwstawiono bogactwo sztuki.

Europa po reformacji

Reformacja zmieniła oblicze Starego Kontynentu. Bezpośrednim jej skutkiem był **podział zachodniego chrześcijaństwa** i związane z nim **konflikty religijne** między protestantami i katolikami. Wywarła też ogromny wpływ na kulturę duchową i intelektualną Europy. Spory o zasady wiary sprzyjały pogłębianiu życia religijnego. Tłumaczenia Biblii i liturgia w językach narodowych wprowadzona w wyznaniach protestanckich zmieniały typ religijności europejskiej. Możliwość lektury Pisma Świętego czy udział w nabożeństwie prowadzonym w zrozumiałym języku mogły umacniać wiarę i nadawać jej bardziej indywidualny charakter.

Wyzwanie, jakim dla Kościoła katolickiego okazał się protestantyzm, przyczyniło się do podniesienia poziomu intelektualnego i moralnego duchownych oraz do wprowadzenia nowych form oddziaływania na wiernych – np. przez rozwój katolickiego szkolnictwa czy sztukę.

Wielu badaczy kultury jest również przekonanych o znaczeniu, jakie dla Europy miały obecny w etyce protestanckiej **szacunek dla pracy** oraz wiara, że powodzenie materialne jest wyrazem łaski Bożej. Poglądy takie sprzyjały rozwojowi aktywności gospodarczej i dążeniu do powiększania zysków. Przemiana mentalności, która towarzyszyła reformacji i pojawieniu się wyznań protestanckich, w dłuższej perspektywie przyczyniła się do dalszego wzrostu ekonomicznego wielu krajów.

Podział religijny Europy w XVI w.

? Wskaż regiony, w których dominował protestantyzm lub katolicyzm.

? Wskaż państwa najbardziej zróżnicowane wyznaniowo.

PODSUMOWANIE

- Wzrost popularności wyznań protestanckich stanowił zagrożenie dla autorytetu i wpływów Kościoła katolickiego. Z tego powodu podjął on działania, które zmierzały do likwidacji nadużyć, odnowy moralnej i pogłębienia życia duchowego kleru.
- Jednym z elementów reformy było powołanie zakonu jezuitów i zwołanie soboru trydenckiego, który obradował w latach 1545–1563.
- Sobór określił ponownie doktrynę katolicyzmu, zalecił reformę duchowieństwa oraz potępił naukę Lutra.
- Kościół katolicki chciał też oddziaływać na wiernych poprzez szkolnictwo (zwłaszcza przez rozbudowę sieci kolegiów jezuickich) i twórczość artystyczną. W sztuce europejskiej na przełomie XVI i XVII w. pojawił się nowy styl, zwany barokiem.
- Działania na rzecz odnowy Kościoła i powstrzymania postępów protestantyzmu podejmowane w 2. połowie XVI w. i 1. połowie XVII w. określa się mianem reformy katolickiej lub kontrreformacji.

POLECENIA

1. Wymień najważniejsze postanowienia soboru trydenckiego. W jaki sposób miały one wpłynąć na zatrzymanie reformacji?
2. Wyjaśnij, jaką rolę odegrał zakon jezuitów w działaniach na rzecz reformy Kościoła katolickiego.
3. Powiedz, w jaki sposób sztuka miała służyć kontrreformacji.
4. Sprawdź w dostępnych źródłach, za co został skazany na śmierć Giordano Bruno.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Dekret o reformie duchowieństwa uchwalonego przez sobór trydencki w 1547 r. (fragmenty)

Sobór święty, pragnąc przywrócić tak bardzo rozluźnioną karność kościelną i poprawić zepsute wśród duchowieństwa i chrześcijańskiego ludu obyczaje, uważa, że należy zacząć od tych, którzy są przełożonymi większych kościołów, nieskazitelność urzędników bowiem jest błogosławieństwem podwładnych. Kładąc tedy ufność w miłosierdziu Boga naszego i w zapobiegliwej gorliwości Namiestnika Bożego, uznaje się za rzecz konieczną, żeby do rządzenia kościołami […] powoływać tylko tych, którzy okażą się najbardziej godnymi, a których uprzednie życie od wczesnej młodości aż do lat dojrzałych dostarcza świadectwa, że oddawali się chlubnie dyscyplinom kościelnym; sobór święty upomina […] wszystkich przełożonych kościołów […], aby z uwagi na siebie i na trzodę, nad którą Duch Święty ustanowił ich kierownikami Kościoła Bożego […], zachowywali czujność zgodnie z poleceniem Apostoła i z wielką gorliwością spełniali swoją służbę. Muszą zaś wiedzieć, że nie zdołają jej spełniać, jeżeli powierzone sobie trzody opuszczać będą na wzór najemników i nie zajmą się strzeżeniem swych owieczek, których krwi rachunku z ich rąk Najwyższy Sędzia zażąda; jest bowiem rzeczą najoczywistszą, że nie może być usprawiedliwiony pasterz, jeżeli wilk owieczki pożera, a pasterz o tym nic nie wie.

A. Powiedz, w jakim celu zwołano sobór.
B. Wymień zadania, które dekret wyznaczył przedstawicielom Kościoła.
C. Opisz wymagania, które postawiono duchownym w tym dokumencie.

POCZĄTKI ŚWIATA NOWOŻYTNEGO

EPOKA NOWOŻYTNA – NOWE HORYZONTY

U schyłku XV w. rozpoczęła się epoka określana jako **nowożytność** lub **czasy nowożytne**. Za jej symboliczny początek uważa się takie wydarzenia historyczne, jak: zdobycie Konstantynopola (obecnie Stambuł w Turcji) przez Turków w **1453 r.**, odkrycie Ameryki czy upadek Grenady – w **1492 r.** Koniec tego okresu datuje się natomiast na przełom XVIII i XIX w.

Epoka nowożytna charakteryzowała się szybkimi zmianami zachodzącymi w życiu ludzi, na które zasadniczy wpływ miały **wynalezienie i upowszechnienie druku** oraz **wielkie odkrycia geograficzne**. Te ostatnie przyczyniły się do przesunięcia granic znanego Europejczykom świata oraz przemian gospodarczych i społecznych.

HUMANIZM I ODRODZENIE

W początkach nowożytności we Włoszech narodził się **humanizm**, który następnie upowszechnił się w kolejnych krajach Europy. Był to prąd umysłowy cechujący się ciekawością świata, gotowością do poszukiwania odpowiedzi na pytania o człowieka, jego pragnienia i możliwości, stawiający w centrum zainteresowań życie ludzkie we wszystkich jego przejawach. **Humaniści** – uczeni, poeci i artyści – zafascynowani kulturą antyczną, zmienili spojrzenie na jednostkę i jej miejsce w świecie. Ufali w moc ludzkiego umysłu. Za swoje hasło przyjęli cytat z rzymskiego pisarza Terencjusza: „Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce". Ich inspiracje wzorami starożytności znalazły odbicie w literaturze i sztukach plastycznych. Pisarze i myśliciele epoki odnowili klasyczną łacinę, ale tworzyli też w językach narodowych. Pragnęli odrodzenia kultury antycznej i z tego powodu okres, w którym działali, nazwano **odrodzeniem** (**renesansem**). Jednym z najbardziej znanych humanistów był **Erazm z Rotterdamu** – niderlandzki filozof, filolog i pedagog.

CZŁOWIEK RENESANSU

Ludzie odrodzenia byli wszechstronnie wykształceni. Interesowali się wieloma dziedzinami życia i sztuki. Ciekawiło ich ludzkie zachowanie, życie duchowe, a także ludzkie ciało – chętnie studiowali anatomię. Dzięki znajomości łaciny i greki na nowo odkrywali dzieła starożytnych filozofów. Za przykład człowieka renesansu uchodzi jeden z najbardziej utalentowanych i wszechstronnie wykształconych ludzi tej epoki **Leonardo da Vinci** – architekt, malarz, pisarz, konstruktor, wynalazca, matematyk, mechanik, znawca anatomii. Do najwybitniejszych twórców okresu należeli m.in. **Michał Anioł** – malarz, rzeźbiarz i architekt, autor fresków w kaplicy Sykstyńskiej, i **Rafael Santi** – malarz i architekt, twórca m.in. słynnych wizerunków Matki Boskiej.

ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

Od schyłku średniowiecza Europejczycy coraz częściej podejmowali długie wyprawy morskie. Skłaniały ich do tego przede wszystkim chęć zwiększenia zysków z handlu

Leonardo da Vinci, *Mona Lisa*. Jest to jedno z najwspanialszych dzieł renesansu. Portret przedstawia nieznaną kobietę, na której twarzy widnieje tajemniczy uśmiech. Postać została namalowana centralnie, natomiast krajobraz za jej plecami ukazano z lotu ptaka.

? *Mona Lisa* była inspiracją dla wielu artystów. Odszukaj jeden przykład dzieła, którego tematem się stała.

ze Wschodem dzięki odnalezieniu drogi morskiej do Indii i nadzieja na odkrycie złóż złota i srebra, których zasoby w Europie były nieduże. Wielkie podróże odkrywcze rozpoczęli w XV w. Portugalczycy i Hiszpanie. Mogli je podjąć m.in. dzięki **karawelom**, statkom nowego typu, zaopatrzonym w żagle nadające im zwrotność, oraz przyrządom nawigacyjnym: **busoli** i **astrolabium**.

W **1492 r.** pod wodzą **Krzysztofa Kolumba**, genueńskiego żeglarza w służbie króla Hiszpanii, wyruszyła wyprawa z Hiszpanii w kierunku zachodnim. Jej celem było znalezienie nowej drogi do Indii. Jeszcze w tym samym roku Kolumb odkrył drogę przez Atlantyk do wybrzeży nowego lądu (Ameryki), które uznał za wschodnią część Azji. Tereny te zbadał następnie Amerigo Vespucci i stwierdził, że jest to odrębny kontynent. Od jego imienia nowo odkryte ziemie nazwano Ameryką. Kilka lat po powrocie Kolumba z pierwszej wyprawy, w **1498 r.**, ekspedycja portugalska na czele z **Vasco da Gamą** dotarła do Indii.

Z kolei w 1519 r. swój rejs rozpoczął **Ferdynand Magellan**, portugalski żeglarz w służbie Hiszpanii, który pierwszy postanowił opłynąć Ziemię. Wyprawa zakończyła się sukcesem, mimo że w jej trakcie odkrywca poniósł śmierć.

SKUTKI WYPRAW DLA NOWEGO ŚWIATA

Dzięki wyprawom morskim podejmowanym w XVI w. Europejczycy poszerzyli swoją wiedzę o otaczającym ich świecie. Poznali wysoko rozwinięte cywilizacje ludów indiańskich: **Majów**, **Azteków** i **Inków**.

Odkryte ziemie, nazwane **Nowym Światem**, Portugalczycy i Hiszpanie postanowili podbić i skolonizować, by czerpać z nich zyski i je schrystianizować. Opanowywali obszary Ameryki Południowej w sposób bezwzględny.

W czasie konkwisty **zginęło wielu Indian**, a resztę zmuszono do niewolniczej pracy na plantacjach trzciny cukrowej i w kopalniach srebra. Wiele tubylczych ludów zostało wyniszczonych przez przywleczone z Europy choroby.

WPŁYW ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH NA GOSPODARKĘ EUROPY

Na podbitych terenach Hiszpanie, Portugalczycy, a następnie Holendrzy, Anglicy i Francuzi zakładali **kolonie**. Na wielu obszarach Azji, Afryki i Ameryki pojawiły się europejskie ośrodki handlowe, dzięki czemu zasięg transakcji dokonywanych przez Europejczyków znacznie się zwiększył.

Hiszpańskie i portugalskie statki zwoziły na Stary Kontynent cenne kruszce i korzenie. W ten sposób do obiegu gospodarczego wprowadzono m.in. ogromne ilości złota i srebra. Spowodowało to spadek wartości pieniądza, do którego przyczyniło się również rosnące zapotrzebowanie na żywność (skutek wzrostu liczby ludności i rozwoju wielkich miast).

ROZŁAM W KOŚCIELE ZACHODNIM

W początkach XVI w. coraz większą popularność zdobywały hasła reformy Kościoła. W **1517 r.** niemiecki teolog **Marcin Luter** ogłosił tezy przeciw sprzedaży odpustów. Jego wystąpienie zapoczątkowało **reformację**. Po kilkuletnim sporze z Kurią Rzymską został przez papieża ekskomunikowany. Konsekwencją wykluczenia Lutra ze wspólnoty katolickiej było zorganizowanie przez niego nowego wyznania chrześcijańskiego – **luteranizmu** – i powołanie Kościoła luterańskiego, który z czasem zaczęto nazywać **Kościołem ewangelicko-augsburskim**.

Spory w kwestiach religijnych nałożyły się na istniejące w państwach europejskich konflikty społeczne i polityczne. W XVI w. ukształtowało się nowe wyznanie – **kalwinizm** (nazwany tak od nazwiska **Jana Kalwina**).

W Anglii król **Henryk VIII** zerwał z papiestwem (po tym, jak papież odmówił mu zgody na rozwód) i stanął na czele **Kościoła anglikańskiego**, będącego **Kościołem narodowym**.

Wyznania protestanckie, jak określano odłamy powstałe w okresie reformacji, odrzuciły zwierzchnictwo papieża, dotychczasową formę organizacji Kościoła, celibat duchownych i obrzędowość (odpusty, kult świętych, pielgrzymki). Za jedyne źródło prawd wiary uznały Biblię (którą przetłumaczono na języki narodowe), powołując się na Ewangelię, pozostawiły jedynie sakrament chrztu, komunii udzielano pod dwiema postaciami, wprowadziły nabożeństwa w językach narodowych.

REFORMA KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Odpowiedzią na reformację było zwołanie przez papieża **soboru powszechnego w Trydencie** (trwał w latach 1545–1563). Przeprowadził on reformę Kościoła, która miała na celu likwidację nadużyć kleru, jego odnowę moralną, a także pogłębienie życia duchowego księży i zakonników. Na soborze potwierdzono ponownie doktrynę katolicyzmu.

Jednym z elementów reformy było powołanie **zakonu jezuitów** (Towarzystwa Jezusowego), który stał się ważnym narzędziem walki Kościoła z reformacją. Jezuici, oprócz tradycyjnych ślubów czystości, ubóstwa i posłuszeństwa, zobowiązywali się być bezwzględnie posłuszni papieżowi. Do walki z herezją i zwalczania reformacji papież powołał Święte Oficjum.

Działania na rzecz odnowy Kościoła i powstrzymania postępów protestantyzmu podejmowane w 2. połowie XVI w. i 1. połowie XVII w. nazywa się **reformą katolicką** lub **kontrreformacją**. Artystycznym wyrazem idei kontrreformacji stała się sztuka barokowa.

W 2. połowie XVI w. w wyniku wojny w Niderlandach północne prowincje zerwały z Hiszpanią i utworzyły państwo zwane Republiką Zjednoczonych Prowincji Niderlandów (Holandia). Pod władzą Habsburgów pozostała część południowa (Belgia).

WARTO PRZECZYTAĆ

- J. Burkhardt, *Stulecie reformacji w Niemczech (1517–1617). Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, Warszawa 2009.
- J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, Wrocław 1991.
- *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej. Część 1: Społeczeństwo, kultura, ekspansja*, red. A. Mączak, Warszawa 1991.
- R. Mackenney, *Europa XVI wieku*, Warszawa 1997.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

Mapa z pierwszego nowożytnego atlasu świata wydanego przez flamandzkiego geografa Orteliusa w 1570 r.

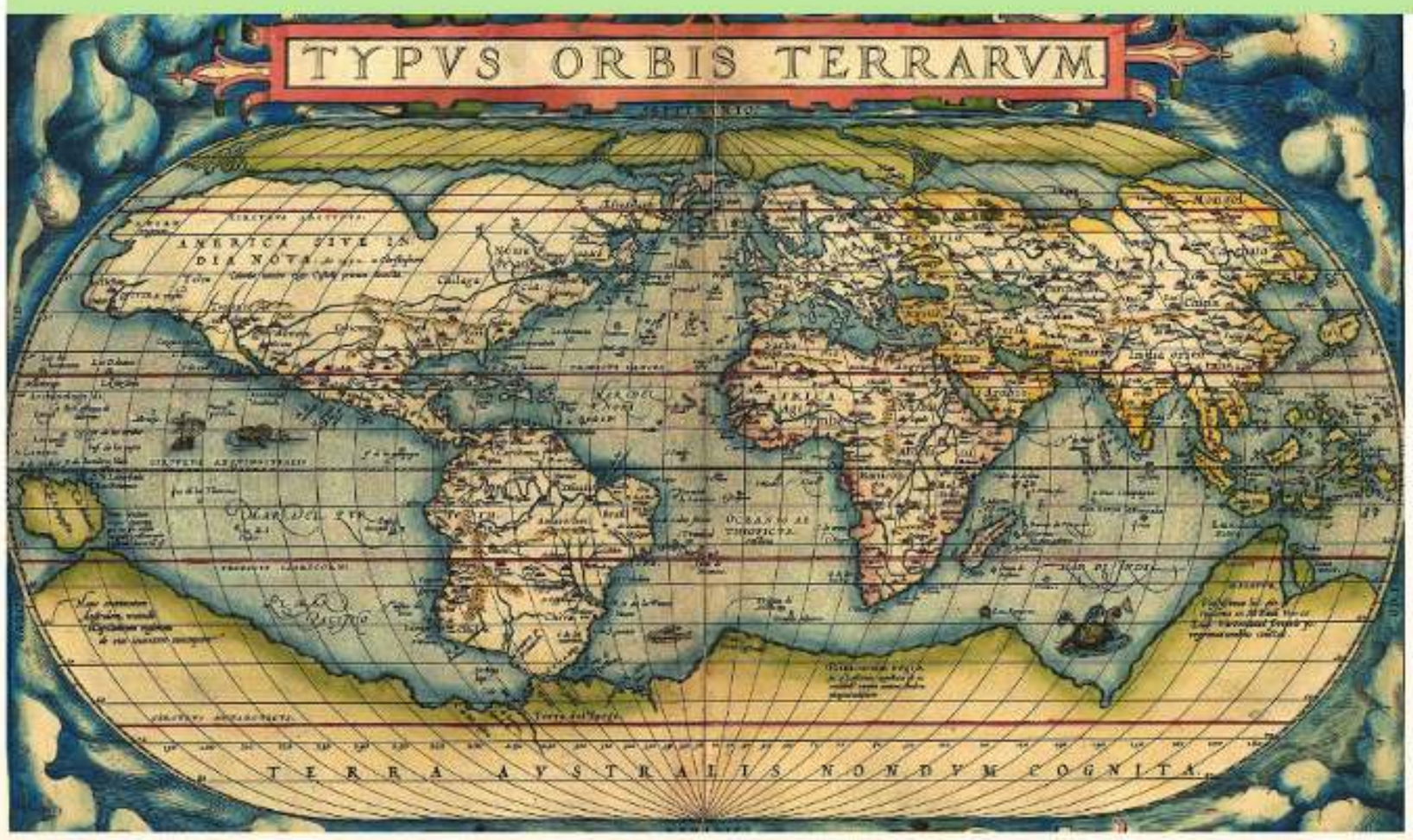

A. Powiedz, które rejony świata były pod koniec XVI w. lepiej poznane przez Europejczyków, a które – słabiej. Co o tym świadczy?

B. Porównaj mapę Orteliusa z mapą z 1507 r. zamieszczoną na s. 29. Wskaż podobieństwa i różnice.

List Marcina Lutra, w którym wyjaśniał on zasady, jakimi kierował się podczas tłumaczenia Biblii na język niemiecki i odpierał zarzuty krytyków (fragmenty)

Przy tłumaczeniu pilne miałem staranie o czystą i jasną niemiecką mowę. I po wiele razy się przygadzało [zdarzało], żeśmy czternaście dni, trzy, cztery tygodnie poszukiwali jednego tylko wyrazu i dopytywaliśmy się o niego i niekiedy nie mogliśmy go najść. […] Teraz, kiedy przekładanie jest ukończone, każdy może czytać i przebierać. Teraz łacno może poniektóry oczyma trzy albo cztery karty nie potknąwszy się przebiec i widzieć nie będzie, jakie głazy i kłody zawadzały tam, gdzie teraz idzie mu się jak po stole. My zaś dużo napocić się i utrudzić musieli, zanim one głazy i kłody usunęli z drogi, aby tak lekko po niej można było iść. […].

Nie lza [trzeba, należy] liter z łaciny zapytywać, jak trzeba mówić po niemiecku, co czynią owi osłowie [krytycy Lutra], lecz godzi się pytać o to matki w domu, dzieci na ulicy, prostego człowieka na rynku i patrzeć im na usta, jak mówią i wedle tego tłumaczyć […].

Gdy zdrajca Judasz mówi (Mat. 26.V.8[1]): *Ut quid perditio haec?* […] – jeśli pójdę za tymi literalistami[2], to będę musiał tak przełożyć: „Czemu nastąpiło zgubienie olejku?" Ale cóż to za niemczyzna? Jaki Niemiec mówi w ten sposób: „Zgubienie olejku nastąpiło"? Jeśli nawet i zrozumie te słowa, to pomyśli, że jakiś olejek zginął i trzeba go odszukać – choć i to wychodzi niejasno i niepewnie. […] Niemiec wszelako powie tak […]: „Po cóż ten nieporządek?" albo też: „Na cóż ta szkoda?" To jest dobra niemczyzna. Z tego wyrozumieć łatwo, że Magdalena rozlewając olejek nieporządek uczyniła i szkodę spowodowała; to miał na myśli Judasz.

---

[1] Luter odnosi się tu do fragmentu z Ewangelii wg św. Mateusza opisującego namaszczenie Chrystusa przez Magdalenę w Betanii. Ten sam fragment w polskim tłumaczeniu (*Biblia Tysiąclecia*, wyd. V) brzmi: „Po co takie marnotrawstwo?".

[2] Chodzi o zwolenników dosłownego przekładu z łaciny.

C. Powiedz, z jakimi trudnościami musiał się zmagać tłumacz przekładający teksty na języki narodowe. Z czego wynikały te problemy?

D. Co, zdaniem Lutra, stanowi o wartości Biblii przetłumaczonej na język niemiecki?

Akt supremacji, 1534 r. (fragmenty)

Miłościwie nam panujący król, jego dziedzice i następcy, królowie tego królestwa, mają być brani, przyjmowani i uważani za jedyną na ziemi głowę Kościoła w Anglii […]; i mają posiadać i cieszyć się tym tytułem dołączonym i zjednoczonym z koroną monarszą tego królestwa tak dobrze, jak i przynależnymi i odnoszącymi się do wspomnianego urzędu najwyższej głowy tegoż Kościoła wszystkimi zaszczytami, godnościami, uprawnieniami wynikającymi z pierwszeństwa, jurysdykcji, wolności, oraz praw do korzyści i dochodów; […] mają mieć pełną władzę i autorytet, aby od czasu do czasu przeprowadzać wizytacje, poskramiać winnych, usuwać nadużycia, reformować, wydawać polecenia, powściągać zło i wykorzeniać te wszystkie błędy, herezje, przestępstwa, wykroczenia […], które wszelkim sposobem […] powinny lub mogą być załatwione, karane, nakazywane, […] powściągane, prostowane szczególnie ku upodobaniu Wszechmocnego Boga, dla wzrostu siły religii Chrystusowej oraz dla utrwalenia pokoju, jedności i bezpieczeństwa tego królestwa. Zakazuje się zważać na jakąkolwiek przeciwną niniejszemu aktowi praktykę, zwyczaj, obce prawo, obcy autorytet, rozkaz lub jakąś inną rzecz lub [inne] rzeczy.

E. Wymień uprawnienia, które zostały nadane władcy zgodnie z tym aktem.

F. Czy wpływały one na wzmocnienie władzy króla? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Zajęcie Lyonu przez kalwinistów w 1562 r.

Fragment obrazu nieznanego twórcy przedstawia niszczenie i bezczeszczenie katolickich przedmiotów kultu. Żołnierze widoczni na pierwszym planie parodiują katolicką procesję.

G. Na podstawie ilustracji opisz nastroje społeczne, jakie towarzyszyły wojnom religijnym.

POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny skłaniające Europejczyków do organizowania wypraw zamorskich.
2. Powiedz, jakie korzyści dla państw europejskich wynikały z faktu posiadania kolonii.
3. Sprawdź, które większe państwa znajdują się dziś na obszarach XVII-wiecznych kolonii europejskich.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób renesansowe zainteresowanie człowiekiem znalazło odbicie w sztuce tego okresu.
5. Podaj przykłady nawiązań epoki renesansu do kultury antycznej.
6. Wymień przyczyny sukcesów reformacji.
7. Omów działania podjęte przez Kościół katolicki w celu powstrzymania reformacji.

II. RZECZPOSPOLITA W XVI STULECIU

- Polska i Litwa pod rządami ostatnich Jagiellonów
- Demokracja szlacheckia
- Unia Lubelska
- Pierwsze wolne elekcje
- Mieszkańcy i gospodarka Rzeczypospolitej Obojga Narodów
- Złoty wiek kultury polskiej

Kaplica Zygmuntowska na Wawelu została zbudowana na zlecenie Zygmunta Starego według projektu włoskiego architekta Bartolomeo Berecciego (czytaj: bereczczіego). Miała się stać mauzoleum Jagiellonów. Jej podstawę stanowi czworokątny korpus, na którym znajduje się ośmiokątny bęben z okrągłymi oknami. Całość wieńczy pozłacana kopuła z latarnią. Od zewnątrz ściany kaplicy ozdobiono elementami wzorowanymi na architekturze antyku: pilastrami z doryckimi i jońskimi kapitelami oraz wspartym na nich belkowaniem.

? Porównaj rozwiązania konstrukcyjne zastosowane w kaplicy Zygmuntowskiej i w katedrze we Florencji.

7 Rzeczpospolita i państwa ościenne

- Rywalizacja Jagiellonów z Habsburgami
- Koniec zakonu krzyżackiego w Prusach
- Wojna o Inflanty

Polityka dynastyczna Habsburgów

Od 1. połowy XV w. władcy Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, czyli Rzeszy, pochodzili z rodu **Habsburgów**. Dynastia ta stała się jedną z najpotężniejszych w Europie. Głównym konkurentem Habsburgów do uzyskania hegemonii w Europie Zachodniej była **Francja**, należąca do najsilniejszych państw na kontynencie. Przykładem ich rywalizacji były trwające od końca XV w. wojny włoskie. Obie walczące strony dążyły do podporządkowania sobie ważnego z gospodarczego punktu widzenia Półwyspu Apenińskiego, podzielonego na skłócone ze sobą państwa. Wojny zakończył zawarty w **1559 r.** pokój, który oddawał Habsburgom znaczną część Włoch.

Zręczna polityka dynastyczna umożliwiła również Habsburgom objęcie tronu w **królestwie Hiszpanii**, posiadającym liczne posiadłości zamorskie. Królestwo to u szczytu potęgi znalazło się za panowania **Filipa II**

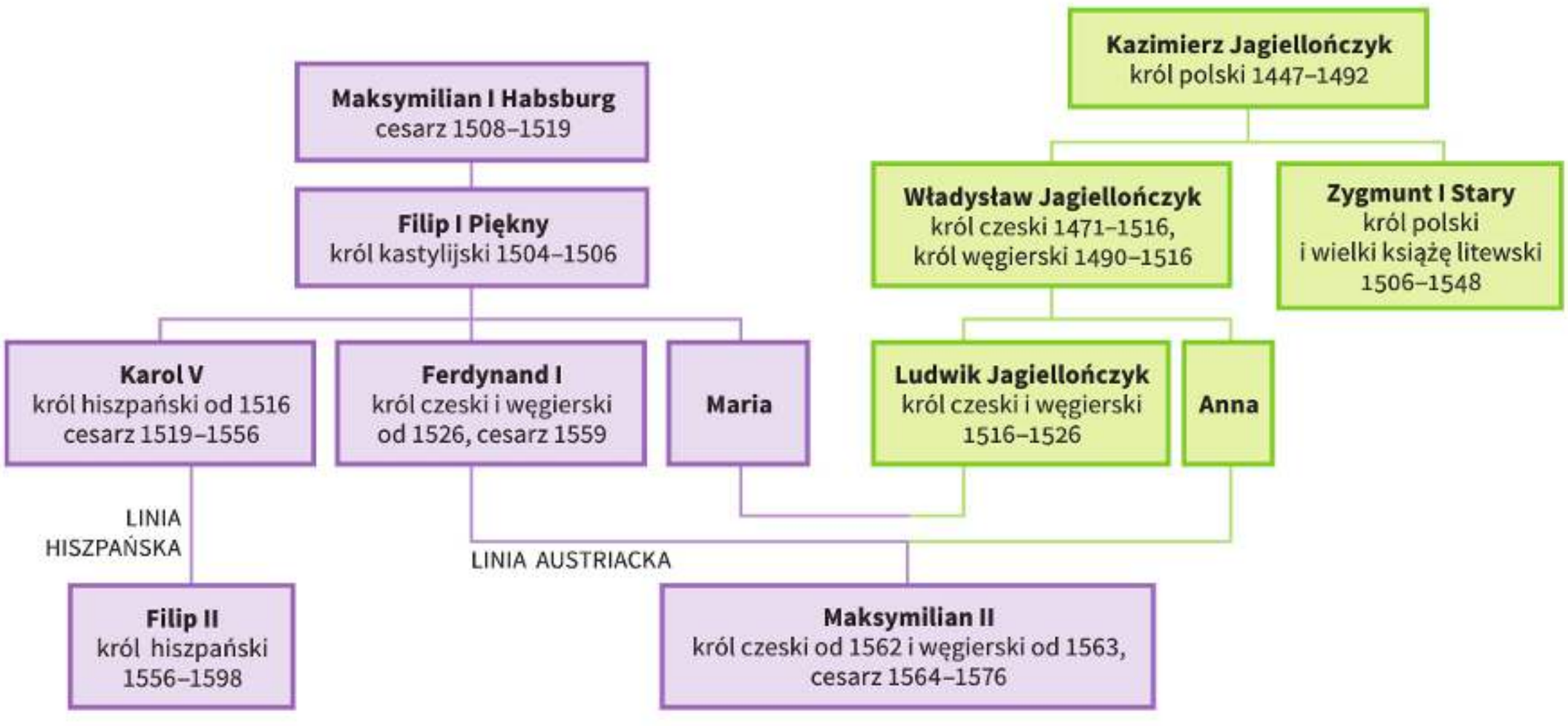

Związki dynastyczne Habsburgów i Jagiellonów.
Tablica jest uproszczona; nie uwzględnia wszystkich członków dynastii.

? Przyjrzyj się tablicy genealogicznej i powiedz, jak się nazywał następca Ludwika Jagiellończyka na tronie czeskim i węgierskim. Jakie pokrewieństwo łączyło go z Władysławem Jagiellończykiem, a jakie – z cesarzem Maksymilianem I?

Europa pod koniec XVI w.

? Wymień kraje, które w 2. połowie XVI w. znajdowały się pod panowaniem dwóch linii dynastii habsburskiej.

? Wskaż tereny, które w 1. połowie XVI w. Jagiellonowie utracili na rzecz Habsburgów.

? Na podstawie mapy powiedz, dlaczego Zygmunt I Stary nie chciał dopuścić do sojuszu Habsburgów z Moskwą.

Habsburga (panował w latach 1556–1598). Monarcha, przekonany, że jego powołaniem jest obrona katolicyzmu przed protestantami i muzułmanami, wspierał stronnictwo katolickie podczas wojen religijnych we Francji. Potęga Hiszpanii i zaangażowanie jej króla w spory wyznaniowe w Europie budziły obawy protestantów i władców rywalizujących z Habsburgami.

Układ dynastyczny Jagiellonów i Habsburgów

W XVI stuleciu **Jagiellonowie**, obok Habsburgów, byli najpotężniejszą dynastią w Europie, a ich monarchia należała do grona największych państw w tej części świata. Prowadzili aktywną politykę zagraniczną i rywalizowali z sąsiadami o utrzymywanie szerokiej strefy wpływów na Starym Kontynencie.

Terenem współzawodnictwa Jagiellonów i Habsburgów była **Europa Środkowo-Wschodnia**. W początkach XVI w. wydawało się, że to pierwsza dynastia stoi przed szansą rozszerzenia swych wpływów. Władysław, syn Kazimierza Jagiellończyka, zasiadał na tronach Czech i Węgier. Obawa przed niebezpiecznym dla Polski i Litwy sojuszem Habsburgów z Moskwą oraz przed możliwością wykorzystania go przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna (patrz: s. 60) skłoniła Zygmunta I Starego do zawarcia z cesarzem Maksymilianem I Habsburgiem w **1515 r. układu dynastycznego**. Wprowadził on zasadę wzajemnego dziedziczenia tronów. Zgodnie z ustaleniami wnuczka cesarza poślubiła Ludwika – następcę tronu **Czech** i **Węgier**, którego siostra z kolei została żoną cesarskiego wnuka. O dalszym rozwoju wydarzeń zdecydowała klęska wojsk węgierskich poniesiona w bitwie z wojskami osmańskimi pod Mohaczem w **1526 r.**, w której poległ król Czech i Węgier Ludwik Jagiellończyk. W ten sposób oba królestwa przeszły pod panowanie Habsburgów.

Hołd Albrechta Hohenzollerna. Ilustracja pochodzi z gdańskiej *Kroniki Prus* Heinricha von Redena (połowa XVI w.). To najstarsze znane przedstawienie hołdu pruskiego.

? Przeczytaj fragment tekstu źródłowego opisującego złożenie hołdu przez Albrechta Hohenzollerna (s. 64). Na jego podstawie opisz tę ceremonię i postacie przedstawione na ilustracji.

Zagrożenie ze strony Turcji

Wpływ na sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej wywierało również potężne **imperium osmańskie** (**Turcja**). W latach 40. XVI w. opanowało ono większość ziem królestwa węgierskiego i zagrażało pozostałym jego terytoriom znajdującym się pod władzą Habsburgów. Wpływy Jagiellonów i sułtana ścierały się z kolei na obszarach rządzonych przez sułtańskich lenników: w **Siedmiogrodzie** (wschodnia część Węgier) oraz w **Mołdawii** i na **Wołoszczyźnie**. Zagrożenie tureckie odczuwały także położone dalej na zachód kraje Europy, flota sułtana dokonywała bowiem rajdów nawet na wybrzeża włoskie i hiszpańskie.

Hołd pruski

W początkach XVI w. część ziem zakonu – tak zwane Prusy Królewskie – podlegała władzy polskiego króla, pozostałe zaś stały się jego lennem. W 1511 r. kolejnym wielkim mistrzem został **Albrecht Hohenzollern**. Odmówił on złożenia hołdu lennego Zygmuntowi I Staremu i dążył do podważenia ustaleń drugiego pokoju toruńskiego. Zawarł porozumienie z Moskwą i zaatakował od wschodu ziemie Jagiellonów. Szukał też wsparcia cesarza Rzeszy, będącego również sojusznikiem Moskwy. W tej sytuacji Zygmunt I Stary postanowił rozerwać system porozumień zagrażający Polsce i Litwie. Po zawarciu układu dynastycznego z cesarzem Maksymilianem I Habsburgiem rozpoczął **ostatnią wojnę z zakonem krzyżackim** (1519–1521).

Przegrana wojna zmusiła wielkiego mistrza do ustępstw. W **1525 r.** w Krakowie został podpisany traktat pokojowy. Pod wpływem nauk Marcina Lutra Albrecht Hohenzollern postanowił zsekularyzować państwo zakonne w Prusach i przekształcić je w świeckie księstwo. Jako władca świecki w imieniu własnym i swych następców zobowiązywał się do uznawania zwierzchnictwa polskiego króla i służenia mu pomocą zbrojną. Jednocześnie zdecydował się wraz z poddanymi przejść na luteranizm. Kilka dni po podpisaniu traktatu pokojowego były wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern złożył hołd królowi Zygmuntowi I Staremu jako świecki książę w Prusach i lennik Królestwa Polskiego. Państwo zakonne zwano od tej pory **Księstwem Pruskim**, a potocznie **Prusami Książęcymi**.

Kierunek wschodni

W XVI w. uwolnione spod zwierzchnictwa Tatarów **Wielkie Księstwo Moskiewskie** rozpoczęło ekspansję na ziemie sąsiadów. Coraz częściej także podejmowało ataki na wschodnie granice Litwy. W **1514 r. pod Orszą** połączone wojska polsko-litewskie odniosły nad oddziałami moskiewskimi zwycięstwo, które na długo powstrzymało ekspansję przeciwnika na wschodnie obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 2. połowie XVI w. głównym polem rywalizacji Moskwy i Rzeczypospolitej stały się Inflanty. Moskwa miała jedynie port w Archangielsku, który był zamarznięty przez znaczną część roku. W związku z tym chciała zdobyć port, który umożliwiłby jej morskie połączenie z innymi krajami przez cały rok.

Bitwa pod Orszą (terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego – obecnie Białoruś), obraz nieznanego artysty namalowany na zlecenie króla Zygmunta I Starego. Dzieło pokazuje kolejne etapy bitwy. Wybrany fragment przedstawia przeciąganie przez most działa. O możliwościach produkcji w państwie Jagiellonów świadczy fakt, że działa odlewano w manufakturach położonych na jego terenie.

? Powiedz, jaką przewagę dawało zastosowanie artylerii na ówczesnym polu bitwy. Jakie trudności wiązały się z jej użyciem?

? Opisz, jak został zbudowany most. Czy jest to konstrukcja stała czy tymczasowa?

? Powiedz, w jaki sposób przeprawia się jazda. Jak myślisz, dlaczego?

BIOGRAM

IWAN IV GROŹNY

(1530–1584)

Iwan IV Groźny (panował w latach 1533–1584), malowidło z XVII w.

W XV w. władcy państwa moskiewskiego z dynastii **Rurykowiczów** wyzwolili się spod dominacji Tatarów i rozpoczęli proces jednoczenia ziem ruskich. Wzmocnienie władzy centralnej nastąpiło za panowania **Iwana IV Groźnego**, który zreorganizował armię i administrację. Dążył do złamania potęgi możnowładztwa (bojarów), dlatego w rządach opierał się na drobnej szlachcie i niższych warstwach społecznych. W walce z przeciwnikami wewnętrznymi stosował na ogromną skalę terror, w tym celu zorganizował m.in. oddziały gwardzistów – oprycznników. Masowe represje dotknęły podejrzanych o zdradę mieszczan z Nowogrodu Wielkiego i Pskowa. Iwan IV rozpoczął podbój i kolonizację Syberii – działania ważne ze względu na zyski z handlu sprowadzanymi z Syberii towarami, przede wszystkim futrami. Kontynuował również politykę rozciągania zwierzchnictwa na ziemie ruskie pozostające poza granicami państwa moskiewskiego (np. tereny podbite przez Tatarów nad środkową i dolną Wołgą). Aby potwierdzić swe roszczenia do panowania nad wszystkimi ziemiami ruskimi, w 1547 r. przyjął tytuł **cara Wszechrusi**.

Inflanty w 2. połowie XVI w.

? Sprawdź, jakie współczesne państwa leżą na terenach będących niegdyś we władaniu zakonu kawalerów mieczowych.

? Wskaż ziemie, które po sekularyzacji państwa kawalerów mieczowych weszły w skład Rzeczypospolitej, i te, które stały się jej lennem.

Kierunek północny – spór o Inflanty

Położenie geograficzne kraju i zainteresowanie szlachty rozwojem handlu zbożem drogą morską powodowały, że jednym z najważniejszych obszarów w polityce zagranicznej państwa Jagiellonów w XVI i początkach XVII w. stały się **wybrzeża Bałtyku**. Swobodny dostęp do portów był niezbędny dla rozwoju gospodarczego ziem Rzeczypospolitej.

Do umocnienia pozycji Jagiellonów nad Bałtykiem przyczyniło się zakończenie konfliktu z zakonem krzyżackim. Znikło dzięki temu zagrożenie, które przez niemal dwieście lat skupiało uwagę kolejnych polskich władców, zmuszało do prowadzenia uciążliwych i kosztownych wojen oraz umożliwiało konkurentom na scenie politycznej, np. cesarstwu, szachowanie Korony sojuszami zawieranymi z Krzyżakami.

WARTO WIEDZIEĆ

Flota kaperska

Ze względu na nadmorskie położenie Inflant polskie i litewskie siły lądowe wspomagała flota kaperska. Kaprowie (dawniej nazywani korsarzami), określani niekiedy jako strażnicy morza, byli morskimi najemnikami. Dowódca okrętu, który uzyskał specjalne zezwolenie władcy, mógł prowadzić w jego imieniu i pod jego banderą wojnę morską oraz zajmować wrogie statki. Zyskami z tego procederu dzielił się ze skarbem królewskim oraz z załogą. W razie poniesionych strat musiał je pokryć z własnych środków. W Polsce po raz pierwszy po pomoc kaprów sięgnął Kazimierz Jagiellończyk w 1456 r., podczas wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim. Za panowania Zygmunta II Augusta flota kaperska stanowiła trzon jego sił morskich. W XVI w. liczyła od 25 do 30 okrętów.

Kaprowie podpływali do jednostki przeciwnika i przedostawali się na jej pokład (często po sieciach rybackich), gdzie rozpoczynali walkę wręcz. Taką technikę walki na morzu nazywa się abordażem.

Model okrętu kaperskiego z XVI w.

Spór odżył niewiele lat po hołdzie pruskim, wraz ze wzrostem aktywności politycznej nowych rywali: **Moskwy** i **Szwecji**. Do konfliktu między tymi krajami doszło w połowie XVI w. m.in. na terenie **Inflant** – państwa zakonu kawalerów mieczowych (istniejącego mimo sekularyzacji państwa krzyżackiego w Prusach). Iwan IV Groźny zajął jego część, by opanować znajdujące się tam bogate porty. Jego działania skłoniły Szwedów i Duńczyków, dbających o utrzymywanie własnych stref wpływów nad Bałtykiem, do zajęcia kolejnych ziem należących do kawalerów mieczowych.

W związku z tą sytuacją wielki mistrz zakonu Gotthard Kettler zaczął szukać pomocy u króla Polski Zygmunta II Augusta. W wyniku układu z władcą zakon został w 1561 r. zsekularyzowany, a wielki mistrz przeszedł na luteranizm. Złożył hołd lenny Zygmuntowi II Augustowi jako świecki władca księstwa Kurlandii i Semigalii. Pozostałe tereny Inflant włączono do państwa polsko-litewskiego. Rozpoczęło to serię wojen o **dominium Maris Baltici** (panowanie nad Morzem Bałtyckim) między Rzecząpospolitą, Moskwą, Szwecją i Danią. Walki ciągnęły się bez wyraźnego rozstrzygnięcia do lat 70. XVI w.

Włączenie Mazowsza do Korony

Rok po hołdzie pruskim pozycję państwa Jagiellonów wzmocniła inkorporacja (włączenie) ostatnich części **Mazowsza** do Królestwa Polskiego. Księstwem tym rządzili książęta z dynastii Piastów. Ostatni z nich, Janusz III, zmarł bezpotomnie w **1526 r.**, a jego ziemie przeszły pod panowanie króla polskiego Zygmunta I Starego (potwierdził to sejm walny w 1529 r.). Po przyłączeniu Mazowsza do Królestwa oddaliła się groźba przejęcia tej prowincji przez panujących w Prusach Książęcych Hohenzollernów (były bowiem plany małżeństwa łączącego jednego z nich z siostrą ostatniego z mazowieckich Piastów).

Płyta nagrobna braci Stanisława i Janusza, ostatnich książąt mazowieckich, znajdująca się w archikatedrze św. Jana Chrzciciela w Warszawie, XVI w.

? Porównaj płytę nagrobną z nagrobkami Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta ukazanymi na s. 96. Wskaż podobieństwa i różnice w przedstawieniu postaci i kompozycji całości.

PODSUMOWANIE

- Jedną z najpotężniejszych dynastii ówczesnej Europy byli Habsburgowie. Głównym ich konkurentem w Europie Zachodniej była Francja.
- W XVI w. państwo polsko-litewskie odgrywało ważną rolę w Europie Środkowo-Wschodniej.
- Jagiellonowie dysponowali siłą pozwalającą im prowadzić aktywną politykę zagraniczną. W zależności od sytuacji mogli występować w roli sojusznika lub rywala Habsburgów.
- W latach 1519–1521 toczyła się ostatnia wojna z zakonem krzyżackim. W jej wyniku wielki mistrz zakonu Albrecht Hohenzollern przekształcił państwo zakonne w świeckie księstwo i jako jego władca złożył Zygmuntowi I Staremu hołd lenny. Państwo zakonne zwano od tej pory Prusami Książęcymi.
- Pozycję państwa Jagiellonów wzmocniła inkorporacja Mazowsza do Królestwa Polskiego w 1526 r.
- W XVI w. prowadzono również wojny z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Terenem walk były początkowo wschodnie granice Litwy. W 2. połowie XVI w. stały się nim Inflanty. W wojnach o panowanie nad Bałtykiem udział wzięły także Szwecja i Dania. W 1561 r. zakon kawalerów mieczowych został zsekularyzowany. W wyniku układu wielkiego mistrza z Zygmuntem II Augustem kontrolę nad Inflantami uzyskała Rzeczpospolita.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny i skutki hołdu pruskiego.
2. Wyjaśnij, na czym polegał spór o Inflanty.
3. Przypomnij okoliczności i znaczenie włączenia Mazowsza do Korony Królestwa Polskiego.
4. Opisz znaczenie Rzeczypospolitej pod rządami Jagiellonów w polityce europejskiej. Jakie szanse i zagrożenia się przed nią rysowały?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List biskupa Andrzeja Krzyckiego do Jana Antoniego Pulleona, nuncjusza apostolskiego na Węgrzech (fragmenty)

Wiadomo prawie całemu światu, że ta sprawa pruska i tyle wojen, sporów i zamieszek, które wstrząsały także całym światem chrześcijańskim, nie z innej przyczyny wywodzą swój początek, jak tylko z tego powodu, że gdy królowie polscy uważali ziemie pruskie za swoje dziedzictwo, mistrzowie zaś i ów zakon ociągali się z uznaniem ich za swych zwierzchnich panów, to w końcu […] do tego doszło […], iż sam potężny zakon wreszcie podupadł i z całym swym krajem poddał się pod panowanie królów i Korony polskiej na podstawie uroczystej zgody i wieczystego pokoju. Gdy zaś zakon przyszedł do sił, ten pokój, przez długi czas przestrzegany, zaczął łamać i zarzewie […] wybuchło płomieniem. […]. Teraz […] roztropniej było dać je [ziemie, o które toczyła się wojna] w lenno tym, którzy je już posiadali i byli krewnymi Jego Królewskiej Mości, niż wszystko zaburzyć pożogą wojenną i zaniedbać własny kraj […].

Gdy król zasiadł na tronie, przybyli […] liczni radcy i poddani księcia Albrechta […] i wypowiedziawszy piękną mowę, prosili, aby król siostrzeńca[1] swego do łaski raczył przyjąć, ziemie i dobra umówione nadać mu w lenno, a jego samego księciem lennym Korony kreować. […] Wkrótce przybył ks. Albrecht […], wypowiedział mowę, świadczącą o niezwykłej wierności, pokorze i poddaniu. […]

Potem książę przystąpił do tronu i stóp królewskich i klęcząc przyjął chorągiew z orłem czarnym z ukoronowaną literą S na piersiach oraz dokonane słowami króla wprowadzenie go w posiadanie księstwa i ziem wyznaczonych w Prusach. Następnie dzierżąc chorągiew, której się także brat jego Jerzy dotykał, jako najbliższy następca, na księgę ewangelii w te słowa złożył przysięgę: „Ja Albrecht […] przyrzekam i ślubuję, że najj. [najjaśniejszemu] władcy i panu Zygmuntowi, królowi Polski, w. [wielkiemu] księciu Litwy, Rusi i wszystkich ziem pruskich panu i dziedzicowi […], królom i Koronie polskiej będę wierny i posłuszny i będę […] bronił od zła i wszystko czynić będę, co jest obowiązkiem wiernego wasala. […]

Po przyjęciu tej przysięgi królewska mość, dobywszy miecza, pasował nowego księcia na rycerza.

[1] Matką Albrechta była Zofia Jagiellonka, siostra Zygmunta I Starego.

A. Co zdaniem autora tekstu było przyczyną wojen polsko-krzyżackich?

B. Przypomnij sobie, w którym roku i na jakich zasadach został podpisany pokój wieczysty wspomniany w tekście.

C. Powiedz, w jaki sposób Andrzej Krzycki uzasadnił słuszność decyzji króla Polski o przyjęciu hołdu.

D. Wymień obowiązki, które nakładał hołd lenny na składającego go Albrechta Hohenzollerna.

8 Demokracja szlachecka. Rzeczpospolita Obojga Narodów

- Rzeczpospolita szlachecka
- Ruch egzekucyjny
- Unia realna Polski i Litwy

Demokracja szlachecka

Wiek XVI był w dziejach monarchii Jagiellonów stuleciem przemian politycznych, które na długo określiły ustrój kraju i układ sił w Rzeczypospolitej. Początki tych przeobrażeń wiązały się z ogromną aktywizacją szlachty w życiu publicznym u schyłku XV i na początku XVI w.

Przywileje uzyskiwane od kolejnych królów z dynastii Jagiellonów wzmocniły stan szlachecki. Tworzyła go zbiorowość **zróżnicowana pod względem majątkowym**. Najbogatsi jej przedstawiciele (magnaci) byli właścicielami ogromnych majątków ziemskich liczących po kilkadziesiąt wsi. **Szlachta średnia** posiadała jedną lub kilka wsi. Do **szlachty zagrodowej**, zwanej też **zaściankową**, należały jedynie niewielkie gospodarstwa. Najubożsi, tak zwana **szlachta gołota**, nie posiadali ziemi w ogóle. Ich źródło utrzymania stanowiła np. służba w wojsku lub na dworach możnych. Jednak dzięki przywilejom obejmującym cały stan szlachecki wszyscy jego przedstawiciele mieli poczucie przynależności do grupy, której członkowie mają równe prawa.

Szlachcie zagwarantowano nietykalność osobistą i możliwość uczestniczenia w tworzeniu przepisów i podejmowaniu decyzji o sprawach państwa. Jej pozycję w kraju wzmacniał fakt, że mogła też wpływać na działania króla. Na mocy przywilejów uzyskanych w XIV i XV w. władcy wolno było nakładać nowe podatki jedynie za zgodą **sejmików**, czyli zjazdów szlachty poszczególnych ziem. Od schyłku XV w. funkcjonował również tzw. **sejm walny**, na który król zwoływał reprezentantów sejmików z całego kraju (patrz: infografika na s. 66–67).

WARTO WIEDZIEĆ

Monarchie stanowe

Najczęściej spotykaną formą ustrojową w XVI-wiecznej Europie była monarchia. Większość z nich u progu epoki nowożytnej określa się mianem **monarchii stanowych**. Zasadniczą cechą tego ustroju było współistnienie władzy królewskiej i ciał przedstawicielskich poszczególnych stanów. O znaczeniu organów reprezentujących różne warstwy społeczeństwa decydował fakt, że władca musiał uzyskać ich zgodę na proponowane podatki. W zamian za nią mogły one negocjować z monarchą nowe przywileje lub decyzje korzystne dla poszczególnych stanów, grup, prowincji itp.

Konieczność prowadzenia konsultacji politycznych z przedstawicielami stanów i zabiegania o ich akceptację w celu wprowadzenia nowych podatków w znacznym stopniu ograniczała możliwości działania rządzących. Ich położenie dodatkowo komplikowała ukształtowana w średniowieczu struktura polityczna państwa. Często składało się ono z prowincji posiadających odmienne prawa, przywileje i jedynie formalnie uznających zwierzchnictwo monarchy. Na rzeczywisty zakres jego władzy istotny wpływ miała również silna pozycja wielkich feudałów posiadających przywileje, własnych wasali i zbrojne oddziały.

Jak obradował sejm w Rzeczypospolitej?

Obrady sejmu odbywały się w Krakowie na Wawelu lub w Warszawie na Zamku Królewskim. Trwały sześć tygodni, lecz mogły zostać skrócone lub przedłużone za zgodą posłów. Rozpoczynały się uroczystym nabożeństwem, po którym posłowie i senatorowie udawali się do sali senatu na ceremonię ucałowania dłoni króla. Członkowie senatu i izby poselskiej gromadzili się w oddzielnych salach, ale konsultowali się ze sobą w najważniejszych sprawach. Król uczestniczył w obradach, zasiadając w sali senatu. Na ich zakończenie obie izby spotykały się ponownie, by przegłosować konstytucje, czyli uchwały sejmowe. Przyjmowano je jednomyślnie. Oznaczało to konieczność prowadzenia długotrwałych negocjacji w celu ustalenia wspólnego stanowiska, co nazywano „ucieraniem zdań". W razie braku porozumienia istotną rolę odgrywał monarcha, którego kancelaria przygotowywała ostateczny kształt przyjmowanej uchwały. Sesję sejmu kończyło uroczyste nabożeństwo, którego zwieńczeniem było odśpiewanie *Te Deum*, hymnu dziękczynnego do Boga.

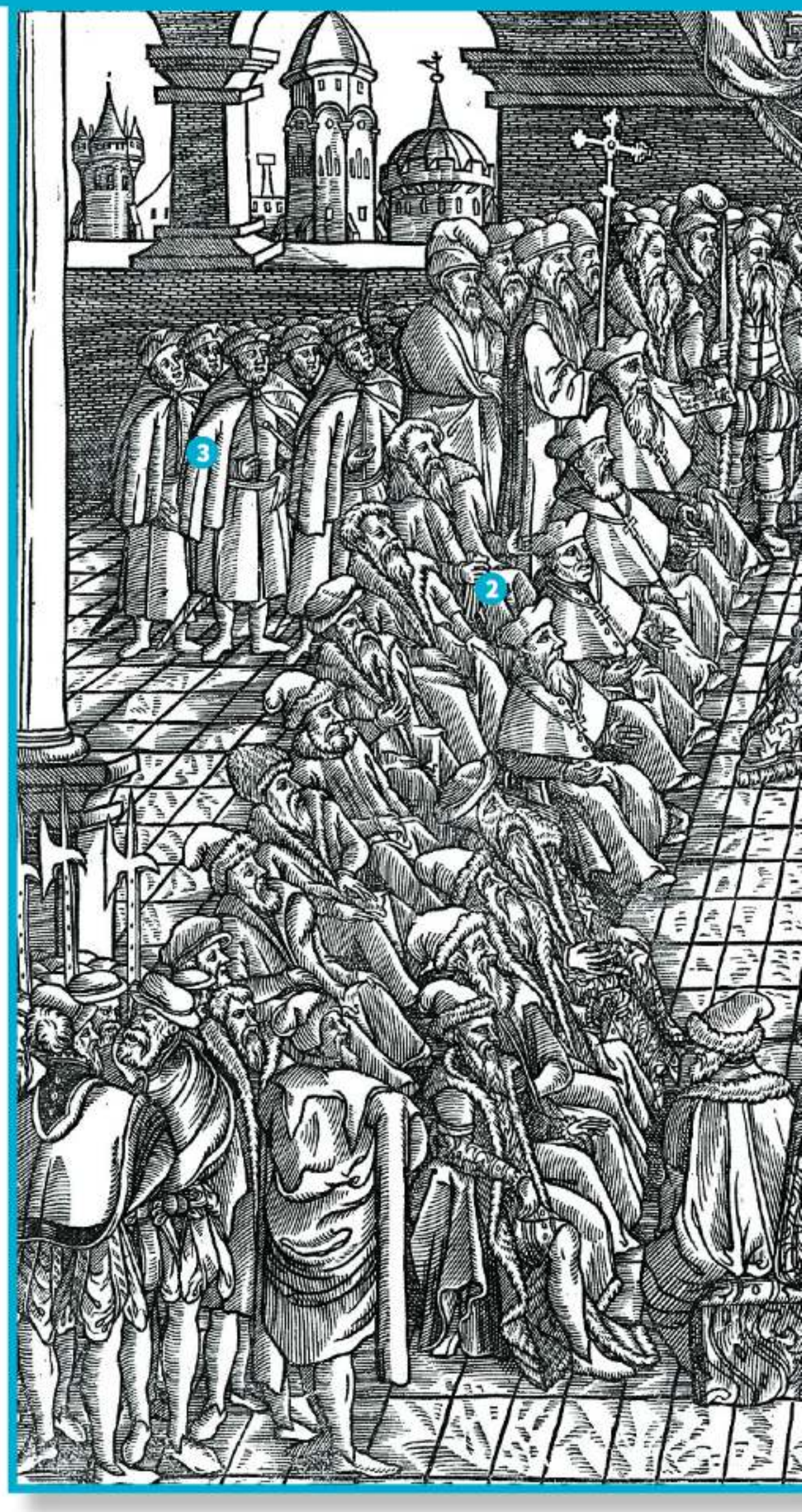

Obrady sejmu walnego, drzeworyt z 1570 r.
Na ilustracji zostały oznaczone **trzy stany sejmujące.**

1 Król
Władca co dwa lata zwoływał sejm zwyczajny. W listach kierowanych do sejmików poszczególnych województw lub ziem wzywał szlachtę do przeprowadzenia wyboru posłów.

2 Senat
wywodził się z dawnej rady królewskiej. Składał się z senatorów świeckich i duchownych. Senatorów świeckich mianował król. Byli to ministrowie (np. kanclerz, podkanclerzy, marszałek, podskarbi) oraz wojewodowie i kasztelanowie reprezentujący poszczególne ziemie Rzeczypospolitej. Senatorami duchownymi mogli zostać arcybiskupi i biskupi rzymskokatoliccy. W czasie obrad senatorowie wypowiadali swoje opinie na temat projektów uchwał, lecz nad nimi nie głosowali.

Sejmiki ziemskie

Były to zjazdy szlachty z terenu danej ziemi bądź województwa. Mógł w nich uczestniczyć każdy szlachcic osiadły w danej ziemi. Na sejmikach obradowano o sprawach ważnych dla danego regionu i wybierano posłów na sejmy walne.

Wynagrodzenie posłów

Posłowie na czas trwania sejmu otrzymywali diety (po staropolsku: strawne). Wypłacano je najpierw ze skarbu królewskiego, od końca XVI w. zaś z kas sejmików ziemskich. Senatorowie, którzy byli z reguły zamożnymi magnatami, pozostawali na własnym utrzymaniu.

3 **Izba poselska**

Izba poselska liczyła ok. 170 **posłów** wybranych na sejmikach. W charakterze obserwatorów bez prawa głosu w obradach uczestniczyło także kilku przedstawicieli miast królewskich, m.in. Krakowa i Wilna. Obrady prowadził **marszałek sejmu** wybierany przez posłów. Symbolem jego funkcji była **laska marszałkowska**, używana także dziś. Do obowiązków marszałka należało czuwanie nad przebiegiem dyskusji. Nie było to zadanie łatwe ze względu na hałas, który towarzyszył burzliwym często dyskusjom. W czasie obrad posłowie wypowiadali swe opinie na temat projektów uchwał i głosowali za ich przyjęciem.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Przypomnij sobie, co należało do kompetencji sejmu walnego.
2. Powiedz, jakie miejsca zajmują poszczególne stany sejmujące. Co ten fakt mówi o ich pozycji w państwie?

Aleksander I (panował w latach 1501–1506), portret z epoki.

Zygmunt I Stary (panował w latach 1506–1548), portret z epoki.

Zygmunt II August (koronowany w 1530 r., samodzielnie panował w latach 1548–1572), portret z epoki.

Ostatni władcy z dynastii Jagiellonów panujący w XVI w.

Istnienie sejmu walnego, na którym rozstrzygano najważniejsze sprawy państwa, dawało szlachcie możliwość wywierania nacisku na monarchę potrzebującego pieniędzy choćby na utrzymanie pewnej liczby stałego wojska czy prowadzenie wojen. Sejm stanowił również miejsce pokojowej walki o wpływy polityczne, w której głównym przeciwnikiem szlachty było reprezentowane w senacie możnowładztwo. Uzyskało ono duży wpływ na króla w czasach panowania Aleksandra I Jagiellończyka, co uderzało w podstawową zasadę równości wszystkich członków stanu szlacheckiego.

Podczas sejmu w **1505 r.** szlacheckim posłom udało się jednak przeforsować zasadę, zgodnie z którą nowe decyzje w sprawach państwowych miały być podejmowane

Herby Korony (Orzeł Biały w koronie) i Litwy (Pogoń – jeździec na koniu z mieczem i tarczą), arras (tkanina dekoracyjna) ze zbiorów Zygmunta Augusta, 1555 r. Pomiędzy herbami widnieje postać rzymskiej bogini Cerery.

? Odszukaj w dostępnych źródłach, czego patronką była Cerera, i powiedz, dlaczego właśnie ją artysta umieścił na arrasie.

za wspólną zgodą króla, izby poselskiej i senatu. Była to tzw. konstytucja **nihil novi** (czyli: nic nowego, patrz: klasa 1). W ten sposób wykształcił się w Rzeczypospolitej ustrój określany jako **demokracja szlachecka**.

Ruch egzekucyjny

W 2. połowie XVI w. zaostrzył się spór między średnią szlachtą i najzamożniejszą szlachtą. Jedną z jego przyczyn był rosnący wpływ różnych, często skłóconych ze sobą, grup magnatów (od łac. *magnatus* – dostojnik) na króla i sprawy państwa. Szczególnie widoczne stało się to za rządów Zygmunta I Starego i w początkach panowania Zygmunta II Augusta. Taki stan rzeczy godził w interesy średniej szlachty, która bogaciła się w wyniku dobrej koniunktury na produkty rolne w Europie i miała w związku z tym coraz większe ambicje polityczne. Wzrost zamożności pozwalał jej na lepszą edukację, także na zagranicznych uniwersytetach.

Wykształcenie i dobra sytuacja majątkowa skłaniały szlachtę do odważniejszego angażowania się w życie polityczne na poziomie prowincji i kraju. Dawały jej również poczucie siły w konfrontacji z interesami rodów możnowładczych.

Ogromnym poparciem średniej szlachty cieszyły się postulaty wysuwane przez przywódców tzw. **ruchu egzekucyjnego**. Domagał się on przede wszystkim przestrzegania praw dotyczących rozdawnictwa dóbr królewskich – **królewszczyzn**. Zaczęto więc wysuwać żądania zwrotu (czyli **egzekucji**) tej ich części, która w XV w. została zastawiona i rozdana możnowładcom lub bezprawnie przez nich zagarnięta.

Drugi z postulatów dotyczył nominacji na najważniejsze urzędy w państwie. W tej kwestii, w celu zmniejszenia wpływów najzamożniejszych rodów, domagano się zakazu łączenia godności i urzędów przez te same osoby. Opór szlachty, której przedstawiciele podczas kolejnych sejmów odmawiali uchwalania nowych podatków, skłonił króla Zygmunta II Augusta do opowiedzenia się po stronie ruchu egzekucyjnego. Doprowadziło to do realizacji znacznej części zgłaszanych przez szlachtę postulatów, m.in. przeglądu rozdanych dóbr i zwrotu ich części królowi. Część dochodów z królewszczyzn przeznaczono na utrzymywanie stałego wojska (tzw. **kwarcianego**).

Egzekucja dóbr – jeden z głównych postulatów szlacheckiego ruchu politycznego w XVI w. – odzyskanie dla skarbu państwa tych królewszczyzn (dóbr należących do króla), które w XV w. zostały zastawione i przejęte bezprawnie przez możnych lub przekazane im w użytkowanie.

Wojsko kwarciane (łac. *quarta* – czwarta część) – stałe wojsko zaciężne, przeznaczone do obrony granic, które utrzymywano z jednej czwartej dochodów płynących z dóbr królewskich.

WARTO WIEDZIEĆ

Barbara Radziwiłłówna

Wywodziła się z jednego z najbardziej wpływowych rodów książęcych na Litwie. Efektem jej kilkuletniego romansu z Zygmuntem II Augustem był związek małżeński zawarty przez nich w 1547 r., po śmierci pierwszej żony króla. Małżeństwo utrzymywano w tajemnicy – ponieważ Barbara nie pochodziła z żadnej z dynastii panujących w Europie, król nie otrzymałby na nie zgody swej rady. Ujawnienie informacji o nim wywołało ostry spór podczas obrad sejmu. Część senatorów i posłów koronnych zażądała unieważnienia małżeństwa młodego króla ze względu na brak zgody rady oraz obawę przed wzrostem wpływu przedstawicieli rodu Radziwiłłów na króla. Zygmunt II August okazał się nieugięty i skłonił ostatecznie sejm do uznania legalności związku. W 1550 r. Barbara została koronowana na królową Polski. Kilka miesięcy później zmarła z niewyjaśnionych dotąd przyczyn. O jej otrucie podejrzewano niechętną temu małżeństwu matkę monarchy, Bonę, jednak historycy nie potwierdzają tej wersji.

Barbara Radziwiłłówna, portret pędzla Lucasa Cranacha młodszego z połowy XVI w.

Unia lubelska

Istotną rolę w planach ruchu egzekucyjnego odgrywał również postulat wzmocnienia więzi łączących Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie. Miało to zapobiec groźbie rozpadu unii polsko-litewskiej w razie bezpotomnej śmierci Zygmunta II Augusta. Za wzmocnieniem związku opowiadała się również szlachta litewska, dążąca do osłabienia pozycji tamtejszego możnowładztwa i uzyskania praw podobnych do tych, które przysługiwały szlachcie polskiej.

W **1569 r. na sejmie w Lublinie** królowi i posłom udało się przełamać opór części wielkich rodów litewskich. Zygmunt II August, w porozumieniu ze średnią szlachtą polską i litewską, wcielił do Korony Podlasie, Wołyń, Podole i wschodnie tereny Rusi (Ukrainy) wraz z Kijowem, które do tej pory wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tej sytuacji, w obawie przed całkowitą utratą wpływów, możnowładcy litewscy zgodzili się na uchwalenie **aktu unii** między obu państwami.

Na jego mocy unię personalną, w której Polskę i Litwę łączyła tylko osoba monarchy, zastąpiła **unia realna** – związek dwóch państw posiadających **wspólnego władcę** (po śmierci Zygmunta II Augusta mieli go razem powołać Polacy i Litwini) i **jeden sejm**, najważniejszy organ władzy. Izba poselska składała się odtąd z posłów wybieranych na sejmikach w Koronie i na Litwie. W skład senatu wchodzili dożywotnio reprezentujący oba kraje rzymskokatoliccy arcybiskupi i biskupi, wojewodowie i kasztelanowie oraz centralni urzędnicy. Wspólnie prowadzono politykę zagraniczną i wojny, odrębne jednak pozostały wojska i ich dowództwo. Każde z państw zachowało także własny skarb oraz własne prawa i urzędy. Od momentu zawarcia unii Polska i Litwa tworzyły jedną **Rzeczpospolitą Obojga Narodów**.

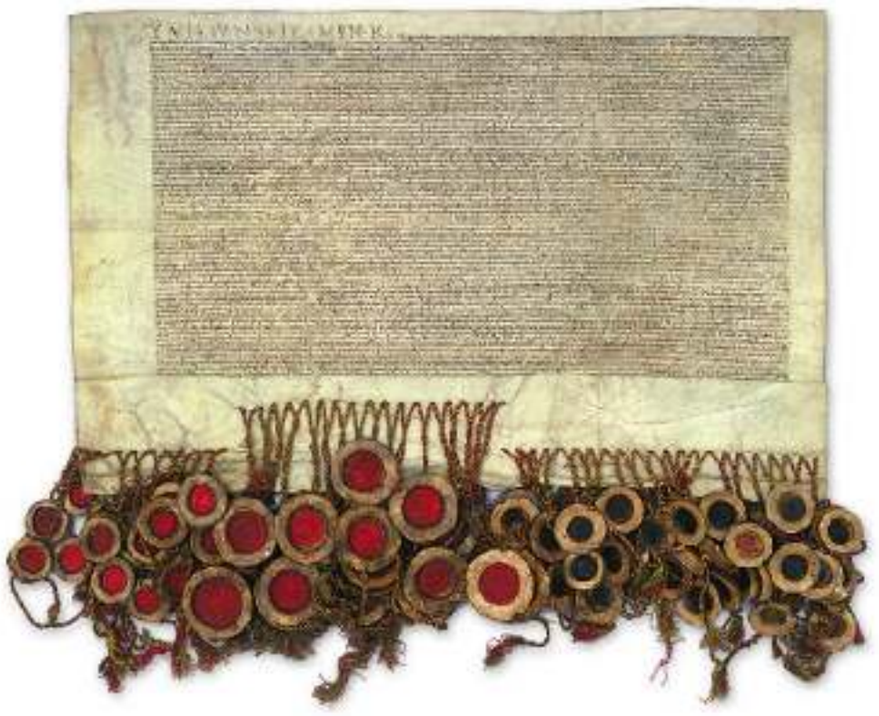

Akt unii lubelskiej z 1 lipca 1569 r. Dokument został opatrzony pieczęciami posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego (do naszych czasów nie zachował się polski egzemplarz z podpisami posłów Korony Polskiej).

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

WSPÓLNE

Król

Sejm

Pieniądz

Polityka zagraniczna

ODDZIELNE

Urzędy
(kanclerz, hetmani, marszałek, podskarbi)

Skarb

Sądy

Wojsko

NAJWAŻNIEJSZE CENTRALNE URZĘDY W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Marszałkowie wielcy – **koronny** i **litewski** – pełnili funkcje pierwszych ministrów króla. Kancelariami monarchy kierowali **kanclerz koronny** i **kanclerz litewski**. Sprawami skarbu zajmowali się **podskarbi wielki koronny** i **litewski**. Wojskami obu państw dowodzili w imieniu króla **hetman wielki koronny** i **hetman wielki litewski**, mający do pomocy hetmanów polnych.

Rzeczpospolita Obojga Narodów (lub **Rzeczpospolita**) – tak zaczęto nazywać państwo powstałe po unii lubelskiej w 1569 r. Określenie to wywodziło się od łacińskiego pojęcia *res publica* (sprawa publiczna, wspólna) i oznaczało, że państwo jest przedmiotem wspólnej troski jego obywateli – szlachty z Królestwa Polskiego (Korony) i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Rzeczpospolita po unii lubelskiej.

? Wskaż ziemie przyłączone w 1569 r. do Królestwa Polskiego.

? Wskaż terytoria Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego przed 1569 r. Sprawdź, jakie państwa leżą obecnie na tych terytoriach.

PODSUMOWANIE

- W XVI w. w Królestwie Polskim, a z czasem w Wielkim Księstwie Litewskim, ukształtował się ustrój określany jako demokracja szlachecka. Jego fundamentem była konstytucja nihil novi z 1505 r., zgodnie z którą król nie mógł stanowić prawa bez zgody sejmu.
- W latach rządów dwóch ostatnich władców z dynastii Jagiellonów średnia szlachta stworzyła program polityczny egzekucji praw i dóbr.
- W 1569 r. na sejmie w Lublinie została zawarta unia realna między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim, w wyniku której powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów. Oba państwa miały odtąd wspólnego władcę i jeden sejm, wspólnie prowadziły politykę zagraniczną i wojny. Zachowały jednak odrębne wojsko, urzędy i skarb.

POLECENIA

1. Powiedz, jakie procesy i zjawiska doprowadziły do ukształtowania się w Koronie demokracji szlacheckiej.
2. Wymień zasady i instytucje, na których opierała się demokracja szlachecka.
3. Wyjaśnij, czym był ruch egzekucyjny i co udało mu się uzyskać.
4. Opisz przyczyny i skutki zawarcia unii lubelskiej. Wymień jej postanowienia.
5. Wyjaśnij, dlaczego przeciwko unii protestowali najbardziej litewscy magnaci.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt unii lubelskiej, 1569 r. (fragmenty)

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamięci sprawy niżej opisanej. My, prałaci i panowie, rada tak duchowna, jako i świecka i posłowie ziemscy Korony Polskiej, na tym walnym a z pany radami i posły i inszymi stany Wielkiego Księstwa Litewskiego spolnym [wspólnym] lubelskim sejmie będący […] i wszystka insza szlachta, obywatele Korony Polskiej tak tu w Lublinie będący, jako i nie będący, których jednak wszystkich […] wola do tych niżej opisanych rzeczy jest nam dobrze z sejmików powiatowych […] wiadoma, tak jakoby się też tu właśnie imiona ich wszystkich włożyły i pieczęci zawiesiły.

Oznajmujemy [oznajmiamy] tym to listem naszym […], iż my mając ustawicznie przed oczyma powinność naszą przeciw ojczyźnie swej sławnej Koronie Polskiej, której-śmy wszystkę poczciwość, ozdobę, pożytek pospolity a najwięcej umocnienie od niebezpieczeństwa […] powinni […].

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna spólna rzeczpospolita, która się ze dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.

4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król rozkazował, który spólnymi głosy od Polaków i Litwy obran […], a miejsce obierania w Polszcze, potem na Królestwo Polskie pomazan[1] i koronowan w Krakowie będzie […].

7. A przy koronacyi nowego króla mają być przez króla koronowanego poprzysiężone i zaraz [zatwierdzone] na wieczne czasy prawa, przywileje i wolności poddanych wszystkich obojga narodów i państw tak złączonych.

[1] Ceremonia koronacji miała charakter religijny. W jej trakcie prowadzący ją arcybiskup namaszczał głowę władcy olejem krzyżma świętego.

A. Powiedz, jak w akcie wyjaśniono decyzję o zawarciu unii między Polską i Litwą.

B. Wymień zasady funkcjonowania państwa wprowadzone przez unię.

C. Powiedz, co unia lubelska gwarantowała szlachcie polskiej i litewskiej.

9 Pierwsi królowie elekcyjni

- Śmierć Zygmunta II Augusta i bezkrólewie
- Zasady wyboru nowego władcy
- Henryk Walezy – pierwszy król elekcyjny
- Polityka wewnętrzna i zagraniczna Stefana Batorego

Bezkrólewie i wolna elekcja

W **1572 r.** zmarł Zygmunt II August. Wraz z bezpotomną śmiercią ostatniego z Jagiellonów pojawił się problem kandydata na tron oraz sposobu podejmowania decyzji w sprawie wyboru nowego króla. Okres bezkrólewia trwał ponad półtora roku. By zapewnić spokój w państwie, zwołany w 1573 r. **sejm konwokacyjny** (łac. *convocatio* – zwoływanie) ogłosił zawiązanie **konfederacji generalnej**. Podjęła ona uchwałę wprowadzającą pokój religijny, zwaną konfederacją warszawską (patrz: temat 11). Ustalono również, że wyboru nowego władcy spośród kandydatów zgłoszonych na **sejmie elekcyjnym** (łac. *electio* – wybór) dokona cała szlachta (tzw. elekcja *viritim*). Na sejm elekcyjny mógł przybyć każdy przedstawiciel tego stanu, w odróżnieniu od sejmu walnego, w którym uczestniczyli posłowie wybrani przez sejmiki. Ten sposób wybierania króla nazwano **wolną elekcją**.

Sejmy elekcyjne miały się odbywać w okolicach **Warszawy**, która leżała bliżej centrum Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Chodziło o to, by zarówno posłowie polscy, jak i litewscy mogli sprawnie i szybko dotrzeć na miejsce wyboru nowego władcy.

W trakcie pierwszych bezkrólewi i wolnych elekcji ustaliły się zasady i porządek działań podejmowanych w celu obrania monarchy. Króla zastępował wówczas **prymas** pełniący funkcję **interreksa** (łac. *inter* – między, *rex* – król). Zwoływał on sejm konwokacyjny, który ustalał termin i miejsce elekcji. Zgromadzona na polu elekcyjnym szlachta wysłuchiwała propozycji składanych przez przedstawicieli poszczególnych kandydatów,

WARTO WIEDZIEĆ

Kandydaci do polskiego tronu

W czasie pierwszej wolnej elekcji rozpatrywano kilka kandydatur do tronu. Wśród osób branych pod uwagę znaleźli się m.in. syn cesarza Ernest Habsburg, arcyksiążę Austrii i syn cesarza Maksymiliana II, oraz król Szwecji Jan III Waza, który poślubił Katarzynę Jagiellonkę, siostrę zmarłego monarchy. Swoich stronników mieli również Iwan IV Groźny oraz jego syn Fiodor. Ich zwolennicy liczyli na to, że wybór jednego z tych kandydatów zakończy trwające od dawna wojny z Moskwą.

Konfederacja (łac. *confoederatio* – związek) – związek zawierany przez szlachtę dla osiągnięcia określonych celów politycznych lub zastępujący władzę państwową w okresie bezkrólewia. Konfederację nazywano **generalną**, gdy przystępowała do niej szlachta większości lub wszystkich województw Rzeczypospolitej. W konfederacji nie obowiązywała zasada jednomyślności – decyzje podejmowano większością głosów.

Prymas (łac. *primus* – pierwszy) – w Kościele katolickim arcybiskup uznawany za pierwszego spośród biskupów w danym kraju. Obecnie to tytuł honorowy; w Polsce przysługuje arcybiskupom gnieźnieńskim, ponieważ ich arcybiskupstwo jest najstarsze na ziemiach polskich.

Widok na pole elekcyjne na Woli pod Warszawą, obraz z XVII w. Pole elekcyjne było ogrodzone parkanem lub wałem ziemnym. Pośrodku ustawiano namiot lub wznoszono szopę. Wewnątrz lub wokół tego prowizorycznego budynku obradował senat. Ilustracja przedstawia tzw. wielkie koło, w którym siedzą senatorowie oraz stoją przedstawiciele szlachty wybrani do przysłuchiwania się obradom. Trwa wystąpienie pełnomocników jednego z kandydatów. W oddali widać zgromadzenia szlachty z poszczególnych ziem (tzw. małe koła). Po zakończeniu prezentacji kandydata delegaci wracali do nich i relacjonowali przebieg obrad. Na Woli odbyły się elekcje Anny Jagiellonki i Stefana Batorego, a także kolejnych władców.

dokonywała wyboru króla i ustalała przedstawiane mu **pacta conventa** – osobiste zobowiązania monarchy. Elekt zaprzysięgał podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej i pacta conventa na **sejmie koronacyjnym**.

Henryk Walezy – pierwszy król elekcyjny

Na zwołanej w 1573 r. we wsi Kamień (patrz: tekst źródłowy s. 77) elekcji najwięcej głosów zdobył książę **Henryk Walezy** (brat króla Francji Karola IX). Osoba nowego władcy, oskarżanego o aktywny udział w podżeganiu do masakry hugenotów w Paryżu podczas nocy św. Bartłomieja, budziła niepokój części szlachty. Obawiano się, że jego działalność może naruszyć zasady tolerancji religijnej. Podejrzewano również, że władca, przyzwyczajony do znacznie szerszego zakresu władzy królów we Francji, będzie dążył do wzmocnienia swej pozycji i ograniczenia przywilejów szlacheckich.

Pacta conventa – osobna umowa zawierana od czasu pierwszej wolnej elekcji z każdym nowym władcą, obejmująca jego zobowiązania wobec państwa (w sprawach polityki, gospodarki, kultury).

Objęcie tronu przez przedstawiciela Walezjuszów uzależniono zatem od zaprzysiężenia przez niego szeregu warunków. Część z nich – pacta conventa – dotyczyła osobistych zobowiązań króla. Henryk Walezy obiecywał

Henryk Walezy (panował w latach 1573–1575), portret z XVI w.

Na tronie polskim zasiadł w wieku dwudziestu trzech lat. Nie miał doświadczenia w sprawowaniu władzy. Nie nauczył się języka polskiego, co utrudniało mu kontakty z otoczeniem, które często krytykowało jego cudzoziemskie stroje i upodobanie do biżuterii. Uciekł w przebraniu z Wawelu w asyście kilku dworzan. Kilkanaście lat później padł ofiarą zamachu, do którego doprowadziła tocząca się we Francji wojna religijna.

np. zawarcie przymierza polsko-francuskiego, budowę floty na Bałtyku i działania na rzecz ożywienia handlu. Pozostałe gwarancje obejmowały uznanie podstawowych zasad ustroju Rzeczypospolitej. Od imienia nowego władcy zostały nazwane **artykułami henrykowskimi**.

Henryk Walezy przyjął postawione mu warunki, panował jednak krótko. Po kilku miesiącach, na wieść o śmierci swego brata, zbiegł do Francji, gdzie został koronowany i przyjął imię Henryka III. Szlachta nie wyraziła zgody, by łączył dwa trony, i po jego odmowie powrotu do Rzeczypospolitej ogłoszono bezkrólewie.

Stefan Batory na polskim tronie

W **1575 r.** szlachta wybrała na króla córkę Zygmunta I Starego **Annę Jagiellonkę** i zdecydowała, że jej mężem zostanie książę **Siedmiogrodu Stefan Batory**. W 1576 r. odbył się ślub pary i jej koronacja.

W początkach panowania Batory próbował wzmocnić swą pozycję w państwie, co zaostrzało jego stosunki ze szlachtą. Sytuacja ta nie sprzyjała monarsze, w którego planach ważną rolę odgrywała wówczas przygotowywana wojna z państwem moskiewskim (zwanym w tym czasie Moskwą). Jej prowadzenie wymagało zdobycia poparcia ze strony stanu szlacheckiego – przede wszystkim zgody na nowe podatki. By je zdobyć, władca zdecydował się przekazać część swych uprawnień sądowniczych szlacheckim trybunałom: Koronnemu i Litewskiemu. W poważnym stopniu zwiększało to wpływ tej warstwy na politykę kraju.

Artykuły henrykowskie

Kandydat na króla zobowiązywał się do:

- poszanowania praw Rzeczypospolitej (w tym aktu konfederacji warszawskiej);
- zwoływania sejmu nie rzadziej niż co dwa lata;
- zgody na istnienie u swego boku stałej rady senatorów kontrolujących jego działania;
- nieogłaszania pospolitego ruszenia oraz nienakładania nowych ceł i podatków bez zgody sejmu;
- utrzymywania z własnych dochodów wojska kwarcianego.

W razie złamania przez władcę złożonej przysięgi szlachta miała prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo (tzw. prawo do **rokoszu**).

Przygotowania do wojny obejmowały również reorganizację armii. Z inicjatywy Batorego utworzono oddziały tzw. **piechoty wybranieckiej** (łanowej). Służyli w niej wybrani chłopi z dóbr królewskich, którzy w zamian za podjęcie służby otrzymywali własne gospodarstwa i uzyskiwali zwolnienie ze wszystkich powinności.

Stefan Batory okazał się znakomitym strategiem. W 1579 r., w odpowiedzi na wcześniejsze zajęcie przez Iwana IV Inflant, poprowadził główne uderzenie na tyły wojsk moskiewskich, co zagroziło ich łączności z zapleczem.

Siedmiogród – państwo położone we wschodniej części królestwa Węgier, które w XVI w. stało się lennem sułtana tureckiego. Obecnie część Rumunii.

Anna Jagiellonka (panowała w latach 1575–1587), portret z epoki. Była ostatnią przedstawicielką dynastii Jagiellonów. W chwili ślubu z Batorym miała 53 lata i była od niego starsza o 10 lat. Formalnie, jako wybrana na króla, była władcą na równi z mężem, który jednak starał się nie dopuszczać jej do spraw państwa.

Stefan Batory (panował w latach 1576–1586), portret z epoki (pędzla Marcina Kobera). Król ubrany jest w szlachecki strój węgierski: krótki żupan i płaszcz zapięty pod szyją z rozciętymi i odrzuconymi do tyłu rękawami (tzw. delia).

Kampanie wojenne Stefana Batorego w czasie wojny inflanckiej.

? Powiedz, jakie korzyści strategiczne dawało Batoremu uderzenie na tę część terytorium państwa moskiewskiego.

? Wskaż tereny, które Rzeczpospolita zyskała po rozejmie w Jamie Zapolskim.

Oddziały polskie zdobyły **Połock** (1579 r.) i **Wielkie Łuki** (1580 r.), następnie, w 1581 r., przystąpiły do oblężenia potężnie umocnionego **Pskowa**. Zmusiło to przeciwnika do opuszczenia okupowanych terenów. Sukcesy w wojnie z Moskwą doprowadziły w **1582 r.** do zawarcia w Jamie Zapolskim rozejmu, na mocy którego Rzeczpospolita odzyskała większość Inflant, choć na ich części pozostały wojska duńskie i szwedzkie. Zatrzymała również zdobytą w trakcie wojny ziemię połocką.

Po śmierci Stefana Batorego na elekcji w 1587 r. najwięcej głosów uzyskał królewicz szwedzki **Zygmunt Waza** (syn króla Szwecji Jana III Wazy i Katarzyny Jagiellonki, córki Zygmunta I Starego) – patrz: tablica genealogiczna na s. 100.

Dziedziniec Uniwersytetu Wileńskiego, obraz z XIX w. W 1578 r. z inicjatywy króla Stefana Batorego i na jego koszt istniejące w Wilnie kolegium jezuickie zostało przekształcone w Akademię Wileńską, aby – jak stwierdzał w przywileju władca – „ono było jakby punktem centralnym na wschodzie, do którego by jakby na targowisko umiejętności i dla zaczerpnięcia wiary przybywali chciwi wiedzy z sąsiednich okolic". W latach 1918–1939 uczelnia działała jako Uniwersytet Stefana Batorego. Była to pierwsza szkoła wyższa w Wielkim Księstwie Litewskim. Wśród jej wykładowców znalazło się liczne grono cudzoziemców.

PODSUMOWANIE

- W 1572 r. zmarł bezpotomnie Zygmunt II August, ostatni z męskiej linii dynastii Jagiellonów. Po jego śmierci w Rzeczypospolitej Obojga Narodów wprowadzono zasadę wolnej elekcji, czyli wybór króla przez całą szlachtę. Każdy szlachcic mógł oddać głos na jednego z kandydatów prezentowanych na sejmie elekcyjnym.
- Przyszły król musiał zaprzysiąc zasady ustrojowe (artykuły henrykowskie) i pacta conventa.
- W 1573 r. pierwszym władcą elekcyjnym został wybrany Henryk Walezy. Panował cztery miesiące. W 1574 r. uciekł do Francji.
- Jego następca – Stefan Batory – dzięki zwycięskiej wojnie z państwem moskiewskim odzyskał dla Rzeczypospolitej Inflanty.

POLECENIA

1. Omów okoliczności, które doprowadziły do pojawienia się w ustroju Rzeczypospolitej zasady wolnej elekcji.
2. Wyjaśnij znaczenie wolnej elekcji dla sytuacji politycznej w państwie. Wskaż niebezpieczeństwa, jakie niosła ze sobą ta zasada.
3. Wymień pierwszych władców elekcyjnych. Oceń, czy kandydaci do polskiej korony mogą świadczyć o pozycji Rzeczypospolitej na ówczesnej scenie politycznej Europy.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Elekcja Henryka Walezego według opisu z *Kroniki polskiej* Joachima Bielskiego (1550–1599), historyka i królewskiego sekretarza (fragmenty)

Tegoż roku 1573 5 miesiąca kwietnia zjechały się wszystkie stany koronne, tak duchowne jako i świeckie, na dzień naznaczony elekcjej pod Warszawą u wsi Kamienia, gdzie ludzi taka wielkość się najechała, że nie tylko w mieście, ale i po wsiach wszędzie okolicznych rozpostrzec się nie mogli […]. Województwa wszystkie osobno się zjeżdżały: a między nimi w pośrodku rozbito namioty królewskie do obierania przyszłego króla […].

Przesłuchawszy wszystkich poselstw do elekcjej swym porządkiem przystąpili. Senatorowie pod namiotem królewskim wielkim wotowali; a rycerstwo wokoło po swych województwach wszędzie się było rozeszło […]. Wota[1] wszystkich terminowano[2] wszędzie, a potym je przez pewne osoby do jednego koła przed namiot królewski znaszano zewsząd i tamże je ucierali wszyscy między sobą i zgadzali; a potym je między w pośrzodek senatorów […] pod namiot królewski wnieśli. […] Także gdy rycerstwo głosy swe zniosło z senatory, trzej się tylko kompetytorowie[3] zostali, z których dano każdemu w senacie patrony […], z których każdy swojego zalecał jako mógł najlepiej i pożytki z nim [związane] podawał. Także gdy się raz i drugi obeszli wszyscy, przyszło do tego, że i liczbą i wielkością pożytków Henryk książę Andegaweński […] inne wszystkie przewyższał.

[1] wota – głosy

[2] terminowano – spisywano

[3] kompetytorowie – rywale, kandydaci do korony

A. Na podstawie tekstu źródłowego opisz zasady, według których przebiegał wybór króla.

B. Opisz etapy elekcji.

10 Rzeczpospolita Obojga Narodów – narody i religie

- Obszar i ludność
- Struktura etniczna i religijna
- Tolerancja religijna

Wzrost liczby ludności w Europie

W Europie w XVI w., mimo ogromnej śmiertelności niemowląt i dzieci, strat wojennych, epidemii oraz klęsk głodu spowodowanych nieurodzajem, **wzrosła liczba ludności**. W połowie tego stulecia kontynent zamieszkiwało 80–90 mln ludności, a w początkach XVII w. ok. 100 mln. Wpłynęły na to drobne, ale istotne zmiany: zwiększająca się liczba szpitali i lekarzy, wprowadzana praktyka izolowania ognisk zarazy, dbałość władz miejskich o jakość wody pitnej czy zauważalna zwłaszcza w Europie Zachodniej poprawa warunków mieszkaniowych (np. pojawienie się pieców kaflowych i upowszechnienie się szklanych szyb w oknach). Poprawił się stan wyżywienia części ludności Europy. Udoskonalenia w rolnictwie i zwiększenie obszarów ziemi uprawnej przyczyniły się do podwyższenia plonów i ograniczenia zasięgu klęsk głodu.

Wraz ze wzrostem liczby ludności rozwijały się również miasta ówczesnej Europy. Przeważały wśród nich ośrodki zamieszkane przez kilka lub kilkanaście tysięcy ludzi. Stopniowo jednak zwiększała się liczba wielkich miast, liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Należały do nich: Londyn, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Rzym, Neapol, Mediolan, Wenecja, Lizbona, Moskwa i Stambuł.

Ludność Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Wzrost liczby ludności, do którego doszło w Europie w XVI w., objął również ziemie państwa polsko-litewskiego. U schyłku tego stulecia zamieszkiwało je **ok. 7 mln osób**. Do najgęściej zaludnionych obszarów należały Prusy Królewskie, Wielkopolska, Małopolska i Mazowsze, najmniej mieszkańców liczyły wschodnie kresy państwa: Litwa, Ruś, Wołyń, Podole. Szacuje się, że średnia gęstość zaludnienia na tych terenach wynosiła 10 osób na 1 km^2 i była trzykrotnie niższa niż w krajach Europy Zachodniej.

W państwie Jagiellonów także wzrastała **liczba mieszkańców miast**. W początkach XVII w. stanowili oni prawdopodobnie **ok. 20 %** ludności kraju. W porównaniu z wielkimi ośrodkami miejskimi Europy miasta na ziemiach polsko-litewskich nie były duże. Większość z nich liczyła 1–2 tys. obywateli. Jedynie w kilku liczba mieszkańców przekraczała 10 tys. (należały do nich m.in.: Gdańsk, którego ludność u schyłku XVI w. przekroczyła 50 tys., Lwów – ok. 30 tys., Kraków – ponad 20 tys., Wilno – ok. 20 tys., Warszawa – ok. 15 tys.). Najlepiej zurbanizowanymi terenami były Prusy Królewskie, większych ośrodków brakowało na kresach wschodnich.

Stopniowy rozwój miast stwarzał dogodne warunki dla rozwoju rzemiosła i handlu. Zdecydowana większość ludności mieszkała jednak nadal na wsi. Podstawą gospodarki na ziemiach polsko-litewskich pozostawało rolnictwo.

Obszar i struktura etniczna

Państwo polsko-litewskie za panowania Zygmunta II Augusta obejmowało rozległe terytoria, jego powierzchnia wynosiła niemal 1 mln km^2 (dla porównania: dzisiejsza powierzchnia Polski to niespełna 313 tys. km^2). Po unii z 1569 r. Rzeczpospolita należała do grona największych państw w Europie (obok państwa moskiewskiego i imperium osmańskiego). Kraj zamieszkiwało wiele grup etnicznych – oprócz najliczniejszych Polaków także ludność ruska (zamieszkująca obszary dzisiejszej Białorusi i Ukrainy), litewska, żydowska, łotewska, niemiecka, ormiańska i tatarska. Mówiono w nim różnymi językami.

Języki w Rzeczypospolitej i jej lennach w XVI w.

? Wskaż na mapie obszary, na których przeważał język polski.

? Wymień inne języki używane w Rzeczypospolitej.

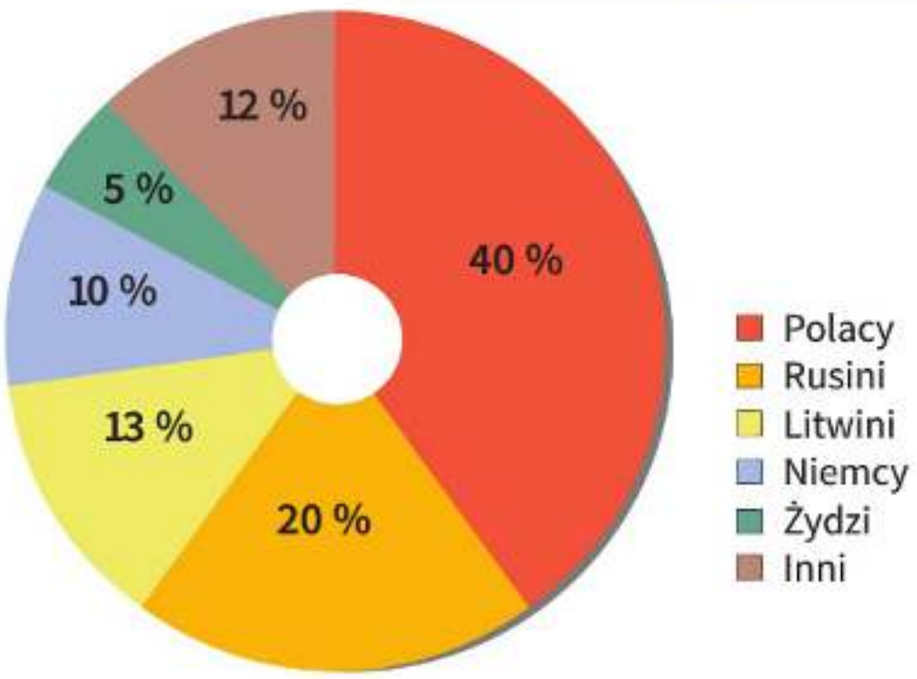

Źródło danych: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach – nie tylko pisanych dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum. Część 2. Czasy nowożytne*, Toruń 2004, s. 147.

Narodowości zamieszkujące Rzeczpospolitą na przełomie XVI i XVII w.

? Oblicz, w oparciu o informację ze s. 78, ilu Polaków zamieszkiwało Rzeczpospolitą pod koniec XVI w.

? Wymień trzy inne najliczniejsze narodowości w państwie polsko-litewskim.

WARTO WIEDZIEĆ

Hebrajski i jidysz

Wśród Żydów, napływających do Polski od średniowiecza, funkcjonowały dwa języki. Hebrajski, jako język liturgii i tekstów religijnych, znany był wykształconej elicie. Językiem większości był jidysz, powstały z połączenia hebrajskiego, niemieckiego i języków słowiańskich.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Stare Szkoty

Gdańskie Stare Szkoty były kiedyś wsią położoną poza granicami miasta. Należała ona do biskupów włocławskich, którzy osadzali w niej przybyszów ze Szkocji i Holandii.

WARTO WIEDZIEĆ

Holendrzy, Szkoci i Ormianie

Wśród przedstawicieli wielu narodów osiedlających się w Rzeczypospolitej znaleźli się również **Holendrzy** i **Szkoci**. Przybywali jako kupcy, nauczyciele, urzędnicy oraz zaciężni żołnierze. Holenderscy protestanci zatrzymywali się przede wszystkim w Prusach Królewskich i tworzyli własne osady. Olendrów, jak nazywano osadników, ceniono za wysoki poziom wiedzy rolniczej, w tym umiejętność melioracji gruntów. Cieszyli się wolnością osobistą.

Po upadku Armenii pod naporem Turków seldżuckich w XI w. wielu **Ormian** opuściło kraj i osiedliło się na terytorium Rusi. W wyniku przyłączeniu Rusi Halickiej do Królestwa Polskiego w XIV w. część z nich stała się poddanymi polskich królów. Wyznający religię chrześcijańską Ormianie posiadali własny samorząd i odrębne sądy. Z ich grona wywodzili się zamożni kupcy prowadzący handel ze Wschodem, złotnicy, a także – ze względu na znajomość języków orientalnych – dyplomaci w służbie polskich władców.

Reformacja w państwie Jagiellonów

Zróżnicowaniu etnicznemu Rzeczypospolitej Obojga Narodów towarzyszyła różnorodność religijna. W krótkim czasie po wystąpieniu Lutra (patrz: temat 5) na ziemie polsko-litewskie dotarły hasła reformacji, które zyskały sporo zwolenników. Decydowały o tym nie tylko siła argumentów natury teologicznej, lecz także krytyka duchowieństwa ze strony części szlachty i mieszczaństwa wywołana zbyt świeckimi obyczajami kleru czy koniecznością wnoszenia opłat na rzecz papiestwa. Uznaniem cieszył się protestancki model Kościoła jako instytucji, której utrzymanie nie wymaga dużych nakładów finansowych.

Spośród nowych doktryn najwięcej zwolenników wśród mieszczan, zwłaszcza niemieckiego pochodzenia, zdobył **luteranizm**. Stał się on także wyznaniem dominującym w Prusach Książęcych pod rządami Hohenzollernów (patrz: temat 7). Naukę **Kalwina** przyjmowali częściej przedstawiciele szlachty i możnowładztwa. Zdaniem historyków wynikało to z większego niż w przypadku innych systemów religijnych wpływu świeckich na sprawy organizacji i działania Kościoła. Pewną liczbę wiernych zyskali również bracia polscy, zwani **arianami**. Najbardziej radykalna część arian odmawiała posiadania poddanych (chłopów pańszczyźnianych), pełnienia urzędów i udziału w wojnach (na znak tego nosili drewniane szable), co doprowadziło do konfliktu ze szlachtą innych wyznań.

Wnętrze XVII-wiecznego zboru kalwińskiego w Kiejdanach na Litwie. Wyznawcami i protektorami wyznania ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim była część rodu książąt Radziwiłłów.

? Dlaczego wnętrze zboru jest surowe, pozbawione ozdób? W odpowiedzi odwołaj się do zasad wyznania kalwińskiego.

Państwo bez stosów – tolerancja religijna

W Rzeczypospolitej typowe dla epoki reformacji dysputy i spory religijne nie doprowadziły do wybuchu poważniejszego konfliktu między zwolennikami różnych wyznań.

! **Arianie (bracia polscy)** – wyznanie wywodzące się z kalwinizmu. Ich nazwa nawiązywała do Ariusza – teologa, którego nauka została potępiona przez sobór w Nicei w 325 r. Podobnie jak on arianie kwestionowali istnienie Trójcy Świętej i wierzyli w Boga w jednej postaci.

Panorama Lwowa, rycina z początku XVII w. Miasto było położone na szlaku handlowym wiodącym z Azji do Europy. Przybywało do niego i osiedlało się w nim wielu kupców z różnych krajów. Lwów jeszcze w średniowieczu otrzymał przywilej od Kazimierza Wielkiego, w którym władca zagwarantował wszystkim mieszkańcom – Polakom, Rusinom, Ormianom, Żydom i Tatarom – prawo do zachowania własnych praw, religii i obyczajów.

? Powiedz, z jakich względów Lwów był atrakcyjnym miastem dla zagranicznych kupców.

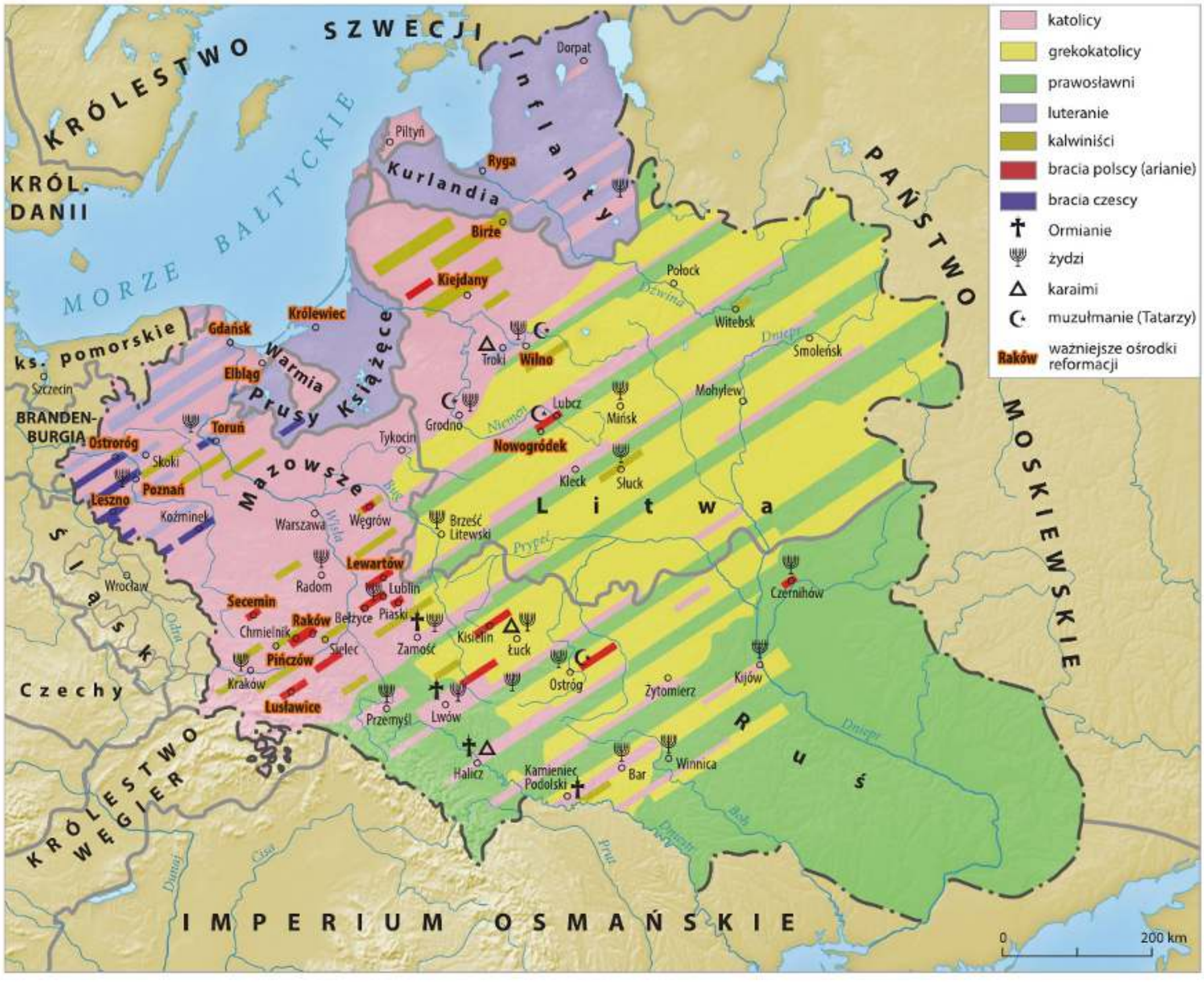

Religie i wyznania w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 2. połowie XVI w.

? Wskaż tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów będące największymi skupiskami ludności katolickiej, protestanckiej i prawosławnej.

? Wymień obszary, które zamieszkiwała ludność niechrześcijańska.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

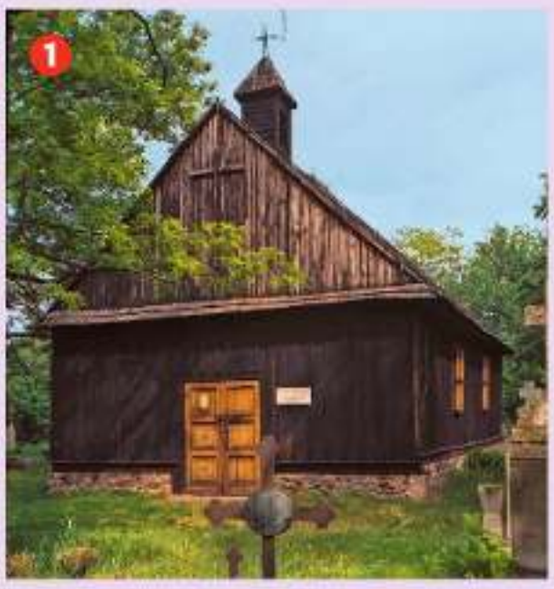

Świątynie różnych wyznań

Do dziś na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów można spotkać pozostałości współistniejących tu religii i narodów. Są nimi m.in. zabytkowe świątynie. W wielu z nich również współcześnie gromadzą się wierni na wspólne modlitwy.

1. Cmentarz ewangelicki z drewnianym kościółkiem w Węgrowie – XVII w.
2. Kościół luterański Świętej Trójcy w Lublinie – koniec XVIII w.
3. Synagoga w Zamościu – początek XVII w.
4. Cerkiew greckokatolicka i monaster Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy i św. Jozafata biskupa i męczennika w Warszawie – lata 80. XVIII w.

Ich wzajemne stosunki układały się lepiej, niż to miało miejsce w Europie Zachodniej. Protestanci nie tworzyli własnego stronnictwa politycznego, lecz podobnie jak szlachta katolicka angażowali się w działania ruchu egzekucyjnego. Informacje docierające z zachodu Europy skłaniały do przekonania, że zaostrzający się spór religijny prowadzi do wyniszczających państwo wojen domowych.

W przypadku Rzeczypospolitej, którą obok katolików i protestantów zamieszkiwali liczni wyznawcy prawosławia, zasada tolerancji religijnej gwarantowała zachowanie spokoju wewnętrznego i jedności państwa. Szlachcie dawała też pewność, że nie dojdzie do walk religijnych, które mogłyby stać się dla króla pretekstem do ograniczenia jej praw.

Dokładne określenie zasad pokojowego współistnienia różnych wyznań nastąpiło podczas obradującego w czasie bezkrólewia sejmu w **1573 r.**, na którym uchwalono **akt konfederacji generalnej warszawskiej**. Deklarował on, że szlachta zobowiązuje się „dla różnej wiary krwie nie przelewać". Zakazywał prześladowań religijnych, gwarantował swobodę kultu i równe prawa polityczne innowierców. Zaprzysięgany odtąd przez każdego nowego króla, stał się jednym z fundamentów ustroju Rzeczypospolitej.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Akt konfederacji generalnej warszawskiej

Akt został w 2017 r. wpisany na listę *Pamięć świata* przygotowaną i prowadzoną przez UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) – organizację związaną z ONZ, która zajmuje się propagowaniem międzynarodowej współpracy w zakresie edukacji, nauki, kultury oraz praw człowieka.

? Dlaczego, twoim zdaniem, UNESCO uznała ten dokument za ważny dla świata?

PODSUMOWANIE

- W XVI w. w Europie Zachodniej, a także w państwie Jagiellonów nastąpił wzrost liczby ludności. Wzrosła też liczba ludności miast w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim.
- Rzeczpospolita stanowiła mozaikę narodowości i wyznań. Spory zwolenników różnych wyznań nie doprowadziły do poważniejszych konfliktów religijnych.
- W 1573 r. sejm uchwalił akt konfederacji warszawskiej, który stał się podstawą tolerancji religijnej w całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego Rzeczpospolita w XVI w. była określana jako kraj wielu narodów i kultur.
2. Omów znaczenie konfederacji warszawskiej dla wyznawców różnych religii chrześcijańskich.
3. Czy twoim zdaniem istniał związek między zasadami ustrojowymi Rzeczypospolitej (równości wszystkich członków stanu szlacheckiego) a ideą tolerancji religijnej? Uzasadnij swoje zdanie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt konfederacji generalnej warszawskiej, 1573 r. (fragmenty)

My Rady Koronne, duchowne i świeckie, i rycerstwo wszystko, i stany insze jednej a nierozdzielnej Rzeczypospolitej z Wielkiej i z Małej Polski, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kijowa, Wołynia, Podlasza, z Ziemie Ruskiej, Pruskiej, Pomorskiej, Żmudzkiej, Inflanckiej i miasta koronne.

Oznajmujemy wszystkim wobec komu należy […], iż pod tym niebezpiecznym czasem, bez króla pana zwierzchniego mieszkając staraliśmy się o to wszyscy pilnie na zjeździe warszawskim, jako byśmy przykładem przodków swych sami między sobą pokój, sprawiedliwość, porządek i obronę Rzeczypospolitej zatrzymać i zachować mogli. Przetoż […] sobie to wszyscy spólnie, imieniem wszystkiej Rzeczypospolitej, obiecujemy i obowiązujemy się pod wiarą, poczciwością i sumnieniem naszym.

Naprzód żadnego rozerwania między sobą nie czynić, ani dysmembracyjej [odłączenia] żadnej dopuścić […]. A inaczej na żadnego pana nie pozwalać, jeno z takową […] umową: iż nam pierwej prawa wszystkie, przywileje i wolności nasze, które są i które mu podamy *post electione* [po wyborze], poprzysiąc ma.

A mianowicie to poprzysiąc: pokój pospolity między rozerwanymi i różnymi ludźmi w wierze i w nabożeństwie zachowywać […].

A iż w Rzeczypospolitej naszej jest *dissidum* [różność] niemała *in causa religionis christianae* [w sprawie religii chrześcijańskiej], zabiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi *saeditio* [bunt] jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po inszych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie spólnie […], iż którzy jesteśmy *dissidentes de religione* [różni w wierze] pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościele krwie nie przelewać ani się penować [karać] *confiscatione bonorum* [konfiskatą dóbr], poczciwością [tzn. pozbawieniem czci], *carceribus et exilio* [więzieniami i wygnaniami] i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego *progressu* [postępowania] żadnym sposobem nie pomagać.

A. W jakich okolicznościach została zwołana konfederacja? Wskaż odpowiedni fragment w tekście.

B. Wyjaśnij, przed czym miał chronić uchwalony akt. Z czego wynikały obawy szlachty zgromadzonej na sejmie?

C. Powiedz, kim byli dysydenci i co im gwarantowano.

11 Gospodarka Rzeczypospolitej Obojga Narodów

- Koniunktura na zboże i dualizm gospodarczy w Europie
- Rozwój folwarków
- Gdańsk i inne miasta

Skutki koniunktury na zboże w Europie Zachodniej

Rosnące zapotrzebowanie na produkty rolne i wynikająca z tego opłacalność uprawy zbóż, związane m.in. ze wzrostem liczby ludności miejskiej, wpłynęły na zmianę sytuacji chłopów w Europie i ukształtowanie się dwóch odmiennych typów rolnictwa.

We wcześniejszych stuleciach chłopi musieli wnosić opłaty w naturze lub w pieniądzu za użytkowanie ziemi należącej do właścicieli ziemskich – rycerstwa (które u schyłku średniowiecza przekształciło się w stan szlachecki). Właściciel ziemski miał również prawo sądzenia swych poddanych. Uzależnienie to określa się mianem **poddaństwa chłopów**. W XV i XVI w. w Europie Zachodniej większość z nich uzyskała wolność osobistą, choć nadal byli zobowiązani do opłat za korzystanie z pola. Duża dochodowość produkcji i popyt na produkty rolne sprawiały jednak, że chłopi mogli sprzedawać z zyskiem uzyskane plony. W ten sposób tworzyły się i umacniały małe oraz średnie samodzielne gospodarstwa chłopskie.

Wielcy właściciele ziemscy z kolei czerpali nie tylko zyski z opłat dzierżawnych. Dzięki koniunkturze na produkty rolne uzyskiwali również znaczne dochody z zakładanych młynów i browarów, czy też, jak to miało miejsce w Anglii, z rozwijania hodowli owiec. Towarzyszący temu proces tworzenia ogromnych pastwisk (tzw. grodzenia) odbywał się kosztem chłopów posiadających niewielkie gospodarstwa. Wielu z nich pozostało bez środków do życia, ale dzięki wolności osobistej mogło opuścić wieś w poszukiwaniu pracy – przede wszystkim w mieście.

Rozwój rolnictwa na wschód od linii Łaby

Inaczej kształtowała się sytuacja chłopów na wschód od linii Łaby, choć tam również istniały regiony, w których funkcjonowały samodzielne gospodarstwa chłopskie. Jednak na większości tego obszaru właściciele ziemscy sprawowali władzę sądowniczą, co dawało im większe możliwości wywierania nacisku na chłopów. Opłacalność produkcji rolnej skłaniała szlachtę do zwiększania zysków. Zamiast renty naturalnej lub pieniężnej, pobieranej w zamian za dzierżawioną ziemię, coraz częściej żądała więc od chłopów darmowej pracy w swych majątkach – **pańszczyzny**. Z tego względu w gospodarce rolnej Europy Wschodniej dominowały **folwarki**, w których podstawową siłę roboczą stanowili chłopi odrabiający pańszczyznę. Jednocześnie, by nie pozbawiać się rąk do pracy, szlachta coraz bardziej ograniczała chłopom możliwość opuszczania wsi. Pozbawieni wolności osobistej, stawali się oni poddanymi właściciela ziemi – sytuację tę nazywamy **wtórnym poddaństwem**.

W obu częściach Europy ukształtowały się zatem odmienne typy produkcji rolnej i własności ziemskiej. Takie zróżnicowanie określa się mianem **dualizmu w rozwoju gospodarczym Europy**.

Folwarki szlacheckie

Sytuacja gospodarcza w Europie wywarła wpływ także na sytuację w państwie Jagiellonów. Rosnące na zachodzie kontynentu **zapotrzebowanie na produkty rolne**

Pańszczyzna – obowiązek darmowej pracy chłopów na gruntach należących do szlachcica. Początkowo obowiązywał jedynie chłopów posiadających gospodarstwa na ziemi należącej do szlachcica. Wraz z umacnianiem się wtórnego poddaństwa objął także chłopów nieposiadających swoich gospodarstw.

Folwark – część majątku ziemskiego należącego do szlachcica, która nie została przekazana w użytkowanie chłopom, lecz należała bezpośrednio do właściciela. Wykorzystywano tam darmową pracę chłopów zobowiązanych do niej w ramach pańszczyzny.

Folwark szlachecki: 1. Wieś folwarczna. **2.** Kościół. **3.** Karczma. **4.** Zabudowania gospodarcze folwarku. **5.** Dworek szlachecki. **6.** Staw. **7.** Młyn. W dalszej odległości od zabudowań znajdowały się pola orne.

(przede wszystkim zboże) i wynikające z niego wysokie ich ceny były odczuwalne w miastach polsko-litewskiej Rzeczypospolitej i powodowały, że opłacalność rolnictwa ciągle rosła. Korzystała na tym bezpośrednio szlachta, która dążyła do zwiększania produkcji nastawionej na zysk przez powiększanie obszaru upraw. Było to możliwe dzięki zagospodarowywaniu nieużytków i ziem leżących odłogiem oraz przejmowaniu gospodarstw należących wcześniej do sołtysów. W ten sposób stopniowo powiększano niewielkie dotychczas **folwarki**. Na własne potrzeby rozwijano w nich warzywnictwo, sadownictwo, pszczelarstwo i hodowlę ryb. W wielu powstawały browary.

Tanią siłę roboczą do pracy w folwarkach szlachta uzyskała, wymusiwszy na chłopach zwiększenie wymiaru pańszczyzny – u schyłku XVI w. wzrósł on z jednego do dwóch lub trzech dni w tygodniu. Obejmowała wiele prac na roli, m.in. orkę i żniwa. Nie było to jedyne obciążenie ponoszone przez chłopów w związku z użytkowaniem gruntów. Płacili oni również czynsz właścicielom oraz byli zobowiązani do składania rozmaitych danin w naturze, np. w zbożu, jajkach, serach. Musieli ponadto stawiać się na obowiązkowe prace wykonywane przez wieś, np. przy naprawie dróg i mostów.

Gospodarka ziem polsko-litewskich, poza zbożem, dostarczała innym państwom poszukiwanych na zachodzie Europy: **wołów**, **skór**, **futer** i **drewna**.

Gdańsk głównym pośrednikiem w handlu zbożem

Szlacheckie folwarki specjalizowały się w produkcji **zboża**, którego większe niż dawniej ilości przeznaczano na sprzedaż. Zamożniejsza szlachta budowała własne **spichlerze** i sama opłacała transport (spław) zboża **Wisłą** do Gdańska, skąd trafiało ono na rynki na zachodzie Europy.

Spichlerz Królewski w Gdańsku. Podobne wielokondygnacyjne budowle, służące do przechowywania zboża luzem lub w workach, wznoszono w wielu miastach leżących wzdłuż Wisły.

? Zastanów się i powiedz, dlaczego budowla ma tak dużo małych okien.

Malowidło Izaaka van den Blocke'a z Sali Rady ratusza w Gdańsku jest alegorią potęgi miasta opartej na handlu. W centralnej części dzieła przedstawiono szlachcica w stroju polskim, z charakterystycznie podgoloną głową, dobijającego targu z gdańskim kupcem.

? Powiedz, co symbolizują obie postacie. Dlaczego artysta umieścił na obrazie antycznego boga Merkurego oraz bramę, za którą otwiera się perspektywa na morze?

Gdańscy kupcy stali się głównymi pośrednikami w tym handlu dzięki przywilejowi uzyskanemu od króla Kazimierza Jagiellończyka. W ten sposób zapewnili sobie wysokie zyski. Pod koniec XVI w. Gdańsk, liczący wówczas 50 tys. mieszkańców, był największym ośrodkiem miejskim na ziemiach polsko-litewskich.

Mniej zamożni właściciele folwarków sprzedawali zboże krążącym po kraju kupcom.

Kto czerpał korzyści z handlu zbożem?

Zyski z handlu zbożem osiągał nie tylko Gdańsk, ale też wszystkie miasta leżące na szlaku transportowym (porty nad spławnymi rzekami): Sandomierz, Warszawa, Toruń, Grudziądz – nad Wisłą – czy Łomża nad Narwią. Korzyści z rosnącego popytu na ten produkt odnosiła przede wszystkim szlachta. Folwarki, utrzymujące się z pracy pańszczyźnianej chłopów, stały się bardzo dochodowe. Koniunktura na zboże sprzyjała również bogaceniu się części mieszczaństwa – zwłaszcza w dużych miastach. Czerpało ono ze wzrostu zamożności szlachty, który pozwalał jej wydawać większe sumy na zakup towarów luksusowych (jak np. zamorskie przyprawy, zagraniczne wina i tkaniny), ale także na książki czy usługi lokalnych artystów lub architektów.

Perspektywa znacznych zysków i większe zapotrzebowanie na siłę roboczą do pracy na folwarkach powodowały jednak wzrost wymiaru pańszczyzny i przyczyniały się do pogłębienia zależności osobistej chłopów od szlachty. Mimo to ich sytuacja materialna nadal nie była zła. Po wykonaniu swoich obowiązków mogli pracować kilka dni w tygodniu na ziemi dzierżawionej od właścicieli, a zebrane plony pozwalały im na zaspokojenie potrzeb. Dodatkowo nadwyżki mogli z dużym zyskiem sprzedać.

Utrzymujący się do początków XVII w. duży popyt na produkty rolne wpływał na wzrost zamożności kraju. W dłuższej perspektywie rozwój gospodarki folwarcznej i związane z nim wtórne poddaństwo (obejmujące m.in. ograniczenie możliwości opuszczania wsi przez chłopów) utrudniały jednak dalszy rozwój miast – liczba ich mieszkańców rosła bowiem głównie dzięki migracji ludności wiejskiej.

Życie gospodarcze na ziemiach polskich w XVI w.

? Wymień produkty, które wywożono z Polski i Litwy, i te, które sprowadzano z innych krajów na tereny Rzeczypospolitej.

? Wskaż rzeki, którymi spławiano produkty rolne, i główne porty na tych szlakach wodnych.

Eksport zboża przez Gdańsk w latach 1465–1650.

? Przeanalizuj wykres i powiedz, jak zmieniał się poziom eksportu zboża i co mogło na to wpływać.

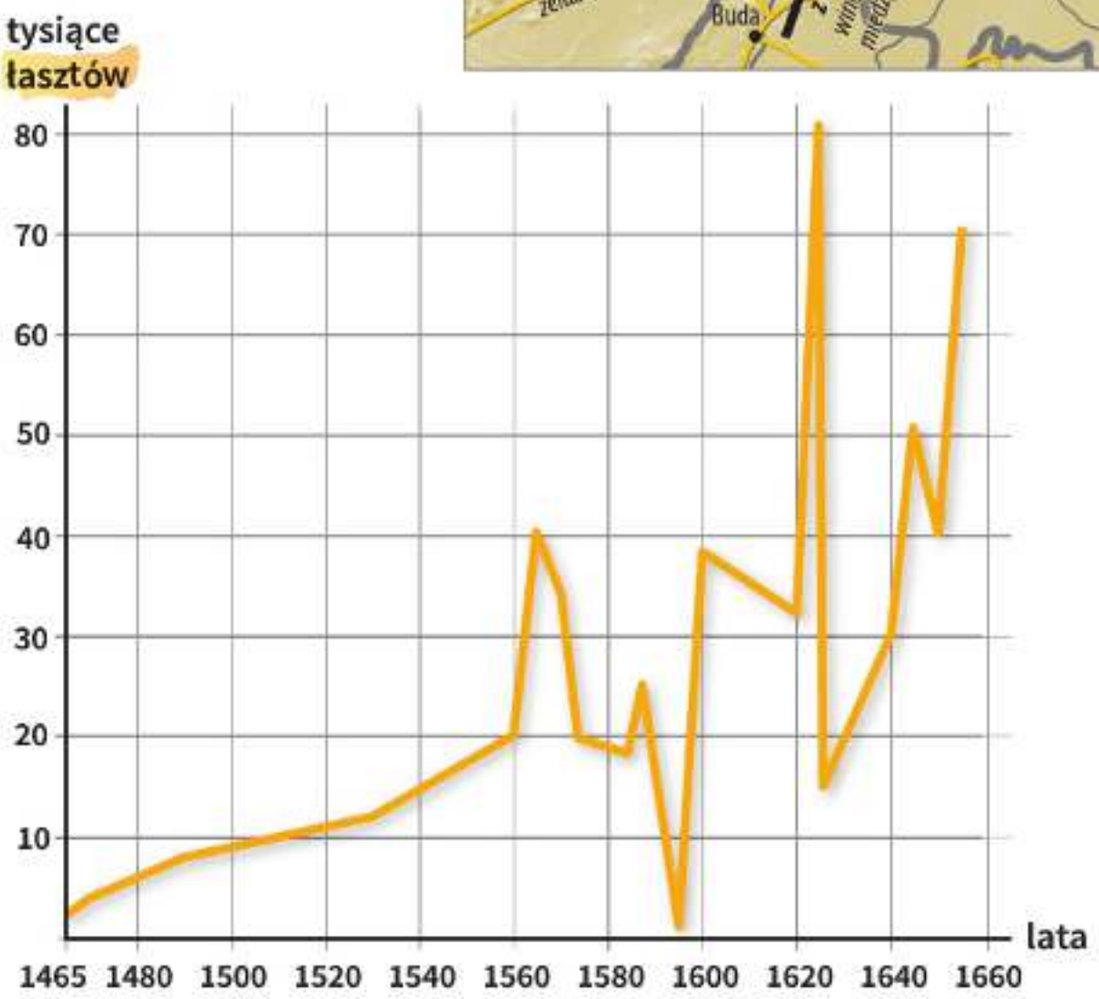

Źródło danych: T. Cegielski, K. Zielińska, *Historia. Dzieje nowożytne. Podręcznik dla szkół średnich*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991, s. 150.

Łaszt – dawna jednostka miary objętości produktów sypkich (3,0–3,8 tys. litrów). W Gdańsku jeden łaszt pszenicy wynosił ok. 2400 kg, owsa – ok. 1440 kg.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Dwa modele gospodarcze w Europie

W XVI w. rozpoczął się proces podziału Europy pod względem gospodarczym. W zachodniej części kontynentu zaczęło przeważać rolnictwo oparte przede wszystkim na indywidualnych gospodarstwach chłopskich. Na wschód od Łaby powstawały natomiast folwarki wykorzystujące pracę pańszczyźnianą chłopów, nastawione przede wszystkim na produkcję zboża. W państwach zachodnich znacznie dynamiczniej niż na wschodzie rozwijała się produkcja manufakturowa. W tej sytuacji wschodnia część Europy stała się głównym dostawcą artykułów rolnych dla reszty kontynentu. Sama z kolei była w dużej mierze odbiorcą produktów wytwarzanych w manufakturach na zachodzie Europy. Podział utrzymywał się do XIX w. Jego konsekwencje możemy w pewnym stopniu obserwować do dziś.

PODSUMOWANIE

- Wynalezienie przez [illegible] sposobu [illegible] [illegible] [illegible]

12 Kultura złotego wieku

- Idee renesansu na ziemiach polskich
- Rola dworu królewskiego na Wawelu
- Kultura odrodzenia w Polsce
- Literatura i myśl polityczna polskiego odrodzenia

Początki renesansu na ziemiach polskich

Idee odrodzenia dotarły na ziemie państwa polsko-litewskiego już **w ostatnich dziesięcioleciach XV w.** za sprawą Polaków powracających ze studiów we Włoszech. Jednym z nich był **Grzegorz z Sanoka** (ok. 1407–1477), syn mieszczanina, duchowny i znawca literatury antycznej. Wykształcenie odebrane w Akademii Krakowskiej i na uniwersytetach włoskich otworzyło mu drogę do pracy w kancelarii króla Władysława Jagiellończyka (Warneńczyka). Był też wychowawcą synów Kazimierza Jagiellończyka. Jako biskup lwowski stworzył w swej rezydencji jeden z pierwszych ośrodków humanizmu w Polsce. Nowe poglądy przywozili też z zachodu Europy tamtejsi humaniści przybywający na **dwór Jagiellonów** i na uniwersytet krakowski. Jednym z pierwszych był włoski pisarz **Filip Kallimach** (właśc. Filippo Buonaccorsi, czytaj: buonakorsi, 1437–1496), który związał swe losy z Rzeczpospolitą.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsza drukarnia na ziemiach polskich

W XV w. druki na ziemiach polskich powstawały w pracowniach wędrownych drukarzy, którzy przybywali tu najczęściej z krajów niemieckich, a po pewnym czasie przenosili się w inne miejsce. Pierwszą stałą drukarnię założył w swym domu w 1505 r. zamożny krakowski kupiec Jan Haller. Korzystając z przywileju wyłączności na drukowanie dokumentów państwowych, wydał w 1506 r. **Statut Łaskiego** – łaciński zbiór wszystkich przywilejów i statutów obowiązujących w Królestwie Polskim opracowany przez kanclerza wielkiego koronnego Jana Łaskiego. Dwa lata później z tej samej drukarni wyszła prawdopodobnie pierwsza drukowana książka w języku polskim.

Strona tytułowa tzw. *Biblii brzeskiej* z 1563 r. Jedną z największych drukarni w XVI w. założył w Brześciu Litewskim Mikołaj Radziwiłł Czarny, wywodzący się z tej części potężnego rodu możnowładczego, która wyznawała kalwinizm. W drukarni publikowano teksty religijne w języku polskim. Pierwsze tłumaczenie Biblii na język polski ukazało się drukiem w 1561 r. z inicjatywy środowisk katolickich. Polscy ewangelicy uznali, że nie jest ono dokładne. Wydane w Brześciu nowe tłumaczenie zadedykowano Zygmuntowi II Augustowi.

? Przyjrzyj się stronie tytułowej publikacji. Wskaż elementy typowe dla sztuki renesansu.

? Powiedz, dlaczego XVI-wieczne wydanie *Biblii brzeskiej* zadedykowano Zygmuntowi II Augustowi.

Dziedziniec zamku na Wawelu. O jego renesansowym charakterze świadczą duże prostokątne okna oraz biegnące na trzech poziomach krużganki, które dodały budowli lekkości i jednocześnie ułatwiały komunikację między zamkowymi pomieszczeniami. Na ostatniej kondygnacji arkady zastąpiono wyższymi kolumnami podtrzymującymi dach, który podniesiono, by podkreślić reprezentacyjny charakter budynku.

Został sekretarzem Kazimierza Jagiellończyka i wychowawcą jego synów, a po latach doradcą króla Jana Olbrachta. Pisywał poezję i traktaty historyczne po łacinie. Do prekursorów renesansu w Polsce należał także **Konrad Celtis** (1459–1508), niemiecki poeta, który studiował w Krakowie astronomię i jednocześnie prowadził wykłady na temat literatury antycznej.

Już w 2. połowie XV stulecia istniało zatem w Polsce środowisko, w którym żywe były idee **humanizmu**. Wzrostowi ich popularności sprzyjały też dość częste w XVI w. wyjazdy Polaków na uniwersytety włoskie. Zyski osiągane przez szlachtę z handlu zbożem pozwalały jej nie tylko kształcić synów za granicą, lecz także upiększać dwory i rezydencje i nabywać dzieła sztuki. Zasięg oddziaływania nowych idei zwiększał się również dzięki rosnącej liczbie **książek**. Pierwszą z nich wydrukowano na ziemiach polskich w latach 70. XV w. w języku łacińskim. W następnym stuleciu w monarchii Jagiellonów działało już kilkanaście drukarni. Krąg czytelników powiększał się m.in. za sprawą powstających coraz liczniej szkół prowadzonych przez katolickich duchownych i gminy protestanckie. Dobra koniunktura gospodarcza i rozkwit kultury powodowały, że XVI stulecie w Polsce przeszło do historii pod nazwą **złotego wieku**.

Kraków – centrum życia kulturalnego

Ważną rolę w rozwoju humanizmu i sztuki odrodzenia na ziemiach państwa Jagiellonów odgrywał **Kraków**. To tu rezydował królewski dwór. Działająca przy nim kancelaria władcy nieustannie potrzebowała ludzi wykształconych, znających języki obce i umiejących sprawnie redagować teksty po łacinie – w międzynarodowym języku prawników i dyplomatów. Chętnie zatrudniano tam humanistów przybywających z zagranicy. Jednym z nich był niemiecki mieszczanin **Jost Ludwik Decjusz** (1485–1545), człowiek wykształcony, prowadzący korespondencję z wieloma znanymi osobistościami europejskiego humanizmu, m.in. z Erazmem z Rotterdamu i Marcinem Lutrem. W Krakowie znalazł zatrudnienie jako sekretarz Zygmunta I Starego i dyplomata, a następnie zwierzchnik mennicy koronnej. Na jego polecenie włoscy architekci wybudowali pod miastem willę w stylu renesansowym, która stała się miejscem spotkań uczonych i literatów. W królewskiej kancelarii zatrudniano także wykształconych Polaków – jednym z sekretarzy był np. Jan Kochanowski. Na dworze przebywali ponadto zagraniczni lekarze, artyści i architekci.

Tym ostatnim Zygmunt I Stary zlecił przebudowę zniszczonej przez pożar królewskiej rezydencji na Wawelu.

Sala Poselska na Wawelu. Była jedną z reprezentacyjnych komnat zamku królewskiego, w której przyjmowano zagraniczne poselstwa. Jej strop zdobiły typowe dla architektury antycznej i renesansowej kasetony, czyli prostokątne wgłębienia. Umieszczono w nich wyrzeźbione w drewnie głowy przedstawicieli różnych stanów.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Dzwon Zygmunt

Na wieży katedry wawelskiej w 1521 r. zawisł dzwon ufundowany przez Zygmunta I Starego. Ozdobiony herbami Polski i Litwy, przez kilka stuleci był największym dzwonem na ziemiach Rzeczypospolitej. Waży ponad 12 ton. Od XX w. jego dźwięk rozbrzmiewa w najważniejsze święta kościelne i państwowe oraz w momentach ważnych historycznie.

? Sprawdź, jakim wydarzeniom w XX i XXI w. towarzyszyło bicie dzwonu Zygmunt.

BIOGRAM

Portret Bony pędzla Lucasa Cranacha młodszego.

BONA SFORZA

(1494–1557)

Żoną Zygmunta I Starego była Bona, wywodząca się z rządzącego księstwem mediolańskim rodu Sforzów. Jego przedstawiciele zasłynęli jako mecenasi sztuki i literatury. Wszechstronnie wykształcona, wspierała artystów oraz młodych ludzi pragnących kontynuować naukę za granicą. Nie ograniczała się do roli żony władcy. Wiele uwagi poświęciła skupowaniu majątków mających powiększać posiadłości królewskie. Stworzyła na dworze własne stronnictwo, które dążyło do współdziałania Jagiellonów z Francją i Turcją przeciwko Habsburgom. Uchodziła za osobę ambitną i bezwzględną – niektórzy współcześni podejrzewali ją o eliminowanie przeciwników za pomocą trucizny. Królowa wraz ze swoim dworskim otoczeniem przybyłym z Włoch nie tylko przyczyniła się do spopularyzowania renesansowej sztuki na dworze, lecz także zmieniła jego kulinarne upodobania. Na stołach coraz częściej pojawiały się przyprawy korzenne i warzywa: pomidory, szpinak, sałata, kalafiory itp., nazwane wówczas włoszczyzną, w celu odróżnienia ich od warzyw znanych na ziemiach polskich już wcześniej.

Kasztel w Szymbarku. Szymbark był głównym ośrodkiem dóbr rycerskiego rodu Gładyszów. W XVI w. właściciele wybudowali w nim renesansowy kasztel (łac. *castellum*), czyli dwór obronny.

? Wskaż elementy świadczące o renesansowym charakterze budowli.

? Wyjaśnij, co wskazuje na jej przeznaczenie obronne.

Kamienice Przybyłów w Kazimierzu Dolnym. Wybudowano je w 1615 r. dla zamożnych mieszczan Krzysztofa i Mikołaja Przybyłów. Lokalni muratorzy wykorzystali wiele wzorów włoskiego renesansu. Najbardziej typowym ich przykładem są okazałe attyki. Stanowiły one dekorację budynku i jednocześnie chroniły sąsiednie domy przed przeniesieniem się ognia w razie pożaru.

Nadano jej wówczas styl renesansowy, zyskała m.in. obszerne, jasne wnętrza zdobione malowidłami. W wielu pomieszczeniach zawisły później zamówione przez Zygmunta II Augusta w Brukseli arrasy – dekoracyjne tkaniny wytwarzane początkowo w manufakturach miasta Arras we Francji. Między trzema wzniesionymi skrzydłami zamku z krużgankami zaprojektowano dziedziniec arkadowy. Była to pierwsza tego typu budowla na ziemiach państwa Jagiellonów. Podobne wzory stosowano później, na mniejszą skalę, w rezydencjach możnowładców.

Do Krakowa przyciągał również uniwersytet – Akademia Krakowska, który należał wówczas do grona cenionych w Europie ośrodków edukacyjnych. Wspomniany już przykład Celtisa dowodzi, że zagraniczni humaniści przybywali tu, by jednocześnie prowadzić wykłady i pogłębiać własną wiedzę w innych dziedzinach nauki.

Zasięg kultury odrodzenia

Wzory sztuki renesansu szybko rozpowszechniły się także poza Krakowem. Przyczyniły się do tego liczne podróże zagraniczne możnowładztwa i zamożnej szlachty oraz dobra koniunktura gospodarcza. Pozwalała ona przeznaczać część zysków na budowę nowych dworów i pałaców lub upiększanie starych czy fundowanie kaplic nagrobnych. Działania takie podejmowali także bogaci mieszczanie.

Idee humanizmu z kolei wpłynęły na rozwój szkół i drukarni (patrz: s. 89). Duże zasługi w tej mierze mieli polscy protestanci. Chęć rozpowszechniania nowych haseł lub prowadzenia dysput teologicznych z przeciwnikami wymagała posiadania oficyn drukarskich, w których mogły się ukazywać traktaty i polemiki religijne. Wzrostowi ich liczby sprzyjała panująca w Rzeczypospolitej **tolerancja religijna**.

Literatura i nauka epoki renesansu

Oddziaływanie nowych prądów kulturowych wywarło wpływ na literaturę. Dużą popularnością cieszyła się poezja tworzona przez Polaków po łacinie i oparta na wzorach zaczerpniętych z literatury antycznej. Z biegiem czasu, także pod wpływem reformacji zalecającej lekturę Biblii i modlitwy w językach narodowych, coraz częściej i chętniej pisano w języku polskim. Było to zgodne z typowym dla całego europejskiego odrodzenia dążeniem do doskonalenia literackich języków narodowych. Do najwybitniejszych rodzimych twórców epoki zalicza się **Mikołaja Reja** i **Jana Kochanowskiego**. Pierwszy z nich, nazywany ojcem piśmiennictwa polskiego, był autorem pism politycznych, satyr, pieśni religijnych i traktatów moralnych. Nie stronił

Ratusz w Sandomierzu. Budowla wzniesiona w XIV w. uzyskała renesansowy wygląd m.in. dzięki dodaniu attyki.

? Wskaż na ilustracji elementy budynku charakterystyczne dla architektury renesansowej.

1. Mikołaj Rej (1505–1569), portret współczesny. Przekonanie, że polszczyzna w pełni zasługuje na miano języka literackiego i Polacy nie muszą pisać w językach obcych, wyraził w znanym stwierdzeniu: „A niechaj narodowie wżdy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają".

2. Jan Kochanowski (1530–1584), portret współczesny. W twórczości poety w pełni ujawniły się idee renesansowego humanizmu – zainteresowanie człowiekiem, jego życiem duchowym i społecznym. Znaczną część jego dorobku stanowiły fraszki – łączące humor z refleksją.

też jednak od utworów lekkich i żartobliwych. W tekstach Kochanowskiego, tworzącego głównie poezję, pojawiały się wątki religijne, mitologiczne i polityczne. Wiele z nich podejmowało problemy uczuć człowieka, a nawet sięgało do sfery prywatnej twórcy – jak choćby *Treny*, w których poeta zawarł opis swojej rozpaczy po śmierci córki.

O wysokim stopniu rozwoju kultury i nauki w państwie Jagiellonów oraz bliskich związkach z nauką europejską świadczą studia astronomiczne prowadzone przez **Mikołaja Kopernika** (1473–1543).

Polska myśl polityczna doby renesansu

Wpływy nowej epoki można odnaleźć także w ówczesnych dziełach zawierających rozważania o państwie i prawie. Ich autorzy podejmowali problemy dotyczące spraw publicznych, zasad rządzenia, religii i obyczajów. Znajomość antycznej filozofii i myśli politycznej pozwalała im nawiązywać w swoich rozważaniach do koncepcji państwa, prawa i cnót obywatelskich, pojawiających się w traktatach Arystotelesa czy Cycerona. Warto zauważyć, że wkraczający wówczas do polskiego języka politycznego termin „rzeczpospolita" był tłumaczeniem pojęcia „res publica", za pomocą którego Cyceron opisywał wspólnotę polityczną obywateli. Najwybitniejszym przykładem tego rodzaju refleksji jest dzieło **Andrzeja Frycza Modrzewskiego** (ok. 1503–1572) *O poprawie Rzeczypospolitej*. Zawiera ono krytyczne uwagi na temat ustroju państwa i propozycje jego udoskonalenia przez zmianę obyczajów szlachty, troskę o zasady moralności w życiu publicznym, wzmocnienie władzy króla, nadanie praw politycznych mieszczanom i chłopom oraz reformę szkolnictwa i prawa. Autor postulował np. wprowadzenie bardziej surowych kar dla osób piastujących w państwie wysokie stanowiska. Potępiał również wojny zaborcze i głosił konieczność rozwiązywania konfliktów między krajami na drodze negocjacji.

Dzieło Modrzewskiego stało się znane poza granicami Polski i zainspirowało wielu myślicieli rozważających kwestie prawa i ustroju. Jego postulaty w ówczesnej sytuacji w Europie okazały się jednak zbyt radykalne, by odważono się je zrealizować. W kraju napotkały opór dominującej w życiu politycznym szlachty oraz Kościoła zaniepokojonego niepochlebnym zdaniem autora na temat papiestwa i wzmiankami o korzyściach płynących z istnienia niezależnego Kościoła narodowego. Z ostrą krytyką poglądów Modrzewskiego wystąpił **Stanisław Orzechowski** (1513–1566). W swych pismach bronił pozycji politycznej szlachty w państwie, dowodząc, że jedynie przedstawiciel tego stanu jest prawdziwym obywatelem Rzeczypospolitej. Charakterystyczny dla epoki był fakt, że zarówno Modrzewski, jak i Orzechowski uzasadniali swe tezy, odwołując się do rozważań autorów antycznych na temat państwa, prawa i moralności.

Zamość – „miasto idealne”

Zamość został założony w 1580 r. przez kanclerza wielkiego koronnego (późniejszego hetmana wielkiego koronnego) Jana Zamoyskiego. Na jego zlecenie włoski architekt Bernardo Morando opracował całościowy plan obejmujący kształt rynków, przebieg ulic, wygląd domów, rezydencję kanclerza oraz fortyfikacje otaczające miasto – potężne jak na tę część Europy. Najważniejsze budowle wznoszono w stylu renesansowym. W mieście działała drukarnia i założona przez Zamoyskiego akademia.

Kamienice przy Rynku Wielkim. Centrum miasta stanowił rynek o wymiarach 100 na 100 m otoczony arkadowymi podcieniami.

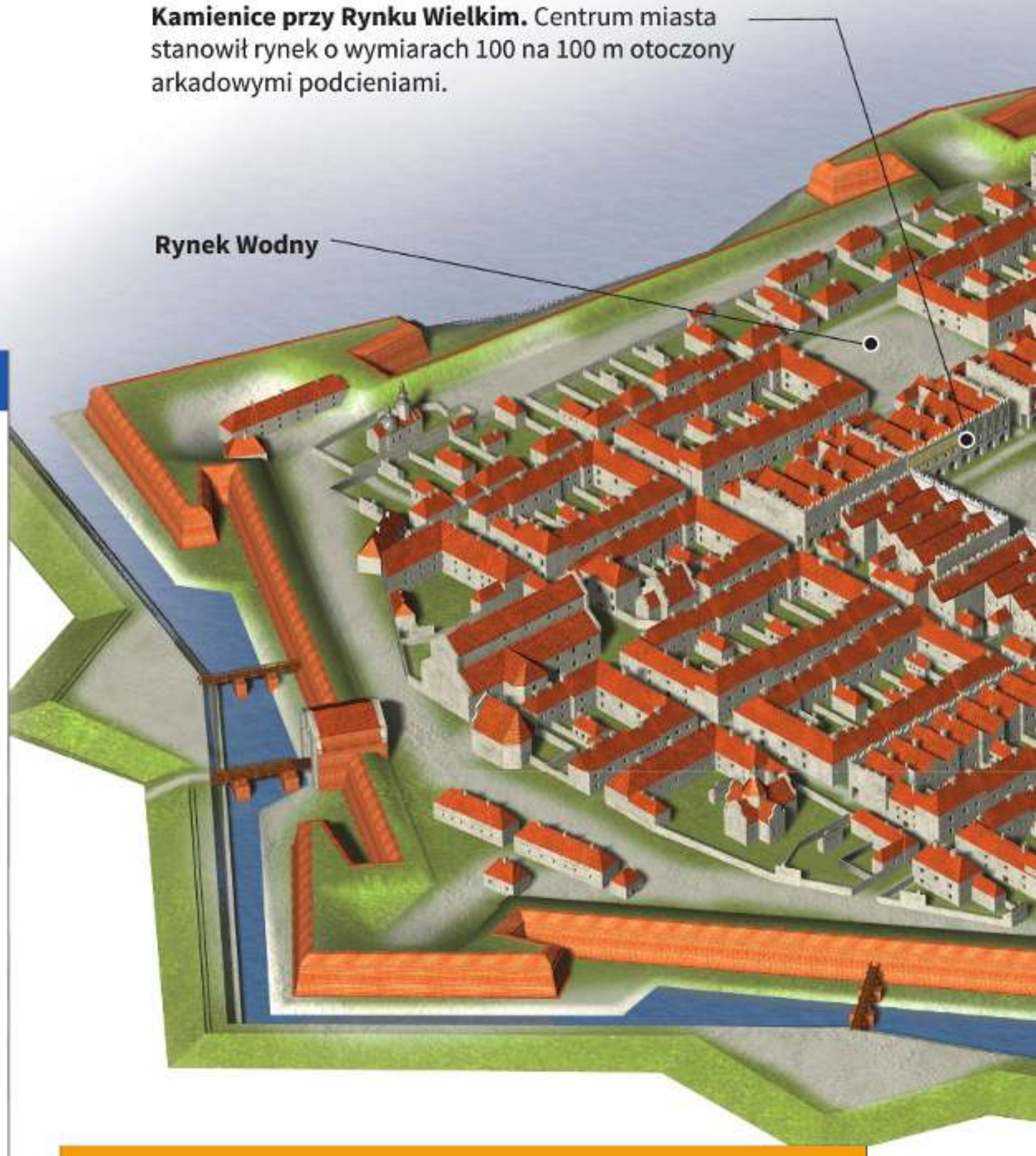

BIOGRAM

JAN ZAMOYSKI
(1542–1605)

Wywodził się ze średniozamożnej szlachty. W młodości studiował na uniwersytetach we Włoszech i we Francji. Po powrocie do kraju stał się jednym z przywódców ruchu egzekucyjnego. Zdolności i zręczność polityczna uczyniły zeń jedną z najważniejszych osobistości w państwie. Piastował m.in. urzędy kanclerza wielkiego koronnego i hetmana wielkiego koronnego. Zamoyski był również wybitnym wodzem. Talentów w tej dziedzinie dowiódł podczas wojen z Moskwą i Szwecją. W 1588 r. rozbił pod Byczyną wojska pretendenta do polskiego tronu Maksymiliana Habsburga, który po ogłoszeniu go królem przez część magnaterii próbował siłą dochodzić swych praw. W trakcie długiej kariery Zamoyski zgromadził ogromny majątek złożony z ponad 20 miast i kilkuset wsi. Jego ośrodek stanowił założony przez hetmana Zamość.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Przyjrzyj się modelowi Zamościa. Co wskazuje na to, że było to miasto wzniesione według starannie opracowanego planu? Co świadczy o jego funkcji obronnej?

Budowę **ratusza** rozpoczęto w roku 1591. W XVII i XVIII w. przeprowadzano kolejne zmiany i modernizacje budynku.

Renesansowy pałac Zamoyskich to pierwszy obiekt wybudowany po założeniu Zamościa. Od pozostałej części miasta oddzielały go mury.

Akademia Zamojska została założona w 1594 r. Była trzecią uczelnią w Rzeczypospolitej.

Rynek Solny

Synagoga. Zamoyski zezwalał na osiedlanie się w mieście przedstawicieli różnych narodów i wyznań: Żydów, Ormian i Greków.

fosa

Bezpieczeństwa miasta strzegły **mury** z siedmioma **bastionami**. Do środka można było się dostać przez jedną z trzech bram. Na zdjęciu mury z XIX w.

Nagrobek Andrzeja Zborowskiego (zm. 1598) z nieistniejącego kościoła w Solcu-Zdroju. Renesansowy wzór rzeźby nagrobnej z kaplicy Zygmuntowskiej był wielokrotnie wykorzystywany przez twórców nagrobków możnowładców i zamożnej szlachty.

? Wskaż podobieństwa między płytami nagrobnymi Andrzeja Zborowskiego oraz władców pochowanych w kaplicy Zygmuntowskiej.

Wnętrze kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu, zbudowanej na zlecenie Zygmunta I Starego. Kaplicę nazwano perłą renesansu na północ od Alp. Jej centralny punkt stanowią wykonane z czerwonego marmuru nagrobki: Zygmunta I Starego i – powstały później – Zygmunta II Augusta. Tworzą one kompozycję zwieńczoną antycznym łukiem triumfalnym. Postaci zmarłych władców przedstawiono w sposób nieznany dotąd w polskiej sztuce. Zamiast popularnego wcześniej statycznego ujęcia leżącej postaci zastosowano rozwiązanie znane z renesansowej sztuki włoskiej – figura monarchy lekko wspiera się na łokciu, położeniu ramion odpowiada ułożenie nóg. Całość sprawia wrażenie, jakby postać właśnie układała się do snu lub się z niego budziła.

? Powiedz, jakie elementy rzeźb nagrobnych obu władców wskazują na królewską godność zmarłych osób.

PODSUMOWANIE

- Pod koniec XV w. do Rzeczypospolitej dotarły idee odrodzenia i wzory sztuki renesansowej.
- Dużą rolę w rozwoju humanizmu i sztuki odrodzenia odgrywał dwór królewski.
- Z inicjatywy Zygmunta I Starego przebudowano w nowym stylu zamek królewski na Wawelu i wzniesiono w tamtejszej katedrze kaplicę Zygmuntowską.
- Przykładem realizacji myśli renesansowej jest także Zamość. Miasto założone przez Jana Zamoyskiego, a zaprojektowane przez Bernardo Morando.
- Zasięg oddziaływania nowych idei zwiększał się również dzięki rozwojowi drukarstwa.
- Upowszechnianie się reformacji przyczyniało się do wzrostu liczby publikacji w języku polskim.
- Do wybitnych pisarzy epoki należeli Mikołaj Rej i Jan Kochanowski.
- Pisarstwem politycznym zajmował się m.in. Andrzej Frycz Modrzewski.
- O wysokim poziomie nauki w Polsce świadczą badania Mikołaja Kopernika.
- XVI stulecie nazwano złotym wiekiem kultury polskiej.

POLECENIA

1. Przedstaw związek między koniunkturą gospodarczą i rozwojem kultury w państwie Jagiellonów w XVI w.
2. Powiedz, jaką rolę w rozpowszechnianiu kultury renesansowej odgrywał dwór królewski.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób idee humanizmu oraz wzorce sztuki renesansowej docierały z centrum państwa do jego peryferii.
4. Omów wpływ rozprzestrzeniania się idei reformacji w Rzeczypospolitej na rozwój kultury.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Traktat *O poprawie Rzeczypospolitej* Andrzeja Frycza Modrzewskiego, w którym autor podejmuje problem nierówności poszczególnych stanów wobec prawa (fragmenty)

Są tacy, którzy się zachłystują wywodząc, jaka to surowa polska kara, skoro mężobójców[1] do wieży na rok sadza. […] Niechże owo więzienie roczne będzie cięższe od kary śmierci, która należałaby się za głowę szlachcica – jakże jednak z karą za zabójstwo plebejusza[2]? Za nie bowiem płaci się tylko grzywną, i to o wiele mniejszą niż za zabójstwo szlachcica. Tedy i wskutek nierówności grzywny, i wskutek zaniechania więzienia powstaje najwyższa nierówność w osądzaniu zabójstwa ludzi różnych stanów. […] Jakże więc, czy ludzie plebejskiego stanu nie są na podobieństwo Boga stworzeni, skoro za ich zabicie mniej się płaci? Niechże wystarczy to, że plebejuszom, choćby nie wiem jak odznaczali się cnotą i naukami, odjęto wszelką możność dojścia w Rzeczpospolitej do wysokich urzędów i że odczuwają to oni jako umniejszenie swych praw podstawowych. Niechże się im jeszcze nie dodaje tej ostatecznej i z wszystkich najsroższej nędzy, że za ich głowę naznacza się tak mizerną zapłatę.

[1] mężobójca – zabójca
[2] plebejusz – człowiek niższego stanu, nieszlachcic

A. Na podstawie tekstu powiedz, jaka kara groziła szlachcicowi za zabicie szlachcica, a jaka za uśmiercenie człowieka niższego stanu.

B. Omów, jak Modrzewski oceniał prawa panujące w Rzeczypospolitej.

C. Na podstawie powyższego tekstu wyjaśnij pojęcie systemu stanowego.

RZECZPOSPOLITA W XVI STULECIU

POLITYKA ZAGRANICZNA OSTATNICH JAGIELLONÓW

W XVI w. państwo polsko-litewskie odgrywało ważną rolę w Europie Środkowo-Wschodniej. **Jagiellonowie** dysponowali siłą pozwalającą im prowadzić aktywną politykę zagraniczną. W zależności od sytuacji mogli występować w roli sojusznika lub rywala **Habsburgów**, jednej z najpotężniejszych dynastii ówczesnej Europy.

Sukcesem Korony Królestwa Polskiego w polityce zagranicznej było doprowadzenie do likwidacji państwa zakonnego w Prusach. W latach **1519–1521** doszło do ostatniej wojny z zakonem krzyżackim. W jej wyniku wielki mistrz zakonu **Albrecht Hohenzollern** przekształcił państwo zakonne w świeckie księstwo i jako jego władca złożył Zygmuntowi I Staremu hołd lenny. Państwo zakonne zwano od tej pory potocznie **Prusami Książęcymi**.

Pozycję monarchii Jagiellonów wzmocniła też inkorporacja **ostatnich części Mazowsza** do Królestwa Polskiego w 1526 r.

Zygmunt I Stary zawarł **układ z cesarzem Rzeszy** z dynastii Habsburgów, na mocy którego trony Czech i Węgier, po wymarciu tamtejszej linii Jagiellonów, przypadły Habsburgom. W ten sposób zyskał spokój na granicy polsko-niemieckiej.

W XVI w. Polska i Litwa prowadziły wojny ze wschodnim sąsiadem – **Wielkim Księstwem Moskiewskim**. W 2. połowie tego stulecia głównym teatrem walk stały się Inflanty. Udział w konflikcie wzięły także Szwecja i Dania.

DEMOKRACJA SZLACHECKA

Wiek XVI był w dziejach monarchii Jagiellonów stuleciem przemian politycznych, które na długo określiły ustrój i układ sił w państwie. Początki tych przemian wiązały się z ogromną aktywizacją szlachty w życiu publicznym u schyłku XV i na początku XVI w.

Działania średniej szlachty doprowadziły w 1505 r. do uchwalenia konstytucji nihil novi (nic nowego), która stała się fundamentem ustroju państwa. Król zobowiązał się w niej, że nie postanowi nic nowego w sprawach ogólnopaństwowych i przywilejów szlacheckich bez wspólnej zgody obu izb sejmowych: senatu i izby poselskiej. Od przyjęcia konstytucji nihil novi ustrój Królestwa Polskiego (po unii lubelskiej Rzeczypospolitej Obojga Narodów) nazywamy **demokracją szlachecką**.

W czasie rządów Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta zaostrzył się spór między średnią szlachtą i możnowładztwem. Jedną z jego przyczyn był rosnący wpływ drugiej z wymienionych grup na króla i sprawy państwa. Średnia szlachta wypracowała program polityczny egzekucji praw i dóbr. Dzięki jej działaniom uchwalono zwrot nieprawnie dzierżawionych dóbr królewskich i część dochodów z królewszczyzn przeznaczono na utrzymanie stałego wojska (tzw. **kwarcianego**).

UNIA LUBELSKA

Ponieważ w przypadku bezpotomnej śmierci Zygmunta II Augusta związkowi Polski i Litwy mógł grozić rozpad, w 1569 r. na sejmie w Lublinie doszło do zawarcia unii

POLITYKA I WOJNA

▼ **1505** – konstytucja *nihil novi*
▼ **1506** – początek panowania Zygmunta I Starego
▼ **1519–1521** – ostatnia wojna z zakonem krzyżackim
1525 – hołd pruski ▼
▼ **1526** – inkorporacja Mazowsza do Korony; śmierć Ludwika Jagiellończyka i objęcie władzy w Czechach i na Węgrzech przez Habsburgów
1548 – początek panowania Zygmunta II Augusta ▼

GOSPODARKA, KULTURA I RELIGIA

▼ **koniec XV w.** – początki renesansu w państwie Jagiellonów
▼ **1505** – pierwsza stała drukarnia na ziemiach polskich
▼ **XVI w.** – rozwój folwarków szlacheckich

XVI

1500 r. 1510 r. 1520 r. 1530 r. 1540 r. 1550 r.

realnej pomiędzy tymi państwami. Przeciwni zacieśnieniu sojuszu byli litewscy możnowładcy, którzy obawiali się utraty dominującej pozycji w Wielkim Księstwie Litewskim, jednak królowi i szlachcie udało się złamać ich opór.

Do końca swego istnienia Rzeczpospolita Obojga Narodów miała wspólnego władcę i jeden sejm, a oddzielne: wojsko, sądy, urzędy i skarb.

WOLNE ELEKCJE I PIERWSI WŁADCY ELEKCYJNI

Po bezpotomnej śmierci Zygmunta II Augusta pojawił się problem sposobu wyboru nowego króla. Zwołany w 1573 r. sejm konwokacyjny ustalił, że kolejnych władców wybierać będzie cała szlachta spośród zgłoszonych wcześniej kandydatów. Ten sposób wyboru monarchy nazwano **wolną elekcją**. Sejmy elekcyjne miały się odbywać niedaleko Warszawy. W czasie bezkrólewia obowiązki panującego powierzano interreksowi. Szlachta zdecydowała, że będzie nim prymas, najwyższy dostojnik Kościoła katolickiego. Ustalone wówczas zasady i porządek działań obowiązywały w czasie wybierania władców Rzeczypospolitej Obojga Narodów do końca XVIII w.

Podczas pierwszej elekcji najwięcej głosów zdobył francuski książę Henryk Walezy. Obejmując tron, musiał zaprzysiąc uznanie podstawowych zasad ustroju Rzeczypospolitej, zwanych **artykułami henrykowskimi**, i **pacta conventa** – indywidualne zobowiązania. Dotyczyło to także kolejnych władców elekcyjnych. Po kilku miesiącach Walezy opuścił Polskę, by objąć tron we Francji. W 1575 r. nowym królem wybrano siostrę Zygmunta I Augusta, Annę Jagiellonkę, której mężem z woli szlachty został książę Siedmiogrodu – Stefan Batory. Nowy władca zasłynął jako reformator wojska i znakomity strateg. Odzyskał zajętą przez Moskwę część Inflant. Po śmierci Stefana Batorego w 1587 r. na tron obrano syna króla Szwecji (siostrzeńca Anny Jagiellonki), który panował jako Zygmunt III Waza.

STRUKTURA TERYTORIALNA I LUDNOŚCIOWA

Rzeczpospolita Obojga Narodów była państwem o ogromnym terytorium, mającym zróżnicowany stopień zaludnienia. Najgęściej zamieszkane były: Prusy Królewskie, Wielkopolska, Małopolska i Mazowsze, słabiej zaś – Litwa, Ruś (Ukraina), Wołyń i Podole. Przeważały średnie i małe miasta. Do największych ośrodków miejskich zaliczano: Gdańsk, Lwów, Wilno i Kraków. W XVI w. w monarchii Jagiellonów, podobnie jak w Europie Zachodniej, nastąpił wzrost liczby ludności.

Państwo polsko-litewskie było **wielonarodowe** i **wielowyznaniowe**. Mieszkali tam m.in. Polacy, Litwini, Rusini, Niemcy, Żydzi, Ormianie, Włosi i Szkoci. Obok katolików i protestantów liczni byli wyznawcy prawosławia. Rzeczpospolita, w przeciwieństwie do krajów zachodnich, nie stała się areną wojen religijnych i prześladowań na tle wyznaniowym. W **1573 r.** sejm uchwalił akt nazwany **konfederacją warszawską**, który stał się podstawą tolerancji religijnej w całym królestwie.

ROZWÓJ GOSPODARCZY

Na opłacalność produkcji rolnej i koniunkturę gospodarczą w państwie Jagiellonów miało wpływ zapotrzebowanie na produkty rolne w Europie Zachodniej. Spowodowało ono **rozwój szlacheckich folwarków**, w których pod nadzorem właściciela pracowali chłopi pańszczyźniani. W związku z intensyfikacją pracy folwarków zwiększał się wymiar pańszczyzny i utrwalało się poddaństwo chłopów.

1569 – unia lubelska; początek Rzeczypospolitej Obojga Narodów

1573 – pierwsza wolna elekcja – wybór Henryka Walezego

1575 – początek panowania Stefana Batorego

1587 – elekcja Zygmunta Wazy

1561 – wydanie pierwszego tłumaczenia Biblii na język polski

1573 – akt konfederacji warszawskiej

1578 – utworzenie Akademii Wileńskiej

1580 – założenie Zamościa

XVI

1550 r. 1560 r. 1570 r. 1580 r. 1590 r. 1600 r.

Produkty rolne sprzedawano do miast lub eksportowano za granicę. Zboże spławiano do portów rzekami, głównie **Wisłą**. Dzięki temu na handlu skorzystały miasta leżące na szlakach transportowych. Wyjątkową pozycję zdobył położony u ujścia Wisły Gdańsk. Źródłem bogactwa tamtejszych kupców był przywilej otrzymany od Kazimierza Jagiellończyka pozwalający na handel zbożem. Do końca XVI w. koniunktura na zboże rosła, co przekładało się na wzrost dochodów szlachty, zwiększenie obszaru i wydajności folwarków oraz rozwój miast.

RENESANS W POLSCE

Idee odrodzenia i wzory sztuki renesansowej docierały do państwa Jagiellonów dzięki cudzoziemcom przybywającym na dwór królewski (jednym z pierwszych był **Kallimach**) i Akademię Krakowską oraz Polakom kształcącym się za granicą (jak **Grzegorz z Sanoka**). Do popularyzacji nowego stylu w architekturze przyczyniła się przebudowa Wawelu zarządzona przez Zygmunta Starego. Przykładem realizacji myśli renesansowej jest także Zamość – prywatne miasto **Jana Zamoyskiego**.

Rozprzestrzenianiu się idei powstałych na zachodzie kontynentu sprzyjała koniunktura gospodarcza, która pozwalała szlachcie i bogatym mieszczanom na kształcenie synów za granicą oraz budowę nowych dworów, pałaców czy kamienic. Zasięg oddziaływania prądów renesansowych zwiększał się dzięki rozwojowi drukarstwa. Popularyzacja haseł reformacji przyczyniła się do wzrostu liczby publikacji w języku polskim. Pisarze i poeci coraz częściej odchodzili od łaciny, by pisać w języku narodowym. Do najwybitniejszych rodzimych twórców epoki należeli **Mikołaj Rej** i **Jan Kochanowski**.

W tym samym czasie rozwijała się także myśl polityczna. Wśród pisarzy podejmujących zagadnienia państwa, prawa i polityki czołową rolę odgrywał **Andrzej Frycz Modrzewski**, autor rozprawy o możliwościach poprawy ustroju Rzeczypospolitej. Najwybitniejszym przedstawicielem polskiej nauki tego okresu był **Mikołaj Kopernik**. XVI stulecie w Polsce nazwano **złotym wiekiem**.

WARTO PRZECZYTAĆ

- U. Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa 2011.
- *Rzeczpospolita–Europa. XVI–XVIII wiek. Próba konfrontacji*, red. M. Kopczyński i W. Tygielski, Warszawa 1999.
- *Staropolskie podróżowanie*, red. B. Rok, F. Wolański, Wrocław 2016.
- A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August. Król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Kraków 2010.
- J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI–XVII w.*, Warszawa 2009.
- J. Topolski, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, Poznań 2000.
- A. Wyczański, *Polska w Europie XVI stulecia*, Poznań 1999.

Związki dynastyczne Jagiellonów i Wazów.
Tablica uwzględnia jedynie wybranych członków dynastii.

? Przyjrzyj się tablicy genealogicznej i powiedz, kim dla Zygmunta I Starego był Zygmunt III Waza.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

Juliusz Ruggieri, nuncjusz apostolski (przedstawiciel Stolicy Apostolskiej), o polskim sejmie w czasach Zygmunta II Augusta (fragmenty)

Zjazd senatorów i posłów zwany sejmem […] odbywa się następującym sposobem. Król rozpisuje listy do biskupów, wojewodów, większych kasztelanów, […] uwiadamia ich o zwołaniu sejmu i skłaniających go do tego powodach, zapytuje o zdanie, czy sądzą to być z dobrem Rzeczypospolitej i gdzie ma być zwołany. Większa część przystaje na to wszystko, co król postanowi, niektórzy czynią uwagi nad przedmiotami i miejscem zebrania sejmu […]. Po wybraniu czasu i miejsca, król uwiadamia przez starostów szlachtę każdego powiatu o czasie, miejscu i materyjach [zadaniach] przyszłego sejmu, każąc jej wybrać deputowanych [przedstawicieli] z zupełnym pełnomocnictwem stanowienia wraz z senatem w sprawach publicznych. Szlachta zbiera się wtedy po swych ziemiach i powiatach na zjazdy zwane partykularne, na których posłów wybiera […]. Po wybraniu posłów następują trzy inne zjazdy zwane generalne […]. Na zjazdach posłowie, biskupi, wojewodowie i kasztelani każdej prowincyi radzą o tym wszystkim, co ma być roztrząsane na sejmie, wolno tam każdemu zdanie swe […] powiedzieć […]. Po czym król pierwszy przybywa na miejsce sejmu, niedługo po nim senatorowie […].

Dnia następnego w połączonych izbach kanclerz lub podkanclerz w długiej mowie od tronu wylicza wszystko, co ma być oddane pod rozwagę sejmujących i na tym kończy się otwarcie sejmu.

A. Opisz kolejne etapy zwoływania sejmu.

B. Powiedz, jakie były kompetencje króla, a jakie – szlachty.

Artykuły henrykowskie (fragmenty)

1. Iż za żywota naszego […] nie mamy mianować, ani obierać […], króla, na państwo sukcesora [następcy] naszego sadzać, a to dlatego, aby zawdy wiecznymi czasy po zejściu naszym […] wolne obieranie zostało wszem stanom koronnym; […].

2. A iż w tej zacnej Koronie […] niemało jest różnowierstwa […] warowali to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą [osobną], że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani, którą my obiecujemy trzymać w pokoju czasy wiecznymi.

4. O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy mimo pozwolenie sejmowe [bez zgody sejmu] wszech stanów […].

6. Co się też przytrafić może, iż między tak wiele senatorów […] zdania i rozumienia mogą być różne i nie na wszem zawdy zgodne […], przeto my i potomkowie nasi […] nic konkludować [postanawiać] nie mamy, ale się co pilniej starać, abyśmy wszystkie do jednej przywieść mogli, […].

17. Osobliwie to warujemy [gwarantujemy], iż podatków ani poborów żadnych […] postanawiać nie mamy, bez zwolenia [zezwolenia] wszech stanów na sejmie walnym […].

21. A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom […], wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy i panowania.

C. Powiedz, jakie ewentualne działania monarchy miał zahamować artykuł 1.

D. Wymień ograniczenia, jakie nakładały na króla artykuły 4 i 17.

E. Wyjaśnij, jakie zagrożenia niosła ze sobą treść artykułu 6. Czy mogła ona wpływać na samodzielność króla? Uzasadnij swoje zdanie.

F. Na podstawie artykułu 21 powiedz, jakie konsekwencje groziły królowi za nieprzestrzeganie praw Rzeczypospolitej.

Juliusz Ruggieri o handlu w Polsce w XVI w. (fragmenty)

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku […]. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika […], na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy, Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu, drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują […].

Kraków także znaczny prowadzi handel z Niemcami, Węgrami i Włochami. Z Niemiec sprowadzają płótno, sukno […], z Węgier wino, […], z Włoch malmazje [słodkie wino], oliwę, cytryny […].

Na koniec Wilno ma znaczny handel z krajami moskiewskimi, którym dostarcza płodów krajowych i zagranicznych w zamian za futra różnego gatunku […].

G. Wymień produkty wywożone z Rzeczpospolitej i te, które do niego sprowadzano.

H. Czy autor postrzegał Rzeczpospolitą jako kraj bogaty? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Batory pod Pskowem, obraz Jana Matejki z 1872 r.

W XIX w. dzieło należało do kanonu ikonografii patriotycznej. Scena ukazana na obrazie nie jest wiernym przedstawieniem wydarzenia historycznego. Artysta połączył dwa fakty z historii: poselstwo bojarów do Batorego po zdobyciu Wielkich Łuk oraz rokowania w Jamie Zapolskim. Przedstawił króla, przed którym korzą się moskiewscy bojarzy. Jeden z nich trzyma w dłoni tekst korzystnego dla Polski traktatu. Batorego otaczają dowódcy i współpracownicy.

I. Opisz, jak został przedstawiony Batory, a jak – bojarzy. Co wyraża postawa tych postaci?

J. Wyjaśnij, dlaczego artysta tworzący w kraju podzielonym przez zaborców sięgnął po taki właśnie temat.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego każdy szlachcic Rzeczypospolitej mógł mieć poczucie, że wpływa na sprawy polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa.
2. Wymień zasady i instytucje, na których opierała się demokracja szlachecka.
3. Powiedz, jakie znaczenie dla funkcjonowania ustroju i kształtowania stosunków społecznych w Rzeczypospolitej w okresie wolnych elekcji miały artykuły henrykowskie i pacta conventa.
4. Czy w Rzeczypospolitej w XVI w. panowała tolerancja religijna? Odpowiedź uzasadnij.

III. EUROPA W XVII WIEKU

- Absolutyzm we Francji
- Monarchia parlamentarna w Anglii
- Europa w czasie wojny trzydziestoletniej
- Kultura baroku

***Ekstaza św. Teresy* Giovanniego Lorenza Berniniego, jednego z najbardziej znanych twórców barokowej rzeźby.** Artysta ukazał świętą omdlewającą pod wpływem mistycznego przeżycia. Barokowa dynamika przedstawienia postaci sprzyjała wyrażaniu gwałtownych emocji i namiętności. Rzeźba znajduje się w kościele Matki Boskiej Zwycięskiej w Rzymie.

? Odszukaj w dostępnych źródłach, kiedy żyła i kim była św. Teresa z Ávili. Sprawdź, które z jej doświadczeń przedstawił autor rzeźby.

13 „Państwo to ja”. Absolutyzm francuski

- Droga do absolutyzmu
- Kardynałowie u władzy
- Merkantylizm
- Król Słońce i jego dwór

Wzmocnienie pozycji władcy

W XVII w. w wielu monarchiach europejskich – w tym w Hiszpanii, Danii, Austrii, Brandenburgii, Szwecji i we Francji – trwał **proces wzmacniania pozycji panującego w państwie**. Próby zwiększenia zakresu realnej władzy króla, rozbudowy podporządkowanej mu administracji i armii posłusznej tylko jego rozkazom oraz ograniczenia potęgi wielkich rodów podejmowano już we wcześniejszym okresie. Towarzyszyły im działania propagandowe monarchów, podkreślające ich majestat i potęgę.

Argumentów w sporach z przeciwnikami dostarczały władcom publikowane dzieła filozofów i pisarzy politycznych, uzasadniające szczególną pozycję króla w państwie jako „zastępcy Boga na ziemi”. Podkreślano w nich konieczność sprawowania przez niego władzy absolutnej, która nie powinna być ograniczana ze względu na uprawnienia innych instytucji czy grup społecznych. Nadzwyczajny status panującego miał być gwarancją troski o dobro poddanych oraz bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa. Efektem działań zmierzających do wzmocnienia pozycji władcy było ukształtowanie się w pełni formy rządów zwanej **absolutyzmem**.

Absolutyzm – system rządów, w którym pełnia władzy spoczywa w ręku króla. Rządzący może samodzielnie stanowić prawa, nakładać nowe podatki i podejmować decyzje o wojnie i pokoju. Mianuje i odwołuje urzędników oraz posiada całkowitą władzę nad armią. Może również, bez wyroku sądu, więzić poddanych lub skazywać ich na wygnanie.

Arystokracja (gr. władza najlepszych) – elita stanu szlacheckiego złożona z rodów, których przedstawiciele od wielu pokoleń zajmowali ważne stanowiska w państwie, posiadających znaczny majątek oraz tytuły arystokratyczne (książąt, hrabiów, baronów itp.).

Francja kardynała i króla

Głównymi przeciwnikami skupienia pełni rządów w państwie w ręku króla były wielkie **rody arystokratyczne** dążące do zachowania niezależności od władzy centralnej. Realizacja planów monarchy oznaczała ograniczenie ich przywilejów i roli politycznej w państwie. Starcia między zwolennikami centralizmu i ich przeciwnikami trwały już w czasach panowania **Henryka IV**. Za rządów jego następcy, **Ludwika XIII Burbona** (zasiadał na tronie w latach 1610–1643), wiele sukcesów w dążeniu do umocnienia władzy monarszej odniósł kardynał **Armand de Richelieu** (czytaj: armą dy riszelje) – pierwszy minister króla, kierujący polityką państwa.

Richelieu był przekonany o tym, że dobro kraju wymaga silnej władzy króla, dlatego zwalczał opozycję tworzoną przez arystokrację. Doprowadził również do odebrania hugenotom wszystkich twierdz, które przekazał im Henryk IV jako gwarancję bezpieczeństwa i swobody wyznania. Kardynał uważał, że tego typu przywilej ogranicza niezależność monarchy i osłabia państwo. Pozbawiwszy innowierców siły militarnej, pozostawił im jednak możliwość praktykowania własnej religii.

Politykę Richelieugo kontynuował kardynał **Jules Mazarin** (czytaj: żil mazarę, 1602–1661), pierwszy

BIOGRAM

KARDYNAŁ ARMAND DE RICHELIEU
(1585–1642)

Wywodził się ze średniej szlachty. Służba królowi wyniosła go do godności i zaszczytów w państwie. Od 1624 r. był pierwszym ministrem Ludwika XIII, faktycznie kierującym polityką Francji. Dążąc do stworzenia silnej monarchii absolutnej, zwalczał opozycję arystokracji i hugenotów. Wspierał rozwój gospodarczy kraju przez rozbudowę manufaktur i floty handlowej. W celu zwiększania dochodów skarbu podnosił podatki, co nie przysparzało mu popularności. W polityce zagranicznej kierował się zasadą **racji stanu**, głoszącą, że wszystkie podejmowane działania muszą służyć interesowi państwa. Zgodnie z tym przekonaniem w trakcie wojny trzydziestoletniej (patrz: temat 15) katolicka Francja poparła walczące z Habsburgami kraje protestanckie. Kardynał zmierzał do rozszerzenia granic monarchii i wprowadzenia w niej scentralizowanych rządów podporządkowanych królowi. W swym testamencie politycznym pisał: „Pierwszą mą myślą był zatem majestat królewski, drugą wielkość państwa. […] Chorobą Francji była swawola. Kochano godność królewską, ale nie władzę."

Kardynał Armand de Richelieu, portret z 1. połowy XVII w.

minister **Ludwika XIV** (król Francji w latach 1643–1715). Na początku panowania małoletniego władcy, w imieniu którego kierował krajem, udało mu się ostatecznie pokonać opozycję wielkich rodów i części mieszczaństwa niezadowolonego z wysokich podatków. Tocząca się przez kilka lat **wojna domowa** zakończyła się zwycięstwem wojsk królewskich.

W 1661 r. kardynał Mazarin zmarł i od tej chwili Ludwik XIV rządził samodzielnie.

„Państwo to ja"

W monarchii Ludwika XIV rola **arystokracji** sprowadzała się przede wszystkim do uświetniania swą obecnością wspaniałego dworu władcy. Jej przedstawiciele byli faktycznie odsunięci od wpływu na wszelkie sprawy państwa. Polityka i rządy stały się domeną króla, któremu przypisywano powiedzenie: **„państwo to ja"**.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Francuska trylogia

Wydarzenia, do których doszło we Francji i w Anglii w czasach panowania Ludwika XIII, Ludwika XIV i Karola I Stuarta (króla Anglii i Szkocji w latach 1625–1649), stały się tłem popularnej trylogii napisanej w XIX w. przez francuskiego autora. Opowiada ona o przygodach czterech przyjaciół – żołnierzy francuskich kierujących się zasadą: „Jeden za wszystkich, wszyscy za jednego". W XX w. na jej podstawie powstało kilka filmów fabularnych.

? Odszukaj nazwisko autora cyklu i tytuły wspomnianych powieści.

Francuski muszkieter królewskiej gwardii z czasów Ludwika XIV (rysunek współczesny). Jego uzbrojenie stanowiły **muszkiet** (broń palna) i **szpada** (broń biała kłująca o prostej klindze). Armia francuska była nowocześnie uzbrojona i należała do najliczniejszych w Europie. Na granicach państwa została zbudowana sieć fortec.

Miało ono znaczyć, że król sam uosabia autorytet państwa. Monarcha opierał swe rządy na drobnej szlachcie i reprezentantach bogatego mieszczaństwa. Wielu mieszczan, szczególnie zasłużonych w służbie króla, otrzymywało **nobilitacje**. W ten sposób władca wynagradzał ich i zapewniał sobie oddanych wykonawców rozkazów, a stan szlachecki powiększał się o tzw. **szlachtę urzędniczą** – grupę ludzi, którzy karierę i życiowy sukces zawdzięczali wierności panującemu. To oni stanowili podstawę licznej, podporządkowanej królowi administracji.

Po 1614 r. monarchowie Francji przestali zwoływać Stany Generalne. Król mógł odtąd sam ustanawiać prawo i decydować o wojnie i pokoju. Rządził przez podległych mu ministrów.

Pozycję władcy w państwie wzmacniał również fakt, że pełnił on funkcję zwierzchnika armii. Była to **armia zawodowa** opłacana z kasy państwowej. W czasie panowania Ludwika XIV liczba wojska wzrosła z 72 tys. do ponad 300 tys. żołnierzy.

Istotną rolę w państwie odgrywała też tajna policja śledząca przeciwników króla. Do ich aresztowania nie był potrzebny wyrok sądu, lecz jedynie decyzja władcy.

Jednym z przejawów postępującej centralizacji państwa, a zarazem zmiany stosunku do innowierców, było odwołanie w **1685 r.** edyktu nantejskiego, gwarantującego hugenotom swobodę wyznania. Wielu z nich (głównie rzemieślników i kupców) emigrowało z Francji do Anglii, Niderlandów i Prus.

Polityka gospodarcza

Organizacja państwa oparta na sprawnym aparacie administracyjnym, rozbudowa armii i floty, utrzymanie licznego dworu pociągały za sobą znaczne koszty. Pokrywano je głównie z wysokich **podatków** nakładanych na ludność. Ciężary te spadły przede wszystkim na barki chłopów i mieszczan. Duchowieństwo i szlachta były bowiem zwolnione ze świadczeń podatkowych.

Władca starał się też wspomagać rozwój ekonomiczny kraju przez wsparcie pewnych gałęzi produkcji i chronienie gospodarki przed zagraniczną konkurencją. Ważną rolę w tych działaniach odegrał pierwszy kontroler finansów **Jean-Baptiste Colbert** (czytaj: żan baptist kolber, 1619–1683) – syn mieszczanina, najpotężniejszy z królewskich ministrów. Jako zwolennik **merkantylizmu** popierał rozwój nowych gałęzi produkcji, sprowadzał specjalistów z zagranicy i tworzył nowe manufaktury, a jednocześnie narzucał wysokie cła na towary importowane, by zachęcić klientów do kupowania francuskich produktów.

Ogromne wydatki związane z utrzymaniem państwa oraz dworu budziły niezadowolenie poddanych obciążonych wysokimi podatkami. Stały się również przyczyną wybuchających co pewien czas rozruchów na wsi. Po latach doprowadziły państwo również do długotrwałego kryzysu finansowego (patrz: temat 28).

Nobilitacja (łac. *nobilitatio*) – nadanie szlachectwa.

Merkantylizm (wł. *mercante* – handlowiec) – doktryna i polityka ekonomiczna oparta na przekonaniu, że o dobrobycie państwa decydują jego zasoby złota i srebra oraz pieniędzy. Zwolennicy merkantylizmu uważali, że należy dążyć do uzyskania dodatniego bilansu handlowego, czyli przewagi eksportu nad importem towarów z zagranicy. W ten sposób państwo miało zarabiać na sprzedaży własnych produktów, ograniczać odpływ złota i srebra z kraju spowodowany kupnem towarów od cudzoziemców, a co za tym idzie – powiększać swoje zasoby kruszców.

WARTO WIEDZIEĆ

Manufaktura

W epoce nowożytnej upowszechnił się nowy system produkcji. Bogaty rzemieślnik lub kupiec dysponujący środkami finansowymi bądź surowcami niezbędnymi do produkcji stawał się nakładcą, czyli przedsiębiorcą zatrudniającym innych rzemieślników. Mógł podporządkować sobie kilka małych warsztatów i powierzyć im poszczególne etapy produkcji. Powstawała wówczas tzw. **manufaktura** (łac. *manus* – ręka, *facere* – robić) **rozproszona**. W celu zmniejszenia kosztów produkcji i zwiększenia zysków przedsiębiorca mógł również skupić wyrobników w jednym miejscu i stworzyć **manufakturę scentralizowaną**. Pojawienie się manufaktur oznaczało konkurencję dla cechów, a zatem początek odchodzenia od średniowiecznych form organizacji produkcji opartych na systemie ograniczającym liczbę warsztatów rzemieślniczych i – w efekcie – podaż towarów.

Manufaktura w Paryżu, przedstawienie z końca XVII w. Obraz przedstawia kolejne etapy produkcji kart do gry: **1.** prasowanie papieru, **2.** suszenie, **3.** sklejanie (kilku warstw), **4.** malowanie farbą, **5.** lakierowanie i polerowanie, **6.** cięcie, **7.** kontrola, **8.** sortowanie, **9.** pakowanie, **10.** sprzedaż.

? Powiedz, jaki typ manufaktury ukazał artysta na swoim obrazie.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Ślady francuskiej ekspansji kolonialnej

Francja Ludwika XIV prowadziła aktywną politykę kolonialną. Głównym obiektem jej zainteresowania były bogate w surowce terytoria w Azji i wyspy na Antylach, na których istniały sprzyjające warunki do rozwoju plantacji. Podporządkowane królowi kolonie powstały także w Ameryce Północnej, np. w Kanadzie, do której od początków XVII w. napływali francuscy osadnicy. Większość mieszkańców kanadyjskiej prowincji Quebec (czytaj: kebek), zwanej w 2. połowie XVII w. Nową Francją, do dziś posługuje się językiem francuskim. Jest to również urzędowy język tej prowincji.

Śladem francuskiej XVII-wiecznej ekspansji kolonialnej jest również nazwa jednego ze stanów w Stanach Zjednoczonych. U schyłku XVII w. francuscy podróżnicy i odkrywcy dotarli do ujścia Missisipi do Zatoki Meksykańskiej i założyli tam kolonię nazwaną na cześć króla Luizjaną (od fr. Louis – Ludwik). Jej stolicą do dziś pozostaje Nowy Orlean, którego nazwa nawiązuje do nazwy miasta we Francji – Orleanu.

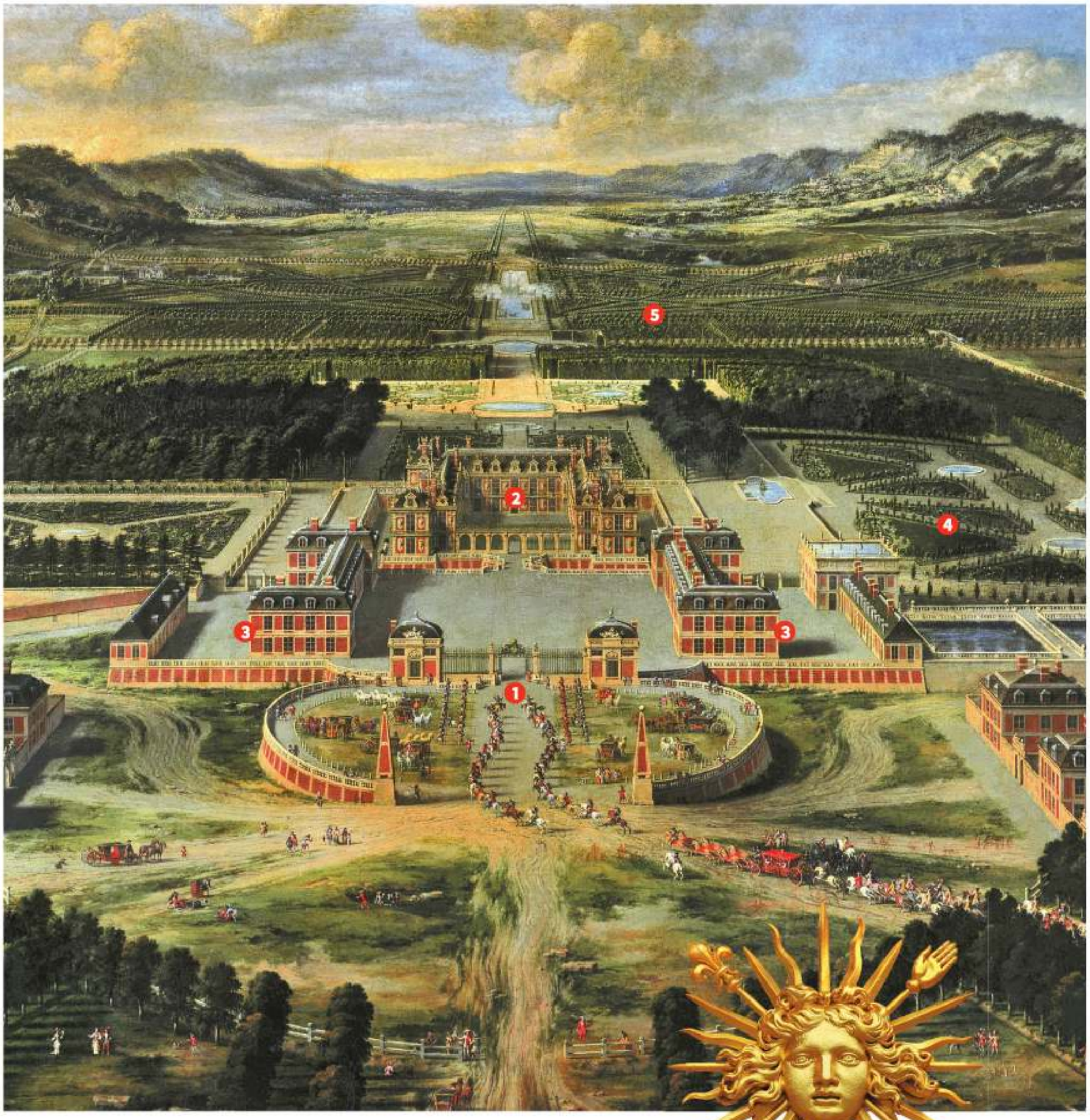

Pałac w Wersalu, obraz Pierre'a Patela (czytaj: piera patela), **1688 r.** Siedzibą władcy i dworu stał się pałac w Wersalu, rozbudowany na polecenie Ludwika XIV. Była to rezydencja w stylu **barokowym** (patrz: temat 16), otoczona starannie zaplanowanymi ogrodami. **1.** Brama wjazdowa. **2.** Główna część pałacu. **3.** Skrzydła boczne. **4.** Park z kanałami. **5.** Tereny bagniste.

? Przeczytaj fragment tekstu na s. 122 i wskaż na ilustracji rozwiązania typowe dla ogrodu w stylu francuskim.

? Powiedz, jakie znaczenie dla organizacji życia dworskiego miały dziedziniec przed wejściem do pałacu i ogród.

Wizerunek Słońca ozdabiał bramę wjazdową do Wersalu. Słońce, uznawane za gwiazdę potężną, piękną i życiodajną, było jednym z najczęściej wykorzystywanych symboli panowania Ludwika XIV.

? Wyjaśnij, dlaczego Ludwik XIV zyskał przydomek Król Słońce. Czemu miało to służyć?

Dwór Króla Słońce

Symbolem potęgi Ludwika XIV, nazywanego Królem Słońce, był **wspaniały dwór**. Jego siedzibą stał się pałac w **Wersalu**. Gromadzili się w nim przedstawiciele największych rodów francuskiej arystokracji. Musiał tam bywać każdy, kto zamierzał ubiegać się o godności, urzędy i stopnie wojskowe.

Dwór odgrywał również ważną rolę kulturalną, król przykładał bowiem ogromną wagę do rozwoju sztuki, która miała uświetnić jego panowanie. Jako mecenas otaczał opieką wielu artystów i uczonych. Dzieła sztuki stały się też częścią rozbudowanej propagandy mającej na celu ukazanie władcy jako osoby wyjątkowej, niemal boga. Ludwika XIV przedstawiano na obrazach i rzeźbach w postaci herosa lub cesarza rzymskiego.

Życie dworu regulował drobiazgowo opracowany **ceremoniał** podkreślający szczególną pozycję władcy w państwie. Przepisy etykiety odnosiły się do czynności związanych z osobą króla i wyjaśniały, jak powinny być wykonywane. Ludwik XIV wstawał z łóżka, był ubierany, jadł, spacerował, spotykał się z ministrami lub wysłuchiwał petentów według ściśle określonych zasad.

WARTO WIEDZIEĆ

Francja wzorem dla Europy

W krótszej perspektywie ustrój wzorowany na francuskim absolutyzmie okazał się niezwykle atrakcyjny dla monarchów europejskich. W XVII i XVIII w. wielu z nich – choćby władcy Szwecji, Danii czy poszczególnych księstw Rzeszy – starało się naśladować styl rządzenia Ludwika XIV. Przejmowali także elementy ceremoniału obowiązującego w Wersalu. Język francuski, francuska sztuka i moda zdominowały dwory i elity europejskie do końca XIX w.

Ludwik XIV Burbon w stroju koronacyjnym, portret pędzla Hyacinthe'a Rigauda (czytaj: jasęta rigoda), 1701 r. Nadworny malarz króla Francji przedstawił władcę w sposób, który stał się wzorem dla artystów malujących wizerunki władców absolutnych.

? Powiedz, jakie insygnia władzy są widoczne na obrazie.

? Wskaż elementy kompozycji obrazu i stroju króla, które mogą świadczyć o propagandowej wymowie dzieła.

PODSUMOWANIE

- W XVII w. we Francji w czasie panowania Ludwika XIV wykształcił się sposób sprawowania rządów nazwany absolutyzmem. Polegał on na skupieniu całej władzy w państwie (ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej) w ręku króla.
- Od 1614 r. władcy Francji przestali zwoływać Stany Generalne.
- Ludwik XIV ograniczył wpływy arystokracji i oparł swoje rządy na nowo powstałej szlachcie urzędniczej i reprezentantach bogatego mieszczaństwa.
- Symbolem potęgi monarchy był wspaniały barokowy pałac w Wersalu.
- Absolutyzm francuski stał się wzorem naśladowanym przez wielu władców państw europejskich.

POLECENIA

1. Omów działania, które doprowadziły do przekształcenia Francji w monarchię absolutną.
2. Powiedz, które środowiska polityczne były przeciwne planom wzmocnienia władzy królewskiej, a które mogły stanowić wsparcie dla króla. Wyjaśnij, z czego to wynikało.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie ma prowadzenie polityki merkantylistycznej dla funkcjonowania monarchii absolutnej. Odwołaj się do przykładu Francji.
4. Powiedz, co chciał osiągnąć Ludwik XIV przez rozbudowanie etykiety i ceremoniału dworskiego.
5. Na przykładzie państwa Ludwika XIV podaj cechy monarchii absolutnej.
6. Wymień korzyści, które absolutyzm dawał krajowi, oraz te, z których czerpali poddani króla. Jakie były negatywne konsekwencje tej formy rządów?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Opinie Jacques'a Bossueta (czytaj: żaka bosłeta, 1627–1704), francuskiego biskupa, teologa i pisarza politycznego, na temat władzy królewskiej (fragmenty)

Cztery przymioty są istotne dla władzy królewskiej: jest ona świętą, ojcowską, absolutną i zgodną z rozumem […]. Wszelka władza pochodzi od Boga […]. Monarchowie działają przeto jako sługi Boga i jego zastępcy na ziemi […]. Przez nich wykonywa On swą władzę. Z tego wynika, że osoba króla jest świętą, a kto się na nią porwie, dopuszcza się zbrodni. […] Władza królewska jest władzą ojcowską, a jej cechą jest dobrotliwość. […]

Władza królewska jest absolutną. […]

Monarcha nie potrzebuje przed nikim zdawać sprawy ze swych rozporządzeń […]. Władza jego musi być tak wielką, by nikt nie mógł się spod niej usunąć. Jedyną ochroną człowieka prywatnego przed władzą publiczną jest jego niewinność.

Nad wyrok monarchy nie masz wyroku wyższego […]. Monarchy należy przeto słuchać jak sprawiedliwości samej, inaczej nie byłoby porządku, ni końca sporów. Monarcha i sprawiedliwość ustanowieni są przez Boga i stanowią niejako części niezależności boskiej. Bóg jeno może sądzić ich wyroki i czyny. […]

Państwu wychodzi na korzyść, jeśli cała władza skupia się w jednym ręku. Odjąć władzę monarsze znaczy podzielić państwo, tj. zakłócić spokój publiczny […]. Król jest na mocy swej władzy ojcem narodu, jego wielkość stawia go ponad małostkowe interesy, jego wielkość i naturalny jego interes opierają się na utrzymaniu narodu, bo w braku narodu on przestanie być królem. Dlatego najlepiej jest oddać całą władzę w państwie temu, kto ma największy interes w utrzymaniu i wielkości samego państwa.

A. Powiedz, z czego zdaniem autora miała wynikać nadzwyczajna pozycja władcy w państwie.
B. Wyjaśnij, jaką rolę panujący powinien odgrywać w sprawach publicznych.
C. Jakiego typu argumentów używa autor, aby udowodnić słuszność swoich tez? Wymień je.
D. Powiedz, czy autor jest zwolennikiem czy przeciwnikiem rządów absolutnych. Uzasadnij swoją odpowiedź.
E. Odszukaj w dostępnych ci źródłach informacje na temat autora tekstu. Rozstrzygnij, czy jego poglądy mogły mieć wpływ na Ludwika XIV.

14 Rewolucja i triumf monarchii parlamentarnej w Anglii

- Próby wzmocnienia władzy króla w Anglii
- Wojna domowa i wprowadzenie republiki
- Restauracja monarchii i chwalebna rewolucja
- Anglia monarchią parlamentarną

Ambicje władców i opór parlamentu

Próby wprowadzenia absolutyzmu podejmowano także w Anglii. Już w XVI w. dochodziło tam do konfliktów między władcami dążącymi do wzmocnienia swej pozycji a parlamentem starającym się utrzymać wpływ na sprawy państwa. Sytuacja zaostrzyła się na początku XVII w. po śmierci Elżbiety I, gdy tron przypadł szkockiej dynastii Stuartów (czytaj: stjuartów). **Jakub I Stuart** (zasiadał też na tronie Szkocji, więc oba kraje połączyła unia personalna) i jego następca **Karol I**, wzorując się na systemie Francji, dążyli do przejęcia pełni władzy i rządzili **bez porozumienia z parlamentem** – odmawiali jego zwoływania lub samowolnie nakładali podatki. Karol I mógł liczyć na poparcie swych stronników wywodzących się ze starej arystokracji, dostojników Kościoła anglikańskiego oraz niewielkiej grupy najbogatszych kupców i finansistów. Jego działania budziły natomiast opór wśród zwolenników parlamentu: przedstawicieli drobnej szlachty, średniozamożnych kupców, rzemieślników i wolnych chłopów. Jednoczyła ich niechęć do absolutnej władzy króla i samowolnie nakładanych przezeń wysokich podatków. Konflikt polityczny podsycały spory religijne – obóz króla opowiadał się za anglikanizmem, w którym władca był zwierzchnikiem Kościoła, w opozycji zaś znajdowali się **purytanie**, głoszący bliskie kalwinizmowi hasła niezależności Kościoła od władzy świeckiej oraz oczyszczenia go z liturgicznych i organizacyjnych pozostałości katolicyzmu. W okresie samodzielnych rządów Karola I wielu purytanów było prześladowanych z powodów politycznych i religijnych.

! **Purytanie** (łac. *puritas* – czystość) – w XVI i XVII w. zwolennicy reformy Kościoła anglikańskiego, która miała polegać na usunięciu pozostałości katolicyzmu z liturgii i teologii. Postulowali m.in. uniezależnienie Kościoła od władzy świeckiej, uproszczenie obrzędów, rezygnację z szat liturgicznych, obrazów i rzeźb zdobiących kościoły czy używania instrumentów muzycznych podczas nabożeństw.

Rewolucja. Król na szafocie

W 1640 r. problemy finansowe związane z wybuchem powstania w Szkocji zmusiły Karola I do **zwołania parlamentu** i przekonania go do uchwalenia nowych podatków.

WARTO WIEDZIEĆ

Prawo

W Anglii nigdy nie została uchwalona konstytucja rozumiana jako jeden akt prawny regulujący ustrój państwa. Obowiązują tam liczne ustawy, uchwalane od średniowiecza. Do najważniejszych z nich należą *Deklaracja praw* i *Habeas Corpus Act*, czyli prawo z 1679 r. zabraniające uwięzienia kogokolwiek bez pisemnego nakazu sądowego.

? Przypomnij sobie, który z przywilejów polskiej szlachty zawierał podobny przepis. W którym roku został wydany?

Egzekucja Karola I, fragment obrazu z XVII w. Król został ścięty 30 stycznia 1649 r. Na malowidle widać ciało króla na szafocie. Obok stoją sędziowie i dwaj kaci. Jeden z nich trzyma głowę władcy, a drugi – zakrwawiony topór.

? Przyjrzyj się uczestnikom wydarzenia. Jak reaguje tłum na egzekucję władcy? Czy obraz odzwierciedla opinie zwolenników monarchii, czy raczej republiki? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Parlamentarzyści nie tylko odmówili spełnienia życzenia władcy, lecz także zażądali od niego przestrzegania prawa i wyznaczenia nowych doradców królewskich spośród ludzi cieszących się ich zaufaniem. Odrzucenie tych postulatów oraz nieudana próba aresztowania przywódców parlamentu doprowadziły w 1642 r. do wybuchu **wojny domowej**. Po kilku latach zmagań szala zwycięstwa przechyliła się na stronę armii parlamentu, zorganizowanej i dowodzonej przez **Olivera Cromwella**.

Karol I stał się więźniem swych poddanych. Oskarżony o zdradę i złamanie prawa, stanął przed sądem, który skazał go na śmierć. Wyrok wykonano w **1649 r.** W tym samym roku decyzją parlamentu w Anglii zniesiono monarchię i wprowadzono **ustrój republikański**.

Dyktatura Cromwella

Wkrótce w obozie zwycięzców doszło do sporu między grupami zadowolonymi z dotychczasowych osiągnięć rewolucji a radykałami (przedstawicielami uboższych warstw), głoszącymi hasła równych praw wyborczych niezależnie od posiadanego majątku czy postulaty wspólnego użytkowania ziemi. Spory te oraz konflikt między armią i parlamentem, który chciał ograniczyć liczebność wojska, umożliwiły Cromwellowi w **1653 r. ustanowienie dyktatury**. Jako **lord protektor** Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii, popierany przez wiernych mu żołnierzy, miał niemal nieograniczoną władzę.

BIOGRAM

OLIVER CROMWELL

(1599–1658)

Oliver Cromwell (czytaj: kromłel), portret pędzla Petera Lely'ego (czytaj: pitera liljego).

Wywodził się ze średniej szlachty. Karierę polityczną rozpoczął jako deputowany do parlamentu. Po wybuchu wojny domowej zyskał sławę jako utalentowany wódz i organizator. Stworzona przez niego Armia Nowego Wzoru składała się z drobnych właścicieli ziemskich, rzemieślników i chłopów. O jej sukcesach decydowały ogromna dyscyplina i religijny, purytański zapał żołnierzy. Oficerów niechętnych wojnie z królem zastąpili wybrani na ich miejsce dawni szewcy, krawcy, woźnice, chłopi. Ich poparcie pomogło Cromwellowi w przeprowadzeniu czystki w parlamencie, z którego usunięto przeciwników wodza. To z kolei umożliwiło postawienie króla przed sądem parlamentu, który wydał wyrok skazujący. W 1649 r. Cromwell podbił Irlandię. Zdobyte ziemie rozdano oficerom i żołnierzom Armii Nowego Wzoru. W 1651 r. pokonał Szkotów popierających syna ściętego króla. Szkocja została przyłączona do Anglii. Jako Lord Protektor Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii posiadał nieograniczoną władzę. Liczył się jednak z republikańskimi nastrojami w armii, dlatego odrzucił proponowaną mu koronę. Po przywróceniu w 1660 r. Stuartów na tron zwłoki Cromwella wywleczono z grobu w opactwie Westminster, wystawiono na widok publiczny (powieszono), a następnie pogrzebano w nieznanym miejscu na terenie Londynu.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Problem Irlandii Północnej

Po podboju dokonanym przez Cromwella Irlandia stała się terenem osadnictwa angielskich i szkockich protestantów. Jedynie oni mieli prawa polityczne, a wyspą zarządzał lord-gubernator z Londynu. Irlandczycy nie pogodzili się z obcą władzą i wielokrotnie wywoływali skierowane przeciw niej powstania. Po ostatnim z nich, w 1921 r., powstała niepodległa Irlandia. Poza jej granicami znalazła się większa część północno-wschodniej prowincji Ulster, zamieszkiwana głównie przez protestanckich potomków angielskich osadników. Jako tzw. Irlandia Północna ze stolicą w Belfaście pozostała w Wielkiej Brytanii. Katolicy z Ulsteru dążyli jednak do włączenia prowincji do Irlandii. W latach 60. XX w. wybuchł w Irlandii Północnej krwawy konflikt między zwolennikami tego rozwiązania a tymi, którzy uważali, że ta część wyspy powinna pozostać częścią Wielkiej Brytanii. Po serii zamachów terrorystycznych i starć oddziałów paramilitarnych spór zakończyło pod koniec XX w. porozumienie podpisane przez rządy obu państw i uznane przez główne partie polityczne Irlandii Północnej. Na jego mocy mieszkańcy prowincji zyskali gwarancję, że w przyszłości będą mogli zadecydować w referendum o dalszych losach wyspy.

Po śmierci Cromwella w 1658 r. stanowisko protektora objął jego syn. Nie odziedziczył on jednak zdolności politycznych ojca i jego nieudolne rządy doprowadziły do chaosu politycznego. Parlament, obawiający się nowej wojny domowej i pragnący odzyskać swe znaczenie polityczne, w porozumieniu z częścią dowódców uchwalił **przywrócenie monarchii**. W **1660 r.** na tron powołano syna ściętego króla – **Karola II** (panował w latach 1660–1685).

Chwalebna rewolucja

Działania Karola II, a także jego następcy – **Jakuba II**, nie uspokoiły sytuacji w kraju, lecz doprowadziły do kolejnych konfliktów z poddanymi. Obu władcom zarzucano zamiar przywrócenia w państwie katolicyzmu jako religii panującej oraz dążenie do wzmocnienia władzy monarszej. Narastający spór doprowadził w **1688 r.** do detronizacji króla przez parlament i powołania na tron jego córki Marii i zięcia **Wilhelma**. Wywodził się on z rządzącej w Holandii protestanckiej **dynastii orańskiej**. Obejmując władzę w 1689 r., nowi władcy zaprzysięgli ***Deklarację praw*** (*Bill of Rights*, czytaj: bil of rajts), która ograniczała uprawnienia panującego i rozszerzała prawa parlamentu. Na jej mocy katolicy nie mieli praw do tronu. Dokument został zaakceptowany przez parlament i obowiązuje do dziś.

Wydarzenia z lat 1688–1689, nazwane **chwalebną (sławetną) rewolucją,** doprowadziły do utrwalenia w Anglii **monarchii parlamentarnej**, według zasady: „król panuje, ale nie rządzi". System ten ukształtował się w pełni w XVIII w., po połączeniu w 1707 r. Szkocji i Anglii unią realną. Od tego momentu państwo nazywano **Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii**, a kolejni panujący posługiwali się tytułem władców **Wielkiej Brytanii** (Anglii, Szkocji i Irlandii).

Lord protektor Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii (łac. *protector* – opiekun, obrońca) – tytuł przyjęty przez Olivera Cromwella po objęciu dożywotnich rządów dyktatorskich w Anglii.

Monarchia parlamentarna – ustrój polityczny, w którym król pełni funkcję głowy państwa, a rządzący ministrowie muszą dla swych działań uzyskać poparcie parlamentu. Opisuje go formuła: „król panuje, ale nie rządzi". Z kolei ustrój polityczny, w którym konstytucja określa zakres i sposób sprawowania władzy przez króla i organy przedstawicielskie, nazywany jest **monarchią konstytucyjną**.

Maria II Stuart (1662–1694), córka Jakuba II, portret Petera Lely'ego. Wraz z mężem – Wilhelmem III Orańskim (1650–1702) – objęła tron angielski i wspólnie sprawowali rządy.

Angielska monarchia parlamentarna po chwalebnej rewolucji

Ponad 330 lat temu zdecydowano: „król panuje, ale nie rządzi". 13 lutego 1689 r. parlament uchwalił *Bill of Rights*, który zapoczątkował w Anglii okres monarchii parlamentarnej. Od tego momentu faktyczna władza w państwie należała do parlamentu. Władza królewska została bowiem poddana kontroli parlamentu, co uczyniło Anglię pierwszą na świecie monarchią parlamentarną.

Posiedzenie Izby Gmin, ilustracja z początku XVIII w.
Układ sali obrad przetrwał w Wielkiej Brytanii do dziś.

1 Spiker. 2 Miejsce lidera opozycji. 3 Miejsce premiera rządu. 4 Miejsca opozycji. 5 Miejsca członków gabinetu ministrów. 6 Tron królewski w Izbie Lordów.

DWUIZBOWY PARLAMENT

Izba Lordów –
wyższa izba parlamentu

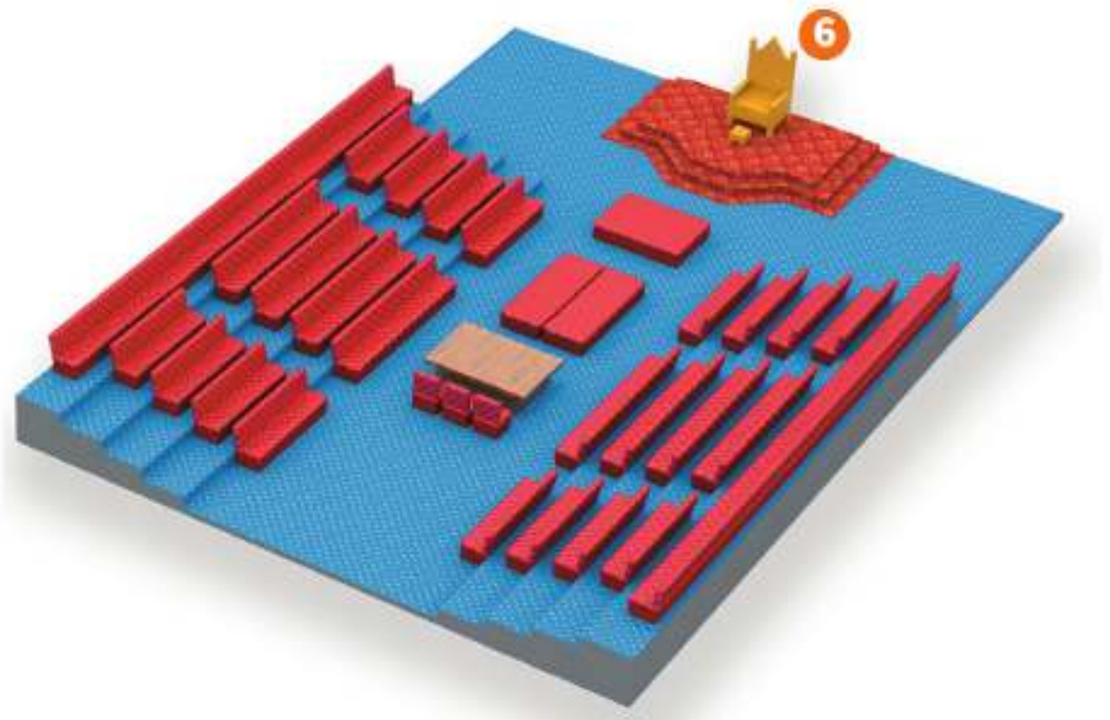

Izba Gmin –
niższa izba parlamentu

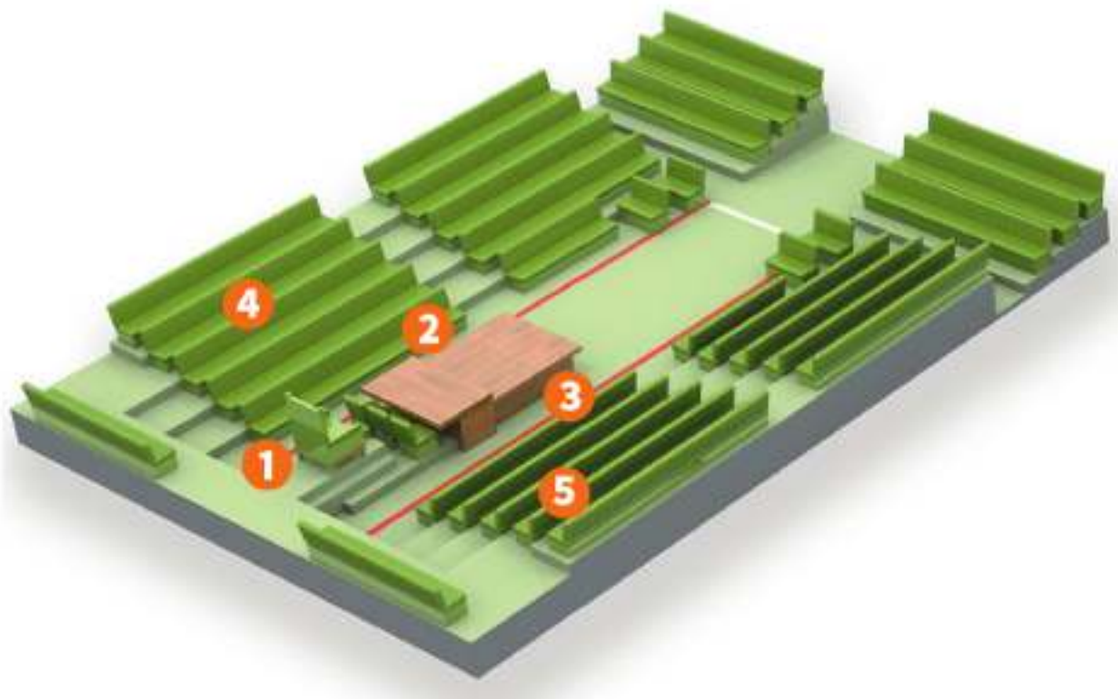

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Przyjrzyj się schematowi na s. 115. Czy w monarchii angielskiej organizacja władz i podział ich uprawnień zabezpieczały przed próbami wprowadzenia absolutyzmu przez króla? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Pałac Westminster w Londynie, siedziba Izby Gmin i Izby Lordów, widok współczesny. W tym miejscu od XIII w. obradował angielski parlament. Obecny neogotycki budynek powstał w latach 1840–1870 po pożarze poprzedniego.

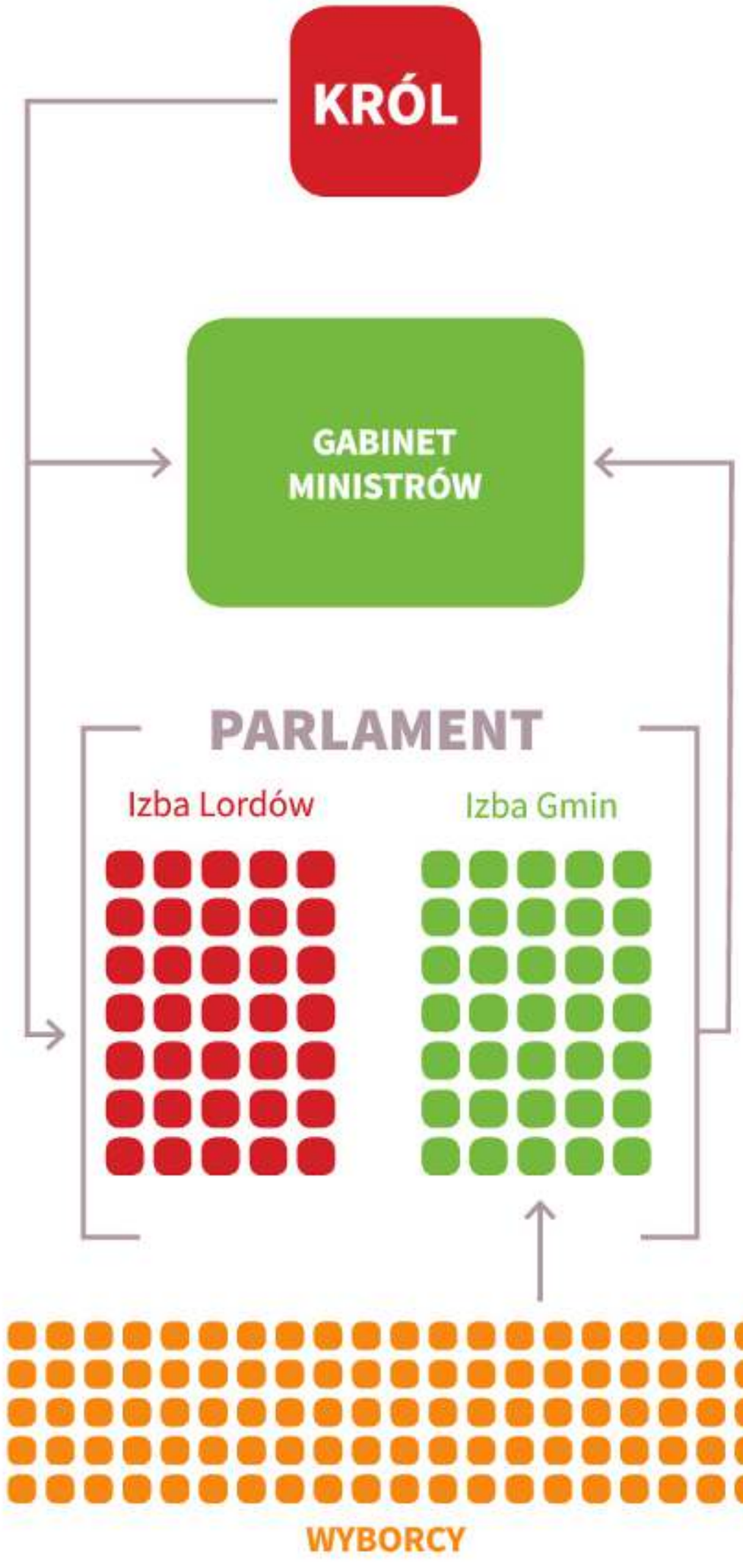

KRÓL

„panuje, ale nie rządzi".

UPRAWNIENIA:

- mianuje i odwołuje ministrów wywodzących się z ugrupowania, które uzyskało większość w Izbie Gmin;
- mianuje nowych członków Izby Lordów;
- ma prawo rozwiązania parlamentu i zarządzenia nowych wyborów oraz prawo łaski.

GABINET MINISTRÓW

SKŁAD:

- ministrowie wybrani przez stronnictwo, które uzyskało większość w Izbie Gmin.

UPRAWNIENIA:

- kieruje polityką zagraniczną i wewnętrzną państwa.

IZBA LORDÓW

SKŁAD:

- dziedziczni przedstawiciele arystokracji (tzw. parowie), arcybiskupi i biskupi Kościoła anglikańskiego.

UPRAWNIENIA:

- przyjmuje, odrzuca lub poprawia uchwały Izby Gmin.

IZBA GMIN

SKŁAD:

- deputowani hrabstw i miast.

UPRAWNIENIA:

- uchwala podatki i stanowi prawa;
- podejmuje decyzje większością głosów;
- uchwały parlamentu nie mogą być zawieszane ani odwoływane przez króla.

WYBORCY:

- wszyscy właściciele ziemscy i mieszkańcy miast posiadający określony dochód roczny;
- profesorowie uniwersytetów w Cambridge i Oksfordzie.

PODSUMOWANIE

- Próby wprowadzenia absolutyzmu przez władców z dynastii Stuartów w Anglii w XVII w. napotkały opór ze strony parlamentu.
- Spór miał charakter polityczny i wyznaniowy.
- W 1642 r. wybuchła wojna domowa, w której wojska parlamentu pokonały armię króla.
- Karol I Stuart został oskarżony o zdradę i złamanie praw. W 1649 r. król na mocy wyroku trybunału został ścięty.
- Anglia stała się na ponad dziesięć lat republiką.
- Na jej czele jako Lord Protektor Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii stanął Oliver Cromwell, który miał nieograniczoną władzę.
- W 1660 r. parlament przywrócił na tron Stuartów, ale w wyniku chwalebnej rewolucji w 1688 r. odsunięto ich od władzy. Parlament powołał na tron Wilhelma III Orańskiego.
- Wilhelm i Maria zaprzysięgli ***Deklarację praw***. W Anglii utrwalił się ustrój monarchii parlamentarnej.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, jakie były przyczyny konfliktu władców z dynastii Stuartów z parlamentem w 1. połowie XVII w.
2. Powiedz, kim był Cromwell i jakie były jego zasługi dla Anglii.
3. Omów genezę wybuchu wojny domowej w Anglii.
4. Sprawdź, co w języku potocznym oznacza słowo „purytanizm".
5. Wyjaśnij, na czym polegał system rządów według zasady: „król panuje, ale nie rządzi".

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Wyrok trybunału powołanego przez Izbę Gmin (Izba Lordów nie chciała współdziałać w tej kwestii) w sprawie króla Karola I z 27 stycznia 1649 r.

Sąd niniejszy, kierując się rozumem oraz sumieniem, doszedł do przekonania, że wspomniany Karol Stuart ponosi winę za wszczęcie wojny przeciw parlamentowi i ludowi […], że był on i pozostał sprawcą, inicjatorem i kontynuatorem wymienionej zwyrodniałej, okrutnej i krwawej wojny i wobec tego winien jest zbrodni zdrady stanu, morderstw, grabieży, pożarów, gwałtów, spustoszeń ze szkodą i na nieszczęście ludu […]. Sąd niniejszy postanowił, że za wszystkie te zdradzieckie postępki i zbrodnie wspomniany Karol Stuart powinien być, jako tyran, zdrajca, morderca i wróg dobrych ludzi tego narodu, ukarany śmiercią przez ścięcie.

A. Powiedz, w jaki sposób trybunał uzasadniał wyrok wydany na Karola I.
B. Zaproponuj argumenty, jakie przeciwko zasadności wyroku mogliby wysunąć zwolennicy absolutyzmu.
C. Zastanów się, dlaczego Izba Lordów nie chciała współdziałać z izbą Gmin w sprawie sądzenia króla Karola I Stuarta.

15 Wojna trzydziestoletnia. Rywalizacja mocarstw w XVII w.

- Przyczyny konfliktu
- Charakter wojny i jej konsekwencje
- Rywalizacja Burbonów z Habsburgami

NOWOŻYTNOŚĆ

1618–1648
WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

Wojna trzydziestoletnia – konflikt ogólnoeuropejski

Największym konfliktem zbrojnym XVII-wiecznej Europy była **wojna trzydziestoletnia (1618–1648)**. Jej bezpośrednią przyczyną stało się ograniczenie praw protestantów w Królestwie Czeskim rządzonym przez katolickich Habsburgów. W **1618 r.** wybuchło antyhabsburskie powstanie w Pradze, zapoczątkowane tzw. defenestracją praską, które szybko ogarnęło całe Czechy, a następnie całą Rzeszę.

Strony walczące podczas wojny trzydziestoletniej	
• cesarz • książęta katoliccy Rzeszy • Hiszpania	• Szwecja • książęta protestanccy Rzeszy • Francja • Holandia • Dania (przejściowo)

WARTO WIEDZIEĆ

Defenestracja praska

W Czechach, w których nadal popularne były nauki Jana Husa, czeskiego duchownego i reformatora Kościoła, znaczna część społeczeństwa porzuciła katolicyzm i przeszła na protestantyzm. W czasie panowania w Rzeszy cesarza Macieja II Habsburga (cesarz w latach 1612–1619) na tronie Czech (1617 r.) i Węgier (1618 r.) zasiadł Ferdynand Habsburg (późniejszy cesarz Ferdynand II), zagorzały katolik. Obaj władcy zaczęli prowadzić politykę wymierzoną przeciw protestantom. **23 maja 1618 r.** w zamku królewskim na Hradczanach w Pradze doszło do kłótni między przedstawicielami protestanckiej czeskiej szlachty a katolickimi wysłannikami cesarza, podczas której ci ostatni zostali wyrzuceni przez okno. Wprawdzie namiestnikom cesarskim nic się nie stało, jednak samo zdarzenie wywołało skandal i stało się zarzewiem buntu. Zdarzenie to nazwano **defenestracją praską** (łac. *de* – z, *fenestra* – okno).

***Defenestracja praska*, rycina z XVII w.**

? Opisz scenę przedstawioną na ilustracji i odszukaj w dostępnych ci źródłach informacje na temat okoliczności tego wydarzenia.

***Bitwa pod Białą Górą w 1620 r.*, obraz Pietera Snayersa.** 8 listopada 1620 r. wojska czeskich protestantów, wsparte przez niemieckich, holenderskich i węgierskich współwyznawców, starły się z wojskami koalicji katolickich Habsburgów. Powstańcy ponieśli druzgocącą klęskę. Zwycięscy Habsburgowie krwawo rozprawili się z przeciwnikami. Kilkuset czeskich szlachciców zostało skazanych na śmierć, a ich majątki skonfiskowano.

? Powiedz, jakie było ukształtowanie terenu, na którym stoczono bitwę. Na podstawie ilustracji i relacji Maksymiliana I (patrz: tekst źródłowy na s. 121) wyjaśnij, w jaki sposób jedna z walczących stron starała się je wykorzystać. Czy przyniosło to oczekiwany przez nią skutek?

Sytuację z dnia na dzień zaostrzały utrzymująca się nienawiść na tle religijnym między katolikami i protestantami w Rzeszy (mimo pokoju augsburskiego zawartego w 1555 r.) oraz obawy książąt przed wzmocnieniem władzy cesarza i prowadzoną przez niego polityką zwalczania wpływów protestantyzmu. Inni władcy europejscy obawiali się dominacji Habsburgów na kontynencie.

Spiętrzenie konfliktów religijnych i politycznych w Europie doprowadziło w końcu do wybuchu wojny, w której wzięły udział niemal wszystkie najważniejsze państwa Europy. W pierwszym etapie wojna domowa ogarnęła tereny Rzeszy. W drugim protestanckie państwa – najpierw Dania, a potem Szwecja – zorganizowały antyhabsburski obóz, który włączył się do walk. Ostatecznie do zmagań po stronie protestantów przystąpiła też Francja, rządzona wprawdzie przez katolika, ale zagrożona przez Habsburgów, których posiadłości otaczały jej granice.

Pokój westfalski i skutki wojny

Zwycięstwa wojsk francuskich i szwedzkich nad wojskami cesarskimi zmusiły obóz katolicki do rokowań. Po sześciu latach negocjacji wojnę zakończyło **w 1648 r.** podpisanie **pokoju zwanego westfalskim** (od Westfalii, gdzie toczyły się rokowania). Ograniczył on potęgę Habsburgów w Europie, a dał korzyści przeciwnikom cesarza. Jego kosztem **Francja** otrzymała Alzację oraz kilka miast w cesarstwie. **Szwecja** umocniła się na południowych wybrzeżach Bałtyku, zająwszy część Pomorza Zachodniego ze Szczecinem. Traktat uniemożliwił również wzmocnienie władzy cesarskiej w **Rzeszy** i na długie lata ugruntował niezależność książąt niemieckich. Mogli oni samodzielnie zawierać sojusze między sobą lub z władcami innych krajów, o ile nie były wymierzone przeciwko cesarzowi i Rzeszy. Odstąpiono również od zawartej w pokoju augsburskim zasady, w myśl której rządzący decydowali o wyznaniu poddanych. Swobodę wyznania zagwarantowano jednak tylko katolikom, luteranom i kalwinistom. Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego potwierdziło niepodległość i suwerenność Związku Szwajcarskiego.

Działania wojenne, prowadzone przez obie strony z ogromnym okrucieństwem, przyniosły **zniszczenie dużych połaci kontynentu** (zwłaszcza obszarów Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego) i **straty demograficzne** sięgające w niektórych rejonach Rzeszy

Europa po pokoju westfalskim.

? Wskaż tereny, które w wyniku wojny trzydziestoletniej utraciła Rzesza, i powiedz, czy te zmiany mogły mieć znaczenie dla Rzeczypospolitej.

? Wskaż terytoria znajdujące się pod panowaniem Habsburgów hiszpańskich i austriackich w XVII w.

? Przyjrzyj się mapie i powiedz, dlaczego Ludwik XIV uważał imperium osmańskie, Szwecję i Rzeczpospolitą za cennych sojuszników.

nawet 50 % ludności. Wynikało to z nienawiści na tle wyznaniowym walczących stron, ale także z charakteru zmagających się armii. W XVII w. ich podstawową siłę stanowiły wojska zaciężne. Przedłużające się działania wojenne wyczerpywały możliwości finansowe państwa i powodowały często zaległości w wypłacie żołdu, co skłaniało nieopłacane oddziały do rabunków i nakładania **kontrybucji** na okoliczną ludność.

! **Kontrybucja** (łac. *contributio* – zbieranie, składanie) – danina pobierana w czasie wojny od ludności okupowanego terytorium. Także odszkodowanie płacone przez państwo, które przegrało wojnę.

Ambicje Króla Słońce

Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej w polityce europejskiej dominującą rolę odgrywała **Francja**. Ludwik XIV uważał, że najważniejszym zadaniem francuskiej polityki zagranicznej jest osłabienie pozycji państw rządzonych przez Habsburgów. Dzięki skutecznym działaniom dyplomatycznym oraz pomyślnym wynikom wojen

BIOGRAM

GUSTAW II ADOLF
(1594–1632)

Lew Północy – taki przydomek nosił król Szwecji, pochodzący z dynastii Wazów. Panował od 1611 r. i był jednym z najwybitniejszych władców i wodzów swojej epoki. Wśród spraw państwowych najwięcej uwagi poświęcił reformie armii. Dzięki odpowiedniemu systemowi szkolenia i finansowania licząca ok. 2,5 mln ludzi Szwecja była w stanie wystawić 40-tysięczne wojsko. Stosowana przez króla taktyka polegająca na łączeniu szybkości działania kawalerii z siłą ognia piechoty i artylerii zapewniła mu wiele zwycięstw w toczonych przez niego wojnach, m.in. z Moskwą i Rzecząpospolitą (patrz: temat 17). W 1630 r. Gustaw Adolf włączył się do wojny trzydziestoletniej po stronie książąt protestanckich z nadzieją na zdobycie terytoriów na południowym wybrzeżu Bałtyku. Odniósł wówczas szereg sukcesów. W 1632 r. poległ w zwycięskiej dla Szwedów bitwie pod Lützen (czytaj: licen) w Niemczech.

Gustaw II Adolf podczas bitwy pod Breitenfeld w 1631 r., obraz z epoki.

? Powiedz, jakie cechy i umiejętności króla zostały podkreślone na obrazie.

prowadzonych w 2. połowie XVII w. Francja zyskała ważne tereny na pograniczu z Hiszpanią (w Pirenejach) i w hiszpańskich Niderlandach. Sukcesem Króla Słońce było małżeństwo z córką króla Hiszpanii – w momencie wygaśnięcia hiszpańskiej linii Habsburgów stwarzało mu ono możliwość sukcesji tronu hiszpańskiego.

Ludwik XIV chciał też zdobyć wpływ na państwa Rzeszy i sięgnąć po koronę cesarską. W celu osłabienia Habsburgów dyplomacja francuska wspierała wrogów Hiszpanii i cesarza. Istotną rolę w jej działaniach odgrywały przyjazne stosunki z **Turcją**, zagrażającą posiadłościom cesarza w Europie Południowo-Wschodniej: w Siedmiogrodzie i na Węgrzech. Dążenie do stworzenia przeciwwagi dla Habsburgów skłoniło również Francję do zabiegania o przychylność **Szwecji** i **Rzeczypospolitej**.

Rywalizujący z Francją Habsburgowie mogli liczyć na poparcie Holandii i Anglii. Wprawdzie oba państwa konkurowały ze sobą w handlu europejskim i zamorskim, jednak czuły się zagrożone przez rosnące wpływy Ludwika XIV.

WARTO WIEDZIEĆ

Twierdze i bastiony

W wojnach toczonych w XVII w. ważną rolę odgrywały twierdze, które blokowały nieprzyjacielowi drogę w głąb kraju. Gromadzono w nich zapasy żywności i amunicji dla własnej armii. Potrzeba posiadania silnych twierdz sprzyjała szybkiemu rozwojowi sztuki budowania fortyfikacji. Coraz grubsze mury nie stanowiły już wystarczającej ochrony przed szturmem wspieranym przez ciężkie działa. Inżynierowie i architekci starali się zatem poprowadzić linię umocnień w taki sposób, by ogień umieszczonej na nich artylerii w jak największym stopniu pokrywał przedpole i utrudniał nieprzyjacielowi atak. Główny element fortyfikacji stanowiły bastiony – wielokątne budowle wysunięte przed mury. Na znajdujących się w nich platformach ustawiano działa. Poszczególne bastiony były połączone odcinkami umocnień zwanymi kurtynami, które w większości twierdz układały się w kilka linii obwarowań. Rozbudowie fortyfikacji towarzyszył rozwój sztuki oblężniczej. W armiach europejskich coraz większą rolę odgrywały wojska inżynieryjne, do których zadań należały m.in. budowa okopów i podejść prowadzących do twierdzy oraz zakładanie min.

PODSUMOWANIE

- Największą wojną w Europie w XVII w. była wojna trzydziestoletnia, która toczyła się w latach 1618–1648 i stanowiła ostatni etap wojen religijnych epoki nowożytnej. Wzięły w niej udział niemal wszystkie najważniejsze państwa Europy.
- Cesarz, katoliccy książęta Rzeszy oraz Hiszpania walczyli w niej przeciw książętom protestanckim Rzeszy, Szwecji, Francji i Holandii.
- Działania wojny trzydziestoletniej spowodowały zniszczenie dużych obszarów Europy.
- Zmagania wojenne zakończył pokój westfalski, który ograniczył potęgę Habsburgów w Europie.
- W 2. połowie XVII w. wpływ na układ sił na Starym Kontynencie wywierała Francja Ludwika XIV, która rywalizowała z Habsburgami.

POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny wojny trzydziestoletniej. Jakie obozy w niej walczyły?
2. Omów skutki wojny trzydziestoletniej dla Rzeszy i Europy.
3. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Ludwika XIV.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List Maksymiliana I, władcy Bawarii i przywódcy książąt katolickich w Rzeszy, do papieża Pawła V po bitwie pod Białą Górą (fragmenty)

Najświętszy Ojcze w Chrystusie i Najłaskawszy Panie!

[…] Okazał Bóg w końcu swą łaskę Matce św., Kościołowi, i pogromił Jego nieprzyjaciół, złamawszy ich świetnym zwycięstwem, które słusznie przypisuje się zasłudze Boga. Zaiste, ja przyszedłem i widziałem, i uczestniczyłem w bitwie, lecz zwyciężył Bóg […].

Nieprzyjaciel był liczny, nie brakło mu żołnierzy weteranów, a samo położenie dodawało mu otuchy, gdyż ustawił się przeciwko nam na górze, przyległej do miasta Pragi. […] Mimo to, w końcu uznając, że należy przede wszystkim ufność położyć w Bogu i uważając za najlepsze szukać oparcia w mocy Bożej, uderzyliśmy z niedogodnego, niżej położonego miejsca na nieprzyjaciela. Nasze wojsko zrazu jakby chwiać się poczęło, lecz odzyskawszy rychło ducha, z taką szybkością poszło na wroga, że wnet opanowało wielkie działa spiżowe […], a rozproszeni zbiegowie, rażeni i rąbani nieprzyjaciele, poszli na zupełną zagładę […]. Oprócz tych mnogich nieprzyjaciół, którzy zostali w pień wycięci, dostało się kilkuset z nich do niewoli […]. A bitwa ta, jako się rzekło, wypadła w oktawę Wszystkich Świętych, którzy tak dotkliwie wywarli zemstę na swych wrogach.

A. Czy relacja Maksymiliana I mogła być wykorzystywana w walce kontrreformacji z protestantami? Odpowiedź uzasadnij.
B. Powiedz, co – zdaniem przywódcy katolików w Rzeszy – zadecydowało o zwycięstwie nad protestantami.
C. Wyjaśnij, dlaczego władca Bawarii określił czeskich powstańców jako wrogów wszystkich świętych.

NASTĘPSTWA

ograniczenie praw protestantów w Królestwie Czech → defenestracja praska → 1618–1648 działania wojenne / spiętrzenie konfliktów politycznych i religijnych w Europie → pokój westfalski → ograniczenie potęgi Habsburgów w Europie

16 Kultura europejska w XVII w.

- Barok w krajach katolickich i protestanckich
- Teatr i muzyka doby baroku
- Rozwój nauki: empiryzm i racjonalizm

„Przez oczy do duszy"

Rozłam chrześcijaństwa i sobór trydencki wywarły znaczny wpływ na kulturę europejską. W krajach katolickich zreformowany Kościół stał się największym mecenasem sztuki. Dzieła malarskie, rzeźba i architektura miały pokazać jego wielkość i siłę oraz wzmocnić oddziaływanie na wiernych.

Na przełomie XVI i XVII stulecia miejsce dominującego wcześniej renesansu zajął styl zwany **barokiem** (od portugalskiego słowa *barroco*, oznaczającego perłę o dziwnych kształtach). Cechowały go bogata, czasem wręcz przesadna ornamentyka, bogactwo form i barw oraz troska o efektowne, dynamiczne przedstawianie podjętych tematów. W myśl zasady: „przez oczy do duszy" barokowe kościoły katolickie (w przeciwieństwie do surowych, pozbawionych dekoracji zborów protestanckich) wypełniały przyciągające wzrok i pobudzające wyobraźnię obrazy, freski i rzeźby. Styl ten dominował w kulturze europejskiej do połowy XVIII w.

Architektura

Cechami charakterystycznymi świątyń budowanych w stylu barokowym były **bogato zdobione fasady**, dzielone **kolumnami** lub naśladującymi je płaskimi elementami dekoracyjnymi zwanymi **pilastrami**. Fasady wieńczyły wzorowane na budowlach starożytnej Grecji **frontony**, czyli trójkątne szczyty. Typowym rozwiązaniem były również **nisze**, w których umieszczano rzeźby świętych. W architekturze baroku widoczna jest tendencja do łączenia przeciwieństw, np. linii prostych z łukami i falami. W budownictwie sakralnym krajów katolickich szczególnie rozpowszechnił się styl po raz pierwszy zastosowany w jezuickim kościele Najświętszego Imienia Jezus w Rzymie (**Il Gesù**, czytaj: il dżezu).

Barok w architekturze świeckiej to przede wszystkim rezydencje władców i arystokracji. Wzorem dla wielu projektantów stał się pałac Ludwika XIV w **Wersalu** (patrz: temat 13). Podobne rozwiązania – kształt budowli, jej rozplanowanie i otoczenie – rozpowszechniły się niemal w całej Europie. Wszystkie precyzyjnie zaplanowane elementy posiadłości miały służyć celom reprezentacyjnym, a sam pałac miał świadczyć o potędze i świetności władcy. Przed głównym wejściem znajdował się dziedziniec otoczony murem lub parkanem. Po drugiej stronie rezydencji rozciągał się **ogród**, w którym starannie przystrzyżonym drzewom i krzewom nadawano geometryczne formy. Równie dokładnie projektowano linie alej i trawników. W Europie taki typ ogrodu określano mianem **francuskiego**.

Wnętrze kościoła Il Gesù. W kościołach wypełnionych bogatymi zdobieniami uwagę przyciągały malowidła ścienne, często wywołujące złudzenie optyczne, polegające np. na poszerzeniu lub podwyższeniu wnętrza.

Kościół Il Gesù w Rzymie stał się wzorem dla wielu świątyń jezuickich. Jego fasada została podzielona na dwie kondygnacje oddzielone gzymsami. Każdą z nich zdobią rytmicznie rozmieszczone pary pilastrów oraz nisze. Płynne przejście od węższej górnej części do szerszej dolnej podkreślają woluty – elementy w formie zwoju.

? Wskaż i nazwij wszystkie elementy dekoracyjne, które dostrzegasz na zdjęciu.

? Czy fasada sprawia wrażenie ładu i harmonii, czy raczej niepokoju? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Rzeźba i malarstwo

Twórczość barokowych **rzeźbiarzy** cechowała – podobnie jak w renesansie – doskonała znajomość anatomii człowieka. Różnił ich jednak sposób przedstawiania podjętych tematów. Rzeźbili postacie pełne dynamiki, która miała wyrażać gwałtowne lub intensywne uczucia, np. nienawiść, ból, zachwyt. Charakterystyczne dla rzeźb barokowych są przesadne, teatralne gesty i wyrazista mimika ukazywanych osób.

Barok to też okres wspaniałego rozwoju **malarstwa**. Artyści umiejętnie operowali światłem i cieniem oraz perspektywą. Przedstawiane przez nich sceny były dynamiczne, pełne ruchu i często wywoływały uczucie niepokoju, spotęgowane dodatkowo przez kontrast między obszarami rozjaśnionymi i zaciemnionymi.

W dziełach twórców działających w krajach katolickich ważny temat stanowiły wątki religijne. Chętnie sięgano również po opowieści mitologiczne i wydarzenia historyczne.

Sztuka protestanckiej Północy

Odrębny nurt sztuki barokowej rozwijał się w krajach protestanckich, zwłaszcza w Republice Zjednoczonych Prowincji Niderlandów (Holandii), północnych Niemczech oraz krajach skandynawskich. W roli mecenasa występowało tam bogate mieszczaństwo, zamieszkujące przede wszystkim duże ośrodki handlowe (m.in. Amsterdam, Hagę, Utrecht, Lejdę). Niechętnie finansowało ono budowę monumentalnych i nadmiernie zdobionych gmachów. Wspierało za to wznoszenie kamienic, kantorów kupieckich, ratuszy czy giełd, które miały być ozdobne i funkcjonalne.

W Holandii szczególnie rozwinęło się malarstwo. Protestantyzm ograniczył podejmowanie tematyki religijnej (nie malowano postaci świętych), dlatego malarze holenderscy chętnie tworzyli portrety, sceny rodzajowe, pejzaże i martwą naturę. Zwracali uwagę na realizm w przedstawianiu postaci. Do najwybitniejszych artystów holenderskich z tego kręgu zaliczano **Rembrandta i Jana Vermeera**.

Literatura, teatr i muzyka

W literaturze barokowej można wyodrębnić wiele cech wspólnych. Należą do nich zamiłowanie do kwiecistego, dwornego i ozdobnego stylu, wymyślna składnia oraz stosowanie niecodziennych metafor czy rozbudowanych porównań. Ważną rolę, zwłaszcza w poezji, odgrywał koncept – oryginalny pomysł, ciekawy sposób ujęcia tematu. Utwory komponowano często na zasadzie przeciwstawienia sobie dwóch pojęć. W XVII w. rozwinęły się również publicystyka i pisarstwo polityczne.

W epoce baroku rozkwit przeżywał teatr. W specjalnie przeznaczonych na ten cel budynkach wystawiano sztuki zarówno pisarzy renesansu, np. Williama Szekspira (1564–1616), jak i ówczesnego dramatopisarza **Moliera** (1622–1673), który krytycznie przedstawiał swoich współczesnych, ośmieszając ich wady i błędy. W XVII w. narodziła się we Włoszech **opera**. Popularność zyskały **oratoria**. Jednym z najwybitniejszych ich twórców był **Georg Friedrich Händel** (1685–1759, czytaj: hendel). Gatunkowo zbliżone do oratoriów były **pasje** – nawiązujące do Ewangelii monumentalne kompozycje poświęcone męce Chrystusa. Wśród nich za arcydzieła uchodzą utwory jednego z najwybitniejszych kompozytorów w historii muzyki – **Jana Sebastiana Bacha** (1685–1750).

Rozwój nauki

Druga połowa XVII w. przyniosła ogromne **ożywienie w nauce**. Postęp w tej dziedzinie dokonał się dzięki udoskonaleniu przyrządów do badań (m.in. mikroskopu i teleskopu). Powstawało coraz więcej towarzystw naukowych, których działalność wpływała na rozwój różnych dyscyplin wiedzy. Próby stworzenia niezawodnych zasad w tym obszarze doprowadziły do wypracowania dwóch metod poznawania rzeczywistości. Zwolennicy **racjonalizmu** (łac. *ratio* – rozum) uważali, że prawdziwą wiedzę człowiek może osiągnąć za pomocą samego rozumu, bez konieczności odwoływania się do doświadczeń. Twórcą tej koncepcji był francuski matematyk i filozof **Kartezjusz**. Druga metoda, zwana **empiryzmem** (gr. *empeiria* – doświadczenie), opierała się na twierdzeniu, że prawdziwa wiedza pochodzi wyłącznie z wcześniejszych obserwacji i doświadczeń. Dopiero dostarczane przez nie informacje dają podstawę do wniosków i uogólnień. Czołowym przedstawicielem tego kierunku był angielski fizyk, astronom i matematyk **Isaac Newton** (czytaj: izaak niuton).

Opera – gatunek sztuki scenicznej łączący muzykę, śpiew, taniec i grę aktorską. Dzieło operowe ma fabułę opowiadaną przez libretto (wł. książeczka), recytowane lub śpiewane przez solistów i chór. Składa się z partii orkiestrowych, solowych i chóralnych.

Oratorium – utwór o tematyce biblijnej lub mitologicznej wykonywany przez solistów, chór i orkiestrę, łączący partie muzyczne i recytowane.

Powołanie św. Mateusza, **obraz Michelangela Caravaggio (czytaj: karawadżjo, 1571–1610).** Włoski artysta uznawany jest za prekursora malarstwa barokowego. Malarze tworzący w XVII w. wykorzystywali wiele zastosowanych przez niego rozwiązań, m.in. charakterystyczny światłocień. Mężczyźni siedzący przy stole to celnicy zajęci liczeniem pieniędzy. Po prawej stronie artysta umieścił św. Piotra i Jezusa, który wskazuje ręką Mateusza.

? Opisz gesty i mimikę postaci przedstawionych na obrazie.

List miłosny, **obraz niderlandzkiego malarza Jana Vermeera (1632–1675).** Artysta namalował scenę, w której służąca przekazuje swojej pani list miłosny.

? Na jakim pomyśle opiera się kompozycja obrazu? Jakie wrażenie wywołuje u widza? Sprawdź w dostępnych ci źródłach, co symbolizuje obraz o tematyce marynistycznej wiszący na ścianie komnaty.

Lekcja anatomii doktora Tulpa, **obraz Rembrandta (1606–1669).** Holenderski malarz w realistyczny sposób przedstawił publiczną sekcję zwłok. Doktor Tulp chirurgicznymi szczypcami rozchyla mięśnie rozciętej ręki i objaśnia jej budowę. Widzowie słuchają i obserwują go w napięciu. Niektórzy jednak kierują wzrok w naszą stronę, jakby zauważyli kogoś stojącego obok.

? Przyjrzyj się grze światła i cienia zastosowanej przez artystę. Który fragment obrazu został najlepiej oświetlony, a który – najsłabiej? Jak myślisz, czemu miało to służyć?

? Wyjaśnij, dlaczego mówi się o realizmie ówczesnego malarstwa holenderskiego.

BIOGRAMY

Isaac Newton, portret z epoki.

ISAAC NEWTON
(1643–1727)

Był angielskim fizykiem, astronomem i matematykiem. Sformułował słynne trzy zasady dynamiki i prawo powszechnego ciążenia. Zajmował się badaniami ruchu ciał niebieskich, a także optyką. Należał do zwolenników metody badań polegającej na krytycznej analizie wniosków płynących z doświadczeń. Był prezesem Towarzystwa Królewskiego w Londynie i członkiem francuskiej Akademii Nauk.

Blaise Pascal, portret z epoki.

BLAISE PASCAL
(czytaj: blez paskal, 1623–1662)

Już jako nastolatek zadziwiał otoczenie zdolnościami w dziedzinie matematyki. W wieku szesnastu lat sformułował twierdzenie w zakresie geometrii, do dziś nazywane twierdzeniem Pascala. Skonstruował również maszynę liczącą. Zajmował się także fizyką. Jest autorem prawa dotyczącego mechaniki płynów (prawo Pascala). W ostatnich latach życia poświęcił się teologii. Związane z tym *Myśli*, wydane po śmierci uczonego, uznawane są za arcydzieło francuskiej prozy.

Kartezjusz, portret z epoki.

RENÉ DESCARTES – KARTEZJUSZ
(czytaj: rene dekart, 1596–1650)

Francuski matematyk, fizyk i filozof. Podjął próbę stworzenia niezawodnej metody badań możliwej do zastosowania w każdej gałęzi nauki. Uważał, że należy ją oprzeć na wzorach rozumowania stosowanego w matematyce, którą uważał za królową nauk. Całkowicie odrzucał poznanie świata za pośrednictwem zmysłów: wzroku, słuchu, dotyku, węchu i smaku. Twierdził, że są zawodne i nie dostarczają pewnych danych. Słynne zdanie: „myślę, więc jestem" (łac. *cogito, ergo sum*) stanowiło podstawę systemu filozoficznego Kartezjusza. Sądził, że jedyne, co jest pewne, to fakt, że człowiek myśli, a miarą poznania jest rozum. Napisał *Rozprawę o metodzie* – dzieło, które stało się podstawą nowożytnego racjonalizmu.

WARTO WIEDZIEĆ

Händel i Bach – najwybitniejsi kompozytorzy baroku

Obaj pochodzili z Saksonii. Händel starał się zdobyć sławę (i pieniądze), podróżując po Europie. Osiadł na stałe w Londynie, gdzie zyskał ogromne uznanie na dworze królewskim. W Anglii do dziś uważany jest za narodowego twórcę. Bach nigdy nie opuścił granic Rzeszy. Był kompozytorem cenionym, choć nie tak modnym jak Händel. Pełnił funkcję kantora (kierownika muzycznego) w protestanckim kościele św. Tomasza w Lipsku. Było to stanowisko zaszczytne, ale nie przynosiło wielkich dochodów. Bach był protestantem, skomponował jednak wspaniałą katolicką mszę dla swego władcy – elektora saskiego, który jako August III (patrz: temat 30) zasiadł na tronie polskim. Dzieło to przyniosło mu tytuł nadwornego kompozytora króla polskiego.

Bach zasłynął też jako twórca kantat – kompozycji wokalnych o tematyce nie tylko religijnej, lecz także świeckiej. Jedna z nich poświęcona była zamiłowaniu do picia kawy. Obyczaj ten zyskał popularność w Europie w 2. połowie XVII w.

PODSUMOWANIE

- Od przełomu XVI i XVII w. do połowy XVIII stulecia w kulturze europejskiej dominował styl zwany barokiem. Cechowały go bogata, czasem wręcz przesadna ornamentyka, bogactwo form i troska o efektowne, dynamiczne przedstawianie podjętych tematów.
- Dzieła artystów miały umacniać katolików w wierze i wspomagać Kościół w walce z protestantyzmem.
- Odrębny nurt sztuki barokowej rozwijał się w krajach protestanckich, zwłaszcza w Holandii. W roli mecenasa występowało tam bogate mieszczaństwo.
- W XVII w. rozkwit przeżywały literatura, teatr i opera.
- Dokonał się też dalszy rozwój nauki. Kartezjusz sprecyzował podstawy racjonalizmu, a Newton – empiryzmu.

POLECENIA

1. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała sztuka w planach kontrreformacji. Jak wpłynęło to na cechy dzieł artystów okresu baroku? Podaj przykłady.
2. Wskaż różnice w rozwoju sztuki barokowej w krajach katolickich i protestanckich. Wytłumacz, z czego wynikały.
3. W XVII w. powstała opera. Powiedz, jakie przedstawienie operowe widziałaś / widziałeś w teatrze lub telewizji. Czy taka forma artystyczna jest dla ciebie atrakcyjna? Uzasadnij swoją odpowiedź.
4. Omów, czym zasłużyli się Kartezjusz i Newton. Jakie podstawy rozumowania sformułowali?
5. Wyrazem uznania dla osiągnięć wielkich uczonych jest zwyczaj nadawania nazw pochodzących od ich nazwisk jednostkom miar, programom czy językom programowania. Sprawdź w dostępnych ci źródłach, w jaki sposób upamiętniono zasługi Isaaca Newtona i Blaise'a Pascala.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Opis *Ekstazy św. Teresy* Berniniego autorstwa polskiego historyka sztuki Jana Białostockiego (1921–1988) – fragmenty

Oglądamy istny teatr; przy czym widzimy zarówno scenę, jak i widownię. Wspaniała, wykładana marmurami ściana ołtarzowa wygina się ku nam i pośrodku zapada głęboko, tworząc ciemną niszę, na której tle rozgrywa się niecodzienna scena: święta popada w ekstazę religijną, jej oczy nie widzą świata rzeczywistego, lecz wizję niebiańską. Treść tej wizji jest nam jednak pokazana: anioł o młodzieńczej, prawie kobiecej urodzie, o lekkim uśmiechu na wdzięcznej twarzyczce, wznosi prawą ręką złotą strzałę – strzałę miłości bożej – i kieruje ją ku sercu omdlewającej. Usta Teresy są rozwarte bezwładnie, oczy jakby niewidome ukrywają się częściowo pod powiekami, jej ciało pozbawione jest władzy. Ekstaza świętej pokazana jest środkami konkretnymi, realnymi, przedstawiona jest jako stan patologiczny, jako omdlenie. Zarazem przeżycia nacechowane są silnym udziałem elementu zmysłowego. Suknia jej rozwiewa się w fałdach tak delikatnych, iż trudno, doprawdy, uwierzyć, iż wykute są z twardego marmuru. Całość sceny oświetlona jest [...] światłem, padającym z ukrytego pod belkowaniem ołtarza okienka, którego widz nie może spostrzec. Wnikliwość obserwacji i przemyślane użycie środków tworzących iluzję połączone są dla stworzenia potężnego efektu i wywołania wrażenia porywającego duszę widza podatnego na religijne wzruszenie.

A. Porównaj opis *Ekstazy św. Teresy* autorstwa Jana Białostockiego z ilustracją na s. 103 przedstawiającą tę rzeźbę. Czy twoim zdaniem analiza historyka sztuki jest trafna i Bernini właśnie tak chciał ukazać tę scenę?

B. Wymień środki artystyczne zastosowane przez Berniniego.

EUROPA W XVII WIEKU

WZMACNIANIE WŁADZY KRÓLA W PAŃSTWIE

W XVII w. w wielu monarchiach europejskich trwał rozpoczęty już wcześniej proces wzmacniania pozycji władcy w państwie. Służyły temu rozbudowa podporządkowanych królowi armii i administracji oraz ograniczenie potęgi wielkich rodów. Efektem tych działań było ukształtowanie się w pełni **absolutyzmu**, czyli rządów monarchy nieograniczanych przez inne siły polityczne. Wzorem dla władców europejskich stał się ustrój Francji za panowania Ludwika XIV.

ABSOLUTYZM WE FRANCJI

Ustrój zwany **absolutyzmem** ukształtował się we Francji za panowania Ludwika XIII i Ludwika XIV. Do wzmocnienia władzy królewskiej przyczynił się **kardynał Richelieu** – od lat 20. XVII w. pierwszy minister w radzie królewskiej **Ludwika XIII**. Kardynał sterował francuską polityką, a w swoim postępowaniu kierował się **racją stanu**, co oznaczało, że interes państwa i króla był dla niego najważniejszy. Richelieu zwalczał opozycję tworzoną przez arystokratów, doprowadził też do pokonania hugenotów, sprzeciwiających się poszerzeniu władzy królewskiej. Pozbawił ich prawa posiadania twierdz, które zdobyły wojska królewskie, ale pozostawił prawo swobodnego wyznawania religii. Dopiero w 1685 r. Ludwik XIV zniósł edykt nantejski i zabronił wyznawania we Francji kalwinizmu.

Kiedy małoletni Ludwik XIV objął tron, pierwszym ministrem został **kardynał Jules Mazarin**, który kontynuował politykę swego poprzednika. Wraz ze śmiercią Mazarina w 1661 r. skończyły się we Francji lata rządów pierwszych ministrów. **Ludwik XIV**, zwany **Królem Słońce**, zaczął wówczas samodzielne rządy i nie dzielił się władzą z nikim. Sam decydował o najważniejszych sprawach w państwie i był najwyższym prawodawcą, podlegały mu sądy, wojsko, ministerstwa. Ważne urzędy powierzał wykształconym mieszczanom, którzy byli mu w pełni oddani. Dzięki merkantylistycznej polityce ministra finansów oraz rozbudowanemu systemowi podatków król dysponował sporymi sumami na rozbudowę armii, utrzymanie urzędników i dworu.

DWÓR W WERSALU

Król Ludwik XIV wraz z dworem wyprowadził się z Paryża do Wersalu, gdzie wzniesiono okazałą rezydencję. Na jego dworze przebywał każdy, kto chciał pozostawać blisko władcy i cieszył się jego łaską. Życie tam było jednak regulowane ścisłymi przepisami etykiety. Monarcha był mecenasem artystów i uczonych. Kultura francuska zdominowała dwory europejskie, a wielu władców absolutnych wzorowało się na sztuce i ceremoniale Wersalu.

WOJNA DOMOWA W ANGLII I USTANOWIENIE REPUBLIKI

Na początku XVII w. w Anglii narastał konflikt między parlamentem a monarchami z dynastii Stuartów, którzy dążyli do wprowadzenia władzy absolutnej. Karol I nakładał podatki bez zwoływania parlamentu. Spowodowało to spór o charakterze politycznym i wyznaniowym, bowiem wielu przeciwników Karola I wywodziło się z kręgu purytanów

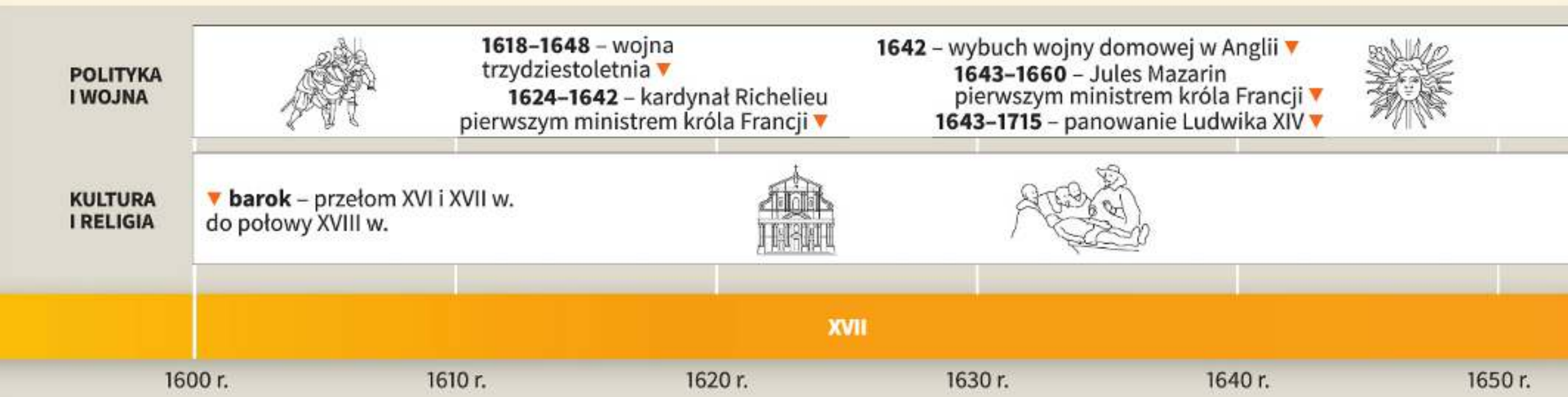

– angielskich zwolenników Kalwina. W 1640 r. w Anglii zaczął się społeczno-polityczny konflikt, który w **1642 r.** przerodził się w wojnę domową pomiędzy obozem króla a przeciwnikami władcy (popierającymi parlament). W wojnie tej wojska parlamentu pokonały armię monarchy. Karol I stanął przed sądem, który skazał go na śmierć. W **1649 r.** król został ścięty. W Anglii ogłoszono upadek monarchii i ustanowiono republikę. Na czele państwa (od 1653 r.) stanął **Oliver Cromwell**, jeden z przywódców armii parlamentu. Powierzono mu godność **lorda protektora Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii**. Dysponował władzą niemal dyktatorską.

MONARCHIA PARLAMENTARNA W ANGLII

Po śmierci Cromwella parlament, pragnący odzyskać swe znaczenie polityczne, podjął decyzję o restauracji (powrocie) monarchii i powołał na tron syna ściętego króla – **Karola II**. Kolejne spory w sprawach politycznych i wyznaniowych między władcą a parlamentem doprowadziły w **1688 r.** do ponownej detronizacji. Na miejsce obalonego monarchy parlament powołał **Wilhelma** z panującej w Holandii **dynastii orańskiej**. Wstępując na tron w 1689 r., zaprzysiągł on deklarację określającą zakres władzy króla i parlamentu. Wydarzenia z lat 1688–1689 nazwano **chwalebną (sławetną) rewolucją**.

W Anglii utrwalił się ustrój zwany **monarchią parlamentarną**. Zgodnie z zasadą: „król panuje, ale nie rządzi", stanowienie praw należało do parlamentu. Monarcha mianował ministrów spośród przedstawicieli stronnictwa, które zdobyło większość w wyborach do Izby Gmin. Nie mógł wydawać praw, powoływać armii ani nakładać nowych podatków bez zgody parlamentu. Prawo wyborcze mieli jedynie posiadacze ziemscy, którzy płacili podatki określonej wysokości.

WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

W 1. połowie XVII w. przez Europę przetoczyła się największa wojna tego stulecia – **wojna trzydziestoletnia (trwała w latach 1618–1648)**. Wzięły w niej udział niemal wszystkie najważniejsze państwa Europy. Na czele obozu katolickiego stanęli cesarz i katoliccy książęta Rzeszy oraz Hiszpania. Walczyli przeciw książętom protestanckim Rzeszy i protestanckim państwom: Szwecji i Holandii, a także katolickiej Francji, która wsparła ich ze względów politycznych.

Wojnę zakończył **pokój westfalski**, który wzmocnił państwa obozu protestanckiego, a także katolicką Francję. Ograniczył potęgę Habsburgów w Europie. Kraje Rzeszy uzyskały suwerenność (nie mogły jednak zawierać sojuszy wymierzonych przeciw Rzeszy i cesarzowi), Święte Cesarstwo Rzymskie potwierdziło niepodległość Szwajcarii.

W 2. połowie XVII w. ogromny wpływ na układ sił w Europie wywierała Francja Ludwika XIV, rywalizująca skutecznie z Habsburgami.

SZTUKA BAROKOWA

Na przełomie XVI i XVII w. w kulturze europejskiej pojawił się styl zwany barokiem. Typowe dla niego budowle i dzieła sztuki charakteryzowały się bogatą ornamentyką, różnorodnością form i dynamizmem w przedstawieniu podjętych tematów. Barok dominował w kulturze europejskiej do połowy XVIII w. Znaczna część jego twórców działała pod wyraźnym wpływem kontrreformacji. Sztuka miała wspomagać Kościół – hojnego mecenasa – w walce z protestantyzmem, głosić jego wielkość i wzmacniać religijne uczucia wiernych. Celom tym zostały podporządkowane środki artystyczne i treści dzieł sztuki.

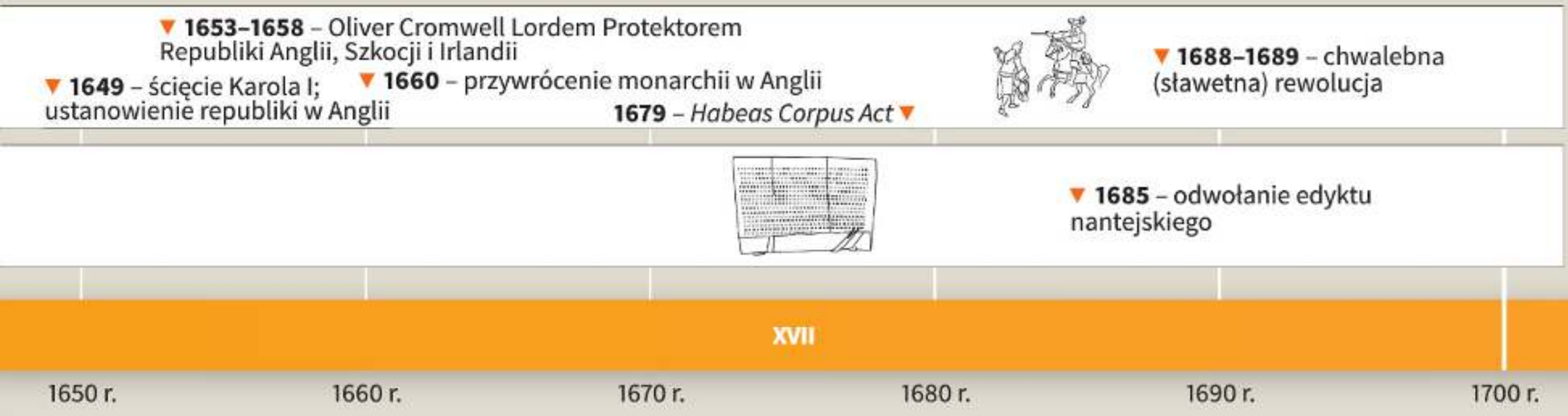

Kolumnada wokół placu przed bazyliką św. Piotra w Rzymie zaprojektowana przez Giovanniego Lorenza Berniniego (1598–1680). Hojnymi mecenasami sztuki byli papieże. Sfinansowali oni m.in. wykonanie kolumnady dookoła placu.

Inaczej rozwijała się w tym czasie sztuka w krajach protestanckich, zwłaszcza w Holandii. Mecenasami byli przedstawiciele bogatego mieszczaństwa dużych ośrodków handlowych. Barok niderlandzki unikał monumentalizmu i nadmiernego zdobnictwa. W malarstwie ograniczono tematykę religijną (nie malowano postaci świętych) na rzecz portretów, scen rodzajowych, martwej natury przedstawianych w sposób realistyczny.

TEATR, MUZYKA I NAUKA

W czasach baroku rozkwit przeżywał teatr, rozwijała się literatura i powstawało wiele nowych dzieł muzycznych. W XVII w. narodziła się opera. Dokonywał się także dalszy rozwój nauki. Największe zasługi na tym polu położyli **Kartezjusz** i **Newton**. Dążenie do stworzenia niezawodnych zasad prowadzenia badań naukowych doprowadziło do sprecyzowania dwóch doktryn filozoficznych: **racjonalizmu**, uznającego, że prawdziwą wiedzę osiągnąć można za pomocą samego rozumu, oraz **empiryzmu**, twierdzącego, że wiedza pochodzi wyłącznie z wcześniejszych obserwacji i doświadczeń.

WARTO PRZECZYTAĆ

- Ch. Hill, *Oliver Cromwell i Rewolucja Angielska*, Warszawa 1988.
- W.S. Magdziarz, *Ludwik XIV*, Wrocław 1991.
- T. Munck, *Europa XVII wieku: 1598–1700. Państwo, konflikty i porządek społeczny*, Warszawa 1998.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

Jeden z gości odwiedzających dwór Ludwika XIV o panujących tam zwyczajach (fragmenty)

Pierwszą rzeczą rzucającą się w oczy jest wprowadzony tam zwyczaj, że osoby, przebywające stale na dworze, udają się każdego ranka, by być obecnymi przy wstawaniu króla z łoża. Niemniej przestrzega się tam różnych stopni, podług których jest się dopuszczonym. Pierwsze miejsce zajmują ci, którzy mają prawo znajdować się przy tzw. małym wstawaniu, na które wolno im wejść: są to pokojowi, jako pierwszy szambelan, pełniący służbę, wielki mistrz garderoby, pierwszy kamerdyner i lektorzy królewscy […]. Przywilej ten, czy też prawo uczestniczenia w „pierwszym wejściu", nadaje tym urzędom wielkie znaczenie […]. Zdarza się nieraz, że w przedpokojach królewskich wyczekują książęta krwi, kardynałowie lub inni magnaci nie posiadający prawa „pierwszego wejścia"; drzwi komnaty, w której król wstaje, w Wersalu zaś całego apartamentu, gdzie się kładzie i ubiera, stoją przed nimi zamknięte […]. W „drugim wejściu" przy tzw. „wielkim wstawaniu" biorą zazwyczaj udział książęta i magnaci pierwszego stopnia […]. Król ubiera się od stóp do głowy w obecności wszystkich: koszulę podaje mu książę krwi […]. Istnieje również uroczystość kładzenia się króla do snu, lecz jest ona mniej uczęszczana aniżeli wstawanie.

A. Opowiedz, jak przebiegał ceremoniał wstawania króla.

B. Wyjaśnij, czemu miała służyć taka ceremonia.

Polityk i dyplomata szwedzki J.A. Salvius, bliski współpracownik Gustawa Adolfa, o złupieniu Magdeburga przez wojska cesarskie w 1631 r. (fragmenty)

Dn. 10 maja Magdeburg został wzięty szturmem przy pierwszym ataku i całe to wielkie miasto leży obecnie w popiołach. […] W fortecy było jednak niewiele więcej ponad 2000 ludzi, gdy wróg przed jej murami liczyć miał 24 000; przeto nie szczędził ludzi, lecz bezustannie dniem i nocą przypuszczał szturm po szturmie. […] Nazajutrz po zajęciu miasta […] Falkenbergowi [dowódcy obrony miasta] ofiarowano kwaterę, on jednak nie chciał przyjąć, podobnie jak żołnierze (gdyż, jak mówiono, głównym warunkiem nieprzyjaciela było, by żołnierze i obywatele uznali papieża i poddali się cesarzowi na łaskę i niełaskę). Tedy Falkenberg pozostał na rynku, tam został do naga rozebrany i ograbiony [zamordowany], po czym martwe jego zwłoki zawleczono do domu, stojącego w płomieniach […]. Najgorzej obszedł się nieprzyjaciel z pastorami; pomordowawszy ich we własnych bibliotekach, spalił ich następnie wraz z książkami; żony i córki, przywiązane do koni, zawleczono do obozu, gdzie je gwałcono i straszliwie okaleczono. Kościół św. Jana był przepełniony kobietami, które, jak mówią, zamknęli z zewnątrz, a przez okno podpalili wnętrze.

C. Wymień strony konfliktu i powiedz, jaki miał on charakter.

D. Powiedz, która ze stron zwyciężyła i jak obeszła się z pokonanymi.

E. Z którą ze stron sympatyzował autor opisu? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Oświadczenie parlamentu angielskiego o podjęciu wojny z Karolem I z 11 lipca 1642 r. (fragmenty)

Gdy w ten sposób J.[ego] K.[rólewska] Mość rozpoczął wojnę, Lordowie i Izba Gmin, zgromadzeni w parlamencie, uważają za obowiązek sumienia powołać siłę zbrojną dla zachowania pokoju tego królestwa, obrony życia i mienia poddanych zgodnie z prawem, oraz bezpieczeństwa parlamentu i wszystkich tych, których używał on dla celów w publicznej służbie […]. Zamiarami jego i poczynaniami kierować będzie zawsze najpoważniejsza troska zapobieżenia wojnie domowej i wynikającym z niej […] opłakanym skutkom, jeżeli tylko można będzie tego uniknąć bez narażania się na niebezpieczeństwo zmiany religii […]. Pozostaje więc tylko, by urodzony w wolności naród angielski rozważył, czy chce przechylić się na stronę króla wraz z jego parlamentem […] czy też króla uwiedzionego przez podszepty jezuitów i kawalerów[1], którzy przygotowują nam wszystkim niewolę i zamęt.

[1] kawalerowie (ang. *cavalier* – rycerz) – nazwa stronników króla wywodzących się z arystokracji.

F. Powiedz, jakie niebezpieczeństwa dla kraju dostrzegł parlament w działaniach króla i jego stronników.
G. Wyjaśnij, w obronie czego występowali parlamentarzyści.

Oblężenie miasta Groenlo w Niderlandach przez wojska hiszpańskie w 1606 r., fragment obrazu Pietera Snayersa

H. Opisz wygląd twierdzy przedstawionej na obrazie. Wskaż linie umocnień.

I. Powiedz, jakie działania musiały podejmować wojska próbujące zdobyć twierdzę. Jakie trudności wiązały się z prowadzeniem długotrwałego oblężenia?

POLECENIA

1. Opierając się na przykładach Francji i Anglii, porównaj dwa systemy: absolutyzm i monarchię parlamentarną. Wskaż różnice w organizacji władz, ich uprawnieniach i sposobie rządzenia państwem.
2. Wymień najistotniejsze zmiany, które zaszły w polityce europejskiej w połowie XVII w. Które państwa straciły na znaczeniu, a których potęga wzrosła?
3. Wyjaśnij, czym były spowodowane konflikty między państwami europejskimi XVI i początków XVII w.
4. Przypomnij postanowienia soboru trydenckiego i powiedz, jak wpłynęły one na sztukę barokową.
5. Znajdź informacje na temat Newtona. Wyjaśnij, dlaczego jest on uważany za twórcę nowożytnej nauki. Jaki wpływ na jego pracę badawczą miały empiryzm i racjonalizm?

IV. RZECZPOSPOLITA W DOBIE WOJEN XVII WIEKU

- Wazowie na tronie polskim
- Wojny ze Szwecją, Turcją i Moskwą
- Powstania kozackie
- Kryzys Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII w.
- Kultura XVII w. w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Jan III Sobieski (panował w latach 1674–1696) z synem Jakubem Ludwikiem, fragment obrazu z epoki.
Władca wywodził się z rodu magnackiego. Odebrał wszechstronne wykształcenie, przede wszystkim był jednak żołnierzem doświadczonym w wojnach z Kozakami, Szwecją, Moskwą i Turcją. Dowodząc niewielkimi siłami, potrafił zadać Turkom i Tatarom dotkliwą klęskę. Jakub Ludwik po śmierci ojca był pretendentem do tronu Rzeczypospolitej.

? Opisz wygląd i postawę króla. O czym świadczą?

? Powiedz, w jaki sposób został przedstawiony syn władcy. Jak myślisz, dlaczego?

17 Wojny Rzeczypospolitej w 1. połowie XVII w.

- Wojny o wybrzeże Bałtyku
- Dymitriady i wojna z Moskwą
- Wojna z imperium osmańskim

Pospolite ruszenie

W 1. połowie XVII stulecia Rzeczpospolita była jednym z największych i najsilniejszych państw w Europie. Jej sytuację pogarszał jednak fakt, że – nawet w obliczu zagrożenia – **szlachta niechętnie zgadzała się na wydatki w celu zwiększenia liczby wojska**. Nawet gdy podjęła taką decyzję, rezygnowała z kontynuowania nakładów zaraz po pierwszych większych sukcesach militarnych. Wynikało to nie tylko z niechęci do ponoszenia kosztów utrzymania stałej armii, lecz także **z obawy przed wzmocnieniem władzy króla**. Znaczna część szlachty uważała bowiem, że pospolite ruszenie stanowi wystarczającą gwarancję bezpieczeństwa państwa. Natomiast silne, posłuszne królowi regularne oddziały mogłyby posłużyć mu do złamania przywilejów szlacheckich.

W rezultacie, podczas gdy państwa ościenne zwykle posiadały liczne, dobrze wyszkolone armie złożone z wojsk zaciężnych, siły Rzeczypospolitej składały się z nielicznych wojsk stałych i pospolitego ruszenia – licznego, ale mało zdyscyplinowanego i słabo wyszkolonego. Stało się to szczególnie niebezpieczne w 1. połowie XVII w., gdy na granicach kraju niemal jednocześnie rozgorzały różne konflikty.

Północ. Wojna ze Szwecją

Konflikt na północnych rubieżach Rzeczypospolitej odżył po powołaniu na tron polski w **1587 r.** szwedzkiego królewicza **Zygmunta Wazy**. Po śmierci ojca stał się on dziedzicem korony szwedzkiej. Jako katolik i zwolennik kontrreformacji nie cieszył się jednak popularnością w luterańskiej ojczyźnie. Na tron powołano zatem jego stryja – **Karola Sudermańskiego**. W odpowiedzi Zygmunt III przyłączył do Rzeczypospolitej należącą do Szwecji Estonię, co stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu konfliktu zbrojnego.

1. Zygmunt III Waza (panował w latach 1587–1632), portret pędzla M. Kobera.
Jego matka Katarzyna pochodziła z dynastii Jagiellonów (patrz: tablica genealogiczna na s. 100). Od niej przejął katolicyzm. Jego ojciec – król szwedzki – był luteraninem.

2. Władysław IV Waza (panował w latach 1632–1648), portret pędzla P. Rubensa.
Starannie przygotowywał się do rządów (m.in. od młodości przysłuchiwał się obradom sejmowym), odbył podróż do zachodnich krajów Europy, był też przygotowany do żołnierskiego trybu życia.

Bitwa pod Kircholmem, obraz Pietera Snayersa z 1630 r. W 1605 r., 27 września, pod Kircholmem doszło do bitwy, w której 4 tys. żołnierzy oddziałów polsko-litewskich pod dowództwem hetmana **Jana Karola Chodkiewicza** zmierzyło się z 11-tysięczną armią Karola Sudermańskiego. Obie strony zajęły stanowiska na przeciwległych wzgórzach. Chodkiewicz, aby sprowokować Szwedów do rozpoczęcia ataku, upozorował odwrót. Podchodząca pod górę piechota szwedzka i osłaniająca ją jazda zostały rozbite szarżą chorągwi husarskich w centrum i na polskim lewym skrzydle. Kiedy jazda polska rozbiła także wojska atakujące prawe skrzydło, cała armia Karola Sudermańskiego rzuciła się do ucieczki. Straty Szwedów wyniosły kilka tysięcy zabitych i rannych, Polaków – około trzystu osób.

? Obraz przedstawia decydujący moment bitwy. Po której stronie artysta przedstawił oddziały polsko-litewskie, a po której – szwedzkie? Po czym można to rozpoznać?

BIOGRAM

JAN KAROL CHODKIEWICZ

(1560–1621)

Hetman Jan Karol Chodkiewicz, portret z epoki. Na obrazie widoczna buława, symbol władzy hetmańskiej.

Był jednym z najwybitniejszych dowódców swojej epoki. Kształcił się w prowadzonej przez jezuitów Akademii Wileńskiej. Przed rozpoczęciem kariery wojskowej odbył kilkuletnie studia za granicą. W początkach XVII w. był już doświadczonym dowódcą znanym z umiejętności wykorzystywania w bitwach oddziałów husarii. Zwycięstwo pod Kircholmem w 1605 r. było jego zasługą. W dowód wdzięczności otrzymał godność hetmana wielkiego litewskiego. Dowodził też wojskami w wyprawie na Moskwę w latach 1617–1618, a w 1621 r. – obroną Chocimia przed Turkami, w czasie której zmarł.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Oliwą

W dniu 28 listopada 1627 r. u wejścia do portu w Gdańsku doszło do bitwy zakończonej zwycięstwem polskiej floty. Po obu stronach walczyło w niej szesnaście jednostek, w tym dziewięć galeonów – okrętów wojennych, na których pokładach znajdowało się po kilkadziesiąt dział. Flota królewska odparła atak szwedzkiej eskadry, która utraciła dwa galeony i kilkuset marynarzy.

W rocznicę bitwy w 1918 r. ówczesny Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał rozkaz o utworzeniu Polskiej Marynarki Wojennej.

Bitwa pod Oliwą, rycina z epoki.

Szwecja dysponowała wówczas silną, doskonale zorganizowaną armią, w której było wielu wybitnych dowódców. Dzięki niej władcy kraju zamierzali zrealizować plan podboju wybrzeży Bałtyku i uczynienia zeń swego wewnętrznego morza (tzw. *dominium Maris Baltici*, czyli władztwo Morza Bałtyckiego). Wojnę w **1600 r.** rozpoczął atak Szwedów na polską część Inflant.

Po śmierci Karola Sudermańskiego w 1611 r. tron objął jego syn – **Gustaw II Adolf** (patrz: temat 15). Działania wojenne w tym czasie ogarnęły terytoria Prus Królewskich i Książęcych. Sukcesy szwedzkie zagroziły odcięciem Rzeczypospolitej dostępu do portów bałtyckich, tak istotnego dla jej gospodarki. Wojska najeźdźcy zablokowały port w Gdańsku. Walki toczyły się ze zmiennym szczęściem. W **1629 r.** przerwał je niekorzystny dla Korony i Litwy rozejm, na mocy którego Szwecja zatrzymała zdobytą część Inflant i część portów pruskich (z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca), a także zyskała prawo pobierania cła od handlu morskiego, w którym pośredniczył Gdańsk.

Po kilku latach wznowiono negocjacje. Trudna sytuacja Szwedów uwikłanych wówczas w wojnę trzydziestoletnią zmusiła ich do pewnych ustępstw. Już za rządów **Władysława IV Wazy** (panował w latach 1632–1648), syna Zygmunta III, w myśl rozejmu zawartego w **1635 r.** w **Sztumskiej Wsi**, opuścili oni porty pruskie i stracili prawo do pobierania cła, ale zatrzymali Inflanty.

WARTO WIEDZIEĆ

Hetmani

Siły zbrojne Rzeczypospolitej składały się z wojsk koronnych i litewskich. Dowództwo nad każdą z nich sprawowało dwóch hetmanów. Naczelnym wodzem był hetman wielki. Wspomagał go hetman polny, który w czasie pokoju odpowiadał za bezpieczeństwo granic, zwalczał pustoszące kraj zagony tatarskie i kierował wywiadem. Powierzone hetmanom zadanie obrony granic było trudne do wykonania ze względu na niewielką liczebność stałej armii. Z tego powodu w wielu bitwach musieli oni mierzyć się ze znacznie liczniejszym przeciwnikiem. Przewagę liczebną wroga udawało się zniwelować dzięki dobremu wyszkoleniu wojsk koronnych i litewskich oraz umiejętnościom wybitnych hetmanów.

Wschód. Dymitriady i wojna z Moskwą

Po śmierci Iwana IV Groźnego państwo moskiewskie pogrążyło się w kryzysie wewnętrznym, nazwanym **wielką smutą** (ros. *smutnoje wriemia* – czasy zamętu), spowodowanym buntami chłopskimi i rywalizacją pretendentów do tronu.

Jeden z nich podawał się za **Dymitra** – nieżyjącego syna Iwana IV. Został – jak twierdził – cudownie ocalony z rąk wrogów. Uzyskał poparcie części polskich magnatów, którzy byli zainteresowani ekspansją w kierunku wschodnim. Dzięki pomocy prywatnych wojsk magnatów wyprawa rzekomego Dymitra (zwanego **Samozwańcem**) podjęta przez niego w **1604 r.** zakończyła się zdobyciem Moskwy. Wydarzenia te nazwano dymitriadą. Wkrótce jednak Samozwaniec zginął w powstaniu wywołanym przez mieszkańców stolicy.

Trzy lata później w Rzeczypospolitej pojawił się nowy kandydat do korony podający się za Dymitra i rozpoczęła się kolejna dymitriada. Tym razem wsparcia udzielił

WARTO WIEDZIEĆ

Husaria, fragment malowidła z epoki.

? Powiedz, jakie znaczenie podczas bitwy mogły mieć skrzydła. Jak wpływały na wizerunek husarii?

Husaria

Podstawową siłę uderzeniową armii Rzeczypospolitej w XVI i XVII w. stanowiła **husaria**, uzbrojona w kopie, szable i koncerze (długą broń białą, której klinga umożliwiała kłucie). Szarże tej ciężkiej, a jednocześnie szybkiej i zwrotnej jazdy stosowano przede wszystkim do przełamywania obrony przeciwnika. Chorągwie husarskie składały się z tzw. towarzyszy wystawiających na własny koszt poczet złożony z kilku żołnierzy zwanych pocztowymi. Służba w tej formacji wiązała się ze znacznymi wydatkami na uzbrojenie i specjalnie wyszkolone konie. Stanowiła jednak zaszczyt. Od innych chorągwi husaria odróżniała się również charakterystycznym wyglądem – jak opisywał jeden z odwiedzających Rzeczpospolitą cudzoziemców: „Na zbroi noszą skórę tygrysią lub lamparcią spiętą pazurami na lewym ramieniu. Z tyłu mieli zwyczaj przyczepiać duże skrzydła sępie, które w pędzie czyniły wielki szelest".

mu również Zygmunt III. Król sądził, że zaistniała sytuacja daje możliwość interwencji w sprawy wewnętrzne Moskwy, zdobycia jej tronu i włączenia w orbitę wpływów papiestwa. Wzmocniłoby to autorytet samego władcy w Rzeczypospolitej i zwiększyło jego szanse na odzyskanie korony szwedzkiej. Pierwsza faza rozpoczętej w **1609 r.** wojny zakończyła się sukcesem. Po **zwycięstwie pod Kłuszynem** w **1610 r.** i dostaniu się do niewoli cara Wasyla Szujskiego, wojska polsko-litewskie pod wodzą **hetmana Stanisława Żółkiewskiego** wkroczyły do Moskwy. Przedstawiciele rodów bojarskich zaproponowali koronę synowi Zygmunta III, królewiczowi Władysławowi, pod warunkiem, że nowy władca przejdzie na prawosławie. Król nie przyjął ich propozycji, sam bowiem zamierzał zasiąść na tronie moskiewskim. Sytuację zmienił jednak wybuch powstania w Moskwie. Polska załoga na Kremlu broniła się do 1612 r., ostatecznie musiała skapitulować.

Nowym władcą Moskwy został wybrany przez bojarów **Michał Romanow**. Działania wojenne zakończył w **1619 r. rozejm w Dywilinie**, na mocy którego Rzeczpospolita zatrzymała zdobyte ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską.

Próbę odzyskania tych terenów podjęła Moskwa po śmierci Zygmunta III. W **1632 r.** armia moskiewska obległa Smoleńsk, ale otoczona przez posiłki przybyłe

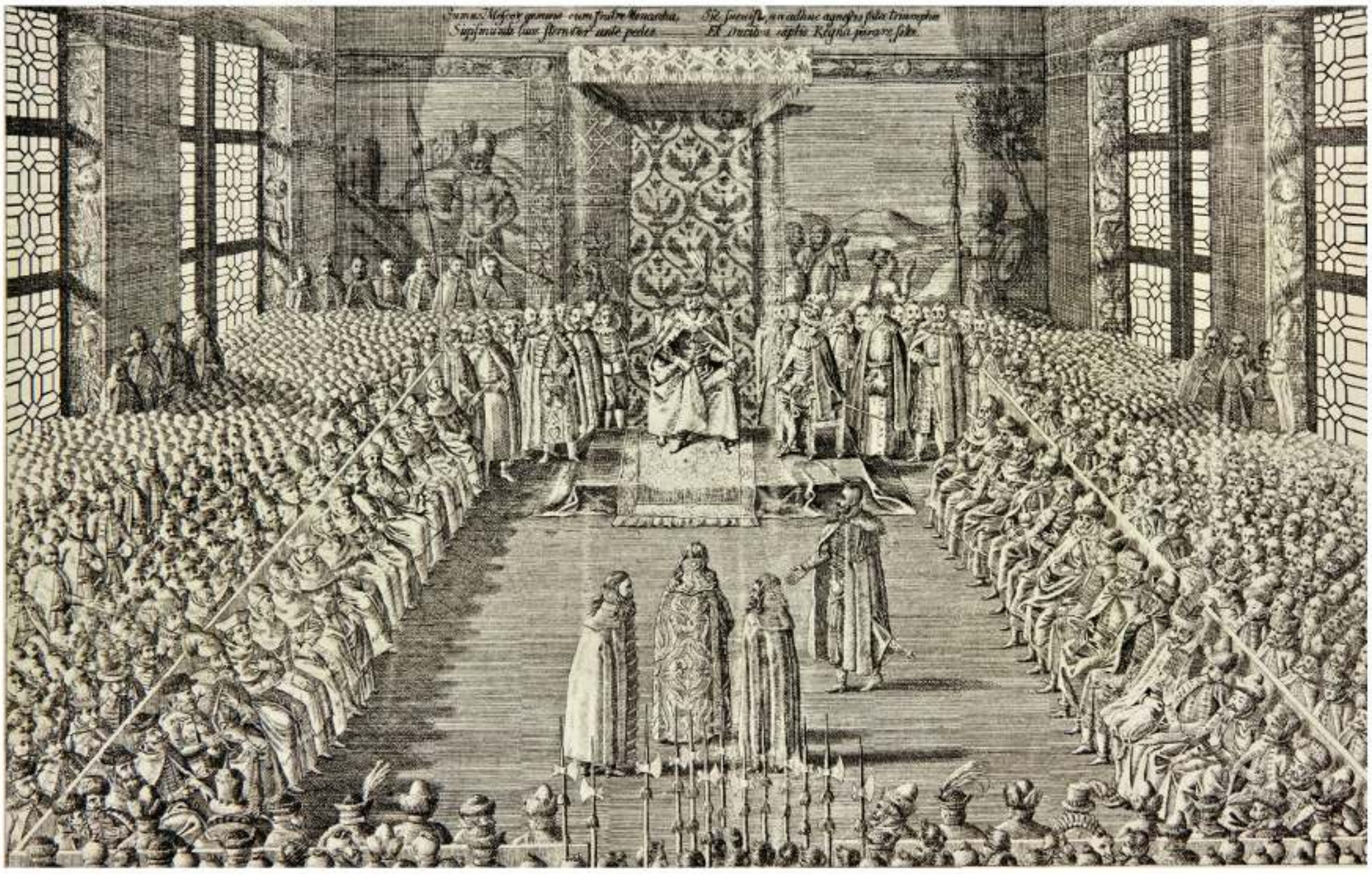

Hetman Żółkiewski prezentuje w sejmie cara Wasyla Szujskiego i jego braci, wziętych przez Polaków do niewoli, ilustracja z epoki. Drogę do Moskwy otworzyło zwycięstwo nad oddziałami cara w bitwie pod Kłuszynem. Po wkroczeniu wojsk Żółkiewskiego do stolicy car trafił do niewoli i został wywieziony do Polski, gdzie zmarł.

pod wodzą nowego króla – Władysława IV – poddała się. W **1634 r. w Polanowie zawarto pokój**. Władysław IV zrezygnował z pretensji do tronu moskiewskiego, Rzeczpospolita zachowała jednak wszystkie dotychczasowe zdobycze terytorialne. W ten sposób stała się drugim największym państwem w Europie (po państwie moskiewskim). Powierzchnia kraju była największa w jego dziejach i obejmowała 1 mln km².

BIOGRAM

STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI

(1547–1620)

Wywodził się ze średniej szlachty. Karierę polityczną i wojskową rozpoczął jako dworzanin hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego, którego poparcie znacznie pomogło mu w dalszej drodze. Przede wszystkim jednak wykształcenie i niezwykły talent przyniosły Żółkiewskiemu rozliczne godności i urzędy, m.in. kanclerza wielkiego koronnego i wojewody kijowskiego. Sławę wybitnego dowódcy zdobył po zwycięstwie odniesionym w wojnie z państwem moskiewskim. Żółkiewski poległ w 1620 r. w bitwie z Turkami i Tatarami pod Cecorą, gdy wycofujące się wojsko ogarnął popłoch. Odciętą głowę hetmana umieszczono na jednej z bram do pałacu sułtańskiego. W miejscu jego śmierci, na kurhanie kryjącym prochy poległych żołnierzy, jego syn wystawił pomnik. Na cokole umieszczono tablicę z łacińską sentencją: *Quam dulce et decorum est pro patria mori* (Jakże słodko i pięknie jest umrzeć za ojczyznę).

Scena kapitulacji wojsk moskiewskich, obraz nieznanego malarza z XVII w. (fragment). Władysław IV Waza razem z bratem i hetmanami odbiera hołd dowódcy sił moskiewskich po zwycięstwie pod Smoleńskiem. Twierdza ta miała ogromne znaczenie. Panowanie nad nią umożliwiało kontrolę nad tzw. Bramą Smoleńską – obszarem, przez który wiodła najłatwiejsza do przebycia dla wojsk droga do Moskwy lub do Wilna.

? Opisz przedstawioną scenę. Jaka jest jej wymowa?

Południe. Wojna i pokój z imperium osmańskim

Na południu Rzeczpospolita graniczyła z imperium osmańskim. Oba państwa w XVI w. łączyły pokojowe stosunki. Pogarszały je jednak wyprawy **Tatarów krymskich**, lenników sułtana, na polskie pogranicze oraz łupieżcze wypady **Kozaków**, poddanych Rzeczypospolitej, na ziemie tureckie i tatarskie nad Morzem Czarnym. U schyłku XVI stulecia dobre relacje między Rzecząpospolitą a imperium osmańskim zaczęły się psuć ze względu na rywalizację o wpływy w księstwach naddunajskich: **na Wołoszczyźnie** i **w Mołdawii**. Sułtan, zaangażowany w rywalizację z Habsburgami, nie był zainteresowany konfliktem z Polską. Gdy jednak Zygmunt III Waza udzielił wsparcia cesarstwu w czasie trwającej wówczas wojny trzydziestoletniej, władca turecki, w 1620 r., podjął decyzję o rozpoczęciu wojny.

Początkowo przebiegała ona niepomyślnie dla Rzeczypospolitej – wojska koronne pod komendą hetmana Żółkiewskiego wkroczyły do Mołdawii, uznawanej za lenno sułtana, a stoczona pod Cecorą bitwa zakończyła się ich klęską. W drugiej fazie wojny oddziałom polsko-litewskim pod wodzą hetmana Jana Karola Chodkiewicza udało się **pod Chocimiem** powstrzymać marsz Turków. W **1621 r.** zawarto pokój, który nie przyniósł żadnych zmian terytorialnych. Sułtan zobowiązał się jednak do powoływania przychylnych Rzeczypospolitej władców (hospodarów) zależnej od siebie Mołdawii.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Kreml moskiewski, zdjęcie współczesne.

Kreml

Początki Kremla datują się na XII w. Od XIV stulecia był ufortyfikowaną rezydencją wielkich książąt moskiewskich, a następnie – carów rosyjskich. Dziś stanowi siedzibę prezydenta Federacji Rosyjskiej. W obrębie murów znajdowały się carskie pałace i liczne świątynie. Kreml był ośrodkiem sprawowania władzy i miejscem koronacji władców. Wojska polskie stacjonowały w nim w latach 1610–1612. W 2004 r., w rocznicę ich kapitulacji, uznano dzień 4 listopada za święto państwowe Rosji.

! **Wołoszczyzna** i **Mołdawia** – państwa położone na terytorium dzisiejszej Rumunii i Republiki Mołdawii pozostające w zależności lennej od sułtana. Na ich obszarach ścierały się wpływy polityczne imperium osmańskiego i Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej lenna na początku XVII w.

imperium osmańskie i jego lenna

Wojny ze Szwecją:

kampanie wojsk szwedzkich w latach 1601–1611

najazd szwedzki (1626–1629)

zasięg ostatecznych zdobyczy Szwecji w wojnach z Rosją, Danią i Rzecząpospolitą

ważniejsze bitwy wraz z datami

Wojny z Moskwą:

wyprawa Dymitra I Samozwańca (1604–1605)

wyprawy wojsk Rzeczypospolitej na Moskwę

ziemie przyłączone do Rzeczypospolitej po rozejmie w Dywilinie w 1619 r.

granica Rzeczypospolitej po pokoju w Polanowie w 1634 r.

ważniejsze bitwy wraz z datami

Wojny z imperium osmańskim i Tatarami:

wyprawy wojsk turecko-tatarskich i ich daty

wyprawa hetmana Zółkiewskiego w 1620 r.

ważniejsze bitwy wraz z datami

Rzeczpospolita pod koniec XVI i w 1. połowie XVII w.

? Wskaż na mapie ziemie zdobyte i stracone przez Rzeczpospolitą w latach 1586–1648.

? Sporządź bilans zysków i strat, biorąc pod uwagę rozmiar tych obszarów oraz ich znaczenie gospodarcze i wojskowe.

Kozacki oficer, rysunek współczesny. Niemal połowę sił Chodkiewicza pod Chocimiem stanowili Kozacy dowodzeni przez Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego, który przekonał starszyznę kozacką do udziału w wyprawie. Po zakończeniu kampanii zmarł z powodu odniesionych ran.

WARTO WIEDZIEĆ

Lisowczycy

Byli oddziałem najemników zorganizowanych przez pułkownika Aleksandra Lisowskiego podczas dymitriad. Brali udział w wojnach z Moskwą, Szwecją i imperium osmańskim w 1. połowie XVII w. Słynęli z umiejętności prowadzenia wojny podjazdowej polegającej na nagłych uderzeniach i szybkich odwrotach lub rajdach na zaplecze przeciwnika. Znani z odwagi, sprawności oraz bezwzględności, lisowczycy uchodzili za jedną z najlepszych formacji kawalerii w Europie.

Jeździec polski **lub** ***Lisowczyk*****, obraz Rembrandta.** Postać na obrazie ubrana jest w strój polski: **1.** jedwabny żupan, **2.** obcisłe spodnie i **3.** skórzane buty z wysokimi cholewami. Na głowie nosi obszyty futrem **4.** kołpak, czapkę wywodzącą się od tatarskich nakryć głowy. Uzbrojenie jeźdźca stanowią: **5.** łuk i kołczan ze strzałami, **6.** szabla (przytroczona przy siodle), **7.** pałasz (przy lewym boku) i **8.** trzymany w dłoni nadziak.

PODSUMOWANIE

- Po śmierci cara Iwana IV w państwie moskiewskim panował kryzys wewnętrzny. Wykorzystali go polscy magnaci, którzy zorganizowali tzw. dymitriady, by osadzić na tronie swojego kandydata.
- W 1610 r. wojska polsko-litewskie pod wodzą hetmana Żółkiewskiego wkroczyły do Moskwy. W latach 1610–1612 polskie oddziały okupowały Kreml.
- Konflikt zakończyło podpisanie pokoju w Polanowie, na mocy którego Rzeczpospolita otrzymała ziemie siewierską, czernihowską i smoleńską.
- W latach 1600–1629 Polska toczyła wojny ze Szwecją, na której rzecz utraciła Inflanty. Przyczynami konfliktu, poza kwestią Inflant, były pretensje polskiej linii Wazów do korony szwedzkiej i ekspansja Szwedów w rejonie Bałtyku.
- Na początku XVII w. pogorszyły się stosunki Rzeczypospolitej z imperium osmańskim. Terenami spornymi były księstwa naddunajskie Mołdawia i Wołoszczyzna. W latach 1620–1621 doszło do wojny. Pokój, który ją zakończył, nie przyniósł zmian terytorialnych.

POLECENIA

1. Wymień czynniki, które wpływały na stosunki polityczne Rzeczypospolitej z Moskwą, Szwecją i imperium osmańskim.
2. Przedstaw przyczyny utraty Inflant przez Polskę.
3. Spróbuj ocenić korzyści polityczne, które odniosła Rzeczpospolita w omawianym okresie. Jakich zagrożeń udało jej się uniknąć?
4. Powiedz, jak oceniasz siłę państwa polsko-litewskiego w omawianym okresie i jego zdolność do obrony własnych granic i stref wpływu.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Instrukcja króla Zygmunta III Wazy na sejmiki powiatowe w 1625 r. (fragmenty)

Carolus [Karol Sudermański] stryj króla Imci [Jegomości], potem syn jego Gustaw, złamawszy wiarę daną J. [Jego] K. [Królewskiej] Mości, a zatem dziedziczne państwo wydarłszy, widząc, że to nas mało obchodziło, rzucił się i na nasze własne dziedzictwo nie będąc niczym urażony. Inflanty, zacną prowincją, krwią przodków naszych z niewoli moskiewskiej wyrwaną i oswobodzoną najechał. Już to 20 lat przeszło, jako z tym […] nierównym nam nieprzyjacielem, podstępnym raczej morskim najezdnikiem wojnę wiedziemy […].

Wojnę tedy odkrytą i jawną mamy z tym nieprzyjacielem […]. Dokaże pewnie wszystkiego, jeśli nas taka sromota, taka zelżywość, takie znieważenie, taka nieoszacowana utraconej zacnej prowincji szkoda nie poruszy, jeśli niewola i płacz braci naszej […] do obmyśliwania obrony nie przywiedzie. Już tu nie idzie o królestwo szwedzkie, które z żałosną J. K. Mości krzywdą i z naszą sromotą, panu naszemu wydarte trzyma nieprzyjaciel! […] Ale idzie teraz o samo W. Ks. Litewskie i o Prusy, potem i o inse, z których Rzeczpospolita nasza spojona jest prowincje. […] Czemu by ta Rzeczpospolita zacna, mając tak wiele portów, tak wiele przez długi trakt brzegów morskich, nie zechciała kiedy kosztować szczęścia swego, sposobić się na armatę[1] morską, ukazać […], że u nas i o okręty nie trudno, i animuszu tak wiele stawa, że każdemu nieprzyjacielowi odpór się dać może. […] Największy nieprzyjaciel każdy musiałby się na nas oglądać i nie tak bezpiecznie na granicę naszą nacierać.

[1] armata – flota.

A. Powiedz, o co oskarżał król Zygmunt III Waza Karola Sudermańskiego i Gustawa II Adolfa.

B. Wymień zagrożenia dla Polski, które przewidywał król.

C. Opisz plan działania zaproponowany przez władcę sejmikom.

NASTĘPSTWA

Wojny ze Szwecją

powołanie na tron polski Zygmunta III Wazy	przyłączenie szwedzkiej Estonii do Rzeczypospolitej	atak Szwedów na polską część Inflant	wojna Rzeczypospolitej ze Szwecją o Inflanty i ujście Wisły	rozejm w Sztumskiej Wsi

Wojny z Moskwą

walka o tron w państwie moskiewskim po śmierci Iwana IV Groźnego	zaangażowanie Rzeczypospolitej w dymitriady	1610–1612 wojska polskie na Kremlu	działania wojenne; 1619 rozejm w Dywilinie	pokój w Polanowie

Wojny z imperium osmańskim

rywalizacja o wpływy na Mołdawii i Wołoszczyźnie	wsparcie udzielone Habsburgom przez Zygmunta III Wazę w czasie wojny trzydziestoletniej	początek wojny z imperium osmańskim i klęska wojsk koronnych pod Cecorą	zwycięstwo wojsk polsko-litewskich pod Chocimiem	pokój z imperium osmańskim

18 Kozacy, Moskwa i Rzeczpospolita w 2. połowie XVII w.

- Kwestia kozacka w polityce wewnętrznej Rzeczypospolitej
- Powstanie Chmielnickiego
- Wojna z Moskwą
- Ugoda hadziacka
- Utrata lewobrzeżnej Ukrainy

Szlachta i Kozacy

Od początku XVII w. na urodzajnych ziemiach ukraińskich (ruskich), w większości włączonych do Korony Polskiej w 1596 r. na mocy unii lubelskiej, powstawały rozległe majątki ziemskie magnaterii. Ze względu na słabe zaludnienie tych terenów siłę roboczą stanowili sprowadzani na nie chłopi, którym obiecywano czasowe zwolnienie od pańszczyzny. Z biegiem czasu nakładano na nich jednak coraz większe obciążenia, co wywoływało ich rosnące niezadowolenie i ucieczki na **Sicz Zaporoską**, gdzie zasilali zorganizowaną na sposób wojskowy wspólnotę kozacką. Znajdowali się wśród niej przedstawiciele ludności ruskiej i polskiej różnych stanów, także szlachty. Niektórzy z nich zbiegli na Sicz, by ukryć się przed prawem.

Zaporoże – tereny położone nad dolnym Dnieprem, poniżej tzw. porohów (czyli skalnych progów) na rzece.

Sicz – ufortyfikowany obóz kozacki na jednej z wysp Dniepru, będący centrum politycznym kozaczyzny.

Czajka kozacka, rysunek współczesny. Czajkami nazywano szybkie i zwrotne łodzie kozackie. Wyposażone w żagiel i kilkanaście par wioseł, mogły żeglować po pełnym morzu. Załoga czajki liczyła zwykle ok. trzydziestu ludzi.

Kozacy zaporoscy byli na tych terenach liczącą się siłą militarną. Ich elitę stanowiło ok. 6 tys. tzw. **Kozaków rejestrowych**, czyli żołnierzy, którym Rzeczpospolita wypłacała żołd i zapewniała prawo służby pod wybranymi przez nich dowódcami, co odpowiadało kozackiemu poczuciu niezależności.

Wobec niewielkiej liczby stałego wojska Kozacy stanowili ważny element obrony południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej przed najazdami Tatarów. Ich oddziały, zwłaszcza znana z wysokiej wartości bojowej **piechota zaporoska**, pomagały również wojskom koronnym i litewskim w czasie wojen z Moskwą i imperium osmańskim. Zdarzało się też, że na łodziach zwanych **czajkami** wyprawiały się przez Morze Czarne, by złupić ziemie tatarskie i tureckie (patrz: temat 17). Narastający na **Kresach** konflikt miał kilka przyczyn. Kozacy domagali się zwiększenia rejestru i zrównania w prawach ze szlachtą. Ta zaś żądała zmniejszenia liczby **Kozaków rejestrowych**, ograniczenia ich swobód oraz zmuszenia niezapisanych do rejestru do pracy pańszczyźnianej w majątkach właścicieli ziemskich. Istotne znaczenie miały również podziały społeczne, religijne i narodowościowe – ziemią na Ukrainie władała polska lub spolonizowana szlachta wyznająca katolicyzm, podczas gdy chłopi i Kozacy w większości byli prawosławnymi Rusinami. Wynikająca stąd napięta sytuacja doprowadziła w 1. połowie XVII w. do wybuchu krwawo stłumionych powstań kozackich.

Powstanie Chmielnickiego

U schyłku panowania Władysława IV sprzeciw sejmu położył kres królewskim **planom wojny z imperium osmańskim**, mającej odsunąć od Kresów zagrożenie ze strony pustoszących je tatarskich najazdów. Z niedoszłą wojną Kozacy wiązali nadzieje na powiększenie rejestru.

Wiosną **1648 r.**, za namową **Bohdana Chmielnickiego**, jednego ze swoich przywódców, rozpoczęli więc **powstanie**, które – wsparte przez chłopów oraz **posiłki tatarskie** – szybko ogarnęło ogromne obszary Ukrainy. Powstańcom sprzyjało również prawosławne duchowieństwo ruskie.

Rzeczpospolita, sparaliżowana po śmierci Władysława IV (który zmarł wiosną 1648 r.) sporami okresu bezkrólewia, długo nie mogła zdobyć się na zdecydowaną reakcję. Szlachta początkowo nie doceniała zasięgu zrywu i jego skali oraz związanych z nim zagrożeń.

Wiosną 1648 r. wysłane w celu stłumienia powstania oddziały wojska koronnego zostały rozbite przez liczniejsze siły kozackie nad **Żółtymi Wodami** (dopływ Dniepru), pod **Korsuniem** i **Piławcami**. Wspierane przez Tatarów siły Chmielnickiego dotarły aż pod Lwów i Zamość.

W kolejnym roku wojny dowodzone przez króla Jana Kazimierza posiłki zmierzające na odsiecz oblężonego przez Kozaków obozu warownego w Zbarażu zostały otoczone pod Zborowem. W wyniku negocjacji udało się jednak nakłonić Tatarów do wycofania się z dalszej walki, z Chmielnickim zawarto zaś porozumienie.

Na mocy tzw. **ugody zborowskiej** z 1649 r. rejestr wojska zaporoskiego zwiększono do 40 tys. Uzgodniono również, że w trzech południowo-wschodnich województwach: kijowskim, bracławskim i czernihowskim urzędy będą powierzane wyłącznie szlachcie prawosławnej, a w senacie zasiądzie prawosławny arcybiskup kijowski.

Mimo to w **1651 r.** wznowiono działania wojenne. W bitwie **pod Beresteczkiem** wojska koronne rozbiły

!

Kozacy rejestrowi – kozaccy żołnierze, którzy otrzymywali żołd ze skarbu Rzeczypospolitej, nazwani tak od imiennego rejestru, do którego byli wpisani. Tego typu oddziały zorganizowano po raz pierwszy za czasów Zygmunta Augusta. Służący w nich mieli zagwarantowane wolności i podlegali tylko władzy wojskowej.

Kresy (lub Kresy Wschodnie) – początkowo określenie leżących nad dolnym Dnieprem terenów na pograniczu Rzeczypospolitej i ziem tatarskich. W późniejszym okresie, także dziś, nazwa całego wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej.

BIOGRAM

KSIĄŻĘ JEREMI WIŚNIOWIECKI
(1612–1651)

Z pochodzenia Rusin, był jednym z największych posiadaczy ziemskich na Ukrainie. Piastował godność wojewody ruskiego. Jego prywatne wojsko liczyło ok. 6 tys. żołnierzy i przez dłuższy czas stanowiło jedyną siłę, która mogła przeciwstawić się wojskom Chmielnickiego po klęskach poniesionych przez wojska koronne. W 1649 r. Wiśniowiecki dowodził skuteczną obroną Zbaraża oblężonego przez Kozaków i Tatarów. Uchodził za wybitnego dowódcę, choć często podkreśla się brutalne metody stosowane na jego rozkaz w celu stłumienia powstania.
Postać księcia i obrona Zbaraża pojawiają się na kartach powieści Henryka Sienkiewicza *Ogniem i mieczem*, której akcja rozgrywa się podczas powstania Chmielnickiego.

BIOGRAM

BOHDAN CHMIELNICKI
(ok. 1595–1657)

Pochodzenie społeczne Bohdana Chmielnickiego jest przedmiotem sporów między historykami. Prawdopodobnie wywodził się ze szlachty. W młodości uczył się w kolegium jezuickim we Lwowie. Wykształcenie dało mu możliwość uzyskania znaczącej pozycji wśród kozackich przywódców. W czasie służby w wojsku zaporoskim dostał się do niewoli tureckiej w bitwie pod Cecorą. Został wtajemniczony w snute w otoczeniu Władysława IV plany powiększenia rejestru kozackiego na potrzeby wojny z imperium osmańskim. Gdy sejm nie zezwolił na wojnę, Chmielnicki ujawnił te plany Kozakom. Przyczyniło się to m.in. do wybuchu powstania w 1648 r. Wykształcony, zręczny i cieszący się autorytetem wśród Kozaków, Chmielnicki został przez nich obrany hetmanem wojska zaporoskiego. Przebieg powstania dowiódł jego znacznych talentów militarnych i dyplomatycznych. Sukcesem politycznym hetmana było przymierze zawarte z Tatarami, którzy od lat byli wrogami Kozaków.

Bohdan Chmielnicki z buławą hetmana wojsk kozackich, portret z epoki.

siły Chmielnickiego i sprzymierzonych z nim ponownie Tatarów. Zwycięstwa nie udało się jednak wykorzystać ze względu na niechęć szlachty do dalszego ponoszenia kosztów wojny. Na mocy kolejnej ugody została zmniejszona liczba kozackiego rejestru, ograniczono też zakres terytorialny kozackiej autonomii.

Ugoda przetrwała jednak zaledwie kilka miesięcy, ponieważ jej postanowienia nie satysfakcjonowały walczących stron. W 1652 r. Kozacy zadali klęskę armii koronnej w bitwie pod Batohem.

Jan II Kazimierz Waza (panował w latach 1648–1668), brat Władysława IV, portret z ok. 1660 r. autorstwa Daniela Schultza. Jego kandydatura do tronu zyskała poparcie zwolenników zakończenia wojny z Kozakami na drodze negocjacji, gdyż Chmielnicki ogłosił, że nie walczy z królem ani Rzecząpospolitą, lecz z magnatami, a Jana Kazimierza uważa za dobrego kandydata na króla. Rokowania prowadzone z hetmanem zaporoskim tuż po elekcji nie przyniosły jednak rezultatów.

WARTO WIEDZIEĆ

„Początek nieszczęść Królestwa"

Obserwatorzy oceniający sytuację Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV Wazy (1632–1648) mogli uznać ją za kraj sprawnie funkcjonujący, gotowy do odegrania ważnej roli politycznej w swoim regionie i wciąż zdolny do odparcia zagrożenia zewnętrznego. Wypadki, które nastąpiły po śmierci króla, dowiodły, że polsko-litewskie państwo szlachty narażone jest na niebezpieczeństwa wynikające nie tylko z działań jego sąsiadów, ale również z kryzysu wewnętrznego. Wydarzenia te były na tyle poważne, że w 2. połowie XVII w. umieszczane na monetach inicjały nowego króla – Jana II Kazimierza (I.C.R. od łac. Ioannes Casimirus Rex) – wielu tłumaczyło jako „początek nieszczęść Królestwa" (łac. *initium calamitatis regni*).

WARTO WIEDZIEĆ

Okrucieństwa wojny

Toczącej się wojnie towarzyszyły ogromne okrucieństwo, zniszczenia i masakry ludności cywilnej. Wsie i miasteczka, których mieszkańców podejrzewano o sprzyjanie powstaniu, były brutalnie pacyfikowane przez wojska koronne i magnackie. Tatarzy za zgodą starszyzny kozackiej uprowadzali ludzi w jasyr, czyli niewolę, i sprzedawali następnie na targach niewolników na Krymie i w Turcji. Po bitwie pod Batohem zwycięzcy wymordowali kilka tysięcy polskich jeńców.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czy ugoda hadziacka miała szansę na realizację?
Wejście w życie ugody oznaczałoby ogromną zmianę w strukturze politycznej Rzeczypospolitej, która byłaby już nie Dwojga, ale Trojga Narodów. Rozwiązanie to zyskało swych gorących zwolenników w XIX i XX w. Argumentowali oni, że porozumienie z Kozakami zapewniłoby Rzeczypospolitej pokój wewnętrzny, wzmocniło jej możliwości obronne i zabezpieczyło jej granice przed zagrożeniem ze strony państwa moskiewskiego i Turcji. Ugoda hadziacka miała jednak także swoich krytyków wśród Ukraińców i Polaków. Uznawano ją często za polityczną utopię. Podkreślano, że wejście w życie porozumienia wymagałoby zbyt dużych zmian w świadomości politycznej szlachty, która nie była gotowa do ustępstw wobec Kozaków. W realizacji postanowień ugody przeszkodzić mogły także wzajemna nienawiść i brak zaufania obu stron narastające w wyniku toczonej wojny.

Powstanie Chmielnickiego i wojna z Moskwą.

? Wskaż tereny objęte powstaniem Chmielnickiego.

? Wskaż ziemie, które Rzeczpospolita utraciła w wyniku rozejmu w Andruszowie.

Ugody w Perejasławiu i Hadziaczu

Hetman zaporoski dążył do uniezależnienia Ukrainy od Rzeczypospolitej. Usilnie poszukiwał więc sojusznika do realizacji tego celu i w **1654 r.** zawarł w **Perejasławiu** ugodę z Moskwą. Ceną za zachowanie swobód kozackich było uznanie protekcji cara. W wyniku przyjęcia jego zwierzchnictwa Kozacy zyskali podwyższenie liczby rejestru oraz prawo do zajęcia majątków szlachty, która zginęła w trakcie powstania lub opuściła Ukrainę. Wojska moskiewskie wystąpiły również jako ich sojusznicy w wojnie z Rzecząpospolitą.

Ugoda perejasławska oznaczała zaangażowanie się państwa moskiewskiego w konflikt będący dotąd wewnętrzną sprawą Rzeczypospolitej. Wspólne działania Kozaków i wojsk moskiewskich doprowadziły do zajęcia przez nie ogromnych obszarów Litwy i Korony (patrz: mapa na s. 146). W **1658 r.**, po śmierci Chmielnickiego, Rzeczpospolita zawarła z nowym hetmanem kozackim ugodę w **Hadziaczu**. Na mocy jej postanowień na części ziem ukraińskich miało powstać Wielkie Księstwo Ruskie, stanowiące obok Korony i Litwy pełnoprawną część Rzeczypospolitej. Reprezentantom Kozaków, którzy zgodnie z postanowieniami ugody mieli być stopniowo dopuszczani do stanu szlacheckiego, przyznano miejsca w izbie poselskiej, a prawosławnym biskupom – w senacie.

Wojna z Moskwą

Przeciwko ugodzie hadziackiej ostro wystąpiła Moskwa, której wojska wkroczyły na Ukrainę. Zwolennicy zawarcia porozumienia z Rzecząpospolitą zostali odsunięci od władzy. Doprowadziło to do wznowienia działań wojennych między wojskami polskimi i siłami Kozaków i Moskwy. Wrogie armie zajęły większość Ukrainy i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kilkuletnie walki nie przyniosły jednak żadnej ze stron decydującego zwycięstwa. W 1667 r. zawarły one **rozejm w Andruszowie**.

W 1686 r. zawarto traktat pokojowy, od nazwiska polskiego negocjatora nazwany **pokojem Grzymułtowskiego**, w którym ustalono podział Ukrainy. Jej część leżąca na lewym brzegu Dniepru (wraz z Kijowem), Zaporoże oraz tereny zdobyte przez Rzeczpospolitą w 1619 r. (patrz: temat 17) przypadły Moskwie. Reszta ziem ukraińskich pozostała w granicach Rzeczypospolitej.

PODSUMOWANIE

- W latach 1648–1654 na Ukrainie trwało powstanie kozackie pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Jego przyczyną były narastające konflikty społeczne, narodowościowe i religijne na Ukrainie. Kozacy żądali powiększenia rejestru.
- Pomimo zawarcia z Kozakami kilku umów nie doszło do podpisania pokoju z Rzecząpospolitą. Chmielnicki zwrócił się o pomoc do Moskwy. W 1654 r. na mocy ugody w Perejasławiu Ukraina została podporządkowana państwu carów. W ten sposób powstanie stało się sprawą międzynarodową i było przyczyną wybuchu wojny między Rzecząpospolitą i Moskwą.
- W 1658 r. Rzeczpospolita podpisała z Kozakami ugodę w Hadziaczu, przeciw której wystąpiła Moskwa.
- W 1686 r. podpisano pokój Grzymułtowskiego. Według jego ustaleń tereny Ukrainy na wschód od Dniepru (wraz z Kijowem) przypadły Moskwie.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny konfliktów na Ukrainie w XVII w. Jakie czynniki wpłynęły na wybuch powstania Chmielnickiego?
2. Opisz krótko przebieg powstania Chmielnickiego. Wymień dwa najważniejsze skutki tego zrywu. Dlaczego trwające tak długo walki nie doprowadziły do zakończenia wojny?
3. Podaj czynniki wewnętrzne i zewnętrzne, które utrudniały Rzeczypospolitej skuteczną obronę własnego terytorium.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób wprowadzenie w życie postanowień ugody perejasławskiej zmieniłoby sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt ugody hadziackiej z 1658 r. (fragmenty)

Aby religia grecka starożytna, ta i taka, z jaką starożytna Ruś do Korony Polskiej przystąpiła, aby przy swoich prerogatywach, i wolnem używaniu nabożeństwa, póki język narodu ruskiego zasięga zostawała, podobnie jak rzymsko-katolicka. […]

Rzymska zaś wiara w województwach kijowskiem, bracławskiem, czernihowskiem przy wolnem używaniu w nabożeństwach zostanie. Panowie zaś świeccy żadnej jurysdykcji mieć nie będą nad duchownymi religii greckiej. Metropolita kijowski z władykami łuckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim i mścisławskim w senacie zasiadać ma. […]

Wojska zaporoskiego liczba 30 000 ma być, albo jako hetman zaporoski na regestrze poda. Zaciągowego zasię wojska 10 000 także pod władzą hetmana zostawać ma […].

Konsystencja [miejsce stacjonowania] wojska zaporoskiego w tych województwach i dobrach naznacza się, w których przed wojną zostawali, któremu to wojsku wszelakie wolności przywilejami królów polskich nadane potwierdza. Nadto żaden dzierżawca dóbr królewskich ani pan dziedziczny i dożywotni ani ich urzędnicy żadnych podatków z futorów [osad] kozackich, wsi, miasteczek i domów wyciągać [nie będą] […] także od ceł i myt być mają [ich mieszkańcy] i od sądów wszelakich wolni, tylko pod jurysdykcją hetmana wojsk ruskich zostawać będą. […]

A tych, którychkolwiek hetman prezentować będzie, tych bez trudności spotka nobilitacja […].

Hetman i wojsko, odstąpiwszy od wszelakich [obcych] protekcji, w wierności i poddaństwie [królowi] będzie […]. Legacji [poselstw] żadnych od postronnych przyjmować nie ma, a jeśliby się takie trafiły, one do króla odsyłać będzie.

A. Powiedz, jakich spraw dotyczyły najważniejsze postanowienia ugody.

B. Wyjaśnij, czy gdyby zostały wprowadzone, miałyby wpływ na ustrój Rzeczypospolitej.

NASTĘPSTWA

brak zgody na powiększenie rejestru kozackiego → podziały społeczne, religijne i narodowościowe na Ukrainie → powstanie Chmielnickiego → wybuch wojny polsko-moskiewskiej → podział Ukrainy między Rzeczpospolitą i Moskwę

19 Rzeczpospolita i Szwecja: potop szwedzki

- Wkroczenie wojsk szwedzkich do Rzeczypospolitej w 1655 r.
- Opór – Jasna Góra i wojna podjazdowa
- Pokój w Oliwie w 1660 r.
- Utrata lenna w Prusach Książęcych

Potop – najazd Szwedów

Latem **1655 r.**, wykorzystując zaangażowanie Rzeczypospolitej w wojnę z Kozakami i Moskwą, wojska króla szwedzkiego **Karola X Gustawa** (panował w latach 1654–1660) wkroczyły do Korony i na Litwę. Wydarzenia te nazwano **potopem**. Pretekstem do rozpoczęcia nowej wojny były pretensje do korony szwedzkiej zgłaszane przez Jana Kazimierza Wazę (a wcześniej przez jego brata Władysława IV i ojca – Zygmunta III). Wsparcia Karolowi Gustawowi udzielił elektor Brandenburgii. W konflikcie zbrojnym dostrzegł on szansę uniezależnienia się od Rzeczypospolitej, której lennikiem pozostawał jako władca **Prus Książęcych**. Szwedzi zaatakowali z dwóch stron: z Inflant na Litwę i z Pomorza Szczecińskiego na Wielkopolskę.

Ze względu na wojnę toczoną na Litwie i Ukrainie północna granica Rzeczypospolitej była niemal pozbawiona stałego wojska. Wkraczających z Pomorza Szwedów miało powstrzymać pospolite ruszenie. Nie stanowiło ono jednak siły bojowej zdolnej przeciwstawić się doświadczonym i dobrze wyszkolonym oddziałom szwedzkim. W lipcu **pod Ujściem**, niemal bez walki, oddziały pospolitego ruszenia zebrane w Wielkopolsce poddały się Szwedom. **Akt kapitulacji** podpisany przez tamtejszych senatorów oddawał tę część kraju pod panowanie Karola Gustawa. Szlachta polska otrzymała w zamian gwarancje zachowania przywilejów, obsadzania urzędów przez Polaków i poszanowania wiary katolickiej. W ciągu kilku miesięcy Szwedzi zajęli większość kraju i szlachta kolejnych prowincji uznała Karola Gustawa za swojego władcę. Król Jan Kazimierz schronił się na Śląsku, pozostającym pod władaniem cesarza. Na Litwie hetman wielki litewski **Janusz Radziwiłł** (patrz: s. 151) ogłosił zerwanie unii z Rzecząpospolitą i podporządkował się królowi Szwecji w zamian za obietnicę pomocy w wojnie z Moskwą (duża część Wielkiego Księstwa Litewskiego była w tym czasie zajęta przez wojska moskiewskie).

W obronie Rzeczypospolitej

Po kilku miesiącach Szwedzi przestali respektować zawarte umowy, nakładali wysokie podatki rujnujące kraj, dopuszczali się gwałtów, rabowali miasta, wsie, kościoły. Skradzione dzieła sztuki wywozili do Szwecji. Ich działania doprowadziły do powstania w Rzeczypospolitej spontanicznego oporu. Organizowane przez szlachtę oddziały partyzanckie, do których wstępowali także chłopi, nękały oddziały szwedzkie. Wkrótce wsparła je część regularnego wojska, które wcześniej uznało zwierzchnictwo Karola Gustawa. Duży wpływ na wzrost ducha walki miała skuteczna obrona przed Szwedami klasztoru paulinów na Jasnej Górze, która odbiła się szerokim echem w kraju. W grudniu 1655 r. w Tyszowcach zawiązała się konfederacja wojska i szlachty. Jej przywódcy wezwali wszystkie stany do stawienia czoła Szwedom.

Sukcesy **wojny podjazdowej** skłoniły Jana Kazimierza do powrotu do kraju i włączenia się do walki z najeźdźcą. Rzeczpospolita zyskała również poparcie ze strony cesarza i władcy Danii, zaniepokojonych wzrostem potęgi szwedzkiej.

Wojna podjazdowa – wojna polegająca na unikaniu starć z głównymi siłami wroga, nieustannym atakowaniu jego straży przednich i tylnych oraz odcinaniu zaopatrzenia.

Potop – wojna ze Szwecją (1655–1660).

? Wskaż obszary zajęte przez wojska szwedzkie w czasie potopu.

Z tego samego względu po stronie Jana Kazimierza stanął także chan tatarski. Do wojny ze Szwedami w Inflantach przystąpiła również, nadal wroga Rzeczypospolitej, Moskwa.

Pokój w Oliwie

Przez następnych kilka lat działania wojenne na obszarze Korony, Prus Królewskich i Prus Książęcych toczyły się ze zmiennym szczęściem (m.in. dwukrotnie z rąk do rąk przechodziła Warszawa). Decydujący dla przebiegu wojny okazał się rok 1657, kiedy wojska sprzymierzonego ze Szwedami księcia Siedmiogrodu Jerzego II Rakoczego, wspomagane przez Kozaków, spustoszyły znaczną część kraju.

W tym samym roku wojnę Szwecji wypowiedziała Dania, co zmusiło Karola Gustawa do wycofania się z okupowanych terenów. W **1660 r. w Oliwie zawarto pokój**, na mocy którego oba państwa powróciły do granic sprzed wojny. Przy Rzeczypospolitej pozostała tylko niewielka część Inflant, tzw. Inflanty polskie i Księstwo Kurlandii. Jan Kazimierz musiał się zrzec tytułu króla Szwecji.

WARTO WIEDZIEĆ

W katedrze lwowskiej 1 kwietnia 1656 r. Jan Kazimierz złożył ślubowanie (**śluby lwowskie**), w którym oddał Rzeczpospolitą pod opiekę Matki Boskiej, którą ogłosił Królową Korony Polskiej. Zobowiązywał się też do polepszenia sytuacji chłopów po zakończeniu działań wojennych. Wpływ na deklarację króla miała postawa przedstawicieli tego stanu, którzy spontanicznie przyłączyli się do walk z wojskami szwedzkimi.

Oblężenie Jasnej Góry, obraz ze ściany klasztornej, XVII w.
W listopadzie 1655 r. liczące ponad 3 tys. żołnierzy wojska szwedzkie podjęły próbę opanowania klasztoru paulinów na Jasnej Górze. Około trzystuosobowa załoga ufortyfikowanej twierdzy, dowodzona przez przeora **Augustyna Kordeckiego**, wytrzymała kilkutygodniowe oblężenie.

? Opisz położenie klasztoru. W jaki sposób Szwedzi go atakują?

? Powiedz, jak interpretujesz postacie Matki Bożej i świętych umieszczone przez malarza.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Janusz Radziwiłł – zdrajca Rzeczypospolitej czy obrońca Litwy?
Janusz Radziwiłł wywodził się z jednego z najbardziej wpływowych rodów magnackich. Po studiach zagranicznych posłował w imieniu Rzeczypospolitej do kilku władców europejskich. Był kalwinistą, należał do przywódców protestanckiej szlachty na Litwie. Na czele własnych wojsk brał udział w wojnach z Kozakami i Moskwą. Zasłynął jako zdolny wódz, co przyniosło mu godność hetmana wielkiego litewskiego. Gdy oddał Litwę pod panowanie szwedzkiego króla, jedynie część szlachty poparła ten akt. Pozostali, w obawie przed dominacją Radziwiłłów, stanęli po stronie przedstawicieli rodów magnackich wiernych królowi Janowi Kazimierzowi. Radziwiłł zmarł w 1655 r. w Tykocinie, oblężonym przez jego przeciwników.
W zbiorowej pamięci Polaków Janusz Radziwiłł funkcjonuje jako zdrajca, który ze względu na osobiste ambicje stanął po stronie Szwedów. Część historyków zadaje jednak pytanie, czy decyzji hetmana nie należy interpretować jako dramatu wodza i polityka, który za cenę układu ze Szwedami chciał ratować Litwę przed ostateczną klęską w wojnie z Moskwą i poddaniem jej władzy cara.

Janusz Radziwiłł (1612–1655), portret z połowy XVII w.

BIOGRAM

STEFAN CZARNIECKI

(1599–1665)

W czasach potopu szwedzkiego sławę pogromcy Szwedów zyskał Stefan Czarniecki. Od młodości służył w wojsku, brał udział w wojnach ze Szwecją, Kozakami i Moskwą. Zasłynął z umiejętności prowadzenia wojny podjazdowej. Po wyparciu wojsk Karola Gustawa z Rzeczypospolitej poprowadził swój korpus na pomoc zaatakowanej przez Szwedów Danii. Przypisywano mu powiedzenie: „Jam nie z soli ani z roli, ale z tego, co mnie boli" – godności i wysokie stanowiska osiągnął bowiem nie dzięki dochodom z żup solnych czy majątków magnackich, ale dzięki pełnej poświęcenia żołnierskiej służbie i odniesionym w niej ranom, z których jedna okazała się śmiertelna. Dopiero pod koniec życia otrzymał buławę hetmana polnego koronnego.

Portret Stefana Czarnieckiego z 1659 r.

Uniezależnienie się Księstwa Pruskiego

Jednym ze skutków wojny, mającym dalekosiężne konsekwencje, było uniezależnienie się Księstwa Pruskiego od Rzeczypospolitej. W 1. połowie XVII w. wraz z Brandenburgią (księstwem w Rzeszy) znalazły się one we władaniu brandenburskiej linii dynastii Hohenzollernów. Władca Brandenburgii, poddany cesarza, stał się jednocześnie lennikiem króla Polski. Kiedy w czasie potopu elektor Brandenburgii wszedł w sojusz ze Szwedami, Jan Kazimierz – w zamian za odstąpienie od tego porozumienia – zrzekł się na jego korzyść w **1657 r.** zwierzchnictwa nad lennem pruskim. Na mocy tzw. **traktatów welawsko-bydgoskich** (podpisanych w Welawie i Bydgoszczy) elektor zobowiązywał się do zachowania wieczystego przymierza z Rzecząpospolitą i przystąpienia do wojny przeciwko Szwedom, ale zyskiwał pełną suwerenność w Księstwie Pruskim. Oznaczało to zniesienie postanowień hołdu pruskiego. W ten sposób na zachodnich i północnych granicach Rzeczypospolitej pojawiło się dobrze zorganizowane, dysponujące silną armią państwo Hohenzollernów.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy plan rozbioru Rzeczypospolitej

W czasie potopu w 1656 r. doszło do zawarcia niekorzystnego dla państwa polsko-litewskiego sojuszu między Rakoczym i Karolem Gustawem w Radnot (w dzisiejszej Rumunii). Zgodnie z jego ustaleniami Rzeczpospolita miała zostać podzielona. Szwecja w czasie tego rozbioru zyskałaby Księstwo Pruskie, północne Mazowsze, północną część Litwy oraz Inflanty polskie. Elektor brandenburski otrzymałby Wielkopolskę, a Małopolska i południowa część Mazowsza przeszłyby pod władzę Rakoczego. Województwo nowogródzkie planowano uczynić udzielnym księstwem wspierającego Szwedów Bogusława Radziwiłła. Ukraina znalazłaby się wówczas pod władzą nieuwzględnionego w traktacie Bohdana Chmielnickiego. Plan ten nie został zrealizowany m.in. z powodu klęsk poniesionych przez wojska szwedzkie.

PODSUMOWANIE

- W latach 1655–1660 większość ziem Polski (wraz z Warszawą i Krakowem) i Litwy została opanowana przez wojska szwedzkie pod dowództwem Karola X Gustawa. Wydarzenia te nazwano potopem szwedzkim.
- Armia najeźdźcy dokonała rabunków miast i wsi Rzeczypospolitej.
- W 1660 r. podpisano pokój w Oliwie. Rzeczpospolita utraciła większość Inflant, a król Polski musiał się zrzec pretensji do szwedzkiej korony.
- W 1657 r. Jan Kazimierz zrezygnował ze zwierzchnictwa nad Księstwem Pruskim (Prusami Książęcymi). W zamian elektor Brandenburgii zobowiązał się wesprzeć Rzeczpospolitą w walce ze Szwedami.

POLECENIA

1. Przedstaw czynniki, które doprowadziły do wybuchu wojny ze Szwecją.
2. Wyjaśnij, jakie były przyczyny szybkich sukcesów wojsk szwedzkich wkraczających do Rzeczypospolitej.
3. Wymień wydarzenia, które świadczyły o krytycznym położeniu państwa polsko-litewskiego w czasie potopu.
4. Powiedz, co sprawiło, że najazd szwedzki został ostatecznie odparty.
5. Wyjaśnij, dlaczego postanowienia traktatów welawsko-bydgoskich zagrażały Rzeczypospolitej. Odwołaj się do mapy na s. 149.
6. Sprawdź, do którego wydarzenia z lat 1658–1659 związanego ze Stefanem Czarnieckim nawiązuje tekst *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* – polskiego hymnu.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Roczniki miasta Łowicza, spisanych przez Andrzeja Kazimierza Cebrowskiego (ok. 1580–1658) – łowickiego lekarza i aptekarza (fragmenty)

W sierpniu bowiem Karol Gustaw, król szwedzki, złamawszy traktaty i sojusze, z wielkim wojskiem i ogromnym sprzętem wojennym wpadł do Wielkopolski, gdzie złupiwszy miasto główne Poznań, oraz Gniezno, Kalisz, Łęczycę i inne, wkrótce przybył do Łowicza, który nie mógł oprzeć się takiej potędze i dobrowolnie wydany został przez dowódcę zamku. […]

Najpierw część żołnierzy szwedzkich, która została się do obrony zamku i miasta, gdy król z wojskiem dalej po całym Królestwie grasował, zajęła prawie wszystkie domy. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia. […] Nie oszczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, potem zrównali z ziemią kościół św. Jana Chrzciciela ze szpitalem i kaplicą św. Krzyża, dalej bardzo zrujnowali klasztor dominikanów, a w końcu sprofanowali kolegiatę niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze, błyszczące złotem i zdobne pięknymi wizerunkami świętymi, zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki. […] Z organów powyrywali piszczałki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili.

Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść, niż krzywdy zadane przez wojsko nasze polskie, [które] niespodzianie, bez żadnego hałasu wpadło do miasta przed Wielkanocą 1656 roku i ograbiło całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopi. Powyrywali szklane okna i kraty do nich z murów, zamki ze skrzyń i piwnic, wiele kradzieży i rozbojów popełnili, nielicznych podróżnych ograbili i zabili. I Rakoczy ze swym wojskiem wracający, a raczej uciekający z Prus do Siedmiogrodu, w tym mieście i innych wielu haniebnych postępków dopuścił się, liczne miasteczka i wsie spalił, a kościoły zrabował.

A. Powiedz, dlaczego, zdaniem autora, doszło do potopu szwedzkiego i poddania się miasta.
B. Powiedz, ile razy w latach 1655–1657 Łowicz był najeżdżany.
C. Opisz zniszczenia, które dotknęły miasto i jego społeczność w czasie kolejnych napadów.

NASTĘPSTWA

dążenie Szwedów do panowania w basenie Morza Bałtyckiego → pretensje króla polskiego do szwedzkiej korony → 1655–1660 najazd Szwedów na ziemie Rzeczypospolitej → utrata Inflant przez Polskę → uniezależnienie się Prus Książęcych od Polski

20 Rzeczpospolita i imperium osmańskie. Wiktoria wiedeńska

- Najazd turecki na Rzeczpospolitą
- Upokarzający traktat w Buczaczu
- Zwycięstwo pod Chocimiem
- Odsiecz wiedeńska
- Ostatnie lata wojny i pokój w Karłowicach

Imperium osmańskie

Po zdobyciu przez Turków Konstantynopola w 1453 r. na gruzach cesarstwa bizantyjskiego powstało imperium osmańskie, które prowadziło politykę podbojów. Do połowy XVI w. nastąpił największy rozwój terytorialny państwa (patrz: mapa). Jego posiadłości rozciągały się na północne wybrzeża Afryki, część południowo-zachodniej Azji i południowo-wschodnie obszary Europy. Sytuację polityczną imperium wzmacniały dobre stosunki z Francją, która traktowała sułtana jako sprzymierzeńca w rywalizacji z Habsburgami, oraz pokój zawarty z Republiką Wenecką po wielu latach wojen o dominację na Morzu

Imperium osmańskie w XVI–XVII w.

? Przyjrzyj się mapie i powiedz, jaki był kierunek podbojów państwa tureckiego.

? Wyjaśnij, dlaczego państwo to określano mianem imperium.

Michał Korybut Wiśniowiecki (panował w latach 1669–1673), portret z epoki. Jan Kazimierz w 1668 r. zrzekł się tronu. Na elekcji w **1669 r.** największe poparcie uzyskał Michał Korybut Wiśniowiecki. Jego zwolennicy, przeciwni kandydaturom zagranicznych książąt, domagali się wyboru „Piasta", czyli króla Polaka. Wierzyli, że syn odziedziczył talenty wojskowe swego ojca – księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, legendarnego pogromcy Kozaków. Ich nadzieje nie spełniły się. Nowy władca nie miał wojskowego doświadczenia ani bojowego ducha.

Śródziemnym. Zwiększało to możliwości aktywizacji polityki imperium osmańskiego w innych regionach.

Niepodzielną władzę nad imperium sprawował **sułtan**, jednak często spoczywała ona w ręku **wielkiego wezyra** (tur. *wezir* – pomocnik). W imieniu władcy kierował on polityką wewnętrzną i zagraniczną państwa. Działo się tak np. w początkach panowania Mehmeda IV, który zasiadł na tronie w 1648 r. w wieku sześciu lat. Politycznym i kulturalnym centrum kraju był Stambuł (dawniej Konstantynopol).

Religią dominującą był **islam**. Chociaż w imperium panowała tolerancja religijna, innowiercy nie mieli tych samych praw co muzułmanie. Władcy terenów podbitych przez imperium osmańskie musieli uznać jej zwierzchność i płacić **haracz**, czyli roczną daninę.

Wkroczenie armii osmańskiej do Rzeczypospolitej

Kilka lat po odparciu najazdu szwedzkiego oraz zakończeniu wojen z Moskwą pojawiło się nowe zagrożenie dla Rzeczypospolitej. Trudna sytuacja kraju, spowodowana niszczącymi wojnami z Kozakami, Moskwą i Szwedami oraz niedawnym zamętem okresu bezkrólewia, skłoniła imperium osmańskie do próby podporządkowania sobie **Podola** i **prawobrzeżnej części Ukrainy**. Dogodnego pretekstu do rozpoczęcia wojny dostarczyli Kozacy, którzy uznali zwierzchnictwo sułtana w nadziei na to, że pomoc turecka umożliwi im stworzenie własnego państwa. Latem **1672 r.** potężna armia, której towarzyszył sam sułtan, wkroczyła na południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej. Kryzys wewnętrzny, bunty nieopłacanego od dawna wojska i brak odpowiednich środków na jego utrzymanie spowodowały, że wkraczającym do Korony wojskom można było przeciwstawić jedynie niewielkie siły. Turcy zdobyli **Kamieniec Podolski**, a następnie Podole i część prawobrzeżnej Ukrainy.

Jedynym sposobem zakończenia wojny było przyjęcie narzuconych przez sułtana warunków pokoju. Jesienią 1672 r. zawarto **traktat w Buczaczu**, w którym Rzeczpospolita zrzekała się na rzecz imperium osmańskiego zajętych przez nią terenów. Zobowiązywała się również do płacenia corocznego haraczu.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Twierdza w Kamieńcu Podolskim, widok współczesny.

Kamieniec Podolski

Był jedną z najważniejszych twierdz w systemie obronnym na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Dzięki rozbudowanej sieci fortyfikacji kilkukrotnie wytrzymywał oblężenia wojsk tureckich i kozackich. W 1672 r. załoga twierdzy poddała się ze względu na miażdżącą przewagę przeciwnika (siły tureckie szacuje się na 100 tys. do 300 tys. żołnierzy) posiadającego także ciężkie działa oblężnicze. Na mocy honorowych warunków kapitulacji żołnierze mogli opuścić twierdzę, nie złożywszy broni. Podczas wymarszu, z nieznanych przyczyn, doszło do wybuchu zgromadzonych w arsenale zapasów prochu, w którego wyniku zginęło kilkuset ludzi, wśród nich dowodzący obroną pułkownik Jerzy Wołodyjowski. Wydarzenie to, uznane za akt sprzeciwu wobec oddania twierdzy, stało się jednym z najważniejszych epizodów w powieści Henryka Sienkiewicza *Pan Wołodyjowski*.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Meczet w Kruszynianach, zdjęcie współczesne.

Meczet w Kruszynianach

Kruszyniany (woj. podlaskie) wraz z okolicznymi ziemiami zostały nadane przez Jana III Sobieskiego Tatarom, którzy walczyli po stronie Rzeczypospolitej w wojnie z imperium osmańskim. Od końca XIV w. na ziemiach litewskich osiedlano tatarskich jeńców lub przeciwników politycznych chana, którzy opuścili Krym. Nadawano im majątki ziemskie w zamian za obowiązek służby wojskowej. Część szlachty negowała jednak prawa szlacheckie Tatarów, co w 1673 r. skłoniło ich oddziały do przejścia na stronę turecką. Tylko niektórzy z nich po pewnym czasie powrócili do szeregów polskich. Oddziały jazdy tatarskiej wchodziły w skład wojsk Rzeczypospolitej od XVI w. i pozostawały w polskiej armii jeszcze w czasach napoleońskich i II Rzeczypospolitej. Z języka tatarskiego wywodzi się m.in. słowo „ułan", oznaczające żołnierza oddziałów lekkiej kawalerii.

Wojownik tatarski, rysunek współczesny.

Zwycięstwo pod Chocimiem i rozejm w Żurawnie

Upokarzający traktat z Buczacza wywołał wzburzenie szlachty. Sejm odmówił jego zatwierdzenia i tym razem zdecydował się uchwalić podatki na powiększenie armii. Jesienią **1673 r.** wznowiono działania wojenne. Wojska polskie dowodzone przez **hetmana Jana Sobieskiego** odniosły pod Chocimiem zwycięstwo nad liczniejszym zgrupowaniem tureckim. Przyniosło to Sobieskiemu miano Lwa Lechistanu nadane mu przez Turków. W kolejnym roku, po śmierci Michała Korybuta Wiśniowieckiego, wpłynęło również na wynik elekcji. Większość głosujących opowiedziała się wówczas za kandydaturą hetmana.

WARTO WIEDZIEĆ

Janczarzy

Podstawową siłę armii tureckiej stanowiły oddziały janczarów. W czasach wojen z Rzecząpospolitą ich korpus liczył kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy. Była to doborowa piechota uzbrojona w szable i muszkiety. Składała się z mężczyzn, których w dzieciństwie odebrano chrześcijańskim rodzicom. Po przyjęciu islamu odbywali oni intensywne szkolenie. Jako zawodowi żołnierze pobierali stały żołd. Słynęli z dyscypliny i oddania sułtanowi, choć zdarzało się, że bunty janczarów niezadowolonych z polityki władcy przyczyniały się do jego upadku.

Janczar, rysunek współczesny.
1. Czapa z białego filcu z metalową ozdobą i opadającym do tyłu „rękawem".
2. Muszkiet. 3. Bułat (rodzaj szabli).
4. Jatagan (rodzaj sztyletu).

Wojny Rzeczypospolitej z imperium osmańskim w 2. połowie XVII w.

? Wskaż na mapie terytoria utracone przez Rzeczpospolitą na mocy traktatu w Buczaczu.

Przez następne trzy lata Sobieski ze zmiennym szczęściem toczył walki na Ukrainie. Sukcesy wojsk polskich w ostatniej fazie wojny doprowadziły jednak w **1676 r.** do zawarcia polsko-tureckiego **rozejmu w Żurawnie**. Imperium osmańskie odstąpiło od żądania haraczu (ustalonego w pokoju buczackim).

Odsiecz wiedeńska

Szansa na decydujące zwycięstwo nad imperium osmańskim pojawiła się dopiero kilka lat później. Zagrożony atakiem tureckim cesarz **Leopold I** zawarł przymierze z Rzecząpospolitą. W **1683 r.** potężna armia osmańska wkroczyła w granice cesarstwa i otoczyła **Wiedeń**. Oblężonych ocaliła odsiecz prowadzona przez Sobieskiego. Składała się ona z oddziałów polskich, austriackich i niemieckich. 12 września pod murami miasta doszło do walnej bitwy, w której dowodzona przez polskiego króla armia rozgromiła wojska sułtańskie.

Kilka tygodni później Sobieski na czele sprzymierzonych wojsk odniósł kolejne zwycięstwo – w bitwie pod Parkanami (Štúrovo w dzisiejszej Słowacji). W następnych latach wojnę z imperium osmańskim kontynuowała tzw. Święta Liga, czyli koalicja Rzeczypospolitej, cesarstwa, Wenecji i Państwa Kościelnego. Udało się jej wyprzeć najeźdźcę z terenów Węgier i Siedmiogrodu (Habsburgowie włączyli je do swojego państwa). Dalsze działania zbrojne nie przyniosły jednak Janowi III Sobieskiemu większych sukcesów. W **1699 r.**, za panowania jego następcy Augusta II, zawarto pokój w Karłowicach (obecnie: Sremski Karlovci koło Novego Sadu w Serbii), na mocy którego Rzeczpospolita odzyskała utracone wcześniej ziemie – Podole i Ukrainę.

Bitwa pod Wiedniem

Jan III Sobieski ruszył na odsiecz Wiednia na czele niespełna 30 tys. żołnierzy. Po połączeniu z oddziałami austriackimi i niemieckimi liczba ich wzrosła do ok. 70 tys. 12 września 1683 r. wojska te uderzyły z otaczających miasto wzgórz na oblegającą Wiedeń 100-tysięczną armię turecką. Oddziały sprzymierzonych miały nacierać wzdłuż brzegu Dunaju i uwikłać w walkę jak największą część sił przeciwnika. W tym czasie formacje polskie, aby wyjść na skrzydło wojsk tureckich, skrycie pokonywały Las Wiedeński. Pagórkowaty teren stanowił znaczną przeszkodę dla przemieszczających się oddziałów, dlatego dowodzący siłami tureckimi wezyr Kara Mustafa nie oczekiwał poważniejszego ataku z tej strony. Wieczorem, po kilku godzinach walk, tureckie linie obronne przełamała szarża jazdy, której główną siłę uderzeniową stanowiła polska husaria. Bitwa zakończyła się całkowitą dezorganizacją wojsk tureckich. Kara Mustafa z rozkazu sułtana został uduszony.

Bitwa pod Wiedniem, fragment obrazu Franza (czytaj: franca) Geffelsa.

? Powiedz, który moment zmagań przedstawił malarz.

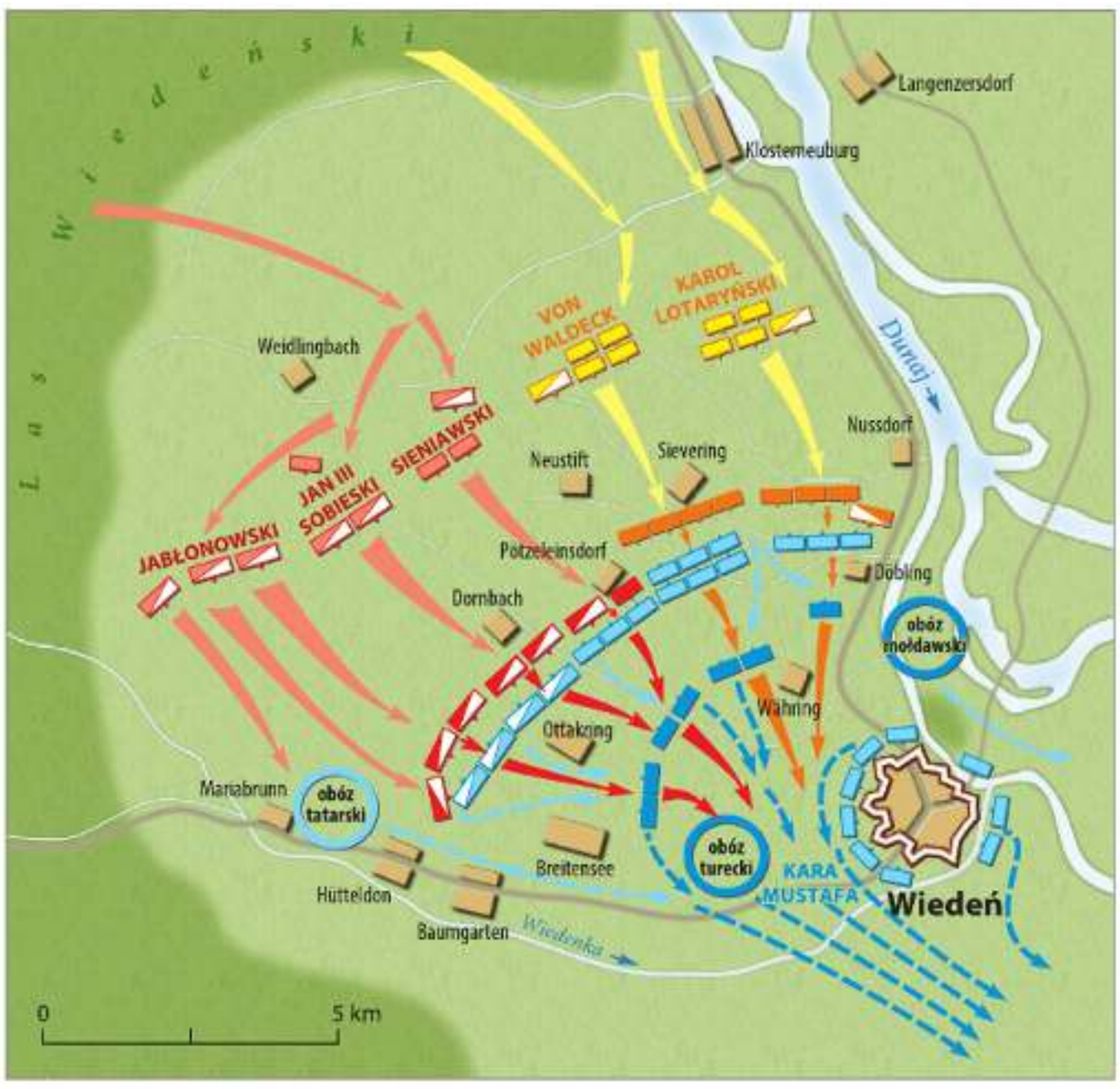

Plan bitwy pod Wiedniem.

? Wskaż na planie rozmieszczenie wojsk polskich i ich sprzymierzeńców.

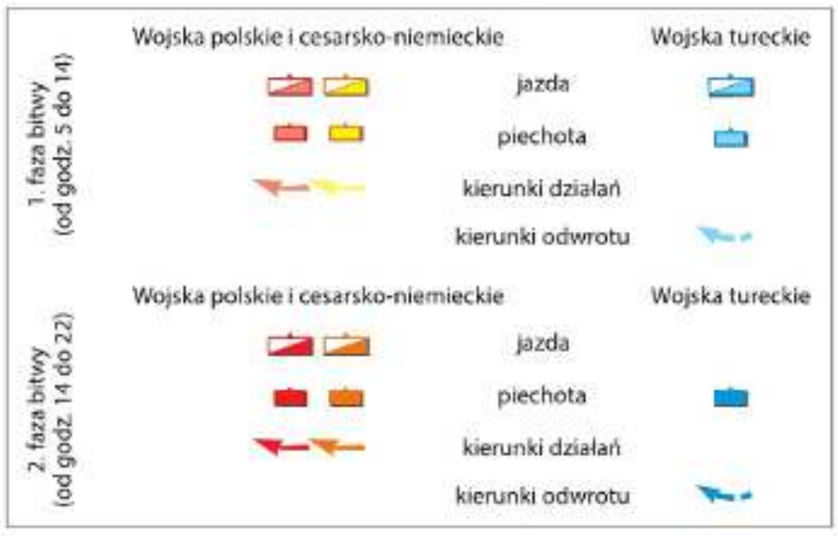

1 Las Wiedeński. 2 Obóz turecki. 3 Wiedeń. 4 Dunaj. 5 Armia turecka. 6 Namiot wielkiego wezyra Kara Mustafy. 7 Wojska sprzymierzone (austriacko-niemiecko-polskie) pod wodzą Jana III Sobieskiego.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Powiedz, który moment bitwy został przedstawiony przez artystę.
2. Co można na podstawie obrazu powiedzieć o liczebności armii tureckiej i rozmiarach bitwy?

8 Okopy i tunele wykopane przez Turków. Miały umożliwić żołnierzom wysadzenie murów obronnych. Na początku września część fortyfikacji miasta została zniszczona.

Analiza pamiętnika

W epoce nowożytnej nastąpił rozkwit pamiętnikarstwa. Pamiętniki są dla historyka nieocenionym źródłem, które dostarcza nie tylko informacji o losach jednostek, ale także pozwala często uzupełnić przekazy na temat wielkich wydarzeń historycznych o osobistą perspektywę. Źródło to należy jednak traktować z dużą ostrożnością ze względu na subiektywizm autorów oraz fakt, że wiele z pamiętników zostało spisanych najczęściej po upływie wielu lat od opisywanych wypadków.

Tekst 1. Opis początku oblężenia Smoleńska przez wojska polskie i litewskie w 1609 r. z pamiętnika Stanisława Żółkiewskiego (fragmenty)

Przyszło tedy do tego, że wojsko porządnie rozprawiwszy, przypuściliśmy [atak] z petardami do dwóch bram: pan Wejher, starosta pucki, do kopyczyńskiej, gdzie żaden się efekt nie stał; a pan Nowodworski do abrahamowskiej. Przed bramami pobudował był od pola nieprzyjaciel zręby, właśnie jako komory jakie, tak, iż przez te zręby nie było przystępu, chyba w około podle muru ciasną uliczką […]. Przyszedłszy ku onemu zrębowi, przyszło panu Nowodworskiemu z petardą iść oną uliczką […]. Przysadził petard do pierwszej i drugi do wtorej bramy, wysadził je obie. Ale iż jako przy takowej sprawie huk był wielki, strzelba gęsta i z dział i różnej strzelby, nie widzieliśmy, jeśli petardy jaki efekt uczyniły, bo widzieć się bramy nie mogło dla onego zrębu, który ją zasłaniał. Zaczym ci, którzy byli na przedzie w ową ciasną uliczkę, nie wiedząc, co się tam dzieje, nie poszli. A nade wszystko, iż się było umówiło z panem Nowodworskim, jeśli petardy efekt uczynią, iżby trębacze, którzy przy nim byli, trąbieniem znać dali. Lecz ci trębacze króla jegomości […] w onym tumulcie gdzieś się zapodzieli. Znak się nie dał ludziom i tak rozumiejąc jazda, że trąby nie słychać, iż petardy nie uczyniły skutku, odeszli nazad. […] Taki był skutek wielkiej onej nadziei z petardów.

Portret Stanisława Żółkiewskiego, malarz nieznany, 1650–1750.

ETAPY PRACY

1. Ustalenie podstawowych informacji

- Przeczytaj uważnie zamieszczone fragmenty źródeł.
- Sprawdź, czy rozumiesz wszystkie wyrazy użyte w tekście. Jeśli nie, ustal ich znaczenie.
- Ustal, kim byli i kiedy żyli autorzy obydwu źródeł.
- Przypomnij, podczas których wojen wydarzyły się opisywane epizody.

2. Konfrontowanie wiadomości

- Powiedz, co autorzy opisali w zamieszczonych fragmentach źródeł.
- Korzystając z dostępnych ci źródeł informacji, ustal, czy Jan Chryzostom Pasek i Stanisław Żółkiewski brali osobiście udział w opisanych przez siebie wydarzeniach.
- Na podstawie treści podręcznika i samodzielnie zdobytych informacji na temat sytuacji Rzeczypospolitej i państw ościennych w XVII w. wyjaśnij, jakie były przyczyny wojen wspomnianych w pamiętnikach.

3. Interpretacja

- Oba fragmenty pamiętników opisują wydarzenia wojenne. Zastanów się, co różni obie relacje.
- Wyjaśnij, jaką wartość mogą mieć te opisy dla historyka i pod jakim względem.

Bitwa pod Chocimiem 1673 r., obraz z epoki.

Tekst 2. Opis bitwy pod Chocimiem w 1673 r. w pamiętniku Jana Chryzostoma Paska pisanym w latach 1690–1695 (fragmenty)

Na tę zimę Turcy nie schodzili z pola, ale okopali się pod Chocimem i stali obozem. Nasi panowie hetmani, mając wojsko porządne, litewskie i koronne […], chorągwie pancerne bardzo dobre – chcieli im dać pole. Turcy w pole wyniść nie chcieli, że już Tatarowie poszli byli od nich. Nasi tedy *inaudito exemplo*[1] rezolwowali się[2] do nich szturmować; poszli tedy pod okopy, obstąpili obóz *circumcirca*[3], piechoty, podsadziwszy się, rozwalili wały w kilku miejscach *nemine reclamante*[4]; bo i razu z armaty nie strzelono, choć mieli dział tak wiele. Pan Bóg podobno zaszlepił był poganow i serce odjął, że tak *modeste*[5] przyjmowali naszych, do siebie dobywających się, właśnie kiedy owo gość jaki przychodzi, nie nieprzyjaciel. Stali tylko na koniach wataham wielkiemi w okopach, aż do nich powchodziły nasze chorągwie owymi dziurami, w wałach poczynionymi; dopiero tam w okopach uderzyli na naszych, ale nie mogli długo wytrzymać; zaraz poczęli uciekać do mostu, ktory mieli na Dniestrze, ku Kamieńcowi.

Tam ich dopiero nasi cięli. Więc, że tłumem wielkim nacisnęli się na most, złamał się most; dopieroż tonąc jednych wycięto, drudzy potonęli, inszych nagnano na skałę i tam pospadali także na łeb i z końmi. Zdobycz nasi wielką wzięli w rzędach, w śrebrach, w namiotach bogatych, w sepetach[6] […]. Naprowadzono do Polski wielbłądów siła tak, że go dostał i za podjezdka[7].

---

1 *inaudito exemplo* – niesłychanym przykładem
2 rezolwowali – postanowili
3 *circumcirca* – naokoło
4 *nemine reclamante* – bez sprzeciwu
5 *modeste* – grzecznie
6 sepety – kufry
7 podjezdek – koń niewielkiej wartości

Jan Chryzostom Pasek spisujący wspomnienia, anonimowa rycina wg Antoniego Zaleskiego, połowa XIX w.

PODSUMOWANIE

- Osłabiona wojnami ze Szwecją i państwem moskiewskim Rzeczpospolita stała się łatwym łupem dla imperium osmańskiego, które w 1672 r. najechało jej ziemie i zajęło Podole oraz prawobrzeżną część Ukrainy.
- Na mocy traktatu w Buczaczu Rzeczpospolita zrzekła się tych terenów (Podola i części Ukrainy) i zobowiązała do płacenia haraczu na rzecz imperium osmańskiego.
- Jan III Sobieski powstrzymał napór armii osmańskiej w 1683 r. w zwycięskiej bitwie pod Wiedniem, w której dowodził połączonymi wojskami polsko-austriacko-niemieckimi.
- W 1699 r., za panowania jego następcy – Augusta II Sasa, Rzeczpospolita odzyskała utracone obszary.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu wojny z imperium osmańskim. Wyjaśnij, jaki wpływ na jej przebieg miała sytuacja wewnętrzna w Rzeczypospolitej.
2. Powiedz, dlaczego traktat w Buczaczu szlachta uznała za upokarzający.
3. Szlachta chętnie określała Rzeczpospolitą mianem przedmurza chrześcijaństwa. Odnieś się do wojen polsko-tureckich i wytłumacz dlaczego.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

List Jana III Sobieskiego do żony napisany po zwycięskiej bitwie pod Wiedniem (fragmenty)

Jedyna duszy i serca pociecho, najśliczniejsza i najukochańsza Marysieńku!

Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem aprosze [okopy], pola i obóz, ucieka w konfuzji [popłochu]. […] Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem [następcą], bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory; […] Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego na wojnę i którą dziś jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu świętemu […]. Złotych szabel pełno po wojsku, i innych wojennych rynsztunków. […]. Ja ich rachuję [wrogów], prócz Tatarów, na trzykroć sto tysięcy; drudzy tu rachują namiotów samych na trzykroć sto tysięcy i biorą proporcję trzech do jednego namiotu, co by to wynosiło niesłychaną liczbę. […] Co zaś za delicje miał [wezyr] przy swych namiotach, wypisać niepodobna. Miał łaźnie, miał ogródek i fontanny, króliki, koty i nawet papuga była, ale że latała, nie mogliśmy jej pojmać. […] Wojska wszystkie, które dobrze bardzo swoją czyniły powinność, przyznały P. Bogu a nam tę wygraną potrzebę. Kiedy już nieprzyjaciel począł uchodzić i dał się przełamać […] przybiegały tedy do mnie książęta, jako to elektor bawarski, Waldeck, ściskając mię za szyję a całując w gębę, generałowie zaś w ręce i w nogi; cóż dopiero żołnierze! Oficerowie i regimenty wszystkie kawalerii i infanterii [piechoty] wołały: „Ach, unzerbrawe Kenik!" [niem. Ach, nasz dzielny król!] […] Wszystko to całowało, obłapiało, swym Salwatorem zwało. […] Sam lud wszystek pospolity całował mi ręce, nogi, suknie.

A. Powiedz, jak król oceniał rozmiary odniesionego zwycięstwa. Wymień łupy, które Sobieski zdobył w czasie bitwy.

B. Wyjaśnij, w jaki sposób zostało podkreślone w liście religijne tło toczonej wojny.

21 Rzeczpospolita w XVII w. – kryzys państwa

- Zniszczenia wojenne
- Przyczyny kryzysu demokracji szlacheckiej
- Próby wzmocnienia władzy królewskiej
- Unia brzeska

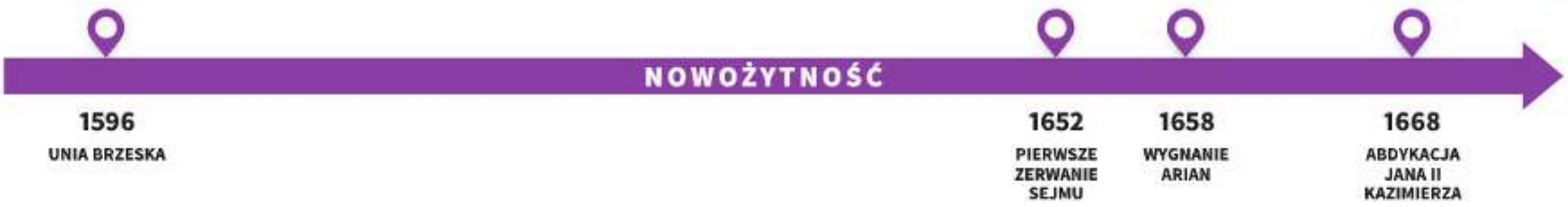

Skutki wojen

Wojnom, które pustoszyły terytorium Rzeczypospolitej niemal przez całą 2. połowę XVII w., towarzyszyły **zniszczenia**, **głód** i **zarazy**. Liczba ludności, w początkach wieku wynosząca ok. 11 mln, **zmniejszyła się o jedną trzecią**. Konflikty zbrojne doprowadziły też do **upadku miast**, nieraz wielokrotnie rabowanych i palonych przez nieprzyjaciela. Jednym z najbardziej dramatycznych przykładów takich działań są losy Wilna spalonego w 1655 r. przez Kozaków i wojska moskiewskie, a następnie zniszczonego kilkuletnią okupacją. Wiele mniejszych ośrodków miejskich nie podniosło się już z zapaści, lecz przekształciło w osady rolnicze.

Skutkami zmagań wojennych były też **zniszczenia** i **wyludnienia wsi** na dużych obszarach kraju. Same straty związane z najazdami tatarskimi i uprowadzaniem ludności w jasyr historycy szacują na około 500 tys. osób. Opuszczone ziemie trudno było ponownie zagospodarować ze względu na brak rąk do pracy. Spowodowało to **wzrost wymiaru pańszczyzny** nawet do pięciu dni w tygodniu. Dodatkowo szlachta nie wyrażała zgody na opuszczanie gospodarstw przez chłopów i ich rodziny. Spadek liczby ludności oznaczał ponadto zmniejszenie rynku zbytu na towary wytwarzane przez rzemiosło miejskie.

Sytuację gospodarczą pogarszał fakt, że **na zachodzie Europy zmalało zapotrzebowanie na polskie zboże**, co wynikało m.in. z rosnącej tam wydajności produkcji rolnej i spadkiem cen. Odbiło się na dochodach folwarków szlacheckich. Szczególnie dotkliwie odczuła to drobna i średnia szlachta. Skarb państwa również był pusty, ponieważ zmniejszyły się dochody z podatków.

***Zboże płaci, zboże nie płaci*, obrazy z przełomu XVII i XVIII w.** Ilustracja **1.** przedstawia zachowanie kupców wobec właścicieli folwarków przy dużym zapotrzebowaniu na zboże. Scena **2.** pokazuje zmianę relacji społecznych w sytuacji mniejszego popytu na płody rolne.

? Opisz przedstawione sceny i powiedz, w jaki sposób zmieniły się ukazane na nich relacje.

Kryzys wewnętrzny Rzeczypospolitej

Klęski ponoszone przez Rzeczpospolitą w 2. połowie XVII w. nie wynikały wyłącznie z agresywnych działań krajów ościennych. Były także skutkiem poważnego kryzysu wewnętrznego w państwie polsko-litewskim.

Ustrój Rzeczypospolitej nie zmienił się od czasów pierwszych wolnych elekcji. Nadal najważniejszą rolę polityczną w państwie odgrywała szlachta. Z punktu widzenia prawa w demokracji szlacheckiej pozycja każdego szlachcica – niezależnie od posiadanego majątku – była taka sama. W rzeczywistości jednak w XVII w. stopniowo rosła przewaga potężnych **rodów magnackich** nad rzeszami średniozamożnej i ubogiej szlachty, która stanowiła polityczną przeciwwagę dla dążeń wielkich rodów i króla. Straty wojenne w mniejszym stopniu dotknęły **magnaterię**, której majątki nadal przynosiły wysokie dochody. Charakterystycznym zjawiskiem dla XVII w. stał się rozrost wielkich posiadłości ziemskich – **latyfundiów**.

Odpowiedni majątek oraz brak politycznej konkurencji ze strony średniej szlachty czy zamożnego mieszczaństwa pozwalały magnaterii wywierać **wpływ na drobną szlachtę**. Jej przedstawiciele służyli na dworach magnackich lub w prywatnych wojskach dobrze sytuowanych rodów, dzierżawili też od najbogatszych majątki, korzystali z ich wsparcia w staraniach o urzędy oraz w sprawach sądowych. W ten sposób w coraz większym stopniu warstwa ta uzależniała się od pomocy i opieki magnackich „starszych braci". Taka sytuacja pozwalała magnaterii łatwo zdobywać szlacheckie głosy na sejmikach i w sejmie, a tym samym realizować własną politykę związaną z interesami familii. Proces nieformalnego zwiększania władzy rodów magnackich nazywamy **oligarchizacją** życia politycznego.

Liberum veto

Magnaci nie tworzyli jednolitego stronnictwa. Różne ich ugrupowania, połączone więzami rodzinnymi lub interesami terytorialnymi, rywalizowały ze sobą o wpływ na sytuację na prowincji i w państwie. Rywalizacja ta prowadziła do ostrych sporów na sejmikach i sejmach. W **1652 r.** po raz pierwszy doszło do **zerwania obrad sejmu** przez posła działającego w interesie jednego z rodów magnackich. Tzw. **liberum veto** (łac. wolne nie pozwalam) wynikało z obowiązującej na sejmach zasady jednomyślności, ale dotąd nie było w takiej formie stosowane.

Możliwość zerwania obrad przez jednego posła i unieważnienia w ten sposób wszystkich przeprowadzonych uchwał stanowiła dogodny sposób, aby zniweczyć plany politycznych rywali, dlatego też z biegiem lat uciekano się do niego coraz częściej. Utrudniało to sprawne funkcjonowanie sejmów. Z racji tego, że parlament decydował o najważniejszych sprawach państwa, walki magnackich koterii paraliżowały Rzeczpospolitą. Coraz trudniej przychodziło uchwalenie nowych praw czy podatków, niezbędnych choćby do utrzymywania stałej armii strzegącej granic.

Spór „wolności" z „majestatem"

Próbę wzmocnienia władzy królewskiej podjął **Zygmunt III Waza**. Zamiast obowiązującej zasady jednomyślności starał się przeforsować przyjmowanie uchwał większością głosów, co pozwoliłoby łatwiej pokonać opór przeciwników. Chciał też ustanowić stały podatek na utrzymanie armii. W realizacji tych celów miało go wspierać stronnictwo królewskie. Władca starał się je stworzyć przez rozdawanie królewszczyzn, urzędów i godności.

Magnateria (łac. *magnus* – wielki) – od schyłku XVI w. określano tak najbogatszą część szlachty posiadającą majątki liczące od kilkudziesięciu do kilkuset wsi i miasteczek. Część magnatów wywodziła się z dawnego możnowładztwa, pozostali byli przedstawicielami rodzin, które zdobyły wpływy i majątek w XVI i XVII w. Pod względem praw magnateria nie różniła się od reszty szlachty. Z powodu posiadanego majątku miała jednak znacznie szersze wpływy. Jej przedstawiciele zasiadali w senacie i obejmowali najważniejsze urzędy w państwie.

Latyfundium (łac. *latus* – szeroki, *fundus* – posiadłość) – wielka posiadłość ziemska.

Oligarchia (gr., władza nielicznych) – sprawowanie władzy przez niewielką, uprzywilejowaną grupę.

WARTO WIEDZIEĆ

Zerwanie sejmu

Władysław Siciński był posłem litewskim na sejm 1652 r. i stronnikiem Janusza Radziwiłła. Działając podobno w jego interesie, nie wyraził zgody na przedłużenie (prolongatę) obrad sejmu ponad przewidziany przez prawo okres sześciu tygodni, po czym opuścił salę. Próby nakłonienia go do wycofania sprzeciwu spełzły na niczym, więc marszałek, mimo oburzenia posłów, ogłosił zakończenie obrad. Do końca XVII w. sejm zrywano jeszcze czterokrotnie, nawet w trakcie trwania jego obrad lub wręcz przed obiorem marszałka oznaczającym formalne rozpoczęcie posiedzenia.

Posiadłości i rezydencje magnackie ok. 1600 r.
Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny, utworzył **ordynację** ze swoich dóbr, by uniknąć ich rozproszenia. W jego ślady poszli inni magnaci: Potoccy, Koniecpolscy, Lubomirscy, Ossolińscy.

? Wskaż największe majątki. Powiedz, do kogo należały.

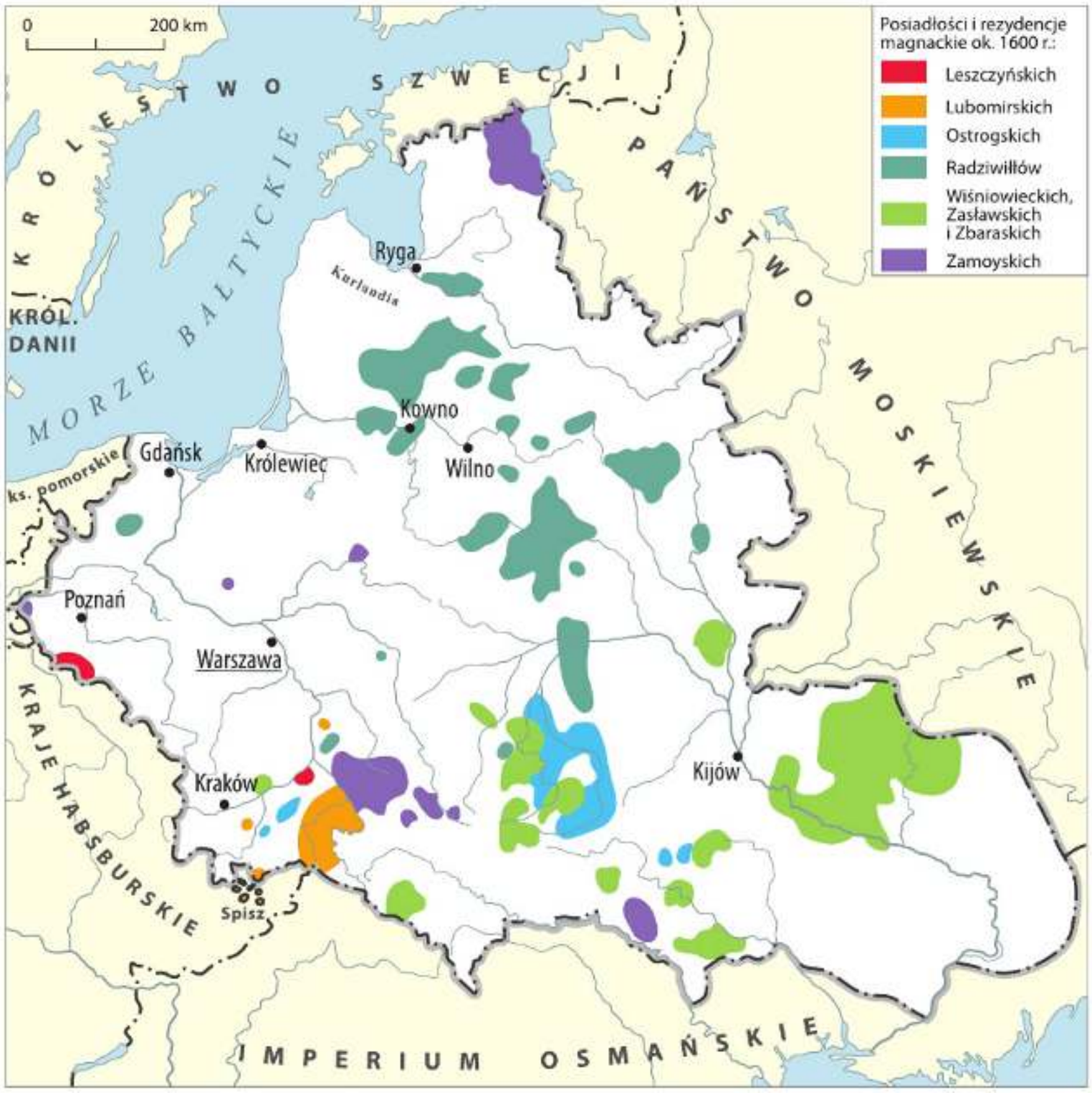

! **Ordynacja** – wielki majątek ziemski (obejmujący setki wsi i dziesiątki miasteczek) prawnie zabezpieczony przed podziałem i dziedziczony wyłącznie przez najstarszego członka rodu (ordynata). Ordynacje służyły rodom magnackim jako środek przeciwdziałający zmniejszeniu ich potęgi z powodu podziałów majątku między rodzeństwo.

Plany króla spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem części szlachty, która uznała je za próbę naruszenia swoich wolności. W **1606 r.** przeciwnicy władcy pod wodzą **Mikołaja Zebrzydowskiego** zorganizowali rokosz i wysunęli żądanie detronizacji monarchy. Rokoszanom nie udało się zrealizować tego postulatu. W **1607 r.** zostali pokonani przez wojska królewskie, ale ich działania zmusiły Zygmunta III do rezygnacji z prób wzmocnienia własnej władzy.

Niepowodzeniem zakończyły się również podobne działania podejmowane przez Władysława IV i Jana II Kazimierza. Ten drugi przedstawił dwa projekty polityczne: wprowadzenie zasady decydowania większością głosów w sejmie, a także przeprowadzania elekcji następcy tronu jeszcze za życia władcy (łac. *vivente rege*), co zdecydowanie zwiększyłoby jego wpływ na wybór następcy. Zamiary te zmobilizowały **antykrólewską opozycję**.

WARTO WIEDZIEĆ

Plany wzmocnienia pozycji władcy

Zdaniem niektórych obserwatorów wydarzeń politycznych w Rzeczypospolitej sposobem na wewnętrzną odbudowę państwa oraz zażegnanie niebezpieczeństwa na granicach mogło być wzmocnienie władzy króla. Zwracano uwagę na to, że problemem nie był brak wolności, lecz bezpieczeństwa – wewnętrznego i zewnętrznego. Niszczące kraj najazdy obcych wojsk, nieutrzymywanie stałego licznego wojska, a także samowola magnatów, uciskających często okoliczną drobną szlachtę – wszystkiemu można było zaradzić, gdyby pozycja monarchy była silniejsza. Rozumieli to kolejni władcy, którzy dostrzegali, że zakres ich władzy jest nieporównanie mniejszy niż monarchów w państwach absolutystycznych.

W **1665 r.** udało się jej podnieść **rokosz** pod wodzą **Jerzego Lubomirskiego**. Wystąpienie przerodziło się w krwawą wojnę domową, w której wojska królewskie ponosiły porażki. W **1666 r.** rokosz zakończono ugodą, ale władca zrezygnował z planów elekcji za życia króla. W konsekwencji wydarzenia te doprowadziły dwa lata później do **abdykacji Jana II Kazimierza**.

Opór ze strony znacznej części szlachty pokrzyżował również plany wzmocnienia pozycji króla w państwie podejmowane przez **Jana III Sobieskiego**. Ich powodzenie zależało w dużej mierze od stworzenia silnego stronnictwa, które mogłoby udzielić poparcia działaniom władcy. Nie udało się tego dokonać. W odróżnieniu od wielu państw europejskich w Rzeczypospolitej nie było silnego mieszczaństwa, które mogłoby stanowić oparcie dla podobnych zamierzeń. Król nie mógł też liczyć na uzależnioną od magnatów drobną i średniozamożną szlachtę. Jej siła polityczna zmniejszyła się z powodu zniszczeń wojennych majątków i spadku popytu na zboże. Ponadto, choć odnosiła się krytycznie do rosnącej roli magnaterii, bardziej obawiała się despotyzmu władcy. Spór zwolenników „wolności" (szlacheckich) z „majestatem" (królem) uniemożliwiał zatem skuteczne przeprowadzenie reform wzmacniających państwo.

Rokosz – wynikające z przywilejów szlacheckich prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa władcy, który przekracza swoje uprawnienia.

BIOGRAM

JERZY LUBOMIRSKI
(1616–1667)

Był potomkiem wpływowej rodziny magnackiej. Studiował na uniwersytetach w Europie Zachodniej, odbył też wiele zagranicznych podróży. Reprezentował interesy Rzeczypospolitej w kilku misjach dyplomatycznych. Uchodził za zdolnego i odważnego dowódcę. Podczas potopu szwedzkiego jako jeden z nielicznych magnatów nie podporządkował się zwycięskiemu Karolowi Gustawowi, lecz udzielił poparcia Janowi Kazimierzowi. Za zasługi w wojnie ze Szwedami i sprzymierzonymi z nimi wojskami siedmiogrodzkimi uhonorowano go godnością hetmana polnego koronnego. Jego karierę polityczną przerwał zatarg z królem. Zdaniem jednych doprowadziły do niego ambicje Lubomirskiego oraz jego sprzeciw wobec planów wzmocnienia władzy monarchy, według innych spowodowały go działania przeciwników hetmana zaniepokojonych jego rosnącymi wpływami. Magnat został oskarżony o spisek przeciw królowi. Rozpatrujący jego sprawę senat skazał go na karę śmierci i konfiskatę dóbr. Lubomirski zbiegł za granicę. Przy pomocy swych stronników wszczął rokosz pod hasłem obrony wolności szlacheckich. W jego wyniku doszło do bratobójczej wojny, w której wyginęła znaczna część doświadczonych oficerów i żołnierzy walczących po obu stronach. W 1666 r. została zawarta ugoda między Janem Kazimierzem i rokoszanami, w wyniku której Lubomirskiego oczyszczono z zarzutów, ale musiał on przeprosić króla i udać się na wygnanie.

Pomnik Zygmunta III Wazy, wzniesiony na polecenie jego syna Władysława IV.
Był to pierwszy w Warszawie pomnik niezwiązany z kultem religijnym i pierwsza w nowożytnej Europie kolumna upamiętniająca osobę świecką. Oprócz docenienia zasług zmarłego ojca wystawienie monumentu stanowiło realizację programu wzmocnienia władzy królewskiej, do której dążył Władysław IV. Zygmunta III przedstawiono w zbroi, płaszczu koronacyjnym i koronie na głowie. Trzymana w dłoni szabla i krzyż, na którym wspiera się postać, symbolizują świecki i religijny charakter władzy królewskiej, a zarazem podkreślają zasługi władcy jako obrońcy wiary.

? Jakie znaczenie w planach politycznych Władysława IV mogło mieć takie właśnie upamiętnienie jego ojca i poprzednika na tronie?

Wiara i polityka

Działania **Zygmunta III Wazy** w celu zwiększenia władzy w państwie wspierała część duchowieństwa, cieszył się on bowiem opinią gorliwego **katolika** i **zwolennika kontrreformacji**. Król ograniczał wpływy protestantów w życiu politycznym, a najważniejsze urzędy i godności powierzał przede wszystkim katolikom.

Wspierał również płynące z Rzymu naciski, by skłonić zamieszkałych w Rzeczypospolitej wyznawców prawosławia do uznania autorytetu papieża. Działania te doprowadziły w **1596 r.** do zawarcia umowy między częścią prawosławnego duchowieństwa a Kościołem katolickim. W wyniku tzw. **unii brzeskiej** (zawartej w Brześciu Litewskim) na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego powstał **Kościół greckokatolicki** (zwany też **unickim**). Uznawał on zwierzchnictwo papieża, zachował jednak odrębną liturgię i możliwość małżeństw księży.

Najazdy i wojny XVII w. wpłynęły na **wzrost niechęci mieszkańców Rzeczypospolitej do innowierców**. W państwach ościennych panowały odmienne wyznania lub religie: **luteranizm** (Szwecja, Księstwo Pruskie, Brandenburgia, Siedmiogród), **prawosławie** (państwo moskiewskie, Kozacy), **islam** (Turcja, Tatarzy). Aby zmobilizować społeczeństwo do walki w obronie kraju, w propagandzie kontrreformacyjnej zaczęto ją utożsamiać z obroną wiary katolickiej. Pogarszało to sytuację innowierców mieszkających na terytorium Rzeczypospolitej, których posądzano niekiedy o sprzyjanie jego wrogom. W związku z oskarżeniami wobec polskich **arian** (patrz: temat 10) o popieranie Szwedów sejm podjął w **1658 r.** uchwałę stanowiącą, że wszyscy bracia polscy, którzy nie przyjmą wyznania rzymskokatolickiego w ciągu trzech lat, będą musieli opuścić kraj. Sejm zakazał też porzucania wyznania katolickiego. Nie oznaczało to jednak odwrotu od zasady tolerancji religijnej wobec innych wyznań.

Ingerencja państw ościennych

Większość szlachty, przekonanej o doskonałości ustroju swego państwa, nie dostrzegała jego wad. Stanu tego nie zmieniły klęski i straty wojenne z 2. połowy XVII w. Wielu uznało, że skoro Rzeczypospolitej ostatecznie udało się uporać z zagrożeniem moskiewskim, kozackim, szwedzkim i tureckim, oznacza to, że nadal jest ona państwem silnym i zdolnym do zagwarantowania obywatelom wolności i bezpieczeństwa.

W rzeczywistości jednak **polityczny i gospodarczy bilans 2. połowy XVII w. był dla Rzeczypospolitej niekorzystny**. Wojny spowodowały zniszczenie rozległych obszarów, załamanie się eksportu zboża, upadek miast, spadek liczby ludności. Kraj poniósł straty terytorialne w wojnach z Moskwą oraz wyrzekł się zwierzchnictwa nad Prusami Książęcymi. Ziemie zdobyte przez Turków odzyskano dopiero po wielu latach wyczerpujących walk. Sukcesy wojenne Sobieskiego przyniosły wzrost znaczenia państwa w polityce europejskiej, który okazał się jednak krótkotrwały.

U schyłku XVII w. interwencja zewnętrzna naruszyła suwerenność wyboru władcy. W 1697 r. podczas elekcji Augusta II Mocnego na wybór nowego króla wpłynęły zabiegi cara Piotra I i pojawienie się na polu elekcyjnym wojsk saskich (patrz: temat 30).

WARTO WIEDZIEĆ

Zamek Królewski w Warszawie

Roszczenia Zygmunta III Wazy do tronu Szwecji wymagały utrzymywania regularnych kontaktów ze zwolennikami monarchy w tym kraju. Król wyprawiał się tam również osobiście. Z tego względu rezydencja na Wawelu, położona blisko południowych granic Rzeczypospolitej, wydała się władcy niedogodna. Wybór padł na Warszawę, leżącą bliżej centrum kraju. Za lokalizacją nowej stolicy przemawiała również aktywna polityka wschodnia państwa, której prowadzenie wymagało szybkiej komunikacji z ziemiami znajdującymi się na granicy z Moskwą. W 1611 r. król przeniósł się wraz z rodziną, dworem i urzędnikami do nowej rezydencji.

PODSUMOWANIE

- Na skutek wojen toczonych przez Rzeczpospolitą w XVII w. doszło do kryzysu gospodarczego w kraju, upadku miast i gwałtownego spadku liczby ludności.
- Konflikty zbrojne i zmniejszenie popytu na polskie zboże na zachodzie Europy zubożyły drobną i średnią szlachtę.
- Wzmocniła się natomiast pozycja magnaterii, która podporządkowała sobie instytucje demokracji szlacheckiej.
- W 1652 r. doszło do zerwania sejmu. W kolejnych latach liberum veto doprowadziło do sparaliżowania prac kolejnych zgromadzeń.
- Starania władców o wzmocnienie władzy królewskiej spotkały się z ostrym sprzeciwem szlachty (rokosze Zebrzydowskiego i Lubomirskiego).
- Z powodu wojen nasiliła się w społeczeństwie Rzeczypospolitej niechęć do innowierców. W 1658 r. sejm uchwałą nakazał wygnanie arian i zakazał porzucania wyznania katolickiego.

POLECENIA

1. Wymień gospodarcze i społeczne skutki wojen w Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII w.
2. Omów przyczyny kryzysu demokracji szlacheckiej w 2. połowie XVII w.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób konflikty wewnętrzne i kryzys państwa wpływały na zdolności obronne Rzeczypospolitej.
4. Opisz proces oligarchizacji życia politycznego w Rzeczypospolitej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja Honorata Viscontiego, nuncjusza papieskiego w Polsce w latach 1630–1635, na temat załamywania się demokracji szlacheckiej w 1. połowie XVII w. (fragmenty)

Królowie mają niemało kłopotu z tymi posłami ziemskimi, którzy […] nie tylko bronią słusznych spraw szlacheckich, ale i uporczywie obstają przy mniej godziwie nabytych, osobliwe gdy jaka ziemia lub powiat, gdzie szlachta jest mniej oświecona, przyśle na sejm jakiego półgłówka, jakiego paliwodę, stąd tylko znanych, że umieją dobrze hałasować i sprzeciwiać się rozumniejszym od siebie. Ta jednak izba poselska doszła do takiej władzy, że gdy dawniej miała tylko głos doradczy, dziś wszystko stanowi, i gdy się w niej na co zgodzono […] bezpiecznie przez senat żegluje. Bo ten złożony z osób dojrzalszych, mniej liczny, mający swe oddzielne interesy, bliższy osoby królewskiej, postępuje ostrożniej […]. Dodać tu jeszcze muszę, że posłowie ziemscy, będący po większej części z prostej szlachty a często nawet ubogiej, są narzędziami senatorów, ludzi możnych, dających im sposób do życia, że jeżeli ci dla jakich im właściwych powodów nie chcą popierać czegoś otwarcie lub się czemuś opierać w senacie, w takim razie namawiają na to swych popleczników ze stanu rycerskiego; tak iż się często zdarza, że gdy co posłowie postanowią w swym kole, to się nie różni od senatu, gdy przyjdzie do narady w połączonych izbach.

A. Powiedz, jak autor ocenia działanie sejmu Rzeczypospolitej. Co, jego zdaniem, stanowiło największą wadę sejmu?
B. Wyjaśnij, z czego według autora wynikały wpływy senatorów w izbie poselskiej.

22 Kultura Rzeczypospolitej w XVII w.

- Sztuka baroku na ziemiach Rzeczypospolitej
- Czym był sarmatyzm?
- Literatura polska w XVII w.

Wzorce sztuki barokowej

Na przełomie XVI i XVII w. na ziemie Rzeczypospolitej dotarły wpływy baroku (patrz: temat 16). Utrzymały się one do lat 70. XVIII w. Oddziaływały przede wszystkim na architekturę sakralną. Liczne kościoły, fundowane przez władców, magnatów, a nawet zamożną szlachtę, zdobiono rzeźbami, obrazami, freskami i dekoracjami stiukowymi. Styl barokowy pojawił się również w świeckich rezydencjach. Najznakomitszym tego przykładem jest pałac króla **Jana III Sobieskiego** w Wilanowie. Ważną część założenia architektonicznego rezydencji stanowił znajdujący się za pałacem ogród francuski, w którym królowały charakterystyczne regularne kompozycje i symetria. Żywopłotom, klombom i rabatom chętnie nadawano kształty figur geometrycznych.

Wzory sztuki baroku pojawiły się także poza głównymi ośrodkami państwa. Magnateria i zamożna szlachta fundowały kościoły budowane w nowym stylu. Dominował on także w magnackich rezydencjach na prowincji.

Pałac w Wilanowie, zbudowany jako podmiejska rezydencja Jana III Sobieskiego i jego żony Marii Kazimiery. Miał bogato dekorowaną elewację. Wnętrza zdobione były stiukami, malowidłami ściennymi i obrazami. Wiele z nich umacniało wizerunek władcy jako zwycięskiego wodza. **Po lewej król z rodziną, fragment obrazu z epoki.**

? Porównaj pałace w Wersalu i Wilanowie. Na czym polega podobieństwo obu budowli?

Krzyżtopór – świadek XVII-wiecznego kryzysu

Zamek Krzyżtopór w Ujeździe wzniósł w 1. połowie XVII w. wojewoda Krzysztof Ossoliński. Nazwa budowli wywodziła się od słowa „krzyż” i nazwy herbu Ossolińskich – Topór. Była to barokowa rezydencja pełniąca również funkcje obronne. Chroniły ją fosa, mury o długości 600 m oraz pięć narożnych bastionów. Elewację pałacu między oknami zdobiły portrety przedstawicieli rodu Ossolińskich oraz ich krewnych. Według niektórych przekazów w projekcie budowli zastosowano odniesienie do kalendarza – okien miało być tyle, ile jest dni w roku, pokojów – tyle, ile tygodni, wielkich sal – dwanaście, a dodatkowo cztery baszty symbolizujące kwartały. Zamek został zniszczony przez Szwedów podczas potopu i ponownie w czasie konfederacji barskiej (patrz: temat 19). W następnych stuleciach z wolna popadał w ruinę.

dziedziniec gospodarczy

Krzyżtopór z lotu ptaka – widok obecny.

Topór – herb Ossolińskich.

ogród francuski

pałac
z wewnętrznym
dziedzińcem

wewnętrzny
dziedziniec

zabudowa gospodarcza

dziedziniec główny

fosa

bastion

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Opisz kształt budowli i otaczających ją umocnień.
2. Czy rezydencja Krzyżtopór słusznie jest nazywana zamkiem? Uzasadnij swoją odpowiedź.
3. Co można powiedzieć o ambicjach fundatora tej posiadłości?

Brama wjazdowa, na której umieszczono krzyż i topór – symbole zamku.

WARTO WIEDZIEĆ

Kościół św. św. Piotra i Pawła w Wilnie

Fundacje nowych kościołów wynikały nie tylko z pobożności fundatorów, ale też z konieczności odbudowy świątyń zniszczonych w czasie wojen. Wiązały się także z chęcią zademonstrowania chwały rodu i jego potęgi. Doskonały tego przykład stanowi kościół św. św. Piotra i Pawła na wileńskim Antokolu. Ufundował go hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac. Świątynia, wzniesiona w latach 1668–1675, miała stanowić **wotum** za uwolnienie Wilna spod moskiewskiej okupacji. Była też wyrazem religijności hetmana, który polecił, by pochowano go pod jej progiem. Na prostej płycie nagrobnej, po której przechodzić mieli wchodzący do kościoła, widniał napis: *Hic iacet peccator* (łac., tu leży grzesznik). We wnętrzu świątyni znalazły się jednak także portret i popiersie Paca przedstawionego jako rzymski triumfator z wieńcem laurowym na głowie. Nad fasadą zaś umieszczono napis: *Regina Pacis funda nos in pace* (łac. Królowo Pokoju, zachowaj nas w pokoju) – była to aluzja do nazwiska fundatora. O wyjątkowej wartości artystycznej kościoła stanowią zdobiące jego wnętrze sztukaterie ukazujące sceny o tematyce biblijnej, mitologicznej i historycznej.

Wotum (łac. *votum* – ślubowanie) – obiekt lub przedmiot składany w darze w intencji błagalnej lub dziękczynnej.

Wnętrze kościoła św. św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie.

Sarmatyzm

Przeniesione z Europy Zachodniej wzorce baroku stanowiły jedynie część bogatej i oryginalnej kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z racji położenia geograficznego oraz różnorodnych kontaktów politycznych i handlowych państwa na jego kształt wywierały wpływ wzory zachodnie, rodzime i orientalne. Niewielka liczebność i zamożność mieszczaństwa powodowały, że rozwój życia kulturalnego w różnych jego przejawach dokonywał się głównie w kręgu stanu szlacheckiego.

Kulturę szlachecką w XVII i w 1. połowie XVIII w. określamy mianem **sarmatyzmu**. Nazwa ta jest związana

Portrety trumienne szlachty. Były jednym z charakterystycznych elementów kultury sarmackiej. Wykorzystywano je podczas ceremonii pogrzebowych, często odznaczających się niezwykłym przepychem. Portret malowano na blasze, którą następnie umieszczano na trumnie. Zmarłego przedstawiano w sposób realistyczny, bez upiększania rysów twarzy.

z popularnym wśród szlachty przekonaniem, że wywodzi się ona od starożytnego ludu Sarmatów, który w zamierzchłej przeszłości miał podbić tereny przyszłej Rzeczypospolitej. Pojęciem sarmatyzmu określamy też mentalność ówczesnej szlachty. Domniemany starożytny rodowód oraz przekonanie o doskonałości praw Rzeczypospolitej rodziły wśród wielu jej przedstawicieli poczucie wyższości wobec innych stanów i narodów Europy. Wojny toczone w XVII w. z innowiercami – Turcją, Szwecją czy Moskwą – umacniały z kolei wśród szlachty przekonanie o wyjątkowej roli, jaką ich państwo odgrywa w Europie. Zgodnie z tym przekonaniem miało ono być religijnym i militarnym **przedmurzem chrześcijaństwa** (katolicyzmu) na Starym Kontynencie. Liczne konflikty zbrojne oraz najazdy tatarskie, tureckie, szwedzkie i moskiewskie, które pustoszyły Rzeczpospolitą w XVII w., z biegiem czasu spowodowały wśród szlachty wzrost niechęci do cudzoziemców i zagranicznych nowinek w sferze kultury i polityki. W dłuższej perspektywie prowadziła ona do **ksenofobii** i zamknięcia przed wpływami zewnętrznymi, co wywarło niekorzystny wpływ na rozwój nauki i kultury w kraju.

Przedmurze – część fortyfikacji przed głównym murem obronnym, najdalej wysunięta w stronę przeciwnika.

Ksenofobia (gr. *ksénos* – obcy, *phóbos* – strach) – niechęć lub wrogość w stosunku do cudzoziemców i obcych wzorów kulturowych.

W XVII w. ostatecznie ukształtował się także wzorzec **dworu** – siedziby średniozamożnej i uboższej szlachty. Budowano go najczęściej z drewna modrzewiowego. Jego cechą charakterystyczną był ganek z portykiem i kolumnami.

Do charakterystycznych **cech kultury sarmackiej** należały **kult cnót rycerskich** i **żarliwa pobożność**. Wyrazem głębokiej religijności miały być liczne fundacje nowych kościołów i klasztorów. W życiu codziennym łączyła się ona jednak ze skłonnością do przepychu i wystawnego trybu życia. W modzie i sztuce użytkowej ich odzwierciedleniem stały się bogato zdobione szlacheckie stroje, przedmioty codziennego użytku, broń czy rzędy końskie, w których odnaleźć można wpływy tureckie, perskie i węgierskie.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Co jest warte konia z rzędem?

Z czasów staropolskich przetrwało w polszczyźnie powiedzenie: „konia z rzędem temu, kto…" oznaczające, że wykonanie jakiegoś zadania uważamy za bardzo trudne, wręcz niemożliwe. Koń oraz jego rząd, czyli uprząż i siodło, stanowiły przedmiot dumy szlachcica i miały wysoką wartość. Ktoś, kto obiecuje za coś konia z rzędem, jest przekonany, że nie będzie musiał tej obietnicy spełnić.

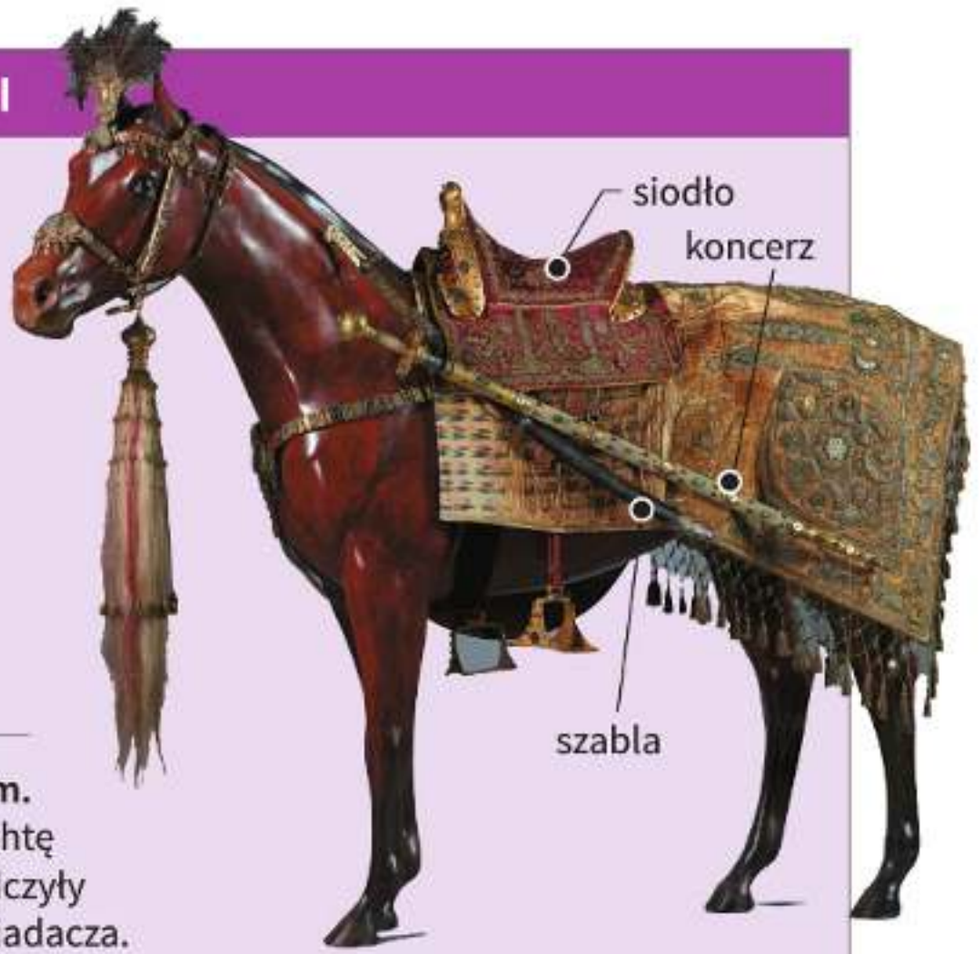

Koń z rzędem, przytroczoną szablą i koncerzem. Prawo do noszenia szabli odróżniało szlachtę od chłopów i mieszczan. Ozdobna broń i rząd koński świadczyły o zamożności i wysokim statusie społecznym ich posiadacza.

Orientalizm w stroju szlacheckim

Charakterystycznym strojem polskiego szlachcica stał się w XVII w. kontusz wzorowany na strojach tureckich. Według Encyklopedii staropolskiej Zygmunta Glogera: „Kontusz był suknią rozpowszechnioną na Wschodzie jako ubiór honorowy najwyższych dostojników. […] Polacy w walkach zwycięskich zdobywali kontusze na starszyźnie tatarskiej i tureckiej w XVI w. i ze zwykłą w takich razach dumą zwycięzców, pyszniących się trofeami, zaczęli je przywdziewać na polskie żupany. Pas, którym opasywali żupan, przenieśli na wierzch kontusza, a od czasu bliższych stosunków z przepychem Wschodu pas ten stał się sutszy i bogatszy. W XVI w. wiele nazw odzieży zapożyczono od Węgrów a pomiędzy innemi i kontusz, z węgierskiego *köntös*, suknia […]. Tym sposobem kontusz, lubo pierwotnie wschodni, ale w Polsce innym krojem niż na Wschodzie noszony, w połączeniu z odwiecznym żupanem, stał się za Zygmunta III powszechnym i uroczystym ubiorem narodowym”.

Zygmunt Gloger, *Encyklopedja staropolska ilustrowana*, t. III, Warszawa 1902, tekst dostępny na stronie https://pl.wikisource.org/wiki/Encyklopedia_staropolska [dostęp: 10.01.2023].

Sułtan Mehmed IV, portret z epoki.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Porównaj strój turecki ze strojem polskiego szlachcica. Wskaż podobieństwa i różnice.
2. Wyjaśnij, dlaczego w polskich strojach szlacheckich widoczne są wpływy wschodnie.
3. Sprawdź, w granicach jakiego państwa znajduje się obecnie Słuck.

Szlachcianka, rysunek współczesny.

1. Czepek.
2. Kontusik – wzorowane na kontuszu wierzchnie okrycie obszyte futrem.
3. Biała koszula obszyta koronką lub haftem.
4. Długa wełniana spódnica.
5. Skórzane trzewiki.

Polski szlachcic – portret z 1. połowy XVIII w. Typowy ubiór szlachcica stanowiły: futrzany kołpak, długa szata zwana **żupanem** i założony nań **kontusz**. Przewiązywano go trzykrotnie owiniętym, bogato zdobionym pasem.

1. Charakterystyczne podgolenie głowy. **2.** Żupan – szata noszona pod kontuszem. **3.** Kontusz – szata wierzchnia z rozciętym rękawem. **4.** Pas z jedwabiu lub sukna, bogato zdobiony. **5.** Szabla. **6.** Wysokie buty ze skóry.

Pas kontuszowy zdobiony w bogato tkane wzory. W zależności od zamożności i okazji noszono pasy zimowe, letnie, inne na dni powszednie, świąteczne czy bale. W XVIII w. wysoko ceniono zwłaszcza pasy produkowane w Słucku (tzw. **pasy słuckie**).

Literatura w dobie baroku

W XVII stuleciu w Rzeczypospolitej następował dalszy rozwój literatury i literackiego języka polskiego. Sprzyjał mu m.in. ustrój państwa umożliwiający rzeszom szlachty czynny udział w życiu publicznym. Powodowało to znaczny wzrost zainteresowania publicystyką i literaturą piękną poruszającą kwestie polityczne. Rozkwit przeżywała również poezja, której twórcy, zgodnie z zasadami barokowej poetyki, chętnie stosowali ozdobny styl i wymyślne metafory.

O zamiłowaniach literackich znacznej części szlachty świadczą zachowane listy z epoki, często odznaczające się wyszukanym, ozdobnym stylem i świadczące o erudycji piszących. Znakomity przykład staropolskiej sztuki pisania listów, czyli **epistolografii**, stanowi korespondencja Jana III Sobieskiego z żoną Marią Kazimierą. Tendencje do chwytania za pióro potwierdza także popularność prywatnych **diariuszy** i **pamiętników** – nie przeznaczonych do druku, lecz pisanych na użytek własny i rodziny. Wśród nich do najbardziej znanych należą opublikowane po raz pierwszy w XIX w. pamiętniki **Jana Chryzostoma Paska**, przedstawiciela średniej szlachty, awanturnika i weterana licznych wojen, zawierające barwny obraz życia i obyczajów stanu, z którego wywodził się autor.

W omawianym okresie ukształtował się w literaturze, znany także z potocznej konwersacji, popularny niemal do końca XVIII w. styl wypowiedzi dopuszczający stosowanie tzw. **makaronizmów**, czyli wplatanie do języka polskiego zwrotów łacińskich, a niekiedy nawet nadawanie łacińskich form gramatycznych wyrazom polskim.

Diariusz (łac. *diarium*) – dziennik, w którym zapisano następujące po sobie wydarzenia.

Część zjawisk charakteryzujących kulturę polską owych czasów budziła zainteresowanie niektórych sąsiadów Rzeczypospolitej. W 2. połowie XVII w. i w początkach następnego stulecia na carskim dworze panowała moda na polskie stroje, wielu wykształconych poddanych cara znało język polski, czytywało polskie książki, a nawet pisywało poezje w języku polskim. Dla niemieckich mieszkańców Księstwa Pruskiego ustrój Rzeczypospolitej był aż do końca XVII w. modelem atrakcyjnym, korzystnie kontrastującym z absolutyzmem brandenburskim. W niektórych krajach niemieckich zainteresowanie budziły wzorce ustrojowe i praktyka działania polskiego samorządu szlacheckiego.

BIOGRAM

Piotr Skarga jako rektor Akademii Wileńskiej, obraz z końca XVII w.

PIOTR SKARGA
(1536–1612)

Był polskim jezuitą, teologiem, pisarzem i nadwornym kaznodzieją Zygmunta III Wazy. Cieszył się zaufaniem króla i odgrywał na jego dworze ważną rolę. Był przeciwnikiem reformacji i obrońcą katolicyzmu, opowiadał się również za wzmocnieniem władzy monarszej w Rzeczypospolitej. Zasłynął kazaniami, w których krytykował wady szlachty, jej egoizm i brak troski o dobro państwa oraz ucisk chłopów. W jednym z nich, zwracając się do szlachty, zapowiadał upadek państwa: *[Bóg] od was i synów waszych królestwo odejmie i da je obcym nieprzyjacielom waszym, pogubiwszy was i syny wasze, jeśli się nie upamiętacie*.

WARTO WIEDZIEĆ

Poeci barokowi

W poezji polskiej okresu baroku można wyróżnić kilka nurtów. Jeden z nich – poezję dworską – reprezentował **Jan Andrzej Morsztyn**, dyplomata, a następnie podskarbi wielki koronny. Doskonale wykształcony i znający literaturę europejską, wykorzystywał w swej twórczości wzory poezji włoskiej i francuskiej, by tworzyć wiersze kunsztowne pod względem formy.

Innym rodzajem utworów wsławił się **Wespazjan Kochowski**. Wywodził się ze średniej szlachty, jako żołnierz brał udział w wojnach z Kozakami, Moskwą i Szwedami. Uchodził za typowego przedstawiciela baroku sarmackiego. W twórczości często nawiązywał do spraw państwa – jego życia politycznego i toczonych wówczas wojen. Głosił również pochwałę życia na wsi, charakterystyczną dla sarmatyzmu, który był popularny w środowisku posiadaczy ziemskich, żyjących właśnie na wsi.

Żołnierzem, a zarazem właścicielem ziemskim i urzędnikiem szlacheckim był także **Wacław Potocki**, autor opartego na źródłach historycznych, napisanego wierszem dzieła *Transakcja wojny chocimskiej*, poświęconego starciu Rzeczypospolitej z imperium osmańskim w 1621 r.

PODSUMOWANIE

- Na przełomie XVI i XVII w. na terenach Rzeczypospolitej zaczęła się rozprzestrzeniać kultura baroku.
- Rozwijała się przede wszystkim sztuka sakralna. Powstało wiele nowych kościołów oraz rezydencji magnatów i bogatej szlachty.
- Różne przejawy kultury szlacheckiej w Rzeczypospolitej w okresie baroku nazywa się kulturą sarmatyzmu. Łączyła ona przywiązanie do tradycji i katolicką religijność z elementami kultury orientalnej. W okresie baroku w Rzeczypospolitej rozwijała się literatura, a także twórczość epistolarna i pamiętnikarska.

POLECENIA

1. Opisz, czym się wyróżniały budowle sakralne wzniesione w stylu barokowym.
2. Wymień cechy charakterystyczne kultury sarmatyzmu.
3. Wyjaśnij, dlaczego – w odróżnieniu od wielu krajów Zachodu – mieszczaństwo Rzeczypospolitej w XVII w. nie stanowiło poważnej siły kulturotwórczej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła (1593–1656) opisujący pogrzeb hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego w 1646 r. (fragmenty)

Szły najprzód kompanije dragońskie i piesze z pochylonemi w dół chorągwiami i muszkietami, za niemi cechy i processje insze miejskie, kościelne i cerkiewne. Za temi *sequebatur numerus infinitus* [postępowała liczba nieskończona] zakonników […] z różnych klasztorów […], których *agmen claudebat* [szereg zamykał] J. M. X. [Jego Miłość Xiądz] Gębicki, biskup łucki, *pontificaliter* [w uroczyste szaty] ubrany, *cum toto clero* [z całym duchowieństwem]. Prowadzono potem koni dwanaście, to jest: po jednej stronie sześć koni, jeden za drugim, bardzo kosztownie po żołniersku w różne siedzenia ubrane, przy każdym z nich dwóch masztalerzów, w lampartach i szyszakach pod piórami […]; drugie sześć po drugiej stronie w kapach altembasowych[1], złotogłowych i inszych kosztownych materiach, aż po ziemi się wlokących […], prowadzili je także po dwóch masztalerzów, w takoweż kapy ustrojeni. Za temi jechało kilka konnych we zbrojach świetnych ubrani, z których jeden kopię grotem na dół, tuleją do góry obróconą, niósł, drugi miecz, trzeci […], kosztownie ubrany, reprezentował osobę świętej pamięci hetmana zmarłego. Następował potem wóz z sześcią koni, kapami aksamitu karmazynowego aż do ziemie okrytych, sam także całunem aksamitu takiegoż, szerokim bardzo i długim, z krzyżem z teletu[2] białego i herbami na takimże malowanych, ozdobiony. Na ten tedy wóz włożyliśmy trumnę z pomienionem ciałem, aksamitem karmazynowym srebrno-złocistymi ćwiekami obitą, na której wierzchu insygnia żołnierskie i hetmańskie, to jest: buława, szabla, karwasze[3] i szyszak wszystek dyjamentami przykryty, w głowach na trumnie przybita była tablica srebrna z inskrypcją wszystkie co przedniejsze zmarłego *gesta*[4] reprezentująca.

Około wozu szło czterdzieści sług, w kapach także aksamitnych karmazynowych, całun i świece lane trzymających. Za ciałem niesiono na koniu znak hetmański, to jest magierkę[5] z białemi strusiemi piórami na drzewce wetchnioną, za którym konia bardzo kosztownie przybranego prowadzono.

[1] altembas – kosztowny materiał przetykany złotem

[2] telet – rodzaj kosztownej tkaniny

[3] karwasze – żelazne nałokietniki

[4] *gesta* – czyny

[5] magierka – rodzaj czapki z płaskim, okrągłym lub czworokątnym denkiem, obszytej barankiem i ozdobionej kitą

A. Wymień elementy ceremoniału i scenografii charakterystyczne dla kultury sarmackiej.
B. Powiedz, które z elementów były związane z urzędem pełnionym przez zmarłego.

RZECZPOSPOLITA W DOBIE WOJEN XVII WIEKU

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ W 1. POŁOWIE XVII W.

W 1. połowie XVII w. na granicach Rzeczypospolitej niemal jednocześnie rozgorzały konflikty. Dawny spór o panowanie nad wybrzeżami Bałtyku oraz roszczenia Zygmunta III Wazy do korony szwedzkiej doprowadziły w **1600 r.** do wybuchu serii **wojen ze Szwecją**. Przerwał je zawarty w **1635 r.** rozejm w Sztumskiej Wsi. Na jego mocy Szwedzi zatrzymali zdobytą część Inflant, opuścili jednak zajęte w trakcie wojny porty w Prusach Książęcych i na Pomorzu.

Po śmierci Iwana IV Groźnego **państwo moskiewskie** pogrążyło się w kryzysie wewnętrznym spowodowanym buntami chłopskimi i rywalizacją pretendentów do tronu. Jeden z nich – Dymitr, podający się za syna cara, uzyskał poparcie polskich magnatów. Z pomocą ich wojsk w **1604 r.** zajął Moskwę. Zginął podczas powstania wywołanego przez mieszkańców miasta. Wkrótce pojawił się kolejny kandydat – również Dymitr i rzekomy syn Iwana Groźnego – który dzięki polskim najemnikom i wojskom magnackim rozpoczął walkę o koronę. Wyprawy te, nazwane **dymitriadami**, doprowadziły w **1609 r.** do wybuchu wojny między Moskwą a Rzecząpospolitą. W **1610 r.** jej wojska koronne zajęły stolicę państwa moskiewskiego. Bojarzy pozbawili tronu cara Wasyla Szujskiego i zaproponowali koronę polskiemu królewiczowi Władysławowi, synowi Zygmunta III Wazy. Król nie przyjął tej propozycji, sam bowiem zamierzał objąć tron moskiewski. Dalsze działania wojenne zakończyły się w **1612 r.** kapitulacją polskiej załogi na Kremlu. W 1613 r. bojarzy wybrali na cara **Michała Romanowa**.

W celu odzyskania tronu moskiewskiego królewicz Władysław zorganizował wyprawę przeciw Moskwie (1618–1619). Zakończyła się ona niepowodzeniem i podpisaniem **w 1619 r. w Dywilinie rozejmu**, który przyznał Rzeczypospolitej ziemie siewierską, czernihowską i smoleńską. Walki wznowione po ataku wojsk moskiewskich na Smoleńsk ustały w **1634 r.**, po zatwierdzeniu **pokoju w Polanowie**. Rzeczpospolita zachowała większość ziem przyznanych w Dywilinie. Władysław IV zrezygnował z pretensji do tronu carskiego.

W XVII w. stosunki Rzeczypospolitej z imperium osmańskim zaostrzyły się ze względu na najazdy podejmowane przez Kozaków i Tatarów na południowo-wschodnie Kresy i rywalizację obu państw o wpływy w Mołdawii i na Wołoszczyźnie. W 1620 r. sułtan podjął decyzję o rozpoczęciu wojny. Bitwa stoczona pod Cecorą zakończyła się klęską wojsk polskich. Udało im się jednak zatrzymać Turków pod Chocimiem. W 1621 r. zawarto pokój, który nie przyniósł żadnych zmian terytorialnych.

W 1. połowie XVII w. Rzeczpospolita odgrywała ważną rolę polityczną w Europie Środkowo-Wschodniej.

POLITYKA I WOJNA

▼ **1604** – pierwsza dymitriada
▼ **1605** – bitwa pod Kircholmem
▼ **1610** – bitwa pod Kłuszynem
▼ **1621** – bitwa pod Chocimiem
▼ **1632–1634** – wojna z Moskwą
1648–1654 – powstanie kozackie ▼

GOSPODARKA, RELIGIA I KULTURA

▼ **1596** – unia brzeska; powstanie Kościoła greckokatolickiego
▼ **przełom XVI i XVII w.** – początek baroku na ziemiach polskich
▼ **XVII w.** – spadek popytu na zboże; rozwój latyfundiów; uzależnienie gospodarcze szlachty od magnaterii

XVI XVII

1590 r. 1600 r. 1610 r. 1620 r. 1630 r. 1640 r. 1650 r.

Po pokoju zawartym z państwem moskiewskim w 1634 r. jej granice osiągnęły największy zasięg w historii.

POWSTANIE CHMIELNICKIEGO I WOJNA Z MOSKWĄ

W **1648 r.** narastający konflikt społeczny i religijny na Ukrainie doprowadził do wybuchu **powstania kozackiego**. Na jego czele stanął **Bohdan Chmielnicki**. Powstanie objęło ogromne obszary Rzeczypospolitej. Działania wojenne, toczone przez obie strony ze zmiennym szczęściem, były przerywane kolejnymi ugodami. Żadna z nich nie weszła jednak w życie ze względu na brak wzajemnego zaufania i rosnące wśród przywódców Kozaków przekonanie o możliwości wywalczenia własnego państwa.

W poszukiwaniu sojusznika zawarli oni w **1654 r.** **ugodę perejasławską** z Moskwą. Zgodnie z jej zapisami w zamian za pomoc w wojnie Kozacy uznali zwierzchnictwo cara. Doprowadziło to do przystąpienia państwa moskiewskiego do konfliktu z Rzecząpospolitą. W **1658 r.** doszło do podpisania **ugody w Hadziaczu**. Na mocy jej postanowień na części ziem ukraińskich miało powstać Wielkie Księstwo Ruskie stanowiące obok Korony i Litwy pełnoprawną część Rzeczypospolitej. Próba utworzenia Rzeczypospolitej Trojga Narodów zakończyła się niepowodzeniem ze względu na rozłam wśród przywódców kozackich i wojnę z Moskwą.

W **1667 r.** zawarto **rozejm w Andruszowie**, w którym ustalono, że część Ukrainy położona na lewym brzegu Dniepru, Zaporoże oraz ziemie zdobyte przez Rzeczpospolitą w 1619 r. (smoleńska i czernihowska) przypadną Moskwie. Reszta ziem ukraińskich pozostała w granicach Rzeczypospolitej.

Kościół św. św. Piotra i Pawła w Krakowie, wzorowany na rzymskim kościele Il Gesù, ufundowany dla jezuitów przez Zygmunta III Wazę. Jego fasadę zdobią posągi świętych: w dolnej części m.in. Ignacego Loyoli i Stanisława Kostki (wywodzących się z zakonu jezuitów), w górnej – św. Zygmunta i św. Władysława. W wieńczącym fasadę tympanonie umieszczono herb Zygmunta III.

? Wyjaśnij, dlaczego te właśnie postacie i symbole zdobią fasadę kościoła w Krakowie.

▼ **1667** – polsko-moskiewski rozejm w Andruszowie
▼ **1660** – pokój ze Szwecją w Oliwie
▼ **1652** – pierwsze zerwanie sejmu
▼ **1672** – najazd turecki; traktat w Buczaczu
▼ **1654–1657** – wojna z Moskwą
▼ **1673** – bitwa pod Chocimiem
▼ **1655–1660** – potop szwedzki
▼ **1699** – pokój w Karłowicach
▼ **1657** – utrata lenna pruskiego
▼ **1683** – bitwa pod Wiedniem

▼ **1658** – wygnanie arian

XVII XVIII

1650 r. 1660 r. 1670 r. 1680 r. 1690 r. 1700 r. 1710 r.

POTOP SZWEDZKI

Korzystając z zaangażowania Polski i Litwy w wojnę z Moskwą, wojska króla szwedzkiego **Karola X Gustawa** wkroczyły w **1655 r.** na terytorium Rzeczypospolitej. Armia szwedzka zaatakowała z dwóch kierunków: z Pomorza Szczecińskiego Wielkopolskę i z Inflant Litwę. Bez większego oporu zajęła te obszary. Szlachta wielkopolska bez walki skapitulowała pod Ujściem. Do jesieni 1655 r. wojska szwedzkie zajęły największe polskie miasta. Po ucieczce Jana Kazimierza na Śląsk (znajdujący się w granicach Rzeszy) znaczna część szlachty uznała władzę Karola X Gustawa. Litwa, której duży obszar okupowały wojska moskiewskie, szybko się poddała. Jeden z magnatów litewskich – **Janusz Radziwiłł** – uznał władzę króla szwedzkiego w zamian za sojusz wojskowy i zerwał unię z Koroną Królestwa Polskiego.

Gwałty i rabunki wojsk najeźdźcy oraz wieści o skutecznej **obronie klasztoru na Jasnej Górze** spowodowały wzrost oporu przeciw Szwedom. Zwycięstwa wojsk polskich i litewskich doprowadziły do klęski oddziałów siedmiogrodzkich, sojuszników Szwecji, i wyparcia Szwedów z kraju. W **1660 r.** zawarto **pokój w Oliwie**, na mocy którego oba państwa powróciły do granic sprzed wojny.

Zamek w Podhorcach, fotografia współczesna. Siedziby magnackie dorównywały rozmachem i przepychem rezydencjom królewskim. Często, zwłaszcza na Kresach, łączyły w sobie funkcje reprezentacyjne i obronne. Przykładem takiego rozwiązania jest zamek w Podhorcach (dziś na Ukrainie) zbudowany dla hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. Rezydencji, otoczonej ogrodami, bronił system fortyfikacji. Dzięki nim dwukrotnie odparto tam oblężenie wojsk kozackich. W komnatach mieściły się kolekcje dzieł sztuki i broni. Ozdabiały je również trofea wojenne.

Rzeczpospolita uznała utratę większości Inflant, a Jan Kazimierz zrzekł się pretensji do tronu szwedzkiego. Najazd Karola Gustawa na Koronę i Litwę trwający w latach **1655–1660** nazywany jest **potopem szwedzkim**.

W zawartych w **1657 r. traktatach welawsko-bydgoskich** elektor Brandenburgii w zamian za porzucenie sojuszu ze Szwedami uzyskał rozwiązanie zależności lennej Prus Książęcych od Rzeczypospolitej i stał się suwerennym władcą na tym terytorium. W ten sposób ujście Wisły i Prusy Królewskie zostały otoczone przez posiadłości państwa Hohenzollernów.

WOJNA Z IMPERIUM OSMAŃSKIM I ODSIECZ WIEDEŃSKA

Trudna sytuacja państwa polsko-litewskiego spowodowana wojnami z Kozakami i Moskwą skłoniła imperium osmańskie w **1672 r.** do próby podporządkowania sobie **Podola** i **prawobrzeżnej części Ukrainy**. Z powodu buntów nieopłacanego od dawna wojska i braku funduszy w skarbcu królewskim na utrzymanie armii, wkraczające do Rzeczypospolitej wojska sułtana nie napotkały dużego oporu. W **1672 r.**, po upadku twierdzy w Kamieńcu Podolskim, zawarto traktat w Buczaczu. Rzeczpospolita zrzekała się w nim na rzecz imperium osmańskiego Podola i części prawobrzeżnej Ukrainy oraz zobowiązywała się do płacenia corocznego haraczu.

W **1683 r.** zagrożony atakiem tureckim cesarz Leopold I zawarł przymierze z królem Janem III Sobieskim. 12 września tego roku pod murami Wiednia doszło do bitwy, w której dowodzona przez polskiego monarchę armia sprzymierzonych rozgromiła wojska sułtańskie. W następnych latach wojnę z imperium osmańskim kontynuowała koalicja Rzeczypospolitej, cesarstwa, Wenecji i Państwa Kościelnego zwana Świętą Ligą. W **1699 r.** zawarto pokój w Karłowicach, na mocy którego Rzeczpospolita odzyskała Podole i prawobrzeżną część Ukrainy.

SKUTKI WOJEN XVII W.

Przemarszom obcych wojsk i działaniom wojennym, które przetoczyły się przez terytorium Rzeczypospolitej w XVII w., towarzyszyły **zniszczenia**, **głód** i **zarazy**. **Liczba ludności** państwa **spadła o jedną trzecią** w porównaniu ze stanem z początków stulecia. Wojny spowodowały upadek miast i miasteczek, z których wiele stało się osadami rolniczymi, oraz wyludnienia wsi. Zmniejszenie zapotrzebowania na polskie zboże na zachodzie Europy wpłynęło na **spadek dochodów folwarków**. Posiadłości

magnackie utrzymały wysokie zyski. Kryzys gospodarczy doprowadził do **zubożenia średniej i drobnej szlachty**. Ta ostatnia szukała zatrudnienia na dworach magnackich. **Z czasem magnaci uzależnili ją od siebie** pod względem ekonomicznym i politycznym.

Klęski ponoszone przez Rzeczpospolitą w 2. połowie XVII w. wynikały z poważnego kryzysu wewnętrznego. Był on skutkiem **wzrostu znaczenia politycznego rodów magnackich**, które rywalizowały ze sobą o wpływ na sytuację w państwie i podporządkowywały sobie jego instytucje. Ich spory, w które wikłali drobną i średnią szlachtę, prowadziły do zrywania sejmów, co z kolei uniemożliwiało sprawne funkcjonowanie państwa. W **1652 r.** po raz pierwszy doszło do zerwania obrad sejmu przez posła korzystającego z zasady **liberum veto**.

W XVII w. kolejni **władcy podejmowali próby wzmocnienia swej pozycji w państwie**. Prowadzić do tego miało m.in. głosowanie na sejmach większością głosów czy przyjęcie zasady wyboru następcy tronu za życia panującego króla. Dążenia te zakończyły się niepowodzeniem ze względu na opór szlachty. W latach **1606–1607** rokosz pod przywództwem **Mikołaja Zebrzydowskiego** został pokonany przez wojska wierne królowi Zygmuntowi III. Z kolei rokosz wywołany przez **Jerzego Lubomirskiego** (**1665–1666**) doprowadził m.in. w **1668 r. do abdykacji Jana Kazimierza**. Sprzeciw szlachty wobec planów wzmocnienia władzy wykonawczej wynikał z przekonania, że każdy monarcha dąży do władzy absolutnej.

Poparcie Zygmunta III Wazy dla działań ruchu kontrreformacyjnego przyczyniło się w **1596 r.** do zawarcia między częścią prawosławnego duchowieństwa a Kościołem katolickim **unii brzeskiej**. Na ziemiach Rzeczypospolitej powstał **Kościół greckokatolicki** (zwany też **unickim**), którego zwierzchnikiem był papież. Grekokatolicy zachowali odrębną liturgię i możliwość małżeństw księży.

W 2. połowie XVII w., mimo istnienia zasady tolerancji religijnej, wzrosła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów niechęć do innowierców. Wpływ na to miały wojny z państwami ościennymi, w których panowały odmienne wyznania lub religie. W związku z oskarżeniami wobec polskich arian o sprzyjanie Szwedom sejm podjął w **1658 r.** uchwałę o wypędzeniu ich z kraju.

Polityczny i gospodarczy bilans 2. połowy XVII w. był dla Rzeczypospolitej niekorzystny. Poniosła ona **straty terytorialne** w wojnach z Moskwą oraz zrzekła się zwierzchnictwa nad Prusami Książęcymi. Sukcesy wojenne Sobieskiego przyniosły jedynie krótkotrwały wzrost znaczenia państwa w polityce europejskiej.

KULTURA W RZECZYPOSPOLITEJ W XVII W.

Kultura baroku oddziaływała na ziemie Rzeczypospolitej w XVII w. i przez znaczną część XVIII stulecia. Jej wpływ widoczny był zwłaszcza w architekturze sakralnej. Dzięki fundacjom władców, magnatów, a nawet zamożnej szlachty powstały wówczas liczne kościoły. Styl barokowy znalazł także zastosowanie w budowanych wówczas pałacach magnaterii i – na mniejszą skalę – szlacheckich dworach. Do jego typowych elementów należały tympanony wsparte na kolumnach.

Kulturę szlachecką w XVII i w 1. połowie XVIII w. określamy mianem **sarmatyzmu**. Nazwa ta nawiązywała do popularnego wśród szlachty przekonania, że wywodzi się ona od starożytnego ludu Sarmatów. Zainteresowanie kulturą Wschodu znalazło odzwierciedlenie w modzie i sztuce użytkowej – w bogato zdobionych szlacheckich strojach, przedmiotach użytku codziennego, broni czy końskich rzędach. **Sarmacki styl życia** i **myślenia szlachty** charakteryzował się również: dumą z wolności i równości wszystkich członków stanu szlacheckiego, przywiązaniem do tradycji, przekonaniem o obowiązku obrony wiary katolickiej (przedmurze chrześcijaństwa), teatralnością uroczystości i obrzędów. Wiara w starożytny rodowód oraz przekonanie o doskonałości praw Rzeczypospolitej budziły wśród znacznej części polskiej szlachty poczucie wyższości wobec innych stanów i narodów Europy.

W XVII stuleciu w kraju nastąpił dalszy **rozwój literatury** i **literackiego języka polskiego**. Kwitła poezja, której twórcy, zgodnie z zasadami barokowej poetyki, chętnie stosowali ozdobny styl i wymyślne metafory. O zamiłowaniach literackich znacznej części szlachty świadczy popularność obyczaju spisywania diariuszy, pamiętników i pisania listów.

WARTO PRZECZYTAĆ

- W. Czapliński, *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008.
- S. Grzybowski, *Sarmatyzm*, Warszawa 1996.
- J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1990.
- M. Nagielski i in., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.
- J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1983.
- J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI–XVII w.*, Warszawa 2009.
- A. Zajączkowski, *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa 1993.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

List hetmana Stanisława Żółkiewskiego do żony, pisanego 6 października 1620 r. z obozu pod Cecorą (fragmenty)

Miłościwa Jejmość Pani, a Pani małżonko ma sercem ukochana i wieczyście miła. […] Nie turbuj się [nie martw się], Waszmość najukochańsza małżonko, Bóg czuwać będzie nad nami, a choćbym i poległ, toż ja stary i na usługi Rptéj [Rzeczypospolitej] już niezdatny, a Pan Bóg Wszechmocny da, że i syn nasz miecz po ojcu wziąwszy, na karkach pogan zaprawi, i chociażby tak było jak rzekłem, pomści się krwie ojca swego. Na wypadek jako bądź załączam WMości, najukochańszéj małżonce miłość dla dziatek, pamięć na me zwłoki, bo je styrałem ku usłudze Rptéj […]. Co Pan Bóg chce z swéj łaski dać, niech się stanie […] Jejmości do zgonu kochający małżonek i ojciec, Stanisław Żółkiewski hetman w. [wielki] k. [koronny].

A. Na podstawie listu hetmana powiedz, dlaczego dla kolejnych pokoleń stał się on wzorem żołnierza i obywatela.

Kaplica Wazów na Wawelu (wnętrze)

Na wzór Jagiellonów władcy z dynastii Wazów także stworzyli własne **mauzoleum**. Prace nad nim ukończono za panowania Jana Kazimierza. Jego forma zewnętrzna nawiązywała do sąsiadującej z nim kaplicy Zygmuntowskiej. Wyłożone marmurem wnętrze kaplicy Wazów było jednak typowo barokowe.

Mauzoleum (gr. *mausoleion* – grobowiec) – grobowiec w formie samodzielnej budowli.

B. Podaj nazwy elementów dekoracyjnych wykorzystanych w kaplicy. Jakie wrażenie sprawia to wnętrze?

C. Powiedz, dlaczego Wazowie zdecydowali się zbudować mauzoleum podobne do kaplicy Zygmuntowskiej.

Relacja Sebastiana Cefalego (czytaj: czefalego), włoskiego sekretarza marszałka koronnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, o pospolitym ruszeniu (fragmenty)

Kiedy Rzeczpospolita zagrożona jest wielką wojną, gdy zdaje się królowi, że wojsko nie jest dostateczne do jej obrony i gdy sam za zgodą za zgodą stanów rad chce wyjść w pole, może nakazać pospolite ruszenie szlachty, przepisując czas i miejsce, w których ma stanąć pod bronią. Sposób zwołania pospolitego ruszenia jest taki. Naprzód król rozsyła po wszystkich prowincjach pierwsze listy przepowiednie, w których rozkazuje szlachcie przysposobić się w broń i być na pogotowiu. Szle potem drugie z większym naleganiem, […]. […] Listy na pospolite ruszenie dla odróżnienia od innych zowią się wici i w każdym grodzie do wiadomości publicznej są podawane.

Szlachta dzieli się na chorągwie, wybiera oficerów, a mając ruszyć bierze z sobą żywność na kilka miesięcy. […] Po odbytej wyprawie król nie może przymusić szlachty do pozostania na czas dłuższy pod bronią. Prośby jego są w takim razie bezskuteczne, jak się zdarzyło po odniesionym w roku 1651 zwycięstwie pod Beresteczkiem nad połączonymi Kozakami i Tatarami, których z wielką szkodą publiczną [szlachta] ścigać nie chciała, żeby powrócić na żniwa do domu.

D. W oparciu o tekst i swoją wiedzę powiedz, jakie korzyści i jakie zagrożenia dla obronności państwa wiązały się z oparciem jego sił zbrojnych na pospolitym ruszeniu szlachty.

Kazania sejmowe Piotra Skargi (fragmenty)

O miłości ku Ojczyźnie

O Wielmożni Panowie, o ziemscy bogowie, miejcie wspaniałe i szerokie serce na dobro braci swoich, i narodów swoich, wszystkich dusz, których to królestwo […] w sobie zamyka. […]

Są drudzy, co mówią: Co mnie po królestwie i Rzeczpospolitej, kiedy się ja mam źle, a tego nie mam, czego pragnę? To złodziejskie serce, które z szkodą drugich chce być bogate. […]

Takich podobno więcej, którzy służyć Rzeczpospolitej nie chcą, gdy się pożytku swego nie spodziewają, albo gdy im za to nie płacą. Ci są dziwnie głupi, którzy nie wiedzą, iż cnota nie patrzy na zapłatę, […].

Kto ojczyźnie swej służy, sam sobie służy, bo w niej jego wszystko się dobre, jako się rzekło, zamyka. Nikt nie mówi: Płać mi, iż swego zdrowia, i domu swego, żony i dziatek moich bronię, sama obrona zapłatą tobie jest, czegoż się upominasz? Gdy jesz, pijesz, zdrowie swoje opatrujesz, azali za to zapłaty chcesz?

E. Wyjaśnij, do jakich postaw szlachty w XVII w. mogły odnosić się słowa kaznodziei.

Diariusz Stefana Medekszy opisujący stan Litwy w 1655 r. (fragmenty)

Przez Kowno acz zabraniano bardzo, jechaliśmy przez miasto. Do kościołów farnego [parafialnego] i panieńskiego zachodziliśmy, które te tylko całe zostały, wewnątrz jednak ołtarze poobalane, pogruchotane, miejscami popalone, księgi poszarpane, ciała z trun [trumien] powyrzucane były […], a kamienice […] żadnej całej trudno widzieć było […]. W całem mieście jeden tylko browar nowy i ten wszystek osmalony został, nie mogli go snać [widać] spalić. […] Trupów po drogach pełno, wsie, miasteczka i dwory popalone, biednej chatki trudno widzieć było całej.

[…] Jechaliśmy mimo Troki, kościoły oba spalone, także zamek i wszystko miasto.

F. Wymień zniszczenia wojenne opisane w tekście. Jakich terenów dotyczą?

Mowa posła Rzeczypospolitej Jerzego Ossolińskiego podczas audiencji u papieża Urbana VIII w 1633 r. (fragmenty)

Cokolwiek tedy narodów okrywa północ Europy, jak szeroko od Karpat do Kaspijskiego morza, od Lodowatego oceanu do morza Czarnego – wszystko Ojcze Święty, za przyklęknięciem Władysława [IV, króla Polski] przed tronem Twoim upada, bo wszystkie narody tamte albo prawem dziedzicznem do jego majestatu należą albo orężem pobite za pana uznają. Z tych wszystkich pierwsze miejsce słusznie się Polsce należy, która jak władcom swoim dobrowolnie ulega, tak i religię i świętości, nie przemocą ani grozą zmuszona, świątobliwie zachowuje. Owa to Sarmacja, rzymskim orężom niedostępna, dziś rzymskiej uległa wierze; ona, niegdyś tylu zabobonów żywicielka, dziś jedynego Boga służebnica; ona najżarliwszy stróż wolności, nigdy jarzmem niedotknięta; dziś rzymskim biskupom i Stolicy Apostolskiej najuleglejsza. […]

Wrodzona jest gorliwość w wierze narodowi polskiemu; stąd owo poszanowanie dla biskupów, którym pierwszych miejsc w senacie ustąpiono […]. Pomijam rozrzutną, że tak rzek[n]ę, w stawianiu gmachów kościelnych i ozdobie ich hojność […], ale wspaniałość umysłu tego narodu i stąd poznać się godzi, że od tylu wieków przeciw dzikim i okrutnym imienia chrześcijańskiego nieprzyjaciołom straż trzymając, placu im nie ustępuje. Półksiężyce otomańskie, które tyle wojsk potężnych, tyle miast obronnych zniosły, tyle niedostępnych wąwozów, tyle rzek bystrych przebyły, tyle osad chrześcijańskich zniszczyły – Polacy gołemi piersiami zatrzymują. Tatarska zajadłość, że się dotychczas po całej Europie nie rozlała, jedna Rzplta powściąga. Moskali z imienia tylko chrześcijan, ale rzeczą samą i obyczajami gorszych od reszty barbarzyńców, tylekroć zwyciężyliśmy, pognębili, a wreszcie najpiękniejszą część ich krajów w prowincją naszą zamienili. To wszystko największą wspaniałością umysłu, a zgoła rzymską cnota stanęło. […] Nic pieszczonego ani zniewieściałego w obyczajach i stroju naszym. Młodzież dziecinne swe lata nie przy lutniach i tańcach, ale w obozie trawi; szlachta nie wstydzi się uprawiać roli, chroni się miejskich rozkoszy, które wojowniczego ducha osłabiają.

G. Wskaż w mowie Ossolińskiego elementy mentalności typowej dla sarmatyzmu.

H. Jakie zalety Rzeczypospolitej i jej mieszkańców wymienia autor mowy?

POLECENIA

1. Opisz przyczyny, przebieg i konsekwencje wojen o Inflanty od końca XVI w. do 1660 r.
2. Przedstaw bezpośrednie i pośrednie przyczyny wybuchu powstania kozackiego w 1648 r. oraz jego cele.
3. Wymień przyczyny i skutki wojen Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim w XVII w.
4. Powiedz, jakie były bezpośrednie i pośrednie czynniki, które doprowadziły do wojen z imperium osmańskim. Przedstaw bilans wojen.
5. Omów największe zwycięstwa i największe klęski Rzeczypospolitej w wojnach XVII w.
6. Opisz sposób, w jaki magnaci wpływali na bieg wydarzeń w Rzeczypospolitej w XVII w.
7. Wymień przyczyny kryzysów wewnętrznych oraz załamania gospodarczego Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
8. Wyjaśnij, na czym polegała specyfika rozwiązań ustrojowych, struktury społecznej i modelu życia gospodarczego Rzeczypospolitej na tle europejskim w XVII w.
9. Wskaż pozytywne i negatywne konsekwencje tego, Rzeczpospolita była monarchią elekcyjną, a nie dziedziczną.
10. Wymień największe dokonania twórców epoki baroku na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

V. EUROPA I ŚWIAT W XVIII WIEKU

- Wiek pary i węgla
- Oświecenie w Europie
- Rosja, Prusy, Austria – absolutyzm oświecony
- Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki
- Rewolucja we Francji

Muzeum Luwru w Paryżu jest jednym z najchętniej odwiedzanych muzeów na świecie. Mieści się w dawnym pałacu królów Francji. Początki muzeum sięgają rewolucji francuskiej. Otwarto je w 1793 r. Pierwsze zbiory stanowiły skonfiskowane przez rewolucjonistów dzieła należące do rodziny królewskiej oraz Kościoła. Część została zrabowana przez francuską rewolucyjną armię walczącą w Europie.

? Sprawdź, jakie znane ci z lekcji historii dzieła sztuki można w nim podziwiać.

23 Postęp techniczny i przemiany gospodarcze w XVIII stuleciu

- Wzrost liczby ludności w Europie
- Rozwój wielkich miast
- Zmiany w rolnictwie
- Maszyna parowa – rewolucyjny wynalazek
- Początki produkcji przemysłowej

Wzrost liczby ludności

W XVIII w. nastąpiła ważna zmiana dotycząca **zaludnienia Europy**. Rozpoczął się wówczas stały wzrost liczby mieszkańców kontynentu, która w ciągu stu lat zwiększyła się od 140 do 180 mln. Powodów tego zjawiska dotąd w pełni nie wyjaśniono, problem jest nadal przedmiotem dyskusji i badań. Na przeobrażenia demograficzne z pewnością wpłynęło kilka czynników. Przede wszystkim udało się zatrzymać wielkie epidemie (zwłaszcza dżumę), pustoszące Europę w poprzednich stuleciach. Do obniżenia zachorowalności przyczyniły się m.in. stosowane coraz częściej środki zapobiegawcze, np. w postaci kwarantanny (przymusowego czasowego odosobnienia ludzi przybyłych z obszarów objętych epidemią).

Nie bez znaczenia były też **rozwój gospodarczy** zauważalny w XVIII w. i wynikająca z tego większa zamożność

BIOGRAM

Szczepienia ochronne przeciw ospie już w XIX w. znacznie ograniczyły zasięg choroby, rycina z końca XVIII w.

EDWARD JENNER
(1749–1823)

Był angielskim lekarzem. Opracował metodę szczepienia przeciw ospie. Swoje odkrycie zawdzięczał doświadczeniu, do którego przeprowadzenia skłoniło go istniejące w tradycji ludowej przekonanie, że zarażenie krowianką, czyli zwierzęcą odmianą ospy o łagodniejszym przebiegu, uodparnia na działanie wirusa atakującego ludzi. W 1796 r. zaszczepił ośmioletniego chłopca wirusem krowianki. Po jego wyzdrowieniu wszczepił mu zarazki prawdziwej ospy. Choroba nie rozwinęła się dzięki uzyskanej przez dziecko odporności. Skuteczność metody szczepienia potwierdziły doświadczenia przeprowadzone na kilkorgu innych dzieciach, co pozwoliło Jennerowi ogłosić wyniki badań.

? Powiedz, jak oceniasz etyczną stronę eksperymentu Jennera.

mieszkańców, a także wzrost produkcji rolnej i hodowli, które odegrały ważną rolę w ograniczeniu klęsk głodu. Niektórzy badacze poprawę stanu zdrowotnego mieszkańców Europy wiążą z coraz bardziej popularnym na kontynencie zwyczajem picia napojów gorących (głównie herbaty i kawy) – gotowanie wody zabijało znajdujące się w niej chorobotwórcze bakterie. W tym samym czasie doszło też do znacznego **postępu medycyny**, m.in. **Edward Jenner** (czytaj: dżener) wynalazł szczepionkę przeciw ospie, chorobie zbierającej do tej pory śmiertelne żniwo w krajach europejskich.

Skutki wzrostu liczby ludności

Jednym ze skutków wzrostu demograficznego była nasilająca się **migracja** z krajów przeludnionych do innych części świata – przede wszystkim do obu Ameryk, Australii i Afryki. Nie było to zjawisko nowe, przybierało jednak coraz większe rozmiary.

Wzrost liczby ludności i przemiany gospodarcze na kontynencie europejskim wpłynęły również na dalszy rozwój miast. W epoce nowożytnej za wielkie ośrodki miejskie uważano miasta liczące powyżej 50 tys. mieszkańców. W 1700 r. takich ośrodków było 30, w 1800 r. – już 55. Jednak mimo postępującej **urbanizacji** Europa nadal pozostawała kontynentem o przewadze ludności wiejskiej. Nawet w krajach posiadających najwięcej miast (Wielka Brytania, Holandia) odsetek ludności miejskiej na początku XIX w. nie przekraczał 30 %.

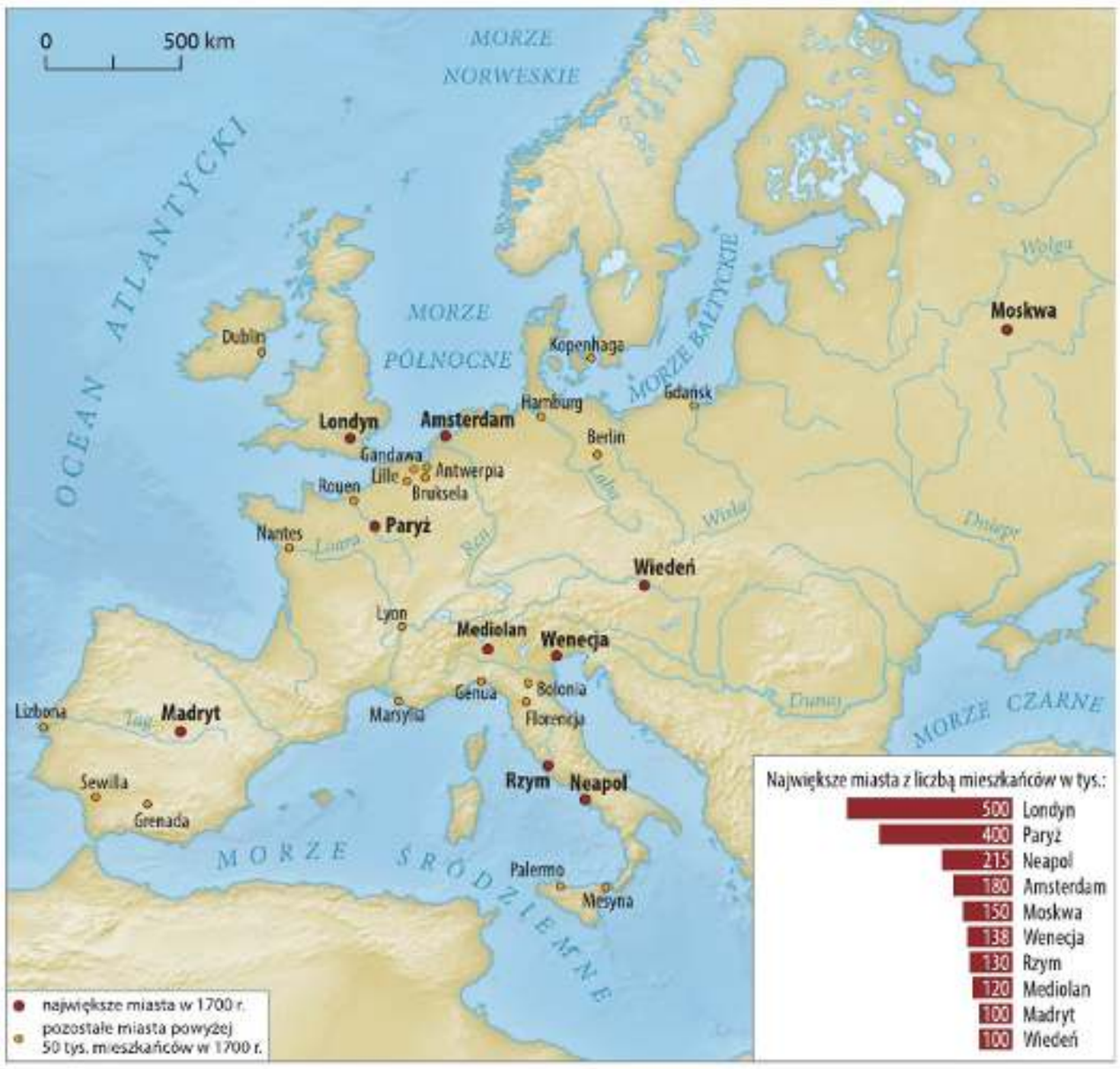

Miasta Europy liczące powyżej 50 tys. mieszkańców w 1700 r.

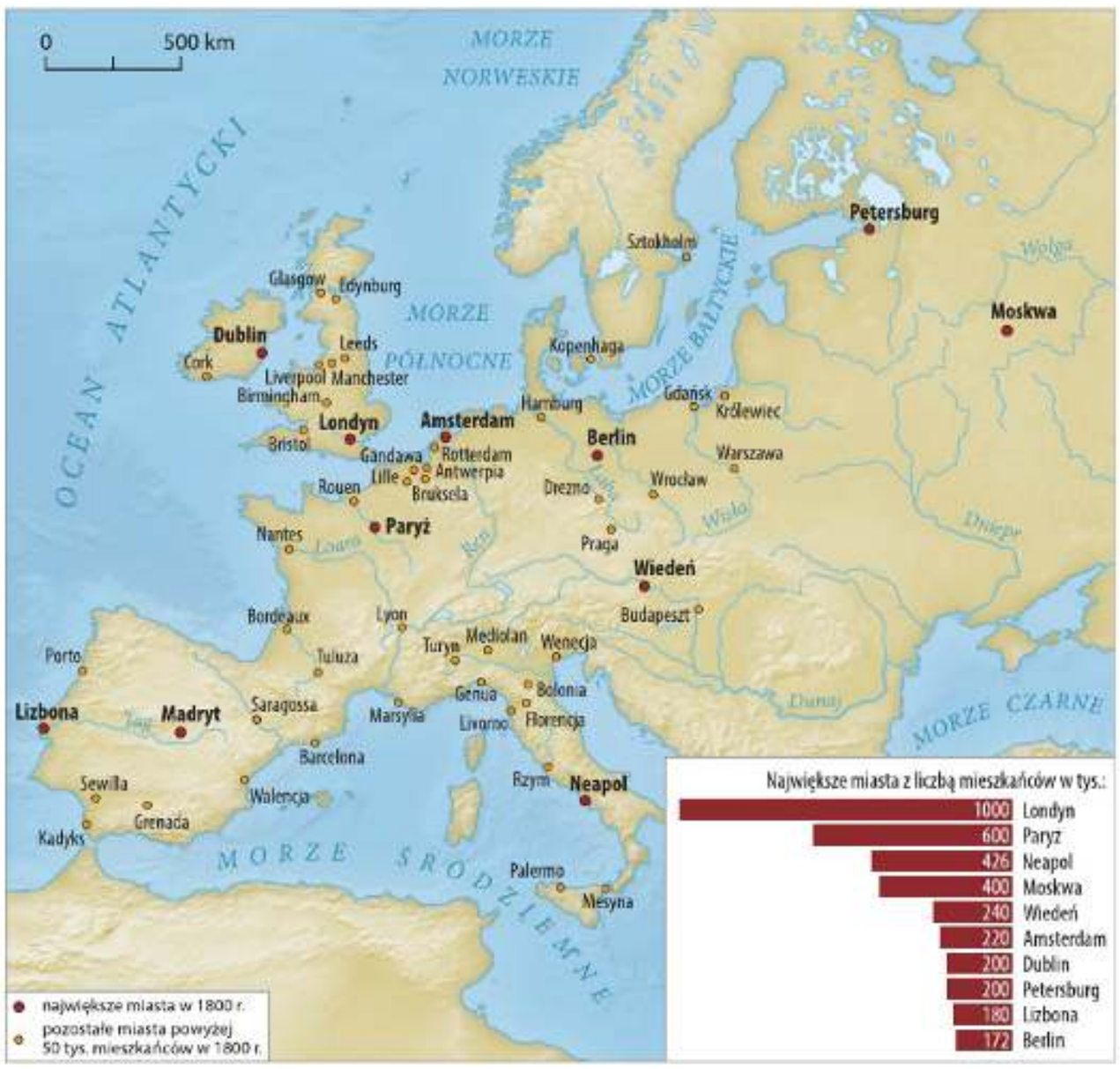

Miasta Europy liczące powyżej 50 tys. mieszkańców w 1800 r.

? Wskaż regiony, w których na początku XVIII i XIX w. liczba wielkich miast była większa niż w innych częściach kontynentu. O czym to może świadczyć?

Migracja ludności (łac. *migratio* – wędrówka) – przemieszczanie się ludności związane ze zmianą miejsca pobytu lub zamieszkania.

Urbanizacja (łac. *urbs* – miasto) – zjawisko koncentracji ludności w ośrodkach miejskich.

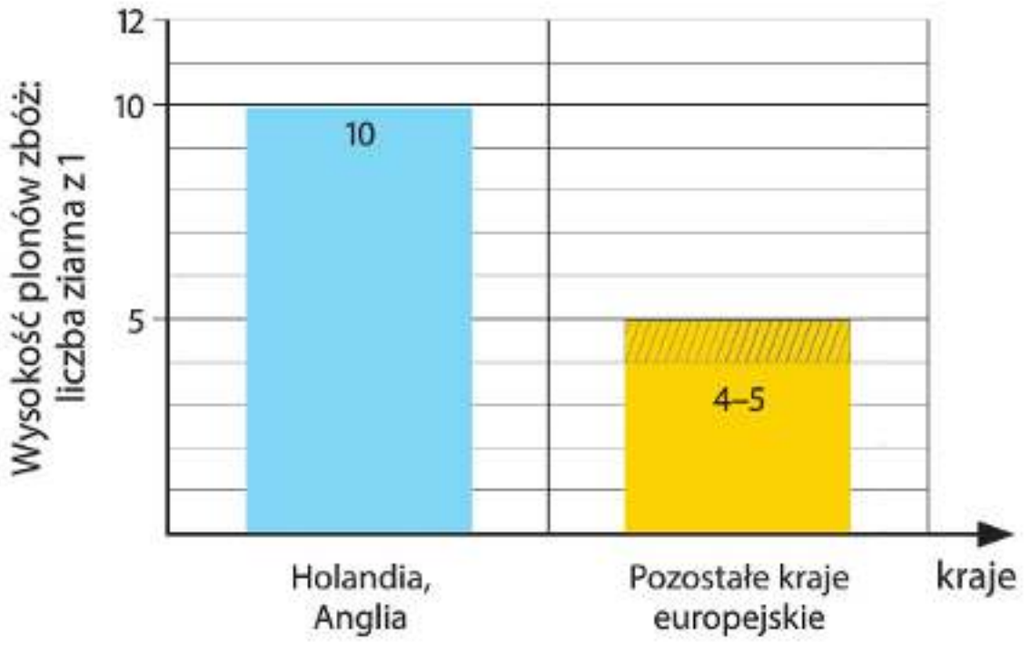

Źródło danych: E. Rostworowski, *Historia powszechna XVIII w.*, Warszawa 1995, s. 33.

Liczba ziaren zbóż uzyskiwanych z jednego zasianego ziarna w wybranych krajach Europy około połowy XVIII w.

Płodozmian – sposób uprawy ziemi polegający na tym, że na poszczególnych częściach pola uprawia się na zmianę różne gatunki roślin; zwiększa to urodzajność gleby i zapobiega jej wyjałowieniu.

Zmiany w rolnictwie

Podstawowym zajęciem przeważającej części mieszkańców Europy pozostawało rolnictwo. W XVIII w. dokonały się w tej dziedzinie przemiany, które pozwoliły podnieść wydajność produkcji rolnej. W regionach o wysoko rozwiniętej kulturze rolnej (jak Holandia, Niderlandy Południowe czy niektóre regiony Anglii) całkowicie zrezygnowano z trójpolówki na rzecz dającego lepsze efekty **płodozmianu**. Odpowiednie nawożenie gleby pozwoliło na uprawę bardziej wymagających i wydajnych odmian zbóż, np. pszenicy zamiast jęczmienia lub żyta. Dużą popularność zyskały ziemniaki, dzięki którym w wielu miejscach udało się uniknąć klęski głodu. Coraz częściej uprawiano też buraki cukrowe. Rozwinęła się produkcja cukru, który stał się towarem łatwiej dostępnym, choć nadal jego spożycie ograniczało się do kręgów ludzi zamożnych. W hodowli pojawiły się nowe rasy bydła, dające więcej mleka i mięsa.

Pożyteczne wynalazki

Począwszy od lat 30. XVIII w., w Wielkiej Brytanii można było zaobserwować **postęp techniczny w rzemiośle**, ważny dla dalszego rozwoju gospodarczego Europy.

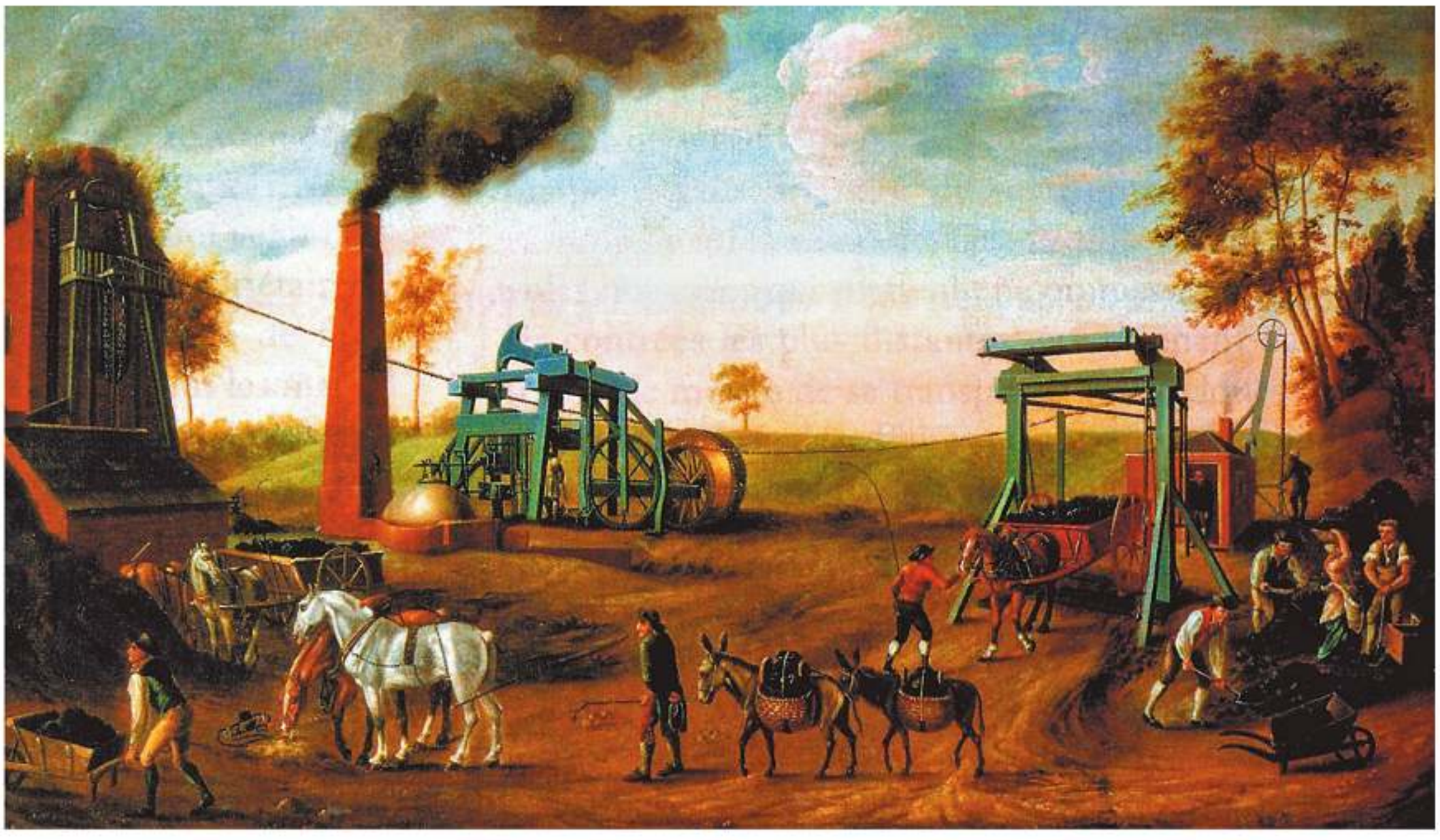

Kopalnia węgla w Midlands w Anglii, obraz z końca XVIII w. Na środku widoczna jest turbina parowa poruszająca system pomp. Dzięki podobnym rozwiązaniom wydobycie węgla w Anglii w XVIII w. wzrosło czterokrotnie.

? Opisz, jak transportowano wydobyty węgiel. O czym to świadczy?

Wynalazki brytyjskich rzemieślników i inżynierów umożliwiły usprawnienie i przyspieszenie procesu produkcji. Były to m.in. szybkobieżne czółenka do ręcznych krosien tkackich, krosna mechaniczne i mechaniczne przędzarki.

Prawdziwą rewolucję zapoczątkowała **maszyna parowa** skonstruowana w **1763 r.** przez **Jamesa Watta** (czytaj: dżejmsa łota) i wprowadzona do użytku w latach 70. XVIII w. Napęd parowy, używany najpierw tylko w kopalniach, znalazł później zastosowanie również w tkalniach, przędzalniach i hutach. W konsekwencji nastąpił szybki rozwój przemysłu bawełnianego i wełnianego, górnictwa oraz hutnictwa.

BIOGRAM

JAMES WATT
(1736–1819)

Szkocki wynalazca. Był synem cieśli, ale dzięki wykształceniu i umiejętnościom zdobył pracę jako konstruktor przyrządów na jednym z uniwersytetów. W trakcie naprawy jednej z pierwszych wersji silnika parowego skonstruowanego przez Thomasa Newcomena uznał, że silnik ten jest zbyt energochłonny, dlatego wprowadził zmiany, które pozwoliły maszynie wykonywać tę samą pracę przy zużyciu mniejszej ilości paliwa. Ulepszone przez Watta urządzenie odniosło sukces i wkrótce ruszyła jego produkcja.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Wat [W]
Do określenia mocy używa się do dziś jednostki określanej jako wat (oznaczanej symbolem W). Pochodzi ona od nazwiska wynalazcy maszyny parowej – Jamesa Watta.

Maszyna parowa Watta. Para pochodząca z podgrzewanej wody była doprowadzana do cylindra i poruszała znajdujący się w nim tłok. Ten z kolei wprawiał w ruch koło zamachowe napędzające maszynę.

? Wymień korzyści, jakie dawało połączenie maszyny parowej z przędzarką mechaniczną. Wyjaśnij znaczenie terminu „wydajność pracy".

Spinning Jenny (czytaj: dżeny; ang. przędąca Joasia). Skonstruowana w 1764 r. przez Jamesa Hargreavesa (czytaj: dżejmsa hargrejwsa) przędzarka pozwalała pracować na 16 wrzecionach jednocześnie. We wcześniejszym okresie przędzę, czyli nić potrzebną do wytworzenia tkaniny, uzyskiwano za pomocą napędzanych ręcznie wrzecion służących do skręcania włókien (bawełny, wełny).

? Powiedz, jak i dlaczego wynalazek Hargreavesa mógł wpłynąć na produkcję tkanin.

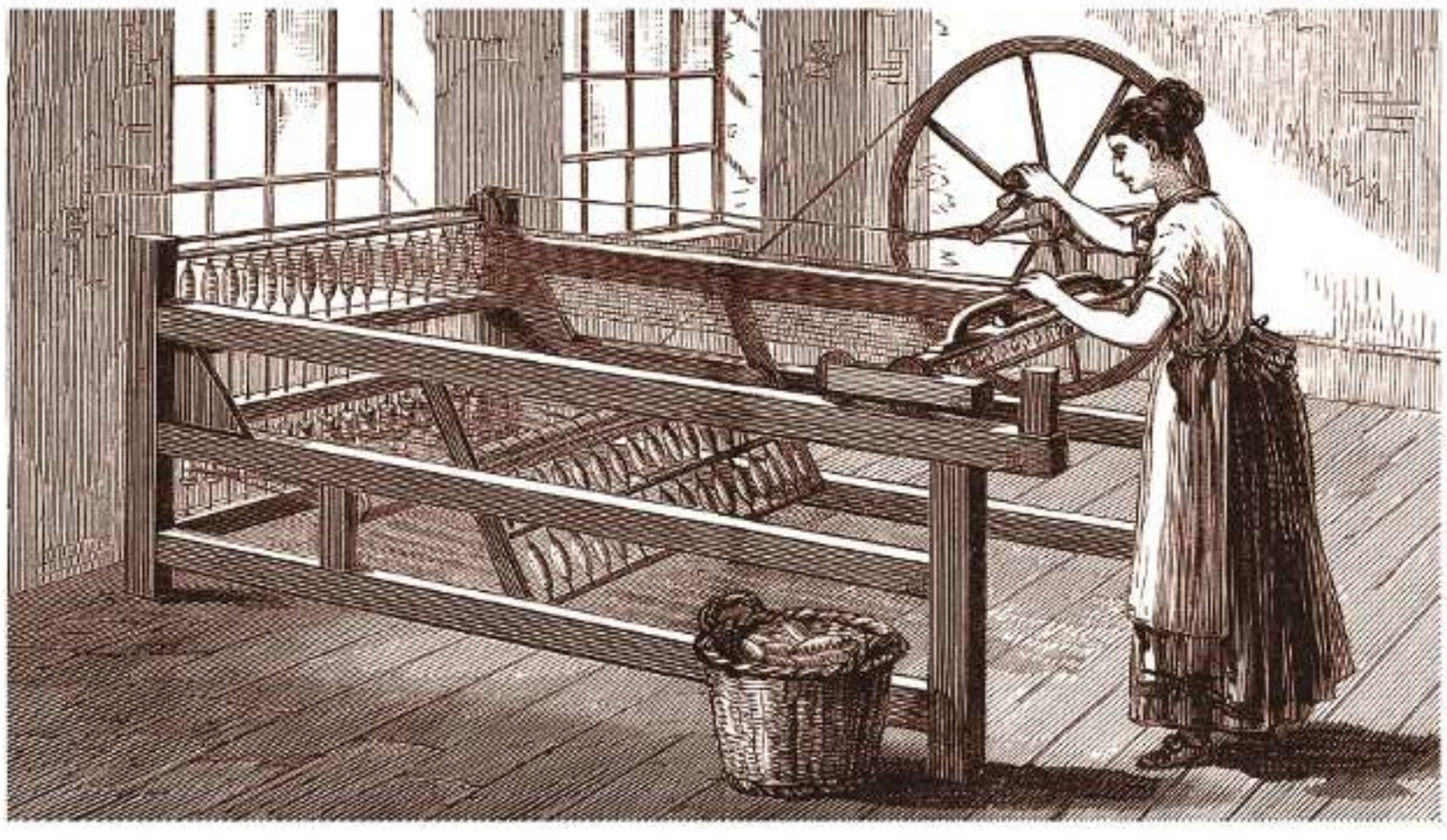

Wielka Brytania – początek rewolucji przemysłowej

U schyłku XVIII w. Wielka Brytania była pierwszym krajem na świecie, w którym urządzenia napędzane siłą wody lub mięśni ludzi i zwierząt w coraz większym stopniu zastępowano **maszynami poruszanymi silnikami parowymi**. Zasadniczą zmianę w produkcji przyniosło zastosowanie na dużą skalę **węgla kamiennego** (a potem uzyskiwanego z niego bardziej kalorycznego **koksu**) jako źródła energii cieplnej. Był on znacznie wydajniejszy niż węgiel drzewny. Opracowano również nową metodę obróbki rudy żelaza, dzięki której uzyskiwano większe ilości **surówki żelaza** – stopu żelaza z węglem i innymi pierwiastkami – stanowiącej półprodukt do produkcji żeliwa i stali.

Rozwijające się włókiennictwo, górnictwo i hutnictwo stały się siłą napędową gospodarki Wielkiej Brytanii, która pod względem produkcji znacząco zwiększyła dystans dzielący ją od pozostałych krajów europejskich. Zmiany, które rozpoczęły się wraz z mechanizacją wydobycia i produkcji, określa się mianem **rewolucji przemysłowej**.

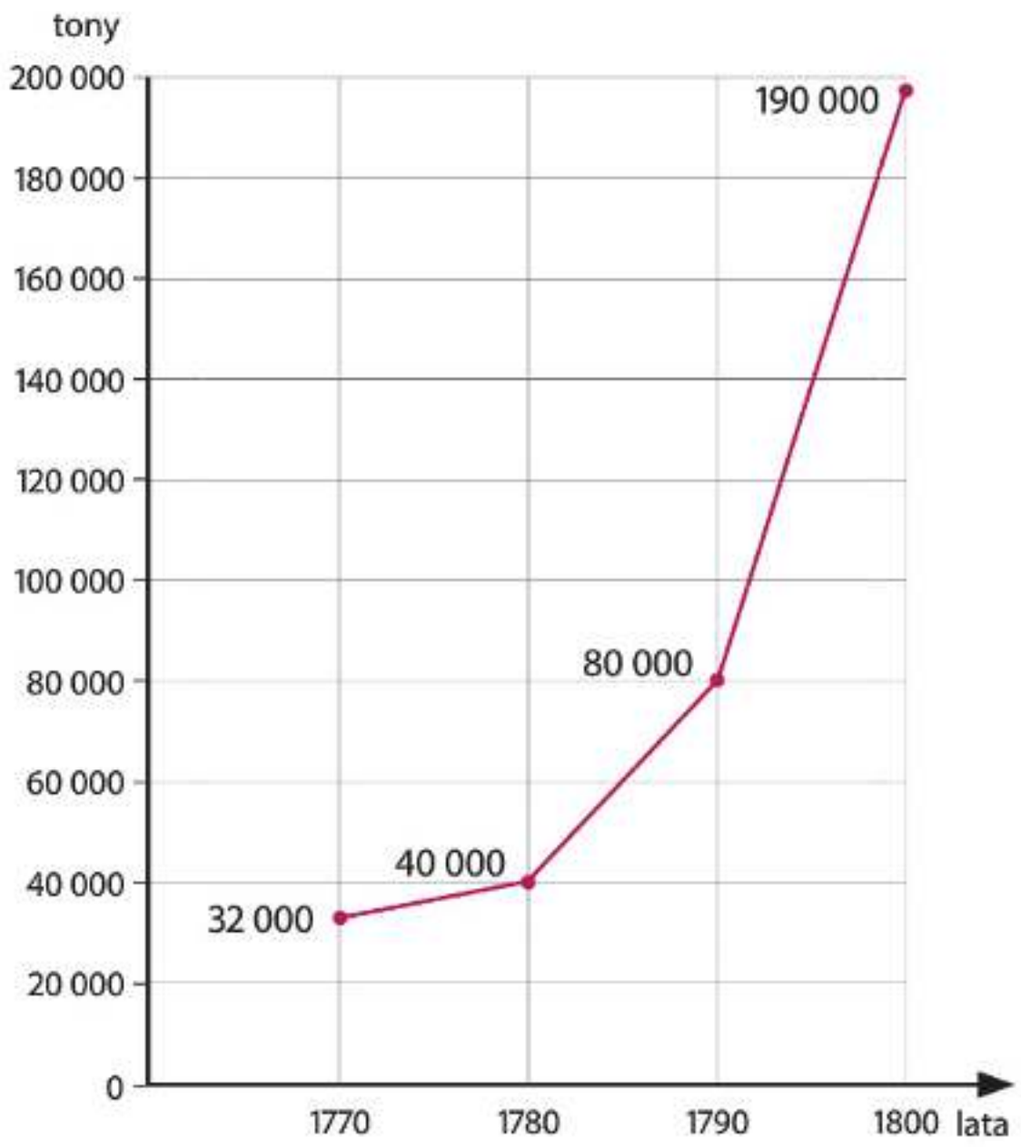

Źródło danych: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1955, s. 45–46.

Wzrost produkcji surówki żelaza w Wielkiej Brytanii.

? Powiedz, jakie korzyści mógł przynieść gospodarce angielskiej wzrost produkcji hutniczej.

? Określ lata, w których wzrost produkcji był najwyższy.

Osiągnięcia nauki i techniki stopniowo przenikały z Wysp na kontynent oraz do Stanów Zjednoczonych. Już na początku XIX w. rozwój produkcji stał się zauważalny również we Francji, w habsburskich Niderlandach (Belgia) i w części krajów północnoniemieckich.

Transport i komunikacja

Już w XVIII w. zwiększyła się liczba **statków handlowych i okrętów wojennych** krążących po morzach i oceanach. Morską potęgą była wówczas Wielka Brytania, która znacznie wyprzedzała innych konkurentów do tego tytułu: Stany Zjednoczone, Francję, Holandię i Danię. Posiadanie dużej floty handlowej pozwalało na szybki przewóz większej ilości surowców i towarów, zwiększało obroty handlowe kraju i przyspieszało jego rozwój gospodarczy. Stopniowo poprawiały się także warunki **transportu i komunikacji lądowej**. Dotyczyło to przede wszystkim Europy Zachodniej, w której budowano coraz więcej utwardzonych dróg i kanałów żeglugi śródlądowej.

Maszyny i ludzie

Przemiany w zakresie produkcji stopniowo zmieniały również strukturę zatrudnienia w regionach, w których występowały. Coraz większe zastosowanie maszyn parowych umożliwiało pracodawcom zmniejszanie liczby zatrudnionych. Tracący pracę robotnicy manufaktur czasem kierowali swój gniew przeciwko wypierającym ich urządzeniom. W Wielkiej Brytanii zdarzały się częste przypadki ich niszczenia. Wzrost produkcji osiągnięty dzięki zastosowaniu nowych wynalazków obniżał także cenę produkowanych wyrobów i stanowił zabójczą konkurencję dla małych warsztatów, w których drobni rzemieślnicy pracowali starymi metodami.

! **Rewolucja przemysłowa** – rozwój technologiczny polegający na przechodzeniu od produkcji rzemieślniczej i manufakturowej do wytwórstwa opartego na pracy maszyn. Dużą rolę w tym procesie odegrało zastosowanie maszyny parowej jako napędu. Zmianom technologicznym towarzyszyły przeobrażenia gospodarcze i społeczne. Za pierwszą fazę rewolucji przemysłowej uważa się przekształcenia, które nastąpiły w gospodarce brytyjskiej w 2. połowie XVIII w. Na kontynent dotarły one dopiero w 1. połowie następnego stulecia.

Przemysł – dział produkcji oparty na wykorzystaniu na dużą skalę maszyn i wytwarzaniu znacznych partii towarów.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze loty balonem

Rozwój badań naukowych nad właściwościami gazów lżejszych od powietrza skłonił Francuzów – braci Montgolfier – do podjęcia próby realizacji marzeń o podniebnych podróżach. Z płótna i papieru skonstruowali oni balon unoszony ogrzanym powietrzem. Pierwszy bezzałogowy lot odbył się w 1783 r. w Wersalu w obecności króla Ludwika XVI. Balon wzniósł się na wysokość 500 m. Pasja wynalazców udzieliła się szybko innym konstruktorom. W kilka miesięcy później nastąpił kolejny lot balonem – jego załogę stanowiły owca, kogut i kaczka. Jeszcze w tym samym roku pierwszy raz w ten sposób uniósł się nad ziemią człowiek. Najbardziej znanym aeronautą stał się wkrótce Jean-Pierre Blanchard (czytaj: żą pier blanszar), który w 1785 r. dokonał przelotu nad kanałem La Manche. Pierwszy wykonał też z balonu skok na spadochronie.

Balon braci Montgolfier (czytaj: mongolfje), rycina z epoki.

Gospodarka: wolność zamiast ograniczeń

Początki rewolucji przemysłowej w Wielkiej Brytanii wpłynęły na zmianę zasad polityki gospodarczej. Na początku XVIII w. większość władców prowadziła ją zgodnie z doktryną merkantylizmu (patrz: temat 13). W 2. połowie XVIII w. ideę tę poddał krytyce brytyjski filozof i ekonomista **Adam Smith** (czytaj: smis, 1723–1790). W swojej rozprawie o przyczynach bogactwa narodów dowodził, że jego wzrost ograniczają przede wszystkim złe prawa krępujące swobodę działania jednostek. Aby ludzie się bogacili i zyskiwały na tym państwa, w których zamieszkują, należy zapewnić jak największą swobodę działania każdemu człowiekowi i umożliwić swobodny przepływ towarów w handlu krajowym i zagranicznym. Poglądy Smitha i innych zwolenników swobodnej działalności gospodarczej określano mianem **liberalizmu gospodarczego**. Odegrały one znaczną rolę w polityce gospodarczej w kolejnych dziesięcioleciach XIX w.

Liberalizm gospodarczy (łac. *liber* – wolny) – system poglądów ekonomicznych, który zakłada, że największe korzyści w sferze gospodarki zapewnia swobodna aktywność gospodarcza jednostek, w którą państwo nie powinno ingerować.

WARTO WIEDZIEĆ

Luddyści

W początkach XIX w. Wielka Brytania stała się widownią wystąpień robotników manufaktur niszczących maszyny, które uważali za przyczynę pogorszenia swej sytuacji. Nazywano ich **luddystami** – od nazwiska Neda Ludda, który ok. 1779 r. miał jakoby uszkodzić maszynę dziewiarską. Historycy spierają się, czy była to postać legendarna, czy istniejąca w rzeczywistości. W imieniu Króla Ludda (zwanego też Generałem Luddem) występowali późniejsi przywódcy grup, które w początkach XIX w. organizowały nocne napady na tkalnie w celu zniszczenia znajdujących się w nich maszyn i zastraszenia właścicieli fabryk. Straty wynikające z działalności luddystów skłoniły parlament brytyjski do wydania w 1812 r. prawa, w myśl którego dewastowanie urządzeń służących do pracy było zagrożone karami śmierci lub deportacji, czyli zsyłki do jednej z brytyjskich kolonii.

PODSUMOWANIE

- W XVIII stuleciu w Europie znacznie wzrosła liczba ludności. Wpłynął na to przede wszystkim postęp w dziedzinie medycyny i higieny, a także w rolnictwie – zastosowanie płodozmianu i upowszechnienie uprawy ziemniaków.
- Wiek XVIII był epoką szybkiego postępu technicznego. Do najważniejszych wynalazków tego okresu zalicza się maszynę parową. Zrewolucjonizowała ona pracę w kopalniach, przemyśle włókienniczym i metalurgicznym.
- W hutnictwie zaczęto stosować węgiel kamienny, bardziej wydajny niż drewno.
- W rolnictwie zrezygnowano z trójpolówki na rzecz płodozmianu, co skutkowało zwiększeniem plonów.

POLECENIA

1. Powiedz, co spowodowało wzrost liczby ludności w Europie.
2. Wymień zjawiska, które wywołały rewolucję przemysłową w Wielkiej Brytanii. Które gałęzie przemysłu na niej zyskały?
3. Wyjaśnij, na czym opierał się wzrost produkcji w gospodarce brytyjskiej w 2. połowie XVIII w.
4. Opisz zmiany w strukturze zatrudnienia, które wiązały się z rosnącą rolą maszyn w procesie produkcji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Louis de Jaucourt (czytaj: lui de żokur, 1704–1779), francuski filozof, o przemyśle (fragmenty)

Przemysł odnosi się do kultury rolnej, do manufaktur i do rzemiosł; zapładnia wszystko, rozsiewa wszędzie dostatek i życie; jak narody niszczycielskie są złem trwalszym niż one, tak narody przemysłowe są dobrem nie ginącym nawet z nimi. […]

A więc naród, który będzie miał najtańszego robotnika, naród, gdzie kupcy zadowolą się zyskiem najbardziej umiarkowanym, będzie we wszystkich okolicznościach handlował najkorzystniej […].

Przestańcie więc oponować przeciw użyteczności wynalazków przemysłu powiadając, że każda machina, która zmniejsza zatrudnienie o połowę, odejmuje natychmiast połowie robotników zatrudnionych przy danym warsztacie środki do życia; że robotnicy pozbawieni pracy staną się raczej żebrakami utrzymywanymi przez Państwo, niż wyuczą się nowego rzemiosła […]. Zarzuty te przypominają protesty, jakie przewoźnicy na Tamizie kierowali przeciwko budowie mostu Westminsterskiego. Czyż ci przewoźnicy nie znaleźli żadnego zajęcia? A tymczasem rzeczony most wprowadził nowe udogodnienia w życie miasta Londynu.

[…] Nigdy nie można nadmiernie popierać przemysłu, zważywszy, że korzyści z niego mogą sięgnąć daleko […]; dowodem korzyści, jakie z przemysłu czerpie malarstwo, rytownictwo, rzeźba, drukarstwo, zegarmistrzostwo, złotnictwo, tkalnie bawełny, wełny, jedwabiu, […] słowem – wszelkie rzemiosła i wszelkie profesje.

A. Na podstawie powyższego tekstu przedstaw argumenty zwolenników i przeciwników mechanizacji produkcji.

B. Zastanów się, jakie korzyści czerpane z przemysłu przez malarstwo, rytownictwo, rzeźbę czy drukarstwo miał na myśli autor.

24 Oświecenie w Europie

- Filozofia i myśl polityczna oświecenia
- Wybitni przedstawiciele epoki
- Absolutyzm oświecony
- Klasycyzm w kulturze europejskiej XVIII w.

NOWOŻYTNOŚĆ

1751–1766

WYDAWANIE WE FRANCJI *ENCYKLOPEDII*, MANIFESTU OŚWIECENIOWEJ IDEOLOGII

Ludzkość wychodzi z „niepełnoletności"

W XVIII w. ukształtowane w poprzednim stuleciu doktryny naukowe: racjonalizm i empiryzm uczeni traktowali już jako wzajemnie uzupełniające się zasady poznania. Źródłem wiedzy według nich miało być doświadczenie kontrolowane przez rozum, który pozwala systematyzować obserwacje i wyciągać wnioski z doświadczeń. Tego typu podejście prowadziło często do przekonania, że należy zakwestionować i odrzucić wszystko, co jest niezgodne z rozumem lub niemożliwe do sprawdzenia na drodze doświadczalnej.

Przewrót umysłowy, który dokonał się w XVIII w., nie ograniczał się jednak do sfery teorii nauki. Jego konsekwencje sięgały znacznie dalej. Rozpowszechniający się w tym stuleciu zespół poglądów na naukę, świat i człowieka nazwano **oświeceniem**. Wzrost wiedzy, do którego prowadziły rozwój badań naukowych i coraz wyższy poziom oświaty, miał się stać światłem rozpraszającym mroki ówczesnych umysłów. Działający w Królewcu filozof **Immanuel Kant** (1724–1804) określił epokę jako „wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy" (patrz: tekst źródłowy na s. 238).

Wzrost popularności idei oświeceniowych

Zwolennicy oświecenia, wywodzący się początkowo przede wszystkim z kręgu naukowców i filozofów, uważali, że ludzkość ma **nieograniczone możliwości postępu**. Ich zdaniem wszystko, co otacza człowieka, można zbadać, zrozumieć i udoskonalić. Zapewnienie ludziom doczesnego szczęścia poprzez poprawę ich warunków życia, rozwój gospodarki i wprowadzenie sprawiedliwych

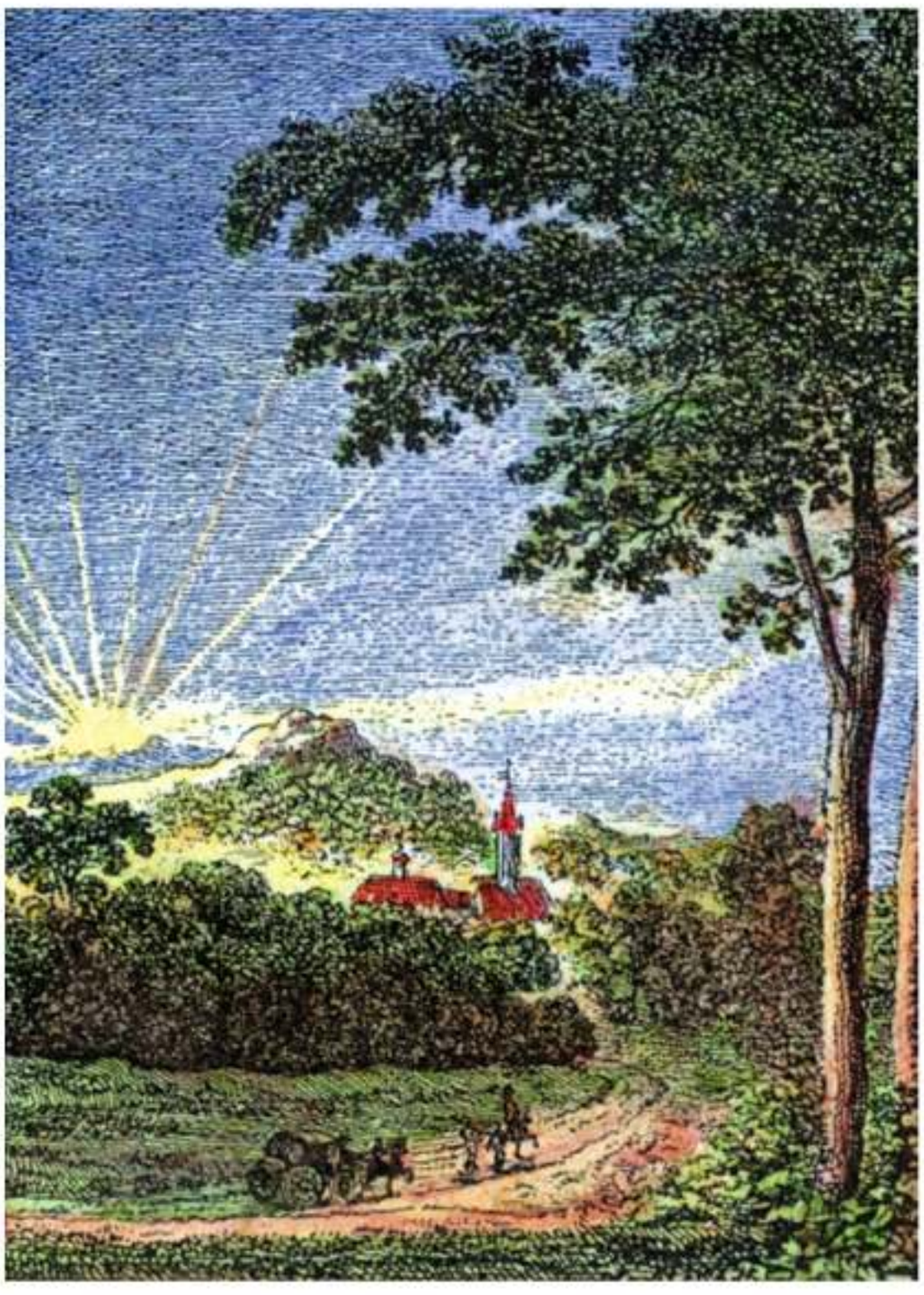

Oświecenie, kolorowany sztych Daniela Mikołaja Chodowieckiego (1726–1801). Artysta pochodził z Gdańska, był synem francuskiej hugenotki i polskiego szlachcica. Zyskał sławę jako autor grafik zdobiących książki wydawane w Prusach.

? Powiedz, czego symbolem jest słońce wyłaniające się zza gór.

praw było czołowym postulatem oświecenia. Sukces w tej dziedzinie wymagał jednak również zmian w mentalności ludzi, dlatego też oświeceniowa elita intelektualna Europy – filozofowie, naukowcy i pisarze – miała silne poczucie misji. W jej planach leżało bowiem **stworzenie nowego człowieka**, wolnego od przesądów i starych przyzwyczajeń.

Ogromny wpływ na popularyzację idei oświecenia miała wydawana w latach 1751–1780 we Francji ***Encyklopedia, czyli rozumowany słownik nauk, sztuk i rzemiosł***. Wśród encyklopedystów, czyli redaktorów i autorów poszczególnych haseł, znaleźli się najwybitniejsi przedstawiciele nauki i literatury XVIII-wiecznej Europy.

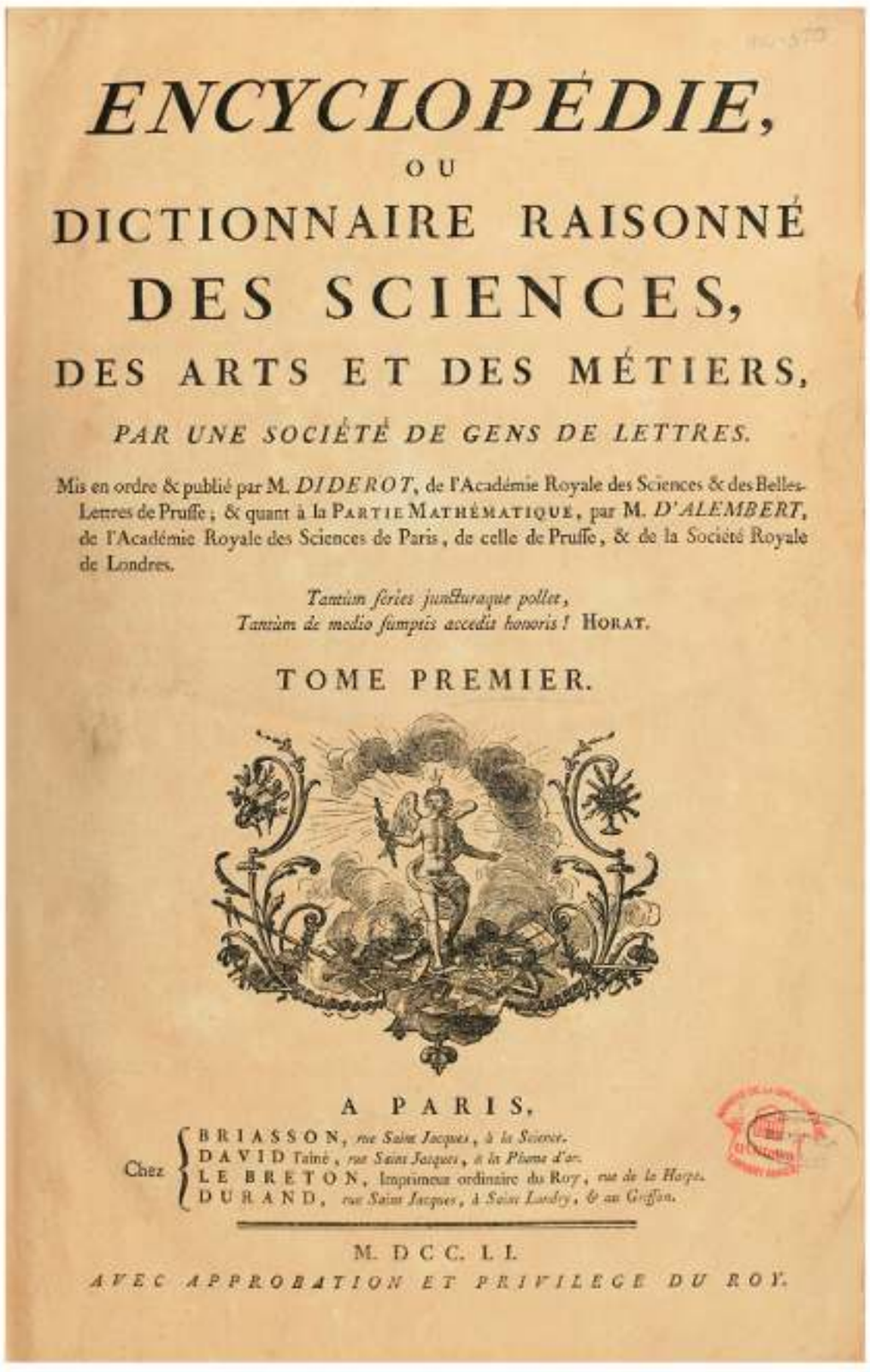

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

Tantùm series juncturaque pollet,
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

Chez BRIASSON, *rue Saint Jacques, à la Science.*
DAVID l'aîné, *rue Saint Jacques, à la Plume d'or.*
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, *rue de la Harpe.*
DURAND, *rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.*

M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Strona tytułowa *Encyklopedii*. Pierwszy tom liczącej kilkadziesiąt tomów publikacji ukazał się w 1751 r. W zamierzeniach jej autorów *Encyklopedia* miała stanowić podsumowanie ówczesnego stanu wiedzy (zawierać najważniejsze wiadomości z dziedziny techniki), i umacniać przekonanie o możliwościach postępu, jakiego jest w stanie dokonać ludzkość dzięki nauce, oświacie i rozumowi.

Głównymi pomysłodawcami i twórcami artykułów byli **Denis Diderot** (czytaj: deni didero, 1713–1784), pisarz i filozof podejmujący w swych pracach problemy religii, badań naukowych i teorii ludzkiego poznania, oraz **Jean d'Alembert** (czytaj: żą daląber, 1717–1783), fizyk i matematyk, prowadzący też rozważania na temat teorii nauki, religii i moralności.

Promieniujące z Anglii i Francji idee oświecenia zdobyły popularność w całej Europie. Oprócz wielu publikacji propagujących poglądy ówczesnych myślicieli swój udział w rozpowszechnianiu nowych teorii miały także liczne **salony filozoficzne**. Na spotkaniach w domach arystokracji i zamożnego mieszczaństwa dyskutowano o literaturze, sztuce, nauce i filozofii. Nowe idee rozpowszechniały się także za pośrednictwem lóż masońskich (patrz: s. 197). Zmieniła się forma prezentowania poglądów. Filozofowie, dążący do przedstawienia swoich przemyśleń w sposób jak najbardziej przystępny dla czytelnika, chętnie posługiwali się teraz lekkim, przyciągającym uwagę stylem.

Nie bez znaczenia były również zmiany zachodzące w edukacji: stopniowy wzrost liczby szkół i wprowadzanie w niektórych krajach **powszechnego obowiązku szkolnego**. Dzięki temu w Europie stale powiększała się grupa osób umiejących czytać i pisać.

Nowe idee i stary porządek społeczny

Od schyłku XVII w. w rozważaniach filozofów coraz częściej pojawiały się problemy religii, miejsca człowieka w społeczeństwie, praw i organizacji państwa. Dużą rolę odegrało w tym środowisko uczonych i pisarzy angielskich. Wpływ na ich opinie wywarły doświadczenia rewolucji angielskiej i realia ustroju, w którym władza króla została ograniczona przez parlament. Najwybitniejszym przedstawicielem tych kręgów był **John Locke** (czytaj: dżon lok, 1632–1704). Według jego koncepcji władza króla i ustrój nie wynikały z praw boskich, lecz z zawartej niegdyś **umowy społecznej**. Na jej mocy wolni z natury ludzie przekazali część swoich praw grupie, która przejęła władzę w zamian za zapewnienie im bezpieczeństwa. Z koncepcji umowy społecznej, rozwijanej następnie przez innych filozofów, płynął wniosek, że społeczeństwo może zażądać zmiany władzy, jeżeli nie wywiązuje się ona ze swych obowiązków i narusza umowę społeczną.

W swoim głośnym dziele *Umowa społeczna* **Jean-Jacques Rousseau** (czytaj: żą żak ruso) rozwijał poglądy Locke'a, dowodząc, że naturalnym stanem człowieka jest wolność. Władza i ustrój polityczny wynikały, jego zdaniem, z dobrowolnej umowy między rządzącymi

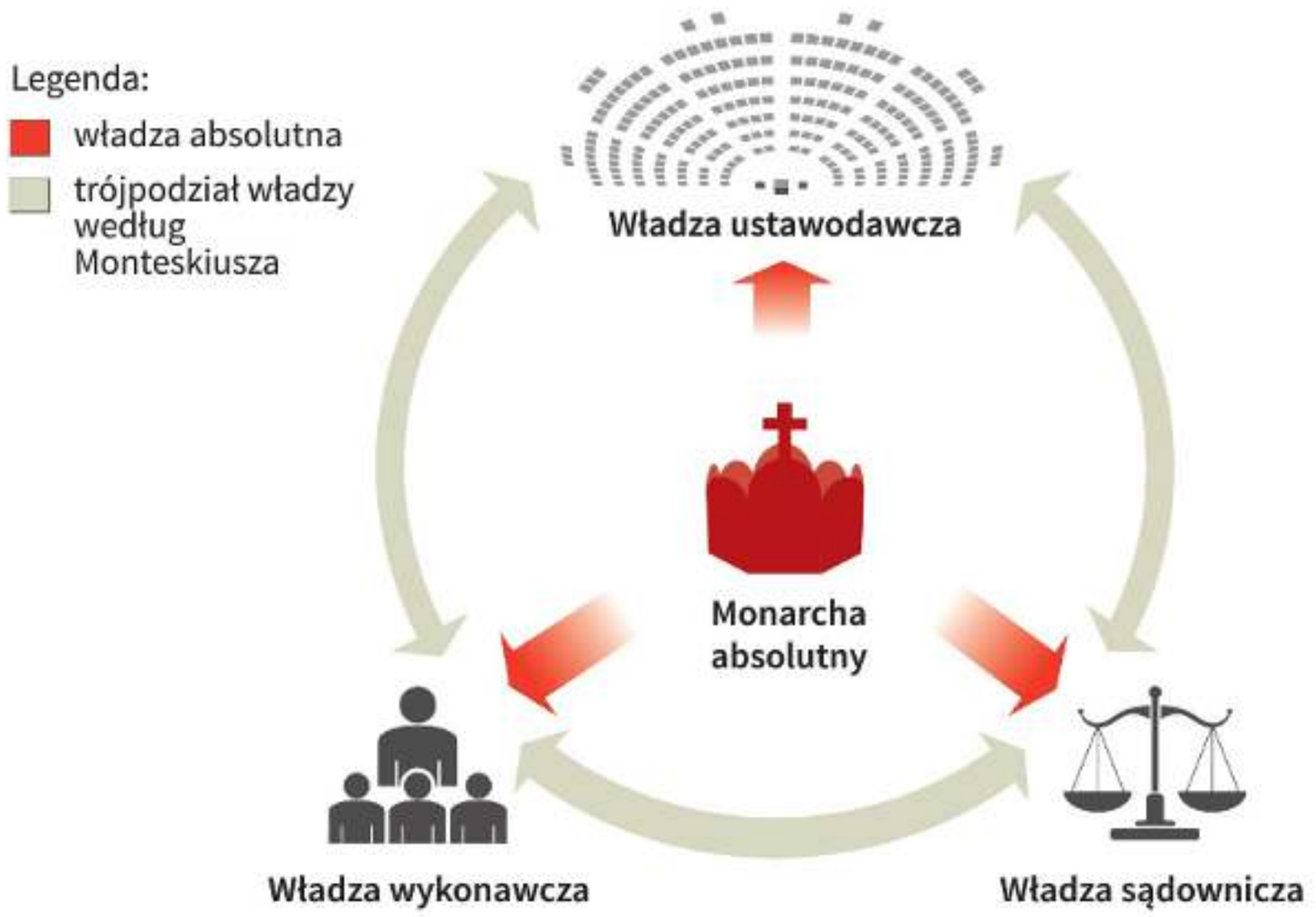

Trójpodział władzy według Monteskiusza.

Władze: ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza powinny być od siebie niezależne. Parlament (władza ustawodawcza) ustanawia prawo, rząd (władza wykonawcza) je wykonuje, a sądy (władza sądownicza) rozstrzygają, czy prawo nie zostało naruszone. W monarchii absolutnej wszystkie trzy rodzaje władzy podlegają monarsze.

? Wyjaśnij, dlaczego ta zasada stała się podstawą systemu demokratycznego.

i rządzonymi, nikt nie powinien zatem sprawować rządów bez akceptacji ze strony społeczeństwa. Idee te odegrały ważną rolę w wydarzeniach, które miały miejsce w Ameryce Północnej i we Francji u schyłku XVIII w. (patrz: tematy 27 i 28).

Szeroki krąg zainteresowań myślicieli, pisarzy i badaczy epoki oświecenia oraz ich odwaga w podejmowaniu trudnych i drażliwych nieraz problemów wpłynęły na rozwój badań nad polityką, ustrojem i społeczeństwem. Jednym z pierwszych autorów podejmujących owe kwestie był francuski pisarz polityczny **Monteskiusz** (właśc. Charles-Louis de Montesquieu – czytaj: szarl lui de monteskje, 1689–1755). W swym najważniejszym dziele – *O duchu praw*, poświęconym badaniom ustroju różnych państw, przedstawił **zasadę trójpodziału władzy**. Zgodnie z tą regułą w państwie powinna panować równowaga między niezależnymi władzami: **prawodawczą**, **wykonawczą** i **sądowniczą**.

Cechą charakterystyczną dzieł o tematyce społecznej i politycznej powstających w epoce oświecenia była **krytyka istniejącego porządku społecznego**. Filozofowie występowali przeciwko systemowi stanowemu i opowiadali się za zasadą równości wszystkich grup społecznych. Bardzo surowo oceniali również absolutyzm.

BIOGRAM

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

(1712–1778)

Jean-Jacques Rousseau, portret pędzla Maurice'a Quentina de La Toura (czytaj: morisa kłentina de la tura).

Pochodził z rodziny francuskojęzycznych protestantów z Genewy. W swym dorobku miał zarówno powieści, jak i traktaty filozoficzne.

Podejmował w nich m.in. kwestie ustroju politycznego, teorii muzyki, moralności, wychowania i edukacji. Rozważania na ten temat nie przeszkodziły mu w oddaniu pięciorga własnych dzieci do przytułku dla sierot. Twierdził, że człowiek jest z natury dobry, lecz został zepsuty przez otaczającą go cywilizację. Jednostce ukształtowanej przez cywilizację przeciwstawiał wzorzec „dobrego dzikusa" – wolnego, szlachetnego, wychowanego na łonie natury i nieskażonego przez zasady rządzące moralnością ludzi cywilizowanych.

Ustrojowi, w którym król obdarzony władzą „z bożej łaski" włada poddanymi podzielonymi na stany różniące się obowiązkami i przywilejami, przeciwstawiali zasadę **naturalnych praw człowieka**. Należały do nich: wolność osobista, równość wobec prawa, gwarancja nienaruszalności własności i swoboda posiadania własnych poglądów (politycznych, religijnych itp.).

Świat bez tajemnic

Właściwe dla myśli oświecenia przekonanie, że wszystko, co istnieje, można zbadać za pomocą doświadczeń i rozumu, wywarło wpływ na stosunek wielu filozofów do **religii**. Wiara w prawdę objawioną, siły nadprzyrodzone i mistycyzm była sprzeczna z ich światopoglądem. Część z nich utrzymywała, że człowiek jest elementem przyrody i podlega jedynie prawom natury, a brak danych nie pozwala wnioskować na temat Boga. Niektórzy uznawali istnienie Stwórcy, lecz twierdzili, że nie można powiedzieć nic pewnego o Jego cechach. Nazywano ich **deistami**.

Deizm (łac. *deus* – bóg) – nurt religijno-filozoficzny głoszący przekonanie o istnieniu Boga, o którego cechach nie da się powiedzieć nic pewnego. Według deistów stworzył On świat, ale nie ingeruje w jego losy.

Ateizm (gr. *a* – nie, *theós* – bóg) – pogląd odrzucający istnienie Boga (bogów).

WARTO WIEDZIEĆ

Sojusz myśli i tronu?

Filozofowie doby oświecenia marzyli o zorganizowaniu stosunków społecznych i politycznych na zasadach rozumu, o budowie sprawiedliwego społeczeństwa i zmianach ustrojowych, które ograniczyłyby nadużycia władzy i gwarantowały poszanowanie praw naturalnych człowieka. Wielu z nich zdawało sobie sprawę z tego, że głoszone hasła trudno będzie zrealizować w krótkim czasie. Szansą na przyspieszenie zmian wydawała się im współpraca z tymi spośród władców, którzy deklarowali zrozumienie i sympatię dla idei oświecenia. To właśnie rządzący mogli przeprowadzić reformy, do których nawoływali filozofowie w swoich pismach. Nic więc dziwnego, że wielu wybitnych myślicieli epoki marzyło o roli współpracowników i nauczycieli na dworach królewskich.

Należał do nich **Wolter** (właśc. François-Marie Arouet, czytaj: frąsła mari arue). Odmienne wnioski na temat religii wyciągali **ateiści**, którzy dowodzili, że brak rozumowo i doświadczalnie potwierdzonych dowodów na istnienie Boga musi skłaniać do twierdzenia, że go nie ma.

Obiektem krytyki ze strony filozofów często stawało się również duchowieństwo. Z jednej strony ich niepochlebna

BIOGRAM

WOLTER
(1694–1778)

Francuski pisarz i filozof, jeden z najbardziej znanych przedstawicieli myśli oświecenia. Jego poglądy na temat religii ewoluowały od deizmu do ateizmu. W swoich publikacjach propagował najważniejsze hasła epoki. Utwory wychodzące spod jego pióra cieszyły się ogromną popularnością ze względu na lekki, łatwo trafiający do czytelnika styl. Wolter przez niemal trzy lata przebywał na dworze w Berlinie, dokąd zaprosił go król Fryderyk II Wielki (patrz: temat 26), nazywany filozofem na tronie. Pobyt zakończył się jednak konfliktem wywołanym trudnymi cechami charakteru zarówno francuskiego myśliciela, jak i pruskiego władcy. W ostatnich latach życia Wolter osiadł w majątku Ferney (czytaj: ferne) pod Genewą. Posiadłość stała się atrakcyjnym celem podróży licznych filozofów, uczonych i sympatyków oświecenia, także z kręgów europejskiej arystokracji.

Wolter, rzeźba Jeana-Antoine'a Houdona (czytaj: żana antłana udona).

? Powiedz, w jakiej konwencji przedstawiony został filozof. Do czego nawiązuje jego strój?

opinia wynikała z obserwacji licznych przypadków rozbieżności między stylem życia kleru a zasadami głoszonymi przez Kościół. Z drugiej strony przyczyną takiego podejścia stało się przekonanie zwolenników oświecenia, że Kościół i jego nauczanie służą obronie absolutyzmu. Krytykując duchowieństwo, filozofowie atakowali zatem „sojusz ołtarza i tronu", uznawany przez nich za podporę przestarzałego porządku społecznego. Wielu myślicieli głosiło również konieczność zmiany dotychczasowych zasad moralnych obowiązujących w społeczeństwie. Zwolennicy tak zwanego **utylitaryzmu** twierdzili, że należy oprzeć je nie na nauce Kościoła, lecz na zasadzie połączenia korzyści jednostki z dobrem ogółu.

Masoneria

Istotną rolę w propagowaniu przekonań i haseł oświecenia odegrała **masoneria** (zwana też **wolnomularstwem**). Była to międzynarodowa tajna organizacja, która wywodziła swoje symbole i rytuały z tradycji stowarzyszeń budowniczych średniowiecznych katedr. Jej członkowie głosili wiarę w Wielkiego Budowniczego Świata, braterstwo ludzi oraz konieczność przebudowy społeczeństwa i ustroju według wskazań rozumu.

Obok masonów w Europie działały także inne tajne stowarzyszenia. Należeli do nich choćby **iluminaci** (łac. *illuminatus* – oświecony), którym, oprócz krzewienia haseł oświecenia, przypisywano dążenie do obalenia religii i monarchii. Atmosfera tajemnicy i sensacji otaczała także działania **różokrzyżowców** łączących zasady wiary chrześcijańskiej z magią i alchemią. Na temat celów i wpływów tajnych organizacji krążyło wiele domysłów i plotek. Niektórzy ze współczesnych uważali, że ponoszą one bezpośrednią odpowiedzialność za rewolucję francuską (patrz: temat 28).

Absolutyzm oświecony

Niektórzy monarchowie europejscy byli zainteresowani poglądami filozofów, podziwiali ich wiedzę i przenikliwość umysłów. Istniały również **powody polityczne**, które skłoniły władców do reformy państwa w duchu idei oświeceniowych. Panujący dostrzegali, że wśród warstw społecznych pozbawionych dotąd praw politycznych, zwłaszcza wśród rosnącego w siłę mieszczaństwa, popularność zdobywały hasła respektowania praw naturalnych człowieka i reform ustrojowych. Niezadowolenie poddanych zagrażało ładowi publicznemu. **Władcy oświeceni** (tak określano rządzących, którzy chcieli wykorzystać idee oświeceniowe) wspierali rozwój manufaktur i handlu czy zagospodarowywanie nieużytków, troszczyli się też o rozbudowę sieci dróg. Podejmowali działania, które mogły poprawić stan zdrowia społeczeństwa, m.in. finansowali zakładanie nowych szpitali. Wielu powiększało i reformowało administrację, uznawszy, że jest ona niezbędna dla sprawnego działania państwa dla dobra poddanych. Dbano również o rozwój szkolnictwa. Panujący starali się ponadto zwiększyć kontrolę państwa nad Kościołem, ale przestrzegali zasady tolerancji religijnej. W ten sposób w niektórych państwach europejskich zapanował system zwany **absolutyzmem oświeconym**.

Nowa forma rządów nie oznaczała jednak, że władcy rezygnowali z jakichkolwiek uprawnień. Zwolennicy króla utrzymywali, że jego nieograniczona władza jest potrzebna dla dobra społeczeństwa. Uzasadniając tę nadzwyczajną pozycję w państwie, nie tylko odwoływali się do idei panującego jako namiestnika Boga na ziemi, ale także sięgali teraz do zasady umowy społecznej. Za Jeanem-Jaquesem Rousseau argumentowali, że władza monarchów pochodzi od poddanych, którzy w zamierzchłych czasach przekazali im ją w zamian za zapewnienie wszystkim spokoju i bezpieczeństwa.

Klasycyzm

W początkach XVIII w. w wielu krajach europejskich dominującym stylem w architekturze, sztuce i literaturze pozostawał barok (patrz: temat 16). Stopniowo jednak coraz większą popularność zyskiwał rozwijający się początkowo we Francji na dworze Ludwika XIV styl zwany **klasycyzmem** (łac. *classicus* – doskonały), który dominował do początków XIX w. Podobnie jak w okresie renesansu – twórcy sięgnęli do sztuki Grecji i Rzymu czasów starożytności. Architekci tworzyli zatem wzorowane na antycznych przykładach symetryczne, proporcjonalne budowle, często zdobione kolumnadami w stylach doryckim i jońskim.

Dynamicznym, pełnym emocji dokonaniom sztuki barokowej klasycyzm przeciwstawił wyobrażenie piękna oparte na prostocie, spokoju, dostojeństwie i harmonii.

Utylitaryzm (łac. *utilitas* – korzyść) – kierunek filozoficzny i postawa życiowa, zgodnie z którymi podstawą oceny postępowania jest użyteczność jego skutków.

Absolutyzm oświecony – system sprawowania rządów, w którym złożenie pełni władzy w ręku władcy, zobowiązanego do rządzenia dla dobra państwa i poddanych, było uzasadniane umową społeczną.

***Przysięga Horacjuszy*, obraz francuskiego malarza Jacques'a-Louisa Davida (czytaj: żaka luisa dawida).** Artysta był jednym z czołowych przedstawicieli klasycyzmu w malarstwie. Tematyka powstałego w 1784 r. obrazu nawiązuje do dziejów starożytnego Rzymu – historii trzech braci, którzy w obronie miasta (ojczyzny) stanęli do pojedynku z trzema przedstawicielami jego wrogów.

? Przeanalizuj kompozycję obrazu. Czy wydaje ci się statyczna, czy – dynamiczna? Wskaż elementy budujące symetrię.

? Opisz sposób przedstawienia postaci. Zwróć uwagę na ich postawę, szczegóły anatomiczne oraz stroje.

? Jakie ideały uosabiają Horacjusze? Poszukaj informacji w dostępnych źródłach.

Malarze i rzeźbiarze chętnie podejmowali wątki z historii antycznej i mitologii. W literaturze europejskiej popularność zyskiwały tematyka i formy znane z twórczości poetów i pisarzy starożytności. Istotną rolę odgrywało również dążenie do konstruowania dzieła literackiego na przejrzystych regułach i zasadach. Podobne założenia przyświecały klasycyzmowi w muzyce – utwory ówczesnych kompozytorów, np. **Wolfganga Amadeusza Mozarta** (czytaj: mocarta, 1756–1791) czy **Josepha Haydna** (czytaj: josefa hajdna, 1732–1809), charakteryzowały się elegancją i harmonijną kompozycją.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Oda do radości

W 1785 r. Fryderyk Schiller, jeden z najwybitniejszych poetów niemieckich XVIII w., stworzył poemat zatytułowany *Oda do radości* (niem. *An die Freude*). W 1824 r. Ludwig van Beethoven napisał do niego muzykę. Utwór na chór i orkiestrę uczynił finałem swej IX symfonii. *Oda do radości* jest dziś oficjalnym hymnem Unii Europejskiej.

Rękopis *Ody do radości* autorstwa Fryderyka Schillera.

Panteon w Paryżu. Został zbudowany pod koniec XVIII w. i nawiązuje do rzymskiego Panteonu zbudowanego w starożytności. Stanowi miejsce spoczynku osób zasłużonych dla Francji.

? Przypomnij sobie, czym był Panteon w Rzymie.

? Sprawdź, jakie osoby zostały pochowane w Panteonie w Paryżu.

PODSUMOWANIE

- W XVIII w. upowszechnił się w Europie i Ameryce nowy prąd intelektualny zwany oświeceniem.
- Do najznakomitszych myślicieli epoki oświecenia należeli: Wolter, Rousseau i Monteskiusz. Sformułowali oni koncepcje: naturalnych praw i wolności człowieka, umowy społecznej i trójpodziału władzy.
- Autorzy Encyklopedii, która powstała we Francji, starali się przedstawić całokształt nagromadzonej wiedzy w formie kompendium (zbioru haseł ze wszystkich dziedzin nauki i kultury).
- Pod wpływem idei oświeceniowych część władców europejskich wprowadziła w swoich państwach nowy model rządów zwany absolutyzmem oświeconym.
- W XVIII w. w sztuce pojawił się nowy styl zwany klasycyzmem, który dominował do początków XIX w.

POLECENIA

1. Powiedz, z jakich założeń wynikały poglądy filozofów oświecenia na świat i stosunki między ludźmi.
2. Porównaj poglądy na pochodzenie władzy wyrażane przez zwolenników umowy społecznej i zwolenników absolutyzmu.
3. Wskaż różnice między absolutyzmem i absolutyzmem oświeconym.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

John Locke, *Traktat o rządzie politycznym* (fragmenty)

Przyczyną, dla której ludzie wchodzą w związek państwowy, jest zachowanie własności […]. Dlatego to naród poddał się prawodawcom, których sam stworzył; skoro jednak prawodawcy usiłują zagarnąć i zniszczyć własność ludu lub sprowadzić go do stanu niewoli pod jarzmo rządów samowolnych, stają przez to na stopie wojennej z ludem, który od tej chwili zwolniony jest i wyjęty spod wszelkiej uległości wobec nich […]. Ile razy więc władza prawodawcza […] pod wpływem ambicji, bojaźni, głupoty, zboczenia lub przedajności próbuje zapewnić sobie lub innym absolutną władzę nad życiem, wolnością i mieniem ludu – wówczas nadwyręży swą wziętość i zaufanie, jakim ją darzono, i straci całkowicie władzę, jaką lud złożył w jej ręce […]. Władza ta przeniesiona zostaje w ręce ludu, który odzyskuje swą pierwotną wolność i może ustanowić nową władzę prawodawczą, jaką uzna za stosowne gwoli zabezpieczenia swego bytu […].

Niewątpliwie wyłoni się tu pytanie […]: Któż ma sądzić, czy panujący lub ciało prawodawcze przekraczają granice swej władzy? […] Odpowiem na to, ze wydanie sądu w tej mierze jest rzeczą ludu. Bo któż w istocie zdolny jest łacniej [łatwiej] osądzić, czy spełnia się należycie pouczenie jak ten, kto je wydał.

A. Powiedz, czym jest – zgodnie z cytowanym fragmentem traktatu Locke'a – umowa społeczna.
B. Wyjaśnij, jakie praktyczne konsekwencje dla władcy ma takie spojrzenie na rządzenie państwem.
C. Kto i dlaczego, zdaniem autora, powinien osądzać sprawujących władzę.

25 Rosja w XVIII w. – początki mocarstwa

- Reformy Piotra I
- Wojna północna
- Budowa Petersburga – nowej stolicy cesarstwa
- Absolutyzm oświecony Katarzyny II

Rosja Piotra Wielkiego – droga do nowoczesności

Władcy z dynastii Romanowów, rządzący od 1613 r. w państwie moskiewskim, w ciągu kilkudziesięciu lat zdołali umocnić swoją pozycję i ograniczyć znaczenie polityczne bojarów. Podwaliny pod mocarstwowość państwa położył **Piotr I Wielki** (panujący w latach 1682–1725). Do głównych zadań, jakie postawił sobie młody car, należały umocnienie własnej władzy i stworzenie silnego, nowoczesnego państwa zorganizowanego na wzór najpotężniejszych mocarstw europejskich. W tym celu **zreformował armię**, której odpowiednią liczebność zapewniały odtąd regularnie przeprowadzane pobory i długoletnia służba żołnierzy. Dobrze uzbrojonymi i zorganizowanymi według zachodnioeuropejskich wzorów oddziałami mieli dowodzić oficerowie wykształceni w zakładanych przez cara szkołach wojskowych. Piotr I był również pierwszym władcą państwa moskiewskiego, który zrozumiał znaczenie posiadania silnej floty wojennej. W jej rozbudowie chętnie korzystał z usług zagranicznych fachowców: oficerów, marynarzy, cieśli okrętowych. Koszty modernizacji armii i floty zamierzano pokrywać z nowego **podatku pogłównego** (płaconego „od głowy" każdego chłopa i mieszczanina) oraz wielu podatków specjalnych, np. od łaźni, drzwi i okien w budynkach.

Carski urzędnik ścina brodę bojarowi, rycina z XVII w.

Reformy Piotra I dotyczyły również zasad zarządzania państwem oraz obowiązków poddanych. Kraj podzielono na **gubernie**. Wprowadzono tzw. **tabelę rang**. Każdy szlachcic, pod groźbą utraty szlachectwa i majątku, musiał od tej pory – dla dobra władcy i państwa – służyć w administracji, dyplomacji lub wojsku. Służbę tę zaczynał od najniższego stopnia, potem mógł awansować. Car rządził przy pomocy członków osobistej kancelarii i zorganizowanych na wzór zachodni **kolegiów**, czyli komisji zajmujących się najważniejszymi dziedzinami spraw

WARTO WIEDZIEĆ

Podróże cara

Piotr odebrał w młodości niezbyt staranne wykształcenie, pasjonował się jednak sprawami wojska i żeglugi. Już jako car w wieku 25 lat wziął udział w podróży rosyjskich dyplomatów do krajów niemieckich, Holandii, Wielkiej Brytanii i Austrii. Podróżował pod przybranym nazwiskiem, co umożliwiało mu większą swobodę działania i obserwacji. Szczególnie interesowały go kwestie związane z nauką, flotą i budową okrętów. Z tego względu podczas pobytu w Holandii przez kilka tygodni pracował jako cieśla w stoczni. W Wielkiej Brytanii przysłuchiwał się obradom parlamentu oraz odwiedzał manufaktury i uniwersytet w Oksfordzie. Z wyprawy przywiózł bogaty księgozbiór i zbiór rozmaitych urządzeń technicznych. Wraz z nim do państwa moskiewskiego przybyło niemal dwustu cudzoziemców: naukowców, oficerów, marynarzy i rzemieślników, których doświadczenie zamierzał wykorzystać, by rozwijać naukę oraz modernizować armię i flotę.

Portret Piotra I namalowany przez Godfreya Knellera podczas pobytu władcy w Wielkiej Brytanii.

? Powiedz, dlaczego postać cara została przedstawiona na obrazie na takim tle.

państwowych (wojsko, dyplomacja, handel). Był również faktycznym zwierzchnikiem Cerkwi prawosławnej, której działalnością miał kierować synod złożony z biskupów i przedstawiciela władcy.

Piotr I był przekonany, że dla rozwoju państwa konieczne jest otwarcie się na gospodarcze i naukowe wpływy Europy Zachodniej. Doceniał znaczenie oświaty i nauki – powołał do życia Akademię Nauk, zakładał szkoły oraz popierał zagraniczne wyjazdy poddanych. W ten sposób zapewnił sobie wykształcone kadry urzędników i wojskowych. Zamierzona przez cara europeizacja Rosji zakładała ponadto zmianę obyczajów jej mieszkańców. By upodobnić Rosjan do mieszkańców Europy Zachodniej, władca zabronił bojarom noszenia tradycyjnych długich szat. Wprowadził też zakaz zapuszczania bród, od którego zwolniono tylko duchownych, chłopów oraz – za uiszczeniem specjalnej opłaty – kupców.

Nowa siła na scenie politycznej Europy

Piotr I Wielki miał świadomość, że dalszy rozwój państwa zależy od opanowania przez Rosję wybrzeży morskich. Bezskutecznie próbował podbić tereny wokół Morza Czarnego należące do imperium osmańskiego. Przedmiotem jego zainteresowania były również wybrzeża Bałtyku w Estonii i w Inflantach należące do Szwecji.

Planom cara sprzyjała sytuacja w Europie – popierająca Szwecję Francja była zajęta sprawami sukcesji hiszpańskiej, a 18-letni król szwedzki **Karol XII** (panował w latach 1697–1718) nie wydawał się niebezpiecznym przeciwnikiem. W 1700 r. wraz ze sprzymierzonym władcą Saksonii Piotr I zaatakował więc posiadłości szwedzkie, rozpoczynając **wojnę północną**. Część jej działań toczyła się na terytorium Rzeczypospolitej (patrz: temat 30). Jednak ku zaskoczeniu całej Europy młody władca szwedzki okazał się utalentowanym dowódcą.

Petersburg – nowa stolica Rosji

Marzenie o wprowadzeniu Rosji na drogę rozwoju na wzór nowoczesnych państw europejskich skłoniło Piotra I do budowy nowej stolicy imperium, która dorównywałaby największym miastom Europy. Stał się nią Petersburg (dziś: Sankt Petersburg), wzniesiony na jego polecenie u ujścia Newy, na błotnistych, niezamieszkanych wcześniej terenach. Nowa stolica stała się wkrótce ważnym portem bałtyckim. Miasto miało przejrzysty układ ulic i placów. Reprezentacyjne gmachy mieszczące siedziby najważniejszych urzędów zaprojektowali wybitni architekci z zagranicy.

1 **Pomnik Piotra I w Petersburgu**, ufundowany przez Katarzynę II (patrz: s. 205). Powszechnie znany jako Jeździec miedziany. Na pomniku umieszczono napis „Piotrowi I Katarzyna II". Władca został przedstawiony na koniu jako zwycięski wódz. Monument jest jednym z symboli Petersburga.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Wymień zalety i wady położenia Petersburga. Odwołaj się do ilustracji i informacji z lekcji.
2. Powiedz, od czego pochodzi nazwa miasta.
3. Jak myślisz, dlaczego Katarzyna II ufundowała pomnik Piotrowi I? Odpowiedź uzasadnij.

2 **Twierdza Pietropawłowska**, pierwsza budowla w Petersburgu. Wzniesiono ją na Wyspie Zajęczej na Newie dla obrony przed atakiem ze strony floty szwedzkiej. W jej murach znajduje się sobór św. św. Piotra i Pawła wybudowany z inicjatywy Piotra I. W świątyni tej w 1725 r. car został pochowany.

3 **Pałac Zimowy**, wzniesiony w latach 50. XVIII w. na wzór pałacu w Wersalu. Obecnie jest częścią Ermitażu – muzeum sztuki i kultury materialnej.

4 **Admiralicja**, gmach mający pełnić funkcję ufortyfikowanej stoczni.

5 **Newski Prospekt**, ulica łącząca główne budynki w mieście, zaprojektowana przez Piotra I.

Karol XII, fragment portretu z epoki. Marzył o sławie wielkiego wodza na wzór Aleksandra Wielkiego. Podczas wojny północnej, mimo młodego wieku, okazał się znakomitym dowódcą, uwielbianym przez podkomendnych.

? Przyjrzyj się portretowi. Porównaj go z ilustracją na s. 120 przedstawiającą Gustawa II Adolfa. Jaki typ władzy monarszej reprezentowali obaj panujący?

Odparł pierwszy atak i rozpoczął wyprawę na Rosję. Losy kampanii rozstrzygnęły się na Ukrainie – mimo początkowych sukcesów armia Karola XII została w 1709 r. rozbita w bitwie pod **Połtawą**. W wyniku dalszych walk, toczonych w Estonii, Finlandii i na Pomorzu, Szwedzi zostali całkowicie wyparci z południowych wybrzeży Bałtyku. Długotrwałe zmagania zakończył w 1721 r. pokój, na mocy którego Rosja zyskiwała Inflanty, Estonię oraz pas ziemi na południowo-wschodnich wybrzeżach Zatoki Fińskiej. Szwecja utraciła nie tylko prowincje zdobyte w wojnach XVI i XVII w., lecz także rangę mocarstwa dominującego w tej części Europy. Jej miejsce zajęło państwo Piotra I, który w **1721 r.** przyjął tytuł imperatora (cesarza) Wszechrosji i zmienił nazwę kraju na **Cesarstwo Rosyjskie** (w skrócie: **Rosja**).

Caryca Katarzyna II Wielka

Reformy wprowadzone przez Piotra I zyskały mu uznanie wielu wykształconych Europejczyków. Kilkadziesiąt lat później obiektem podziwu zwolenników oświecenia stała się również cesarzowa Rosji **Katarzyna II** (panowała w latach 1762–1796). Zasiadła na tronie dzięki przewrotowi pałacowemu przeprowadzonemu przez popierających ją oficerów gwardii, którzy odsunęli od władzy, a następnie zamordowali, jej męża – Piotra III.

Nowa władczyni wywodziła się z mało znaczącego niemieckiego rodu książęcego. Była osobą bezwzględną w dążeniu do celu. Dzięki swemu wykształceniu i wybitnej inteligencji zdawała sobie jednak sprawę, że w wieku oświecenia przychylność elit intelektualnych Europy pozwoli jej wykreować własny korzystny wizerunek, co może pomóc jej później w działaniach dyplomatycznych i uzasadnianiu nawet mało popularnych decyzji.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Piotr I – nowoczesny władca czy tyran?

Piotr I, nazywany Wielkim początkowo ze względu na wysoki wzrost, uważany jest za pierwszego władcę państwa rosyjskiego, który wykazywał się otwartością na świat i dzięki temu skierował je na drogę ku nowoczesności. Niekwestionowane zasługi cara w tej dziedzinie nie zmieniają faktu, że swe reformy wprowadzał w sposób bezwzględny. Wiązał się z nimi także wzrost obciążeń podatkowych ludności.

Władca potrafił też okrutnie karać swych przeciwników. W 1698 r., po stłumieniu powstania strzelców – oddziałów wojskowych, które zbuntowały się przeciw niemu ze względu na ciężkie warunki służby i wprowadzane reformy w sferze obyczajowej i kościelnej – około tysiąca jego uczestników stracono. Część egzekucji wykonał sam car, który następnie zmusił do tego także swych współpracowników. Kilka lat później torturom poddał nawet własnego syna, oskarżonego o udział w spisku. W ich wyniku carewicz zmarł.

Rozwój terytorialny Rosji w XV–XVIII w.

? Wymień nazwy mórz, do których miało dostęp państwo moskiewskie na początku panowania Piotra I. Wyjaśnij, dlaczego morza te nie są dobre dla żeglugi.

? Powiedz, jakie korzyści mogły przynieść Rosji terytoria odebrane imperium osmańskiemu.

WARTO WIEDZIEĆ

Katarzyna II, portret z 2. połowy XVIII w.

Semiramida Północy

Katarzyna II utrzymywała korespondencję z najwybitniejszymi myślicielami oświecenia, którzy nie skąpili władczyni pochlebstw, deklarując swój podziw dla jej intelektu. Określali ją mianem Semiramidy Północy – nawiązywali w ten sposób do legendarnej królowej, twórczyni potęgi imperium babilońskiego. W swych listach Katarzyna II często deklarowała chęć zreformowania prawa i ustroju. Pochwalała nawet zmiany ograniczające władzę absolutną proponowane przez Monteskiusza, którego dzieło *O duchu praw* nazywała książką do nabożeństwa dla władców. Jednym z najbardziej znanych korespondentów carycy był francuski filozof i redaktor *Encyklopedii* **Denis Diderot**. Zachęcał on Katarzynę II do przeprowadzenia w Rosji daleko idących reform unowocześniających państwo i poprawiających sytuację mieszczan i chłopów. Władczyni, umiejętnie budująca swój wizerunek oświeconej panującej i przyjaciółki filozofów, zakupiła bibliotekę Diderota, zezwalając mu jednak na dożywotnie jej użytkowanie, a za opiekę nad książkami wypłacała mu stałą pensję.

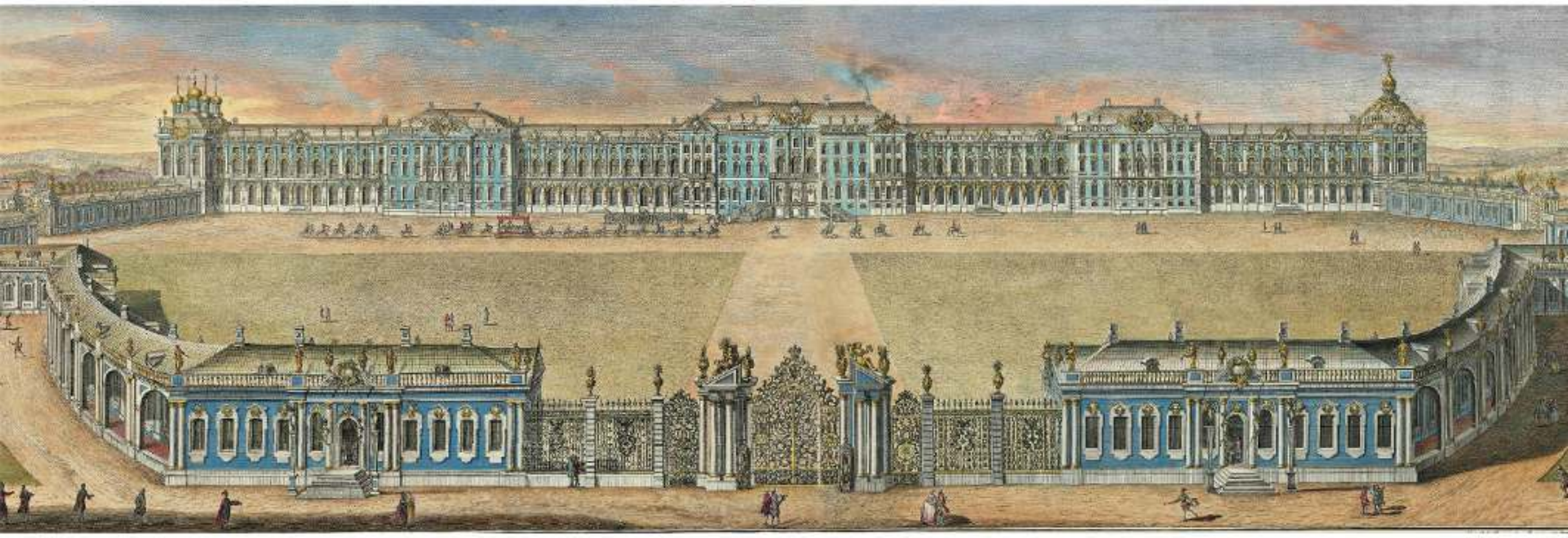

Carskie Sioło, przedstawienie z połowy XVIII w. Historia carskiej rezydencji, położonej 25 km od Petersburga, sięga czasów Katarzyny I. Na ziemiach otrzymanych od męża – cara Piotra I – poleciła ona założyć park i wybudować drewnianą cerkiew. W następnych latach świątynia została zastąpiona pałacem. Dzięki rozbudowie przez kolejnych właścicieli posiadłość stała się jednym z największych kompleksów pałacowo-ogrodowych w Rosji.

? Powiedz, w jakim stylu została wybudowana rezydencja. Uzasadnij swoją odpowiedź.

Prowadziła regularną korespondencję z wybitnymi filozofami i pisarzami, którzy z jednej strony mieli nadzieję, że ich idee znajdą zastosowanie w praktyce sprawowania władzy w Rosji, a z drugiej – liczyli na osobiste korzyści wynikające z kontaktów z potężną władczynią. Dzięki temu Katarzyna II zyskała opinię mądrej, oświeconej panującej, której rządy sprzyjają cywilizowaniu barbarzyńskich krajów wschodniej Europy. W trakcie jej rządów unowocześniono metody zarządzania państwem. Wzrosła również liczba szkół, choć nadal dostępne one były dla niewielkiej liczby poddanych. Przykładała również dużą wagę do nauki i kultury. Jej panowanie uchodzi za okres rozwoju literatury rosyjskiej.

W rzeczywistości Katarzyna II **umocniła w Rosji system absolutyzmu**. Oparciem dla tronu pozostała szlachta, która utwierdziła swą władzę nad chłopami. Ich sytuacja się nie poprawiła – nadal stanowili oni prywatną własność szlachty i mogli być przez nią sprzedawani czy zsyłani na Syberię. W 1773 r. we wschodniej części państwa wybuchło powstanie chłopskie skierowane przeciwko szlachcie. Jego stłumienie zajęło władzom kilka lat.

Katarzyna II **kontynuowała politykę ekspansji terytorialnej** zapoczątkowaną przez Piotra I. Za jej panowania Rosja, dzięki zwycięskim wojnom z imperium osmańskim, uzyskała dostęp do północnych wybrzeży Morza Czarnego. W 1775 r. caryca zlikwidowała autonomię Kozaków – część z nich przesiedlono w głąb imperium. W czasie jej rządów kolonizacja rosyjska objęła Kamczatkę i Półwysep Czukocki w dalekowschodniej Azji oraz Alaskę w Ameryce Północnej.

Rosyjska idea imperium

Przekonanie, że Moskwa jest „trzecim Rzymem", czyli kontynuatorką tradycji Rzymu i Bizancjum, pojawiło się wśród elit politycznych i duchownych państwa moskiewskiego pod koniec XV w. Początkowo wyrażało wiarę w dziedziczenie przez Kościół prawosławny, po upadku cesarstwa bizantyjskiego, tradycji prawdziwej wiary chrześcijańskiej. Już za panowania Iwana IV Groźnego przybrało ono jednak kształt programu politycznego. **Idea trzeciego Rzymu** oznaczała nie tylko obronę prawosławia przed wpływami papiestwa i reformacji, ale także nawiązanie do potęgi i wpływów politycznych obu wcześniejszych imperiów. Do koncepcji tej wyraźnie odwołał się Piotr I, który po odniesionym zwycięstwie w wojnie północnej przyjął tytuł imperatora (cesarza). Rosyjska idea imperium oddziaływała na politykę zagraniczną państwa i pozwalała uzasadniać pewne decyzje podejmowane w tej sferze argumentem, że Rosja jako mocarstwo ma prawo utrzymywać rozległą strefę wpływów, dokonywać aneksji terytorialnych czy sprawować opiekę nad prawosławnymi poddanymi innych władców.

PODSUMOWANIE

- Car Piotr I Wielki przeprowadził reformy, które miały na celu wzmocnienie władzy monarchy, usprawnienie systemu rządów, unowocześnienie państwa i upodobnienie go do krajów Europy Zachodniej.
- Na skutek reform wszystkie sfery funkcjonowania państwa i religia zostały podporządkowane carowi.
- Piotr I doceniał znaczenie nauki i oświaty dla rozwoju państwa.
- Po wojnie północnej Rosja zyskała dostęp do wybrzeży Morza Bałtyckiego, dzięki czemu osiągnęła status mocarstwa europejskiego.
- Z inicjatywy cara Piotra I stolica Rosji została przeniesiona z Moskwy do Petersburga.
- Caryca Katarzyna II poszerzyła granice Imperium Rosyjskiego.
- W Europie caryca uchodziła za władczynię rządzącą zgodnie z duchem idei oświeceniowych.

POLECENIA

1. Wymień reformy przeprowadzone za panowania Piotra I Wielkiego i wyjaśnij, jakie motywy kierowały carem w jego działalności reformatorskiej.
2. Przypomnij sobie, kiedy i w jakich okolicznościach Rosja zdobyła dostęp do wybrzeży Morza Bałtyckiego. Dlaczego to było dla niej ważne?
3. Scharakteryzuj rządy Katarzyny II w Rosji. Czy były one zgodne z zasadami absolutyzmu oświeconego?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Relacja francuskiego dyplomaty Jeana-Louisa de Bonnaca (czytaj: żana luisa de bonaka) o reformach Piotra I, napisana dla króla Ludwika XIV (fragmenty)

Zanim powziął on zamiar podróżowania, Moskale byli najbardziej nieokrzesanym i ciemnym narodem w Europie; nie posiadali oni najmniejszych wiadomości z zakresu sztuk i nauk, wojnę prowadzili bez metody i licho, handel zdali na obcych […]. Car poznał w trakcie swych podróży, że władał ludem stworzonym na podobieństwo innych […] przeto postanowił zmienić wszystkie zasady swych poprzedników, by dojść do zmiany obyczajów swego ludu. Podstawową zasadą carów moskiewskich było zapobiec osiedlaniu się cudzoziemców w ich państwie, jako też wyjazdom Moskali za granicę. Car Piotr zmusił swych poddanych do odbywania podróży i sam przepisał im rzeczy, których winni się uczyć; zarazem przez przywileje i nagrody ściągnął cudzoziemców do swego państwa.

[…] Otaczając wielką uwagą armię lądową, nie mniejszą poświęcił car powiększeniu sił morskich. Postępując zawsze wedle tej samej metody i dając swym poddanym przykład do naśladowania, korzystał równocześnie z ich pracowitości dla zaszczepienia w swym kraju sztuk i rękodzieł. […] Starania, podjęte przez cara w tym kierunku, odniosły takie powodzenie, że kapelusze, sukno, broń i w ogóle wszystkie rzeczy potrzebne jego armii, które w początkach zmuszony był sprowadzać z zagranicy, obecnie wyrabia się w Moskwie […].

Władca ten odznacza się geniuszem niezwykle wszechstronnym: jeśli wszystkiego nie zna, to pragnie przynajmniej wszystko poznać […]. Dzięki tej namiętności w uczeniu się posiadł wszystkie szczegóły odnoszące się do marynarki, sztuki wojskowej, fortyfikacji i budownictwa.

A. Powiedz, jak autor relacji oceniał wpływ cara na przebieg reform w Rosji. Na które z nich zwrócił szczególną uwagę?

B. Przedstaw opinię dyplomaty na temat cara Piotra I. Wskaż odpowiednie fragmenty tekstu.

26 Absolutyzm oświecony w Prusach i Austrii w XVIII w.

- Prusy na drodze ku potędze
- Fryderyk II Wielki i jego wizja władcy oświeconego
- Reformy oświeceniowe w monarchii Habsburgów

Budowa potęgi Prus

Na początku XVII w. Prusy Książęce przeszły pod panowanie brandenburskiej linii **Hohenzollernów**. Ówczesny władca Brandenburgii Fryderyk Wilhelm (panował w latach 1640–1688), zwany Wielkim Elektorem, zerwał zależność lenną Prus Książęcych od Rzeczypospolitej (patrz: temat 19). W trakcie wojny trzydziestoletniej przyłączył do swojego kraju część Pomorza Zachodniego. W polityce wewnętrznej postawił na rozbudowę administracji i stworzenie silnej, stałej armii utrzymywanej z podatków. Następcą i kontynuatorem polityki Wielkiego Elektora był Fryderyk III (panował w latach 1688–1713).

Ukoronowaniem działań Hohenzollernów i dowodem znaczącej pozycji ich państwa była w **1701 r.** koronacja Fryderyka III na **„króla w Prusach"** (tytuł miał potwierdzić, że chodzi o władzę królewską Hohenzollernów w Prusach Książęcych). Odbyła się ona za zgodą cesarza, a nowy monarcha przyjął imię **Fryderyk I**. Stolicą Królestwa Prus został Berlin.

Król-kapral – Fryderyk Wilhelm I

Następcą Fryderyka I został jego syn **Fryderyk Wilhelm I** (panował w latach 1713–1740). W przeciwieństwie do swego ojca, mecenasa sztuki i nauki, nie przejawiał szczególnego zamiłowania do tych dziedzin życia. Okazał się jednak sprawnym władcą i zdolnym organizatorem. Oszczędnie gospodarował pieniędzmi i umiejętnie powiększał dochody skarbu państwa. Obniżył pensje urzędnikom i zlikwidował kosztowny dwór. Wprowadził także obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od 5 do 12 lat.

Szczególną wagę przykładał do rozbudowy armii – z tego powodu nazywano go królem-sierżantem. Wprowadził obowiązek służby wojskowej oraz szkolenia rezerwistów. Administracja, finanse i gospodarka zostały podporządkowane potrzebom wojska. Do armii rekrutowano chłopów i mieszczan. Po odbyciu służby rekruckiej (1–2 lata) żołnierze mogli wrócić do domu, ale co roku musieli stawiać się w swoich jednostkach na ćwiczenia. W momencie wybuchu wojny byli natychmiast wcielani ponownie do wojska. Pod koniec XVII w. Hohenzollernowie dysponowali ok. 30 tys. żołnierzy. U schyłku panowania króla-kaprala liczące ok. 2,5 mln mieszkańców Prusy posiadały ponad 80 tys. stałego wojska. Liczebność armii

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Pruski dryl

Armia pruska słynęła z panującej w niej ostrej dyscypliny. Gotowość do wykonywania rozkazów w każdych warunkach miała stanowić o jej wartości bojowej. Zgodnie z przyjętym założeniem żołnierz powinien bać się własnych podoficerów i oficerów bardziej niż wroga. Pruski dryl (niem. *Drill* – musztra), czyli dyscyplina, porządek i ścisłe przestrzeganie procedur, obowiązywał także w instytucjach administracji cywilnej. Dziś używamy tego wyrażenia w języku potocznym, gdy chcemy opisać panujące gdzieś wyjątkowo surowe zasady.

Militaryzacja (łac. *militaris* – żołnierski, wojenny) – podporządkowanie wielu dziedzin życia cywilnego potrzebom wojska, często połączone z kultem armii i odwagi wojennej.

Grenadier gwardii pruskiej Fryderyka Wilhelma I, rysunek współczesny. Do oddziału gwardii, zwanego pułkiem olbrzymów, rekrutowano mężczyzn z całej Europy mierzących ponad 180 cm wzrostu. Wygląd olbrzymów dodatkowo nadawały im charakterystyczne elementy ubioru.

? Powiedz, jakie uczucia miała budzić gwardia wśród wrogów.

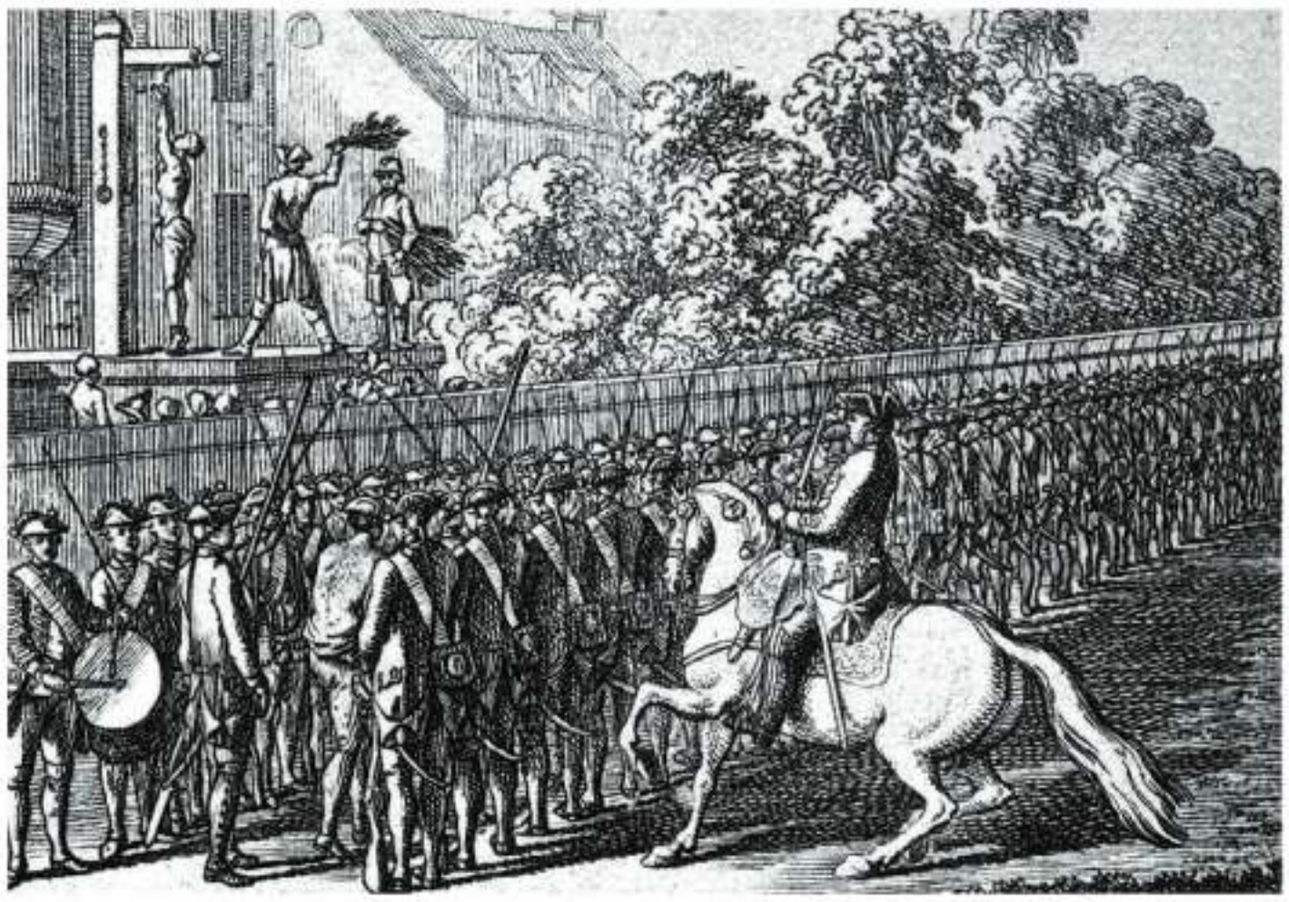

***Chłosta w armii pruskiej*, rysunek Daniela Mikołaja Chodowieckiego.** Jedną z najbardziej surowych kar stosowanych wobec żołnierzy była chłosta.

? Wyjaśnij, w jakim celu karę chłosty wykonywano publicznie.

pruskiej oraz **militaryzacja** kraju ukształtowały wśród zagranicznych obserwatorów opinię, że Prusy to przypadek armii, która dla zaspokojenia swych potrzeb stworzyła własne państwo.

Armia Fryderyka Wilhelma I wzięła udział w ostatniej fazie wojny północnej i uzyskała wówczas dla Prus **Pomorze Szczecińskie**.

Fryderyk II Wielki – przyjaciel filozofów

Syn i następca króla-kaprala, **Fryderyk II Wielki** (panował w latach 1740–1786), należał do najwybitniejszych przedstawicieli absolutyzmu oświeconego. Starali się go naśladować inni władcy europejscy, którzy chcieli zreformować swoje państwa. Nazywany **filozofem na tronie**, był człowiekiem wykształconym, obdarzonym licznymi talentami i mającym wszechstronne zainteresowania. Prowadził korespondencję z wieloma myślicielami epoki, a kilku z nich, m.in. Woltera, gościł na swym dworze.

Mimo deklaracji przywiązania do idei oświecenia król pruski w swych rządach stosował przede wszystkim te rozwiązania, które uważał za korzystne dla państwa. Prowadził politykę merkantylną, wspierał przemysł i rozwój manufaktur. Podejmował działania na rzecz poprawy stanu sanitarnego miast i zapobiegania epidemiom, dbał o poziom i dostępność szkolnictwa. Wynikało to z przekonania, że w interesie kraju leży troska o zdrowie,

WARTO WIEDZIEĆ

Portret Fryderyka II autorstwa Antona Graffa.

Fryderyk II i sztuka

W młodości przyszły władca pruski wykazywał zainteresowanie literaturą, filozofią i muzyką. Wywoływało to gniew jego ojca, który uważał, że edukacja humanistyczna nie jest potrzebna następcy tronu. Narastający konflikt rodzinny doprowadził do próby ucieczki Fryderyka z kraju. Pochwyconego na granicy księcia postawiono przed sądem pod zarzutem dezercji z armii. Osadzono go na rok w twierdzy, jednego zaś z jego przyjaciół, który pomagał mu w ucieczce, ścięto. Nie zmieniło to upodobań następcy tronu. Władca uchodził za wirtuoza gry na flecie. Jan Sebastian Bach po spotkaniu z królem zadedykował mu dzieło *Musikalisches Opfer* (Muzyczna ofiara), oparte na temacie muzycznym, który Fryderyk II zagrał kompozytorowi.

Prusy i Austria w połowie XVIII w.

? Omów kolejne etapy rozwoju terytorialnego Prus w latach 1618–1742.

? Przyjrzyj się mapie i powiedz, które ziemie mogły stać się obiektem dalszej ekspansji tego państwa i dlaczego.

? Wskaż kraje, które znajdowały się pod panowaniem austriackich Habsburgów.

wykształcenie i zamożność jego mieszkańców. Fryderyk II uważał, że **władca powinien rządzić dla dobra swych poddanych**. Jeszcze jako następca tronu opublikował dzieło, w którym pisał o obowiązkach panującego: „Książę winien myśleć, jak uszczęśliwić swój naród […]! Naród zadowolony nie będzie nigdy myślał o buncie, naród szczęśliwy bardziej się lęka utraty swego władcy, będącego równocześnie jego dobroczyńcą, niż on sam postradania swej władzy". Wielką popularność w kręgach europejskich elit intelektualnych przyniosły mu choćby zniesienie tortur w śledztwie i wprowadzenie zasady tolerancji religijnej, które były zgodne z hasłami oświecenia.

Równocześnie jednak Fryderyk II utrzymywał ostrą **dyscyplinę w wojsku** oraz kary fizyczne nawet za drobne przewinienia. Rozbudowywał armię. Aby zaspokoić rosnące koszty utrzymania oddziałów i administracji, nakładał na poddanych wysokie podatki. U schyłku swego panowania dysponował 200 tys. żołnierzy.

Wiara w oświeceniowe, humanitarne ideały nie przeszkadzała władcy pruskiemu też w tym, by bezwzględnie łamać prawa innych państw i prowadzić politykę ekspansji. Rok po objęciu tronu zajął więc habsburski Śląsk i wcielił go do Królestwa Pruskiego. **Dwie wojny** toczone **o Śląsk** (1740–1742 i 1744–1745) oraz tzw. **wojna siedmioletnia** (1756–1763) dowiodły talentów dowódczych monarchy i doskonałego wyszkolenia jego armii. Kolejne nabytki terytorialne Prusy zdobyły w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej (patrz: tematy 31, 33 i 34). Te działania przyniosły Fryderykowi II miano **rozbójnika Europy**.

Początek reform oświeceniowych w Austrii

W Austrii, a także w dziedzicznych krajach Habsburgów – na Węgrzech i w Czechach, pierwsze reformy w duchu oświeceniowym na wzór reform pruskich przeprowadziła cesarzowa **Maria Teresa** (panowała w latach 1740–1780).

WARTO WIEDZIEĆ

Kraje monarchii habsburskiej w połowie XVIII w.

Do krajów znajdujących się pod panowaniem dynastii Habsburgów w połowie XVIII w. należały m.in.: Austria, Czechy, Węgry, Siedmiogród, Niderlandy Południowe (obecna Belgia), Mediolan. Różniły się one od siebie ustrojem, strukturą narodowościową i społeczną.

Były one spowodowane koniecznością wzmocnienia państwa, zwłaszcza po porażce w wojnie z Prusami, w wyniku której Austria utraciła Śląsk (patrz: temat 29). Cesarzowa nałożyła podatki na szlachtę i duchowieństwo, by zdobyć pieniądze na rozbudowę armii. Zreformowała administrację państwa, ujednoliciła prawo, rozwinęła szkolnictwo elementarne, wojskowe i handlowe.

Zmiany kontynuował jej syn Józef II (panował w latach 1765–1790, do 1780 r. rządził wraz z matką). Za pomocą dekretów i zarządzeń regulował niemal wszystkie dziedziny życia poddanych. Z myślą o usprawnieniu kierowania rozległym państwem scentralizował i rozbudował administrację (zlikwidował samorządy krajowe i podporządkował je władzom w Wiedniu), w której zatrudniano wykształconych urzędników. Podzielił kraj na gubernie. Chłopi zostali wzięci pod opiekę państwa, zyskując przy tym możliwość przenoszenia się z miejsca na miejsce, gwarancję nieusuwania z ziemi i prawo składania skarg na szlachtę. Zmniejszono również obowiązującą ich pańszczyznę.

Pracowity, oszczędny i przekonany o swej misji uszczęśliwiania poddanych, Józef II często napotykał w swych działaniach opór z ich strony (np. z powodu wprowadzania wysokich podatków oraz niezwiększenia praw politycznych mieszczanom i chłopom). Z obawy przed rozruchami reformom towarzyszyły rozbudowa tajnej policji i zwiększanie nadzoru państwa nad mieszkańcami.

Józefinizm

W krajach znajdujących się pod panowaniem Marii Teresy i Józefa II zakazano procesów o czary, unowocześniono szkolnictwo i wprowadzono zasadę tolerancji religijnej. Poważnie ograniczono też niezależność Kościoła od władzy świeckiej. W planach władcy duchowieństwo miało się stać jeszcze jednym narzędziem w ręku panującego ułatwiającym mu rządzenie i pracę dla dobra poddanych. Z tego względu cesarz nakazał np. odczytywanie w kościołach dekretów władz państwowych. Przeprowadził likwidację zakonów katolickich, które nie zajmowały się nauczaniem i prowadzeniem szpitali. Majątki rozwiązanych zgromadzeń przeznaczono na utrzymanie sieci szkół i lecznic. Wprowadzony przez Marię Teresę i Józefa II system polegający na podporządkowaniu Kościoła państwu nazwano **józefinizmem**. Dzięki reformom zapoczątkowanym przez Marię Teresę i kontynuowanym przez jej syna monarchia Habsburgów stała się u schyłku XVIII w. potęgą europejską.

WARTO WIEDZIEĆ

Józef II, portret z epoki.

Dekrety Józefa II

W trakcie swego panowania Józef II wydał kilka tysięcy dekretów, czyli zarządzeń regulujących rozmaite sfery życia i dotyczących często spraw bardzo drobnych. Kierując się oszczędnością, ograniczył m.in. liczbę świec palących się w kościołach podczas nabożeństw. Nakazał lekarzom wydać orzeczenie na temat szkodliwości kawy i kakao, by zakazać importu tych produktów. Niechętny był też sprowadzaniu do kraju luksusowych tkanin, takich jak jedwab i aksamit. Ich miejsce miały zająć tańsze artykuły, wytwarzane na miejscu.

Ze względu na skalę oporu poszczególnych grup poddanych i prowincji wobec reform u schyłku życia towarzyszyło władcy poczucie, że nie wykonał stojących przed nim zadań. Na łożu śmierci oświadczył jednemu z dworzan: „Nie żal mi opuszczać tronu. Martwi mnie jedynie to, że uszczęśliwiłem tak niewielu ludzi mimo tylu wysiłków".

? Powiedz, jak przytoczone zdanie Józefa II świadczy o wyobrażeniu na temat roli władcy w systemie absolutyzmu oświeconego.

PODSUMOWANIE

- Podwaliny pod późniejszą potęgę Prus położył Fryderyk Wilhelm zwany Wielkim Elektorem. Uzyskał on pełną niezależność Prus Książęcych od Rzeczypospolitej.
- W 1701 r. jego następca Fryderyk III zdobył zgodę cesarza na koronę królewską. Rządził w Prusach jako Fryderyk I.
- Fryderyk Wilhelm I, nazywany królem-sierżantem, finanse i gospodarkę państwa podporządkował potrzebom armii.
- Władcą, który zreformował państwo w duchu oświeceniowym, był Fryderyk II Wielki. Jednocześnie król ten kontynuował rozbudowę armii i prowadził ekspansywną politykę zagraniczną.
- Po wojnie z Prusami Austria utraciła Śląsk.
- Cesarzowa Maria Teresa i jej syn Józef II zapoczątkowali proces centralizacji władzy i wprowadzili wiele reform oświeceniowych w monarchii Habsburgów.

POLECENIA

1. Opisz, jak doszło do powstania Królestwa Pruskiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego, twoim zdaniem, Fryderykowi II nadano przydomek Wielki.
3. Przypomnij sobie, jakich sfer dotyczyły i co miały na celu reformy oświeceniowe wprowadzane przez władców w Prusach i Austrii.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Testament polityczny Fryderyka II Wielkiego (fragmenty)

Dobry rząd musi się opierać na systemie tak silnie zbudowanym, jak system filozoficzny. Wszystkie środki muszą być dokładnie rozważone, finanse, polityka i wojsko zmierzać muszą do wspólnego celu, którym jest wzmocnienie państwa i powiększenie jego potęgi. System musi jednak wypływać z jednej tylko głowy, a zatem z głowy panującego. Lenistwo, żądza używania i głupota, oto przyczyny przeszkadzające władcom w pełnieniu ich szlachetnego urzędu, jakim jest uszczęśliwienia ich ludów [...]. Wegetują na tronie, którego są niegodni, zajęci jedynie zaspokajaniem własnych swych pragnień.

Zaniedbywanie obowiązków względem poddanych staje się wprost zbrodnią. Władca nie po to został wyniesiony do swej wysokiej godności, nie po to powierzono mu władzę najwyższą, by żył w zniewieściałości, tuczył się krwią swego ludu i zażywał szczęścia, gdy wszyscy znoszą niedostatek. Panujący jest pierwszym sługą państwa. Dobrze mu płacą, by podtrzymywał godność swego stanowiska, żąda się jednak od niego, by skutecznie pracował dla dobra państwa.

A. Powiedz, na czym, zdaniem Fryderyka II, powinny się opierać dobre rządy.

B. Wymień cechy władcy, które mogą mu pomóc we wzmocnieniu państwa.

C. Porównaj uwagi Fryderyka II na temat władzy królewskiej z opinią Jacques'a Bossueta (patrz: tekst źródłowy na s. 110). Wskaż różnice w sposobie uzasadniania władzy monarszej i określaniu roli panującego w państwie.

27 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

- Roszczenia rządu i sprzeciw kolonii brytyjskich w Ameryce
- Wybuch wojny i *Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych*
- Pokój paryski
- Ustrój Stanów Zjednoczonych Ameryki

Kolonie brytyjskie w Ameryce

W miarę upływu czasu idee oświecenia przekraczały granice Starego Kontynentu i docierały wszędzie tam, gdzie znajdowały się większe skupiska europejskich osadników. Splot okoliczności politycznych sprawił, że hasła zrodzone w Europie odegrały istotną rolę polityczną za oceanem – dostarczyły bowiem ważkich argumentów w sporze, który rozgorzał między rządem brytyjskim a mieszkańcami podległych mu kolonii w Ameryce Północnej.

W XVII i XVIII w. do posiadłości angielskich położonych na atlantyckich wybrzeżach Ameryki Północnej napływali coraz liczniej przybysze z Europy. Tereny, na których się osiedlali, tworzyły **trzynaście kolonii**, zarządzanych w imieniu króla Wielkiej Brytanii przez gubernatorów. Źródłem utrzymania wielu osadników było rolnictwo. W koloniach położonych na południu dominowała uprawa ryżu i bawełny prowadzona przez właścicieli wielkich plantacji wykorzystujących pracę niewolników z Afryki.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Święto Dziękczynienia

Jedna z pierwszych dużych grup kolonistów przybyła do Ameryki Północnej w 1620 r. na pokładzie statku „Mayflower" (czytaj: mejflałer). Wśród około setki jego pasażerów, którzy zeszli na ląd w miejscu dzisiejszego miasta Plymouth (czytaj: plimef), znaczną część stanowili purytanie (patrz: temat 14). Nie uznawali oni zwierzchności Kościoła anglikańskiego i opuścili Wielką Brytanię z obawy przed prześladowaniami. Niemal połowa z nich zmarła na skutek głodu i ostrej zimy. Pozostałym udało się przeżyć dzięki pomocy udzielonej przez Indian zamieszkujących w okolicy. Udane żniwa, które nadeszły w następnym roku, osadnicy postanowili uczcić wraz z nimi. Od 1863 r. na pamiątkę tego wydarzenia czwarty czwartek listopada jest w Stanach Zjednoczonych Ameryki obchodzony jako święto narodowe – Święto Dziękczynienia. Potomkowie osadników, którzy przybyli na pokładzie „Mayflower", tworzą dziś Mayflower Society (czytaj: sosajeti), stowarzyszenie liczące obecnie ok. 150 tys. członków.

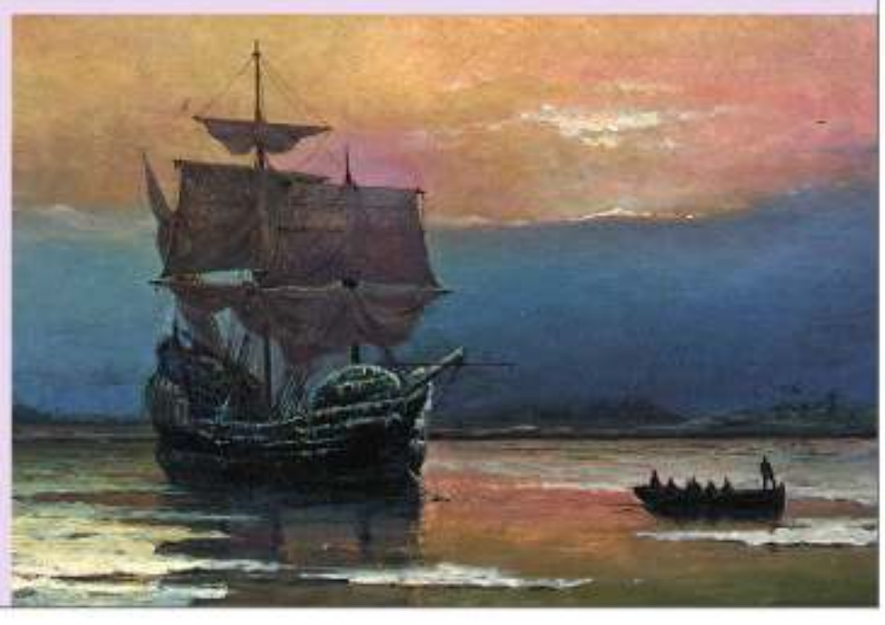

„Mayflower" w porcie w Plymouth, obraz Williama Halsalla z XIX w.

Kolonie brytyjskie w Ameryce Północnej.

? Przyjrzyj się mapie i powiedz, dlaczego kolonie brytyjskie rozwinęły się w tej części kontynentu.

Część przybyszów z Europy miała niewielkie farmy i utrzymywała się z uprawy zbóż, tytoniu, hodowli i myślistwa. Z kolei w koloniach położonych na północy szybko rozwijały się ośrodki miejskie, które pod względem struktury społecznej, gospodarki i stylu życia mieszkańców przypominały miasta europejskie. Ważną rolę w życiu poszczególnych kolonii odgrywały **zgromadzenia przedstawicieli**, które miały reprezentować interesy osadników wobec brytyjskich gubernatorów i rządu.

Konflikt kolonistów z Wielką Brytanią

W 2. połowie XVIII w. w koloniach **narastał konflikt między ich mieszkańcami i monarchią brytyjską**. Wynikał on głównie z działań rządu, który wydawał zarządzenia w sprawach handlu korzystne dla Wielkiej Brytanii, ale ograniczające rozwój gospodarczy jej zamorskich posiadłości. Nakładano wysokie cła na towary sprowadzane do Ameryki z Anglii, m.in. na herbatę. Korzystał na tym skarb państwa, tracili osadnicy. Dodatkowo pewne towary z kolonii mogły być eksportowane tylko do Wielkiej Brytanii. Oburzenie kolonistów budził przede wszystkim fakt, że o wysokości płaconych przez nich podatków decydował parlament w Londynie. Uważali oni, że skoro dowiedli swej wierności Koronie brytyjskiej w czasie **wojny siedmioletniej** toczonej z Francuzami na pograniczu z Kanadą,

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna siedmioletnia

W wojnę siedmioletnią toczoną w latach 1756–1763 zaangażowały się wszystkie mocarstwa europejskie. Była jednym z pierwszych konfliktów, w którym walczyły one ze sobą także poza Starym Kontynentem, na terytorium swoich kolonii, np. w Ameryce Północnej i w Indiach. Do najważniejszych skutków wojny należy utrata przez Francję wielu zamorskich posiadłości, m.in. Kanady, na rzecz Wielkiej Brytanii.

mają prawo do tego, by traktowano ich na równi z mieszkańcami Wielkiej Brytanii. Ustrój państwa zaś opierał się na zasadzie, że wszyscy obywatele płacący podatki powinni mieć prawo do współdecydowania o sprawach kraju przez wybieranie posłów do parlamentu. Amerykańscy osadnicy nie mieli swych reprezentantów w parlamencie, uznawali zatem, że nie powinni być zobowiązani do płacenia uchwalanych przez niego podatków.

W sporze z Wielką Brytanią przywódcy kolonistów powoływali się na **hasła oświecenia**: prawa człowieka, sprawiedliwość, wolność czy wynikające z zasady umowy społecznej prawo do zmiany niesprawiedliwego rządu. Brak ustępstw ze strony władz brytyjskich zaostrzył sytuację. Przywódcy kolonistów zaapelowali o powstrzymywanie się od kupowania towarów z Wielkiej Brytanii. Coraz częściej dochodziło też do zamieszek i starć z brytyjskim wojskiem.

W 1773 r., w związku z zaleganiem w magazynach brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej ogromnych ilości importowanej z Indii herbaty i spadkiem jej ceny, rząd wydał akt zezwalający na jej sprzedaż w amerykańskich koloniach bez konieczności uiszczania obowiązujących ceł i podatków. Tracili na tym amerykańscy kupcy handlujący dotąd tym produktem. W odpowiedzi na te działania grupa kolonistów przebrana za Indian wdarła się na pokład brytyjskich statków w porcie w Bostonie i wyrzuciła do wody zapas herbaty znajdujący się w ładowniach. Wydarzenie odbiło się głośnym echem na świecie i przeszło do historii pod nazwą **bostońskiej herbatki**. Parlament brytyjski wydał wówczas ustawy mające na celu ukaranie mieszkańców Bostonu za akt niesubordynacji (m.in. przez zamknięcie portu).

W 1774 r. z przedstawicieli zgromadzeń poszczególnych kolonii utworzono **Kongres Kontynentalny**. Na zwołanych w tym samym roku obradach ponowiono żądania wobec rządu i utworzono milicję mającą bronić mieszkańców posiadłości brytyjskich w Ameryce.

W 1775 r. trwające już od pewnego czasu starcia kolonistów z wojskami brytyjskimi przerodziły się w regularną wojnę. Początkowo zwycięstwa należały do sił królewskich. Z biegiem czasu jednak słabo wyszkolone oddziały kolonistów przekształciły się w dobrze zorganizowaną i zdyscyplinowaną armię, na której czele stanął **George Washington** (czytaj: dżordż łoszinton).

***Washington podczas zimowej przeprawy przez rzekę Delaware w 1776 r.*, obraz Emanuela Gottlieba Leutzego (czytaj: gotliba lojcego) z 1. połowy XIX w.** Grudzień 1776 r. był trudnym okresem dla armii kolonistów, którą trapiły choroby, dezercje i brak żywności. Washington uznał, że tylko zwycięstwo jest w stanie utrzymać jej ducha bojowego. Postanowił przeprawić swe siły przez rzekę Delaware i nagłym atakiem zaskoczyć wojska brytyjskie. Operacja zakończyła się sukcesem. Było to pierwsze poważne zwycięstwo kolonistów w wojnie. Obraz, namalowany w kilkadziesiąt lat po tym wydarzeniu, nie odpowiada realiom historycznym – przeprawa odbywała się nocą, dowódca siedział wśród żołnierzy w głębi łodzi, nad którą nie powiewał amerykański sztandar, został on bowiem ustanowiony dopiero pół roku po przedstawionych wydarzeniach.

? Wyjaśnij, dlaczego artysta zdecydował się na odejście od realiów historycznych.

Uchwalenie *Deklaracji niepodległości*, obraz Johna Trumbulla (czytaj: dżona trambala) z początku XIX w. Dokument został opracowany przez prawnika – **Thomasa Jeffersona** (czytaj: tomasa dżefersona, 1743–1826), którego później wybrano na prezydenta Stanów Zjednoczonych. Rocznica ogłoszenia *Deklaracji* jest w Stanach Zjednoczonych świętem narodowym.

Droga do niepodległości

Walka z rządem brytyjskim cieszyła się ogromną sympatią elit intelektualnych Europy, która dostrzegła w konflikcie urzeczywistnienie najważniejszych haseł oświecenia. Kadry oficerskie amerykańskiej armii zasilili zatem wkrótce ochotnicy przybywający z różnych krajów Starego Kontynentu. Wśród nich pojawili się również Polacy, m.in. **Kazimierz Pułaski** i **Tadeusz Kościuszko**.

Działaniom wojennym towarzyszyły ważne wydarzenia polityczne. Delegaci reprezentujący osadników, zgromadzeni na Kongresie Kontynentalnym, uznali się za najwyższą władzę trzynastu kolonii. **4 lipca 1776 r.** uchwalili oni ***Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych***, która proklamowała niezależność od Wielkiej Brytanii i utworzenie nowego państwa – **Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej**.

Sytuację militarną kolonistów poprawiła pomoc ze strony Francji, Holandii i Hiszpanii, kiedy państwa te przystąpiły do wojny przeciw Wielkiej Brytanii. Sukcesy odnoszone przez Amerykanów i ich sojuszników skłoniły rząd brytyjski do rozpoczęcia rokowań pokojowych. W **1783 r.** zawarto pokój w Paryżu, na mocy którego Wielka Brytania uznała **niepodległość Stanów Zjednoczonych**.

WARTO WIEDZIEĆ

Zasługi Kościuszki

Tadeusz Kościuszko był polskim oficerem, który w 1776 r. wyruszył w podróż do Ameryki Północnej, aby walczyć po stronie kolonistów. W październiku tego roku Kongres Kontynentalny mianował go pułkownikiem inżynierem w armii Stanów Zjednoczonych. W następnych miesiącach Kościuszko przygotowywał fortyfikacje zabezpieczające Filadelfię od strony rzeki Delaware. W 1777 r. zlecono mu umocnienie fortu Ticonderoga strzegącego Stanów Zjednoczonych przed atakiem z północy, a następnie ufortyfikowanie pozycji armii amerykańskiej pod Saratogą. Jego działania miały znaczny wpływ na zwycięstwo odniesione przez nią nad brytyjskim korpusem. Zaprojektował i wzniósł także twierdzę West Point, stanowiącą kluczowy element pasa umocnień nad rzeką Hudson. Po zwycięskim zakończeniu wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych został awansowany na generała. Przyjęto go również w poczet członków Stowarzyszenia Cyncynata, grupującego wybitnych uczestników rewolucji amerykańskiej z Washingtonem na czele. Pomnik Kościuszki wznosi się w West Point, które od ponad dwustu lat jest siedzibą największej uczelni wojskowej w Stanach Zjednoczonych.

George Washington (1) ze swoimi generałami, obraz z XVIII w. Kazimierz Pułaski **(2)**, Tadeusz Kościuszko **(3)**.

BIOGRAM

GEORGE WASHINGTON

(1732–1799)

Był zamożnym plantatorem tytoniu z kolonii Wirginia. Posiadał kilkudziesięciu niewolników i należał do grona lokalnej elity politycznej i finansowej. Miał również doświadczenie wojskowe, które zdobył w walkach z Indianami i Francuzami podczas wojny siedmioletniej jako dowódca milicji Wirginii – ochotniczych oddziałów kolonistów wspierających armię brytyjską. Z tego względu w 1775 r., po wybuchu wojny z Brytyjczykami, został mianowany naczelnym dowódcą wojsk kolonistów. Sprawnie przeprowadzona organizacja armii oraz sukcesy odniesione w walce z siłami brytyjskimi przyczyniły się do ogromnego wzrostu autorytetu generała i zadecydowały o jego późniejszej karierze politycznej.

BIOGRAM

KAZIMIERZ PUŁASKI

(1745–1779)

Jest uznawany za bohatera narodowego Stanów Zjednoczonych. Był jednym z przywódców konfederacji barskiej (patrz: temat 34). Po jej upadku opuścił kraj. W 1777 r. przybył do Ameryki. W stopniu generała dowodził oddziałem kawalerii w armii kolonistów. Zginął w 1779 r. w bitwie pod Savannah. Dzień jego urodzin obchodzony jest w Stanach Zjednoczonych jako święto Polonii (Pulaski Day).

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Stany Zjednoczone Ameryki – ucieleśnienie idei oświecenia?

Wojna o niepodległość kolonii amerykańskich i powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej odbiły się głośnym echem w Europie. Na światowej scenie politycznej pojawiło się państwo, którego ustrój wielu obserwatorów uznało za ucieleśnienie idei oświecenia – uwzględniono w nim prawo do wolności, równość wszystkich wobec prawa, wpływ obywateli na życie polityczne w kraju, trójpodział władz i ich wzajemną niezależność. Entuzjastycznych opinii o nowym państwie nie zmieniał fakt, że na marginesie społeczeństwa zbudowanego na zasadach wolności i równości pozostali rdzenni mieszkańcy Ameryki – Indianie – oraz niewolnicy, którym nie przyznano praw obywatelskich.

Ustrój Stanów Zjednoczonych Ameryki

Po zwycięskim zakończeniu wojny przywódcy kolonistów stanęli przed koniecznością określenia ustroju nowego państwa. Podstawy mającego odtąd obowiązywać systemu politycznego zamieszczono w **konstytucji** uchwalonej w **1787 r.** i zatwierdzonej następnie przez zgromadzenia przedstawicieli poszczególnych stanów. Trzynaście dawnych kolonii stało się **związkiem** (**federacją**) **stanów** mających własne konstytucje i zgromadzenia ustawodawcze. Poszczególne stany mogły tworzyć własne prawa, które musiały jednak być zgodne z konstytucją całego kraju. Polityka zagraniczna, finanse państwa i jego obronność miały należeć do kompetencji władz centralnych. Władze wykonawczą, prawodawczą i sądowniczą oddzielono od siebie. Najwyższą władzę wykonawczą w państwie powierzono **prezydentowi**, którego wybierano w wyborach pośrednich – co cztery lata wyborcy w poszczególnych stanach wyłaniali swych przedstawicieli do kolegium elektorów, które z kolei wybierało prezydenta. Pierwszą osobą na tym stanowisku został **George Washington** i pełnił urząd przez dwie **kadencje**. Władzę ustawodawczą przekazano dwuizbowemu **Kongresowi**. Składał się on z Izby Reprezentantów, pochodzącej z wyborów bezpośrednich, i z Senatu, którego członków wybierały zgromadzenia stanowe. Nad przestrzeganiem konstytucji czuwał **Sąd Najwyższy**, niezależny od prezydenta i Kongresu.

Konstytucja Stanów Zjednoczonych uchodzi za pierwszą w świecie ustawę zasadniczą. Osadnicy stali się **obywatelami** własnego państwa, czyli jednostkami posiadającymi prawa obywatelskie, a nie będącymi poddanymi władcy.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Konstytucja Stanów Zjednoczonych i poprawki do niej

Uchwalona w 1787 r. Konstytucja Stanów Zjednoczonych obowiązuje do dziś. W ciągu ponad dwustu lat powstało jednak 27 poprawek uzupełniających ustawę. Dotyczą one np. zniesienia niewolnictwa, sposobu wyboru prezydenta czy praw wyborczych kobiet.

Konstytucja (łac. *costituere* – ustanawiać) – akt prawny określający ustrój państwa, organizację i kompetencje władz oraz prawa i obowiązki obywateli.

Kadencja (łac. *cadentia*) – czas urzędowania wybieranego urzędnika lub zgromadzenia.

NASTĘPSTWA

wpływ haseł oświecenia na przywódców kolonistów → dążenie kolonistów do uwolnienia się spod władzy Wielkiej Brytanii → uchwalenie *Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych* i początek wojny o niepodległość → uznanie przez Wielką Brytanię niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki → uchwalenie Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki

PODSUMOWANIE

- W 2. połowie XVIII w. biali mieszkańcy trzynastu kolonii brytyjskich sprzeciwili się nakładaniu na nich nowych podatków i ceł. Podnieśli bunt przeciw Wielkiej Brytanii, który przerodził się w wojnę o niepodległość (1776–1783).
- 4 lipca 1776 r. Kongres Kontynentalny uchwalił *Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych*.
- Na mocy pokoju zawartego w 1783 r. Wielka Brytania uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.
- W walkach o niepodległość kraju brali udział Polacy: Kazimierz Pułaski i Tadeusz Kościuszko.
- W 1787 r. uchwalono Konstytucję Stanów Zjednoczonych.

POLECENIA

1. Podaj przyczyny wybuchu wojny o niepodległość kolonii amerykańskich.
2. Wyjaśnij, dlaczego prowadzona przez kolonistów walka o niepodległość cieszyła się znaczną sympatią wielu Europejczyków.
3. Opisz, czym się różnił ustrój Stanów Zjednoczonych Ameryki od ustrojów XVIII-wiecznych państw europejskich.
4. Na podstawie informacji z podręcznika oraz innych źródeł wiedzy przedstaw wkład Polaków w walkę o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

***Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych* z 4 lipca 1776 r. (fragmenty)**

Uważamy za niezbite i oczywiste te oto prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niepozbywalnych, w rzędzie których na pierwszym miejscu postawić należy prawo do życia, do wolności i do poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakaś forma rządu sprzeciwia się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach […], jakie mu się wydadzą najstosowniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. […] Zgromadzeni na ogólny kongres […] ogłaszamy uroczyście w imieniu władzy dobrego ludu tychże kolonii, iż te Zjednoczone Kolonie są i mają prawo być państwami wolnymi i niepodległymi; że wyzwolone są od zależności w stosunku do Korony Brytyjskiej, że wszelki węzeł łączności politycznej między nimi i państwem Wielkiej Brytanii jest i powinien być ostatecznie zerwany i że jako państwo wolne i niepodległe mają one pełne prawo prowadzić wojnę, zawierać pokój i przymierza, […] tudzież podejmować wszystko, co leży w granicach możności państw niezależnych. Pełni zaś ufności w opiekę Opatrzności Bożej zobowiązujemy się do poparcia niniejszego oświadczenia życiem naszym i honorem.

A. Powiedz, do jakich idei oświecenia odwoływali się autorzy *Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych*.

B. Wymień przyczyny, które ich zdaniem doprowadziły do wybuchu wojny z Wielką Brytanią.

28 Naród przeciw królowi. Rewolucja francuska

- Kryzys finansowy i polityczny państwa
- Zwołanie Stanów Generalnych
- Zburzenie Bastylii
- *Deklaracja praw człowieka i obywatela*
- Francja monarchią konstytucyjną
- Obalenie monarchii

Kryzys państwa

W XVIII w. Francja należała do grona najważniejszych państw na europejskiej scenie politycznej. Była krajem bogatym, o dobrze rozwiniętej gospodarce. Odgrywała znaczącą rolę w rywalizacji zamorskiej prowadzonej przez kraje Starego Kontynentu. Jednak w ostatnich dziesięcioleciach tego stulecia jej pozycja w polityce europejskiej i sytuacja wewnętrzna się pogorszyły. Porażki w wojnie siedmioletniej doprowadziły do utraty przez państwo znacznej części kolonii (patrz: s. 214) i poważnie obciążyły jego skarb. Znaczne sumy pieniędzy pochłaniało utrzymanie licznej armii i rozbudowanej administracji, a także ogromnego i żyjącego wystawnie dworu królewskiego. Bieżące wydatki pokrywano z zaciąganych pożyczek, co w dłuższej perspektywie przyczyniło się do ogromnego i rosnącego z roku na rok **zadłużenia kraju**.

Stan finansów państwa, nadużycia królewskiej administracji oraz porażki wojenne Francji powodowały rosnące niezadowolenie poddanych króla **Ludwika XVI** (panującego w latach 1774–1792). Wzmagała je dodatkowo sytuacja społeczna i polityczna w królestwie.

Satyryczny rysunek z końca XVIII w. przedstawiający sytuację trzech stanów we Francji. Z kieszeni duchownego wystaje spis chłopskich powinności. Zwierzęta, na które polować mogły wyłącznie stany wyższe, posilają się chłopskimi plonami.

? Opisz wygląd, postawę i mimikę postaci przedstawionych na rysunku. Zinterpretuj jego wymowę.

Trzy stany

Społeczeństwo francuskie dzieliło się na **trzy stany**. Warstwy uprzywilejowane – stany pierwszy i drugi (duchowieństwo i szlachta) – posiadały większą część ziemi uprawnej w kraju i nie płaciły podatków. Niemal 99 % społeczeństwa stanowił stan trzeci, obciążony podatkami

i pozbawiony dostępu do wyższych urzędów i godności w państwie. Najważniejszą rolę odgrywała w nim warstwa zamożnego mieszczaństwa zwana **burżuazją**.

Sytuacja ta wywoływała coraz większy sprzeciw Francuzów. Francja była jednym z głównych ośrodków **oświecenia**. Głoszone przez filozofów i pisarzy idee wolności, równości i rządów prawa zyskiwały tu najszerszy krąg zwolenników. Istotny wpływ na nastroje w państwie wywierało również wywodzące się z oświeceniowego utylitaryzmu przekonanie, że o wartości człowieka i grupy społecznej decyduje nie przynależność do uprzywilejowanego stanu, lecz użyteczność dla ogółu.

Ostrą krytykę wywoływała zatem sytuacja, w której większość Francuzów – chłopi, mieszczanie, kupcy – wykonująca pożyteczne zawody, tworząca bogactwo kraju i płacąca podatki, miała mniejsze prawa niż dwa pierwsze stany. Rosnące niezadowolenie, zwłaszcza zamożnej i wykształconej części społeczeństwa, budził również sposób sprawowania rządów w monarchii absolutnej. Pełna władza króla, oznaczająca brak wpływu mieszkańców na sprawy kraju, wydawała się szczególnie rażąca po wydarzeniach w Ameryce Północnej, gdzie zbuntowani poddani monarchii brytyjskiej utworzyli własne państwo.

W latach 80. XVIII w. król i jego doradcy byli już przekonani o tym, że reforma finansów jest niezbędna dla kraju. Zdawali sobie sprawę z tego, że będzie ona wymagać opodatkowania duchowieństwa i szlachty. Takie rozwiązanie oznaczało jednak konieczność uzyskania zgody przedstawicielstwa trzech stanów – **Stanów Generalnych** – które nie zbierały się od 1614 r.

Kryzys w państwie pogłębiły złe zbiory w lecie 1788 r. i surowa zima, które doprowadziły w wielu regionach do klęski głodu i znacznego wzrostu cen żywności. Chleb był drogi, ale też coraz trudniej było go kupić.

! **Burżuazja** (fr. *bourgeoisie* – mieszczaństwo) – określenie stosowane we Francji początkowo wobec wszystkich mieszczan, a w epoce nowożytnej i w XIX w. odnoszące się do zamożniejszej ich części (bogatych kupców, bankierów itp.).

Stany Generalne

Obrady Stanów Generalnych rozpoczęły się w maju **1789 r.** w Wersalu pod Paryżem. Ich przebieg dowiódł, że zgromadzenie nie zamierza ograniczać się do posłusznego

***Przysięga w sali do gry w piłkę*, fragment obrazu Jacques'a-Louisa Davida.** Ludwik XVI rozkazał zamknąć pomieszczenie, w którym zbierali się deputowani. W związku z tym przenieśli się oni do pobliskiej sali do gry w piłkę, gdzie ogłosili się Konstytuantą.

? Opisz atmosferę panującą w sali.

uchwalania propozycji króla. Reprezentanci stanu trzeciego, wspierani przez część **deputowanych** szlachty i duchowieństwa, uznali się za przedstawicieli narodu i w czerwcu ogłosili się Zgromadzeniem Narodowym. Podjęli także decyzję o przystąpieniu do prac nad uchwaleniem konstytucji. W ten sposób Stany Generalne przekształciły się w Zgromadzenie Konstytucyjne (**Konstytuantę**). Wydarzeniom tym towarzyszyło ogromne ożywienie polityczne. Działania deputowanych cieszyły się dużym poparciem w społeczeństwie. W wielu rejonach Francji dochodziło do rozruchów i zamieszek skierowanych przeciwko władzy królewskiej. Władza króla i podporządkowanej mu administracji była coraz słabsza, rosło natomiast znaczenie samorządów wybieranych w miastach i prowincjach. Istotną rolę w kształtowaniu nastrojów społecznych odgrywały powstające wówczas **kluby polityczne**, w których spotykano się, by dyskutować na tematy dotyczące państwa.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Święto narodowe

Rocznica zdobycia Bastylii – 14 lipca – obchodzona jest we Francji od 1880 r. jako najważniejsze święto narodowe. W tym dniu odbywają się uroczystości upamiętniające rewolucję. Podczas tego święta śpiewa się Marsyliankę – hymn Francji.

Deputowany – osoba wybrana do parlamentu lub innego ciała przedstawicielskiego.

Konstytuanta – zgromadzenie złożone z reprezentantów narodu, mające zadanie przygotowania i uchwalenia konstytucji.

***Szturm na Bastylię*, obraz z XVIII w.** Zdobycie twierdzy nie było wielkim sukcesem militarnym, ponieważ złożona z inwalidów wojskowych załoga więzienia była bierna.

? Powiedz, jakie znaczenie dla króla miał fakt, że załoga nie broniła twierdzy.

Zburzenie Bastylii

Sytuacja w Paryżu stała się napięta. Wzburzenie wywołała decyzja króla o dymisji popularnego ministra finansów Jacques'a Neckera (czytaj: żaka nekera), z którym wiązano nadzieje na reformy gospodarcze. 14 lipca 1789 r. tłum paryżan obawiających się, że król zamierza przy pomocy wojska wywrzeć presję na Zgromadzenie Narodowe, zaatakował **Bastylię**. Była to twierdza w centrum Paryża, w której przechowywano zapasy broni i trzymano więźniów. Część z nich osadzono bez wyroku sądu, jedynie na podstawie decyzji króla. W dniu szturmu nie było tam wprawdzie więźniów politycznych, ale upadek twierdzy uważanej za symbol despotyzmu Burbonów wywarł jednak ogromne wrażenie na mieszkańcach całego kraju. Po kilkugodzinnym oblężeniu twierdza kapitulowała, tłum zamordował jej komendanta i część obrońców. Bastylia została zburzona. Na wieść o szturmie na nią Ludwik XVI miał oświadczyć: „To bunt!". Jeden z dworzan odparł wówczas: „To nie bunt, najjaśniejszy panie. To rewolucja". Słowa te oznaczały, że szturm na twierdzę nie był skutkiem krótkotrwałego wybuchu niezadowolenia o małym zasięgu, lecz początkiem przewrotu politycznego o dalekosiężnych skutkach.

Francja monarchią konstytucyjną

Po zburzeniu Bastylii rozruchy objęły całą Francję. Podstawy, na których miała się opierać przyszła konstytucja, ogłoszono **26 sierpnia 1789 r.** w uchwalonej przez Konstytuantę ***Deklaracji praw człowieka i obywatela***. Za najważniejsze uznano: równość wobec prawa, wolność, prawo do własności, bezpieczeństwo i prawo do oporu przeciw uciskowi. Przez następne dwa lata kontynuowano prace nad przygotowaniem ustawy zasadniczej. W tym czasie uchwalono m.in. **ustawy znoszące przywileje feudalne** oraz umożliwiające przejęcie majątków Kościoła przez państwo i ograniczające jego rolę w państwie. Ich realizacja wymagała przełamania oporu niechętnej reformom części arystokracji oraz króla, który z coraz większym niepokojem śledził sukcesy rewolucji. W czerwcu 1791 r. Ludwik XVI podjął nawet próbę ucieczki z kraju. Zamierzał się schronić wraz z rodziną u cesarza Austrii, został jednak zatrzymany i sprowadzony do Paryża.

We wrześniu **1791 r.** uchwalono **konstytucję**. Nowy ustrój miał być oparty na **trójpodziale władzy**. Władzę wykonawczą powierzono królowi, który nie odpowiadał za swe działania przed parlamentem. Odpowiedzialność parlamentarną ponosili jednak mianowani przez niego ministrowie. Jednoizbowy parlament (**Zgromadzenie Prawodawcze** – **Legislatywa**) miał prawo uchwalania ustaw i decydowania wspólnie z monarchą o wojnie i pokoju. Prawo wyboru deputowanych przyznano tylko obywatelom, którzy ukończyli 25 lat, posiadali własność (majątek ziemski lub dom) oraz płacili podatki. Prawo wyborcze nie przysługiwało osobom bez majątku i kobietom. Sądy miały być niezależne od władz. Francja stała się **monarchią konstytucyjną**.

Tablice z *Deklaracją praw człowieka i obywatela*, obraz namalowany na podstawie miedziorytu z 1790 r.

1. Kobieta w koronie z rozerwanym łańcuchem symbolizuje Francję, która zrzuciła kajdany absolutyzmu.
2. Oko Opatrzności oznacza, że postanowienia deklaracji mają charakter praw objawionych przez Boga.
3. Kobieta ze skrzydłami i berłem uosabia prawo gwarantujące wolność.
4. Czapka frygijska.

? Sprawdź, czego symbolem w starożytności była czapka frygijska. Powiedz, dlaczego została umieszczona na obrazie.

Żyrondyści i jakobini

Uchwalenie konstytucji uznawano za triumf umiarkowanych zwolenników rewolucji, dążących do pogodzenia jej postulatów z władzą królewską i zachowania w państwie

równowagi między władzą wykonawczą i ustawodawczą. Wzorem ustrojowym dla tej grupy była monarchia angielska. Rozwój wydarzeń w kolejnych miesiącach dowiódł jednak, że sytuacja we Francji była daleka od stabilizacji. W nowym parlamencie coraz większe znaczenie zyskiwali zwolennicy republiki. Ich umiarkowany odłam stanowili **żyrondyści**, którzy reprezentowali interesy zamożnych i średnich warstw dawnego stanu trzeciego. Nazwa tego ugrupowania pochodziła od Żyrondy – regionu, z którego wywodziła się część przywódców stronnictwa. Ugrupowanie to dysponowało początkowo dużym poparciem w parlamencie i dzięki temu utworzyło rząd. Z żyrondystami rywalizowali **jakobini**, zawdzięczający nazwę miejscu spotkań swojego klubu – klasztorowi św. Jakuba w Paryżu. Byli oni szczególnie popularni wśród ubogiego mieszczaństwa, a o ich wpływach politycznych decydowało zwłaszcza silne poparcie ze strony paryskiego ludu.

Wojna z Austrią

Wzrost popularności haseł republikańskich wynikał z rozczarowania części Francuzów rozwiązaniami konstytucji, które przyznawały prawa wyborcze jedynie niewielkiej grupie zamożnych obywateli. Do monarchii zniechęcała postawa króla, którego podejrzewano o kontakty z mocarstwami europejskimi wrogimi wobec rewolucji. Obawy zwolenników rewolucji budziła działalność części arystokratów, którzy nigdy nie uznali przeprowadzonych zmian i przebywając na emigracji, zabiegali na obcych dworach o interwencję wojskową, mającą przywrócić we Francji stan sprzed 1789 r. Poparcie udzielone im przez cesarza stało się jedną z przyczyn **wojny, którą Zgromadzenie Prawodawcze wypowiedziało Austrii w 1792 r.** Na tę decyzję wpłynęły również względy ideologiczne – część przywódców rewolucyjnych traktowała wojnę jako środek do realizacji misji wyzwolenia Europy spod jarzma tyranów: cesarza, królów i książąt.

Armia francuska okazała się źle przygotowana do prowadzenia wojny. W pierwszych latach rewolucji odeszło z niej wielu oficerów szlacheckiego pochodzenia, innych usunięto z powodów politycznych. W znacznym stopniu zdezorganizowało to system szkolenia wojska i dowodzenia nim, a w efekcie utrudniło skuteczny udział w działaniach wojennych. W tej sytuacji pierwsze miesiące walk przyniosły armii francuskiej wiele dotkliwych porażek. Wojska **antyfrancuskiej koalicji**, którą tworzyli m.in. cesarz, Prusy i Wielka Brytania, wkroczyły na terytorium Francji i maszerowały na Paryż.

Koniec monarchii we Francji

Klęski wojenne, związane z wojną pogorszenie sytuacji gospodarczej kraju (wielu rejonom kraju zagrażał głód) i poczucie zagrożenia doprowadziły we Francji do wzrostu nastrojów wrogich wobec króla i monarchii. Przeciwnicy Ludwika XVI tłumaczyli sukcesy nieprzyjaciela zdradą, której mieli się dopuścić władca i wierni mu generałowie. **10 sierpnia 1792 r.** kierowany przez republikanów tłum ubogich mieszkańców Paryża zaatakował pałac królewski i wymusił na parlamencie decyzję o aresztowaniu panującego.

Koalicja (fr. *coalition* – związek) – sojusz mocarstw lub partii politycznych zawiązany w celu osiągnięcia określonych korzyści.

WARTO WIEDZIEĆ

Gilotyna

Egzekucja króla Ludwika XVI została wykonana za pomocą gilotyny, uznanej wówczas za najbardziej humanitarne narzędzie egzekucji. Została ona wprowadzona we Francji w 1792 r na wniosek francuskiego chirurga Josepha Guillotina (czytaj: żozefa gijotina). Jako członek Konstytuanty domagał się on, by skazańców pozbawiać życia bez zbędnych cierpień. Chodziło też o to, by uczynić ludzi równymi wobec kary śmierci.

Model francuskiej gilotyny z czasów rewolucji.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Marsylianka

Pierwsze klęski w wojnie z Austrią skłoniły Legislatywę do podjęcia uchwały zwiększającej liczebność armii i wzywającej do tworzenia oddziałów ochotników. Wraz z takim oddziałem, utworzonym w Marsylii, przybyła do Paryża pieśń bojowa, nazwana *Marsylianką*, która stała się jednym z symboli rewolucyjnej Francji. Wśród innych znajdował się trójkolorowy sztandar, który zastąpił lilie Burbonów na białym tle. Powstał on z połączenia barw Paryża (niebieskiej i czerwonej) oraz króla (białej) i początkowo symbolizował jedność władcy i narodu. Oba symbole przetrwały do dziś jako hymn i barwy narodowe Republiki Francuskiej.

Fragment *Marsylianki* w tłum. E. Porębowicza:

I naprzód marsz, Ojczyzny dzieci,
Bo nadszedł chwały naszej dzień.
To tyran przeciw nam zawiesił
Zbroczony krwawo sztandar ten.
Zbroczony krwawo sztandar ten.

[…] Do broni, bracia, dziś!
Zewrzyjmy szyki wraz!
I marsz, i marsz!
By ziemię krwią
napoić, przyszedł czas!

? Powiedz, które słowa wskazują na republikański charakter pieśni.

Ochotnik z 1792 r.

Nowy parlament (**Konwent**), który rozpoczął obrady jesienią **1792 r.**, proklamował zniesienie monarchii i wprowadzenie we Francji **ustroju republikańskiego**. Wbrew przepisom konstytucji postawiono Ludwika XVI przed sądem Konwentu. Parlament występował w nim jednocześnie w roli oskarżyciela i sędziego. Naruszono również zawarty w konstytucji przepis, mówiący, że sprawującego władzę monarchy nie można postawić przed sądem. Po krótkim procesie władcę skazano na **karę śmierci** za zdradę stanu. Wyrok wykonano w styczniu **1793 r.** Zwolennicy egzekucji króla uważali ją za dowód rewolucyjnej determinacji.

Śmierć monarchy dodatkowo zaostrzyła stosunki między republiką a większością dworów europejskich oburzonych królobójstwem. Do wojny przeciwko rewolucyjnej Francji, oprócz Austrii, Prus, Wielkiej Brytanii i księstw niemieckich, przystąpiły księstwa włoskie, Portugalia, Hiszpania, oraz Holandia.

PODSUMOWANIE

- W 1789 r. wybuchła Wielka Rewolucja Francuska. Doprowadziły do tego zła sytuacja finansowa państwa i niezadowolenie społeczne, które zmusiły Ludwika XVI do zwołania Stanów Generalnych.
- Reprezentanci delegatów stanu trzeciego wysunęli żądania reform i ogłosili się Zgromadzeniem Narodowym. Wykształciło się z niego Zgromadzenie Konstytucyjne, którego celem miało być uchwalenie konstytucji.
- 14 lipca 1789 r. tłum paryżan zdobył Bastylię, symbol absolutyzmu.
- W sierpniu 1789 r. ogłoszono *Deklarację praw człowieka i obywatela*, która była wstępem do konstytucji. Ustawę zasadniczą uchwalono we wrześniu 1791 r. Francja stała się monarchią konstytucyjną.
- We wrześniu 1792 r. obalono monarchię i proklamowano republikę. Król Ludwik XVI został odsunięty od władzy, uwięziony i stracony.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny wybuchu rewolucji we Francji.
2. Wskaż przykłady wpływu idei oświecenia na rewolucję francuską.
3. Omów zasady ustrojowe, które obowiązywały we Francji po uchwaleniu konstytucji.
4. Powiedz, dlaczego Austria, Prusy i Wielka Brytania wystąpiły zgodnie przeciw rewolucyjnej Francji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

***Deklaracja praw człowieka i obywatela* z 26 sierpnia 1789 r. (fragmenty)**

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako ZGROMADZENIE NARODOWE, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka; aby ta deklaracja stojąc zawsze przed oczami wszystkich członków społeczeństwa przypominała im nieustannie ich prawa i obowiązki […]. Wobec powyższego ZGROMADZENIE NARODOWE uznaje i ogłasza w przytomności i pod auspicjami Istoty Najwyższej następujące prawa człowieka i obywatela.

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. […]

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nie przedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi.

Art. 3. Źródło wszelkiego zwierzchnictwa spoczywa całkowicie w Narodzie. Żadne ciało, żadna jednostka nie może wykonywać władzy, która nie pochodziłaby wyraźnie od Narodu.

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. […]

Art. 5. Ustawa może zabraniać tylko takiego postępowania, które jest szkodliwe dla społeczeństwa. […]

Art. 6. Ustawa jest wyrazem woli powszechnej. Wszyscy obywatele mają prawo brać udział w jej tworzeniu bądź osobiście, bądź przez swych przedstawicieli. […] Wszyscy obywatele są równi wobec prawa i mają równy dostęp do wszystkich godności, stanowisk i funkcji publicznych, zależnie od ich zdolności i z zachowaniem tylko takich różnic, które wynikają z ich cnoty i talentu.

Art. 7. Żaden człowiek nie może być oskarżony, aresztowany i więziony, jak tylko w wypadkach określonych przez ustawę i z zachowaniem form przez nią przepisanych. […]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę. […]

Art. 15. Społeczeństwo ma prawo żądać od każdego urzędnika publicznego sprawozdania z jego działalności. […]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym.

A. Powiedz, które z praw twórcy deklaracji uznali za naturalne prawa człowieka. Z czego one wynikały?

B. Wymień te prawa, które należały do kategorii praw obywatela.

29 Francja republiką

- Dyktatura jakobinów i wielki terror
- Przewrót termidoriański i początek rządów dyrektoriatu
- Skutki rewolucji

Przewrót jakobinów

Po zlikwidowaniu monarchii wewnętrzna sytuacja Francji zaangażowanej w wojnę się nie poprawiła. Dodatkowo pogorszyły ją jeszcze **powstania ludowe** na prowincji kraju, skierowane przeciw rządom republikańskim. Przekonanie o tym, że zdobycze rewolucji są zagrożone, skłoniło jakobinów do przeprowadzenia **w czerwcu 1793 r. przewrotu politycznego**. Przy poparciu ludu paryskiego odsunięto od władzy żyrondystów. Ich przywódców aresztowano i stracono.

Władzę w republice przejęli jakobini. Jednym z ich przywódców, faktycznie kierującym rządami republiki, był **Maksymilian Robespierre** (czytaj: robespier). Wykonywanie najważniejszych zadań powierzono **Komitetowi Ocalenia Publicznego** i **Komitetowi Bezpieczeństwa Publicznego**, które skupiły w swych rękach ogromną władzę. Realizacja programu jakobinów była możliwa tylko dzięki całkowitej dominacji nad parlamentem. Członkowie Konwentu, przerażeni kolejnymi aktami ludowego terroru (zamordowano tysiące ludzi) i poparciem, jakie okazywały jakobinom masy ubogich mieszkańców Paryża, posłusznie uchwalali wnoszone przez klub projekty ustaw.

Za główne zadanie jakobini uznali **ocalenie republiki przed klęską wojenną**, która mogła przynieść powrót monarchii. W celu poprawy sytuacji militarnej starali się w jak największym stopniu zaspokoić potrzeby armii, poprawić jej zaopatrzenie i zwiększyć liczebność. Dużą wagę przywiązywali do patriotycznej mobilizacji całego narodu oraz utrzymania ścisłego nadzoru politycznego nad żołnierzami i dowódcami.

Równie istotna była **walka z wrogami wewnętrznymi**, do których jakobini zaliczali zwolenników monarchii, uczestników powstań ludowych, żyrondystów, a nawet osoby podejrzane ze względu na swoje pochodzenie o zbyt małą gorliwość rewolucyjną. W walce z kontrrewolucją głównym orężem stał się **terror** prowadzony przez państwo. Do kategorii przeciwników walki zaliczono arystokrację, osoby związane z dworem, emigrantów oskarżonych o spiski i szpiegostwo, a nawet pokonanych przeciwników politycznych. Większość ofiar wywodziła się z dawnego stanu trzeciego.

Walkę z przeciwnikami ułatwiać miała uproszczona procedura sądowa, zgodnie z którą oskarżonym nie przysługiwało prawo do obrony, a rewolucyjny trybunał mógł wydać tylko jeden z dwóch wyroków: śmierci lub uniewinniający.

Pod hasłem „wolność albo śmierć" francuscy żołnierze wyruszali na front bronić republiki, rycina z końca XVIII w.

? Wyjaśnij znaczenie tego hasła dla rewolucjonistów.

W okresie największego nasilenia terroru, w czerwcu i lipcu 1794 r., stracono 1376 osób. Wiele tysięcy zginęło również w zbiorowych egzekucjach w trakcie **pacyfikacji** miast i wsi, w których wybuchały bunty przeciw władzom rewolucyjnym. Ogromne uprawnienia rządzących w zakresie aresztowania podejrzanych spowodowały, że w więzieniach znalazło się ok. 500 tys. obywateli (ok. 2 % populacji Francji).

Jakobini zintensyfikowali również działania w sferze edukacji i propagandy podejmowane od początków rewolucji. Jej przywódcy byli przekonani, że stulecia monarchicznych rządów skaziły ludzi, którzy zapomnieli, że są z natury wolni i równi. Ten stan rzeczy miała zmienić prowadzona przez republikę edukacja obywatelska, świeckie święta republikańskie czy wprowadzony w 1793 r. kalendarz rewolucyjny pozbawiony odniesień do tradycji chrześcijańskiej. Działania te miały doprowadzić do stworzenia **nowych Francuzów** – wyobrażano ich sobie jako świadomych obywateli wolnych od przesądów i oddanych zasadom republikanizmu.

***Robespierre po zgilotynowaniu całej Francji ścina kata Paryża*, karykatura z okresu po upadku jakobinów.** Autor ukazał Robespierre'a depczącego *Deklarację praw człowieka i obywatela*.

? Powiedz, jak autor ilustracji ocenia działalność Robespierre'a. Co oznacza gest podeptania dokumentu?

Przewrót termidoriański

Działania jakobinów w celu obrony republiki przynosiły skutki. W ciągu kilkunastu miesięcy Francja zaczęła odnosić zwycięstwa na polach bitew, w wyniku czego **działania wojenne zostały przeniesione na terytorium przeciwnika**. Sukcesom militarnym towarzyszyły jednak rosnące zmęczenie społeczeństwa mobilizacją i wyrzeczeniami oraz strach przed represjami. Na gilotynie ginęli

WARTO WIEDZIEĆ

Pacyfikacja Wandei

Od chwili rozpoczęcia wojny republika znajdowała się w sytuacji krytycznej. Klęskom militarnym towarzyszyły zrywy zbrojne chłopów i części mieszczaństwa. Najdłużej trwało powstanie, które w 1793 r. wybuchło w Wandei – prowincji położonej na południe od ujścia Loary. Jego uczestnicy występowali w obronie króla, represjonowanych księży oraz przeciwko nadużyciom władz rewolucyjnych i obciążeniom związanym z poborem do wojska. Z powodu trudności w stłumieniu zamieszek władze republikańskie zastosowały wobec mieszkańców prowincji represje obejmujące palenie domów i masowe egzekucje. Zdaniem niektórych historyków liczba ofiar wyniosła kilkaset tysięcy, co pozwala uznać pacyfikację Wandei za przypadek zaplanowanego ludobójstwa.

„Bóg i Król" – symbol powstańców w Wandei

Pacyfikacja (łac. *pacificatio*) – uśmierzanie buntów, powstań, zamieszek przy użyciu siły.

BIOGRAM

Maksymilian Robespierre, portret z epoki.

MAKSYMILIAN ROBESPIERRE
(1758–1794)

Przywódca jakobinów. Był z zawodu adwokatem. Karierę polityczną rozpoczął po 1789 r. Od początku rewolucji popierał republikę i powszechne prawo wyborcze. Utrzymywał, że przetrwanie rewolucji wymaga zastosowania wobec jej wrogów terroru na dużą skalę. Przez swoich zwolenników zwany był Nieprzekupnym, podczas gdy przeciwnicy uważali go za zimnego i pozbawionego ludzkich uczuć ideologa. Po upadku dyktatury jakobinów został natychmiast stracony wraz ze swymi najważniejszymi współpracownikami.

nawet wybitni działacze rewolucji oskarżeni o zdradę. Georges Danton (czytaj: żorż dantą), jeden z najwybitniejszych przywódców rewolucji, skomentował to słowami: „Rewolucja zaczyna pożerać własne dzieci". On sam został zgilotynowany w kwietniu 1794 r. Przekonanie jakobinów o istnieniu licznych spisków – także w kręgu politycznej elity republiki – wywołało przerażenie części Konwentu. Obawa o własne życie i świadomość, że terror należy złagodzić, skłoniły niektórych deputowanych do przeprowadzenia **zamachu stanu**. W lipcu **1794 r.** przywódcy jakobinów zostali aresztowani i straceni. Władzę objęli reprezentanci spiskowców, zwani **termidorianami** – od nazwy miesiąca (według kalendarza rewolucyjnego; patrz: ramka na s. 230), w którym doszło do przewrotu. Nowi rządzący ograniczyli stosowanie siły wobec poddanych i zwolnili z więzień wielu aresztowanych. Zwycięstwo termidorian oznaczało również odejście od radykalnych haseł i powrót do umiarkowanej fazy rewolucji. Nowa **konstytucja** uchwalona w **1795 r.** oddawała władzę wykonawczą w ręce pięcioosobowego **dyrektoriatu**.

Wolność, równość, własność

Licznym wstrząsom politycznym i zmianom na szczytach władzy, które dokonywały się w trakcie rewolucji, towarzyszyły istotne przemiany ustrojowe, prawne i społeczne w kraju. Zasady ogłoszone w *Deklaracji praw człowieka i obywatela* stały się trwałym dziedzictwem rewolucji. Zastosowanie w praktyce zasady równości wobec prawa oznaczało **likwidację społeczeństwa stanowego**, złożonego z grup posiadających różny status prawny. Idea wolności przyniosła w początkowym okresie zrywu dynamiczny **rozwój życia politycznego**. Pojawiły się wówczas liczne ugrupowania otwarcie rywalizujące o władzę i poparcie społeczne, rozwinęła się wolna prasa – ważny oręż walki politycznej i ideologicznej. Francja, państwo rządzone według zasad absolutystycznych, przekształciła się w monarchię parlamentarną, a następnie – w republikę. Dotychczasowi poddani stawali się **obywatelami** świadomymi swej roli w państwie. Stan ten utrwalić miała konstytucja uchwalona na wniosek jakobinów w 1793 r. Jednym z jej najważniejszych postanowień było wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego, niezależnego od posiadanego majątku. Zapowiadała też powszechne nauczanie i pomoc państwa dla najuboższych. Jej wejście w życie zawieszono jednak do czasu likwidacji zagrożenia republiki. Ostatecznie po przewrocie termidoriańskim uchwalono nową konstytucję.

Zmiany następowały również w strukturze społecznej i majątkowej Francji. Przejęte przez państwo dobra należące do Kościoła i wrogich rewolucji emigrantów zostały wystawione na sprzedaż i przeszły w ręce mieszczaństwa lub chłopów. Większe niż w poprzednim okresie możliwości awansu społecznego wiązały się również z otwarciem dla mieszczan i chłopów drogi kariery oficerskiej w armii.

Francja po rewolucji

Wydarzenia we Francji po 1789 r. wywołały niespotykany wcześniej w Europie wzrost **aktywności politycznej różnych grup społecznych**. W Paryżu i na prowincji powstawało wiele klubów politycznych, zrzeszających ludzi o zbliżonych poglądach, a rzucone na początku wojny hasło „ojczyzna w niebezpieczeństwie" wywołało ogromny oddźwięk i patriotyczny zapał. Propagowane przez rewolucjonistów wzory patriotyzmu i obywatelskiej gorliwości oraz możliwość uczestniczenia w życiu publicznym – przez udział w wyborach i zgromadzeniach lub nawet w zbrojnych przewrotach politycznych – wpływały na kształtowanie się wśród Francuzów nowej postawy wobec państwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Rewolucja, Kościół, chrześcijaństwo

Elity rewolucyjne, przekonane o konieczności przebudowy społeczeństwa, państwa i kultury, starały się narzucić własne poglądy ogółowi Francuzów. Tak było w przypadku stosunku do religii i Kościoła katolickiego, które zamierzano całkowicie podporządkować państwu. Wydana przez parlament ustawa zobowiązująca duchownych do bezwarunkowego posłuszeństwa władzom negowała zasadę zwierzchnictwa papieża. Doprowadziło to do ostrego podziału wśród kleru. Księży, którzy odmówili podporządkowania się jej zapisom, spotykały **represje** (musieli zaprzestać wykonywania swych obowiązków, trafiali do więzień). Stało się to jedną z przyczyn wybuchu bezwzględnie tłumionych wystąpień ludowych przeciw rządzącym. W wielu regionach kraju lokalne władze ograniczały możliwości uprawiania kultu i prześladowały duchownych. Liczne kościoły padły ofiarą rabunków i dewastacji.

! **Dyrektoriat** – rząd Republiki Francuskiej złożony z pięciu dyrektorów. Zasiedli w nim przeciwnicy jakobińskiego terroru reprezentujący bogate mieszczaństwo, przekonani, że należy utrwalać zdobycze rewolucji.

W hierarchii społecznej miejsce szlachty zajęła nowa elita, wywodząca się przede wszystkim z kręgów mieszczańskich, której pozycja wynikała ze znaczenia politycznego i majątku, nie zaś z urodzenia.

Rewolucyjne hasła o jedności i braterstwie nie oddawały jednak w pełni rzeczywistej sytuacji we Francji. Wielu obserwatorów ówczesnych wydarzeń zwracało uwagę na **wewnętrzne sprzeczności rewolucji**, np. niezgodne z hasłami tolerancji prześladowania Kościoła katolickiego czy ograniczanie wolności i łamanie praw obywatelskich w imię ich obrony. Głębokie podziały wśród obywateli republiki wywoływała coraz ostrzejsza walka polityczna, toczona przez rywalizujące ze sobą stronnictwa. Jakobiński terror zniechęcił wielu Francuzów do radykalnej wersji rewolucji. Nowe porządki zaprowadzone po przewrocie termidoriańskim nie zadowalały wszystkich i nie wydawały się trwałe.

WARTO WIEDZIEĆ

***Fontanna Regeneracji*, fragment obrazu Charles'a Monneta (czytaj: szarla).** Przedstawia republikańską uroczystość, podczas której reprezentanci narodu gaszą pragnienie wodą tryskającą z fontanny Regeneracji ustawionej na gruzach Bastylii.

Regeneracja Francji i ludzkości

Od początków rewolucji większość jej przywódców była przekonana, że celem podejmowanych działań powinna być nie tylko zmiana ustroju Francji, lecz także budowa wspólnoty wolnych **obywateli**. Rewolucja miała stać się początkiem **regeneracji** – moralnego odrodzenia się społeczeństwa. Wierzono, że za przykładem Francuzów pójdą z czasem inne narody Europy. W kontaktach urzędowych i prywatnych zamiast kojarzonego z dawnym porządkiem słowa „pan" zaczęła obowiązywać forma „obywatel". Dotychczasowy **kalendarz** zastąpiono takim, w którym początkiem nowej ery stał się dzień proklamowania republiki (22 września 1792 r.). Nazwy miesięcy nawiązywały do pór roku, zjawisk atmosferycznych lub wykonywanych wówczas prac, np. *vendémiaire* (łac. *vindemia* – winobranie), *nivôse* (łac. *nivosus* – śnieżny) czy *thermidor* (gr. *thermos* – gorący).

Święta o charakterze religijnym zastąpiono świeckimi uroczystościami państwowymi; obchodzono m.in. rocznicę zdobycia Bastylii czy obalenia monarchii. Przywódcy rewolucji sądzili, że święta powinny budzić wśród ludu nienawiść do tyranów i umiłowanie wolności. Wśród zalecanych świąt znalazły się: dzień gatunku ludzkiego, męczenników wolności, miłości do ojczyzny, nienawiści do tyranów, ale także: wierności małżeńskiej, starości, bezinteresowności. Nauczanie w szkołach miało się stać ważnym etapem kształtowania postaw gorliwego patrioty-republikanina.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Czy rewolucja była potrzebna?
Przebieg i konsekwencje rewolucji do dziś bywają przedmiotem sporów. Zwolennicy podkreślają, że jej efektem było konsekwentne wcielanie w życie zasad wolności, równości wobec prawa, suwerenności ludu i świeckiego państwa. Ich zdaniem rewolucja dała początek modernizacji państwa i struktur społecznych. Krytycy argumentują, że podobne skutki można było osiągnąć na drodze ewolucyjnych przemian przy znacznie mniejszej liczbie ofiar. Zwracają też uwagę na sprzeczność idei z praktyką: łamanie praw człowieka w imię walki o nie czy dyktaturę rewolucyjnych elit daleką od zasad państwa prawa. W wyniku rewolucji – stwierdzają krytycy – państwo absolutystyczne zostało zastąpione przez państwo ideologiczne.

PODSUMOWANIE

- Pod wpływem zagrożenia zewnętrznego republiki do władzy we Francji doszli radykalni jakobini. Uznawali oni, że sytuacja kraju wymaga czasowego ograniczenia swobód obywatelskich. Zwalczali wszystkich, których uznali za wrogów rewolucji.
- Dyktatura jakobinów trwała w latach 1793–1794.
- Po odsunięciu ich od władzy przez umiarkowane kręgi republikanów nastąpiły rządy dyrektoriatu.
- W wyniku rewolucji Francja pozostała republiką.
- Rządy spoczęły w ręku zamożnej burżuazji.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach jakobini doszli do władzy i czym charakteryzowały się ich rządy.
2. Wyjaśnij, dlaczego część elit rewolucyjnych uważała Kościół katolicki za wroga rewolucji.
3. Opisz zmiany ustrojowe i społeczne, które były wynikiem rewolucji we Francji.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Dekret o podejrzanych z 17 września 1793 r., wydany przez Komitet Ocalenia Publicznego (fragmenty)

Uznani zostają za osoby podejrzane:

1) Ci, którzy swym zachowaniem bądź dzięki swym znajomościom albo też poprzez swe opinie wyrażone czy też napisane dali się poznać jako zwolennicy tyranii […] albo też wrogowie wolności;

2) Ci, którzy nie zdołają udowodnić […] źródeł swego utrzymania bądź wypełniania obywatelskich zobowiązań;

3) Ci, którym odmówiono certyfikatów lojalności obywatelskiej;

4) Urzędnicy zawieszeni w prawach, których im następnie nie przywrócono;

5) Dawna szlachta, mężczyźni i kobiety oraz ojcowie, matki, synowie, córki, bracia, siostry i agenci emigrantów, którzy nie dość okazywali swe poparcie dla rewolucji.

A. Które jednostki i grupy społeczne uznano za potencjalnie niebezpieczne dla republiki? Czy łatwo było stać się podejrzanym? Uzasadnij odpowiedź.

B. Powiedz, w jaki sposób dekret o podejrzanych mógł wpływać na relacje między władzami a obywatelami.

Analiza ilustracji

Źródła ikonograficzne, do których zaliczamy m.in. obrazy, freski, rysunki, fotografie, pocztówki, plakaty, mają dla historyków dużą artość, ponieważ na ich podstawie czerpią wiedzę na temat wydarzeń historycznych i warunków życia ludzi w przeszłości. W epoce nowożytnej, wynalazek druku pozwolił nie tylko na rosnącą z każdym stuleciem produkcję książek i gazet, lecz także umożliwił rozwój grafiki, czyli sztuki opartej na powielaniu rysunku przy użyciu wcześniej przygotowanej formy (m.in. akwaforty, grawiury, miedzioryty). Umożliwiało to również szybką produkcję rozmaitych ilustracji na dużą, jak na ówczesne czasy, skalę. Dzięki temu przedstawienia stały się nieodłącznym elementem życia kulturalnego, religijnego i politycznego.

ETAPY PRACY

1. Ustalenie podstawowych informacji

- Korzystając z dostępnych ci źródeł informacji, dowiedz się, na czym polega technika zwana akwafortą.
- Przyjrzyj się uważnie ilustracji i wyjaśnij, które wydarzenia z 14 lipca 1789 r. zainspirowały jej twórcę.
- Ustal, jak nazywała się nieistniejąca dziś budowla przedstawiona w lewym górnym rogu ilustracji.

2. Konfrontowanie wiadomości

- Na podstawie treści podręcznika i samodzielnie zdobytych informacji na temat rewolucji francuskiej, rozstrzygnij po której ze stron politycznego sporu lokował swe sympatie autor ilustracji.

3. Interpretacja

- Wyjaśnij, jaką wartość dla historyka może mieć zamieszczone źródło ikonograficzne.
- Powiedz, jaki typ informacji można uzyskać na jego podstawie?

***Patriotyczne polowanie na bestię*, akwaforta z 1789 r.**
Stanowi polityczny komentarz do wydarzeń, które rozegrały się w Paryżu 14 lipca tego roku.

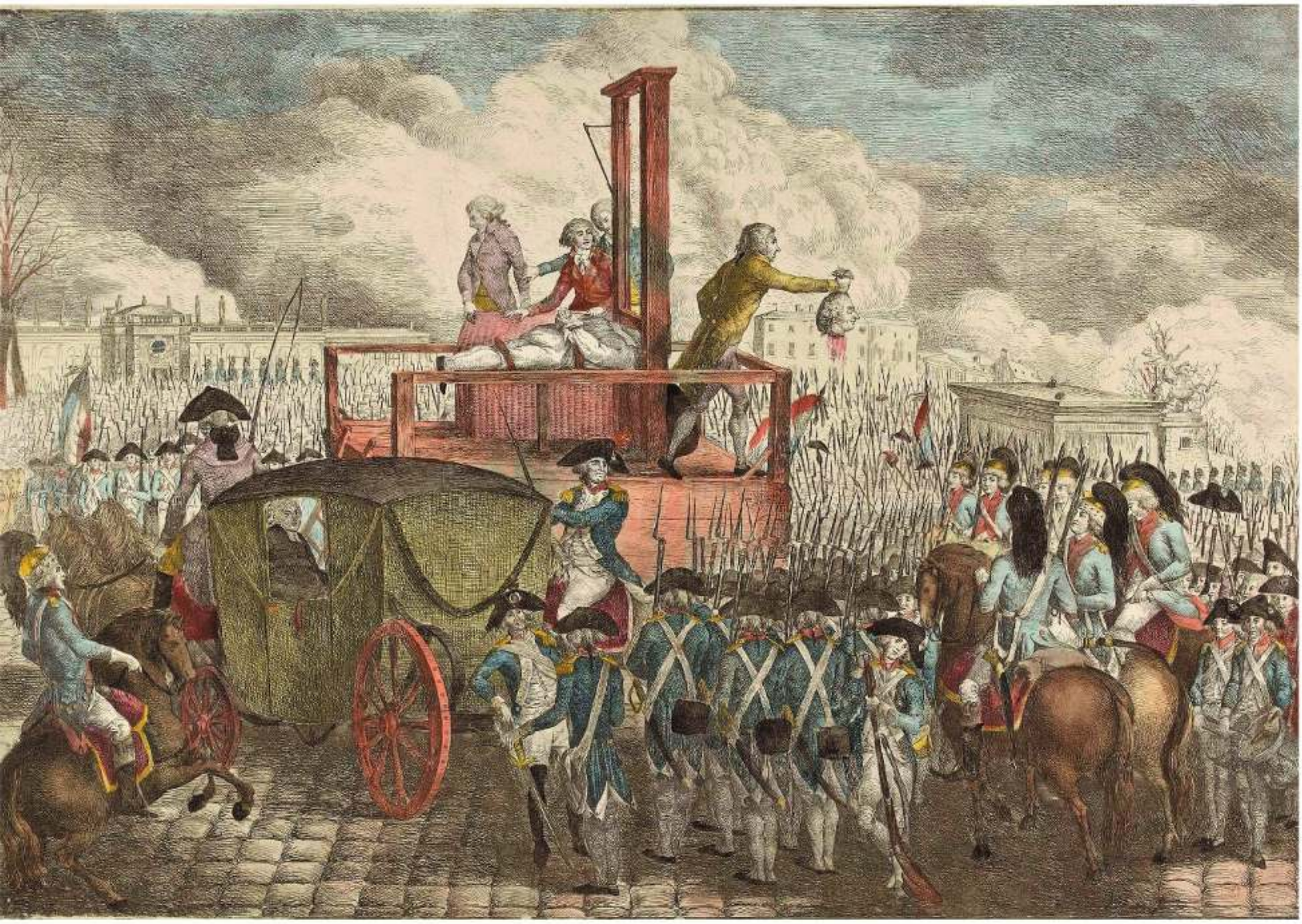

Ręcznie kolorowana francuska grawiura przedstawia egzekucję króla Ludwika XVI.

ETAPY PRACY

1. Ustalenie podstawowych informacji

- Korzystając z dostępnych ci źródeł informacji ustal, czym jest grawiura.
- Na podstawie treści podręcznika i samodzielnie zdobytych informacji na temat rewolucji francuskiej powiedz, jakie wydarzenia doprowadziły do procesu Ludwika XVI.
- Przypomnij, w którym roku odbyła się egzekucja króla.

2. Konfrontowanie wiadomości

- Wykorzystując wiedzę na temat ówczesnej sytuacji w Europie, wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do wydarzenia przedstawionego na ilustracji.

3. Interpretacja

- Zastanów się, w jaki sposób taka ikonografia mogła wpływać na odbiór rewolucji francuskiej przez obserwatorów w kraju i w Europie.

EUROPA I ŚWIAT W XVIII WIEKU

WIEK PARY I WĘGLA

W wieku XVIII **wzrosła liczba ludności Europy** (w ciągu stu lat ze 140 mln do 180 mln) i liczba mieszkańców wielkich miast. Większość osób nadal mieszkała na wsi i pracowała na roli. W rolnictwie zrezygnowano z trójpolówki, którą zastąpiono **płodozmianem**. Zwiększyło to wydajność produkcji rolnej. Zaczęto uprawiać inne odmiany zbóż, dające wyższe plony, np. pszenicę. Stopniowo rozpowszechniała się także **uprawa ziemniaków**, która pozwoliła ograniczyć klęski głodu.

Wraz ze wzrostem produkcji żywności następowały zmiany w produkcji przemysłowej – stała się ona wydajniejsza, a przy tym koszty pracy zmalały. Początkowo zmechanizowano przemysł przędzalniczy i tkacki. Przełomem było wprowadzenie do użytku **maszyny parowej** skonstruowanej przez **Jamesa Watta**, która poza zakładami tkackimi znalazła zastosowanie m.in. w kopalniach i hutach. W XVIII w. wzrosło wydobycie **węgla kamiennego**, surowca bardziej energetycznego niż drewno. Wykorzystywano go też w hutnictwie do wytopu surówki żelaza. Zmiany w dziedzinie produkcji zaszły najpierw w Wielkiej Brytanii, w 2. połowie XVIII w., a dopiero na początku następnego stulecia wprowadzono je w pozostałych państwach europejskich (m.in. we Francji, w Niderlandach czy krajach północnoniemieckich) i w Stanach Zjednoczonych.

Wzrost produkcji przemysłowej i coraz częstsze stosowanie maszyn zastępujących pracę ludzi **zmieniały również strukturę zatrudnienia**. Pracodawcy zyskali możliwość zmniejszenia liczby osób zatrudnionych w manufakturach, a małe warsztaty rzemieślnicze upadały, ponieważ nie były w stanie sprostać konkurencji ze strony dużych zakładów wytwarzających te same produkty szybciej i taniej. Przemiany techniczne, ekonomiczne i społeczne związane z zastąpieniem produkcji manufakturowej przez produkcję przy użyciu maszyn nazywamy **rewolucją przemysłową**.

NOWE IDEE I STARY PORZĄDEK

W XVIII w. popularność wśród wykształconych elit zyskiwał zespół poglądów na naukę, świat i człowieka nazwany **oświeceniem**. Wpływ na popularyzację jego idei miała wydawana we Francji *Encyklopedia*. Zwolenników nowego prądu charakteryzowało przekonanie, że dzięki wykorzystaniu możliwości rozumu oraz edukacji i osiągnięciom nauki możliwy jest nieograniczony postęp ludzkości. Filozofowie

i pisarze oświeceniowi podejmowali również kwestie polityki i stosunków społecznych. Do najznakomitszych myślicieli epoki należeli: **Wolter**, **Rousseau** i **Monteskiusz**. Dużą popularność zdobyły koncepcje umowy społecznej, praw naturalnych człowieka (przysługujących każdej istocie ludzkiej) i trójpodziału władzy. Idee oświecenia zostały przejęte przez część władców zmierzających do unowocześnienia swoich państw. Wprowadzili oni reformy w duchu epoki, np. w zakresie edukacji i wzmocnienia własnej władzy. Tę formę rządów nazwano **absolutyzmem oświeconym**. Jego zwolennicy uzasadniali nadzwyczajną pozycję panującego, odwołując się do umowy społecznej.

W XVIII w. w sztuce europejskiej pojawił się nowy kierunek czerpiący z tradycji antycznej. **Klasycyzm** w sztuce i literaturze cechowały nawiązania do tematyki i form obecnych w kulturze starożytnej, dążenie do przejrzystości i harmonii.

ROSJA W XVIII W. BUDOWA IMPERIUM

Ambicją **cara Piotra I** było przekształcenie państwa rosyjskiego w nowoczesną potęgę zdolną do odgrywania czołowej roli na europejskiej scenie politycznej. W tym celu przeprowadził reformę administracji i zorganizował nowoczesną, stałą armię. Żołnierze byli szkoleni w rosyjskich szkołach wojskowych powoływanych przez władcę. Car stworzył również flotę wojenną. W celu zmiany przyzwyczajeń i obyczajów swych poddanych zakazał bojarom noszenia bród i tradycyjnych strojów. Nakłaniał ich także do odbywania podróży zagranicznych, by podnieść poziom edukacji w społeczeństwie. Chęć posiadania nowoczesnej stolicy przypominającej wielkie miasta zachodniej Europy skłoniła go do wzniesienia nowego miasta – **Petersburga**.

Car był przekonany, że dla umocnienia potęgi jego państwa niezbędne jest uzyskanie dostępu do Morza Czarnego i Morza Bałtyckiego. W wyniku trwającej w latach 1700–1721 wojny północnej pokonał Szwecję i **zyskał panowanie nad Inflantami**, **Estonią** oraz **częścią wybrzeża Zatoki Fińskiej**. W 1721 r. Piotr I przyjął tytuł imperatora (cesarza) Wszechrosji.

Dzieło budowy imperium kontynuowała **Katarzyna II**, zasiadająca na tronie Rosji w latach 1762–1796. Deklarowała ona chęć wprowadzenia w kraju reform zgodnych z duchem oświecenia. Utrzymywała regularną korespondencję z filozofami i pisarzami, co zapewniło jej opinię władczyni mądrej i wykształconej. Jej rządy przyniosły jednak w państwie **wzmocnienie systemu absolutystycznego**. Krwawo tłumiła wszelkie przejawy buntów poddanych i próby zrzucenia poddaństwa (wygasiła bunt chłopów i zlikwidowała autonomię Kozaków). Katarzyna II prowadziła też politykę dalszej ekspansji terytorialnej. W wyniku zwycięskich wojen z Turcją Rosja uzyskała **dostęp do północnych wybrzeży Morza Czarnego**. Sukcesy w wojnach toczonych w XVIII w. i związane z nimi nabytki terytorialne oraz wzrost znaczenia cesarstwa na scenie politycznej Europy doprowadziły do umocnienia się w rosyjskiej elicie politycznej **idei imperialnej** – przekonania, że Rosja jest państwem potężnym, które ma prawo utrzymywać rozległą strefę wpływów i dokonywać aneksji terytorialnych w imię obrony własnych interesów.

1775 – początek wojny amerykańsko-brytyjskiej ▼

▼ **1776** – *Deklaracja niepodległości Stanów Zjednoczonych*

▼ **1783** – traktat paryski; uznanie niepodległości Stanów Zjednoczonych

▼ **1787** – Konstytucja Stanów Zjednoczonych

▼ **1789** – zdobycie Bastylii; *Deklaracja praw człowieka i obywatela*

1762–1796 – panowanie Katarzyny II w Rosji ▼

▼ **1765–1790** – panowanie Józefa II w Austrii

1791 – konstytucja Francji ▼

1756–1763 – wojna siedmioletnia ▼

1773 – herbatka bostońska ▼

1794 – przewrót termidoriański we Francji; powstanie dyrektoriatu ▼

2. poł. XVIII w. – początek rewolucji przemysłowej w Wielkiej Brytanii ▼

1763 – maszyna parowa Watta; Spinning Jenny ▼

▼ **1772** – ukończenie *Encyklopedii*

1796 – pierwsze zastosowanie szczepionki Jennera ▼

XVIII

1740 r. 1750 r. 1760 r. 1770 r. 1780 r. 1790 r. 1800 r.

PRUSY I AUSTRIA W XVIII W. – SĄSIEDZI RZECZYPOSPOLITEJ

Na przełomie XVII i XVIII w. nowo utworzone **Królestwo Prus** stało się jednym z najpotężniejszych państw w Rzeszy. Duże zasługi miał w tym Fryderyk Wilhelm (Wielki Elektor), który w 1657 r. doprowadził do uniezależnienia się Prus Książęcych od Rzeczypospolitej. W **1701 r.** jego następca panujący w Brandenburgii i Prusach Książęcych koronował się na **„króla w Prusach"** i rozpoczął rządy jako **Fryderyk I**. Stolicą państwa został Berlin. Kolejni panujący z dynastii Hohenzollernów – **Fryderyk Wilhelm I**, zwany królem-kapralem, oraz **Fryderyk II Wielki** – dążyli do wzmocnienia władzy monarchy w państwie, rozbudowy podporządkowanej mu administracji i stworzenia licznej armii. W ciągu kilkudziesięciu lat Prusy zyskały potężną i dobrze wyszkoloną armię.

Fryderyka II Wielkiego uznawano za **wzór władcy oświeconego**. Uważał on, że król powołany jest po to, by rządzić dla dobra poddanych. Z tego powodu wprowadzał reformy mające na celu poprawę jakości życia mieszkańców. Prowadził politykę tolerancji religijnej. Liczna i doskonale wyćwiczona armia, kompetentna administracja, dobrze zorganizowane szkolnictwo stanowiły o sile państwa pruskiego.

W połowie XVIII w. Prusy powiększyły swoje terytorium (**zdobyły Śląsk**, który znajdował się pod panowaniem Habsburgów, i wzięły udział w rozbiorach Rzeczypospolitej).

Utrata Śląska na rzecz Prus skłoniła **cesarzową Marię Teresę** do rozpoczęcia procesu ujednolicenia i centralizowania krajów monarchii habsburskiej. Władczyni i jej syn **Józef II przeprowadzili reformy w duchu oświeceniowym**. Popierali politykę merkantylistyczną, nałożyli podatki na szlachtę i kler. Uzyskane zyski przeznaczyli na rozbudowę armii. Kraje habsburskie zostały podporządkowane władzom w Wiedniu. Umocnieniu pozycji władcy miały służyć tolerancja religijna i uzależnienie Kościoła od państwa. Politykę cesarza wobec Kościoła nazwano **józefinizmem**. Reformy Józefa II poprawiły sytuację chłopów, którzy uzyskali m.in. zmniejszenie wymiaru pańszczyzny, nieusuwalność z ziemi i możliwość składania skarg na szlachtę do władz państwowych.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ KOLONII AMERYKAŃSKICH

Od XVII w. na atlantyckich wybrzeżach Ameryki Północnej powstawały kolonie brytyjskie. W XVIII w. było ich już trzynaście. Rozwijało się w nich osadnictwo europejskie. Wśród kolonistów wzrastało poczucie odrębności i chęć uniezależnienia się od Wielkiej Brytanii, która chciała czerpać ze swoich posiadłości jak największe zyski. Niezadowolenie osadników wzbudzał też fakt, że musieli oni płacić podatki uchwalane przez parlament w Londynie i nie mieli wpływu na ich stanowienie. W 1773 r. grupa mieszkańców Bostonu przebranych za Indian zatopiła w porcie ładunek herbaty – wydarzenie to nazwano **herbatką bostońską**. W **1775 r.** narastający konflikt doprowadził do wystąpień wojska brytyjskiego przeciw kolonistom, a w konsekwencji – do wybuchu wojny. Kongres Kontynentalny złożony z przedstawicieli wszystkich kolonii powierzył naczelne dowództwo nad armią amerykańską **George'owi Washingtonowi**. Wojna prowadzona przez kolonistów (1776–1783) cieszyła się dużym poparciem w Europie w kręgach zwolenników oświecenia. Uznawano ją za walkę o wolność i prawo do samostanowienia. Do Ameryki przybywali ze Starego Kontynentu ochotnicy, którzy pragnęli wziąć udział w walkach przeciwko Koronie brytyjskiej. Znaleźli się wśród nich także Polacy: **Kazimierz Pułaski** i **Tadeusz Kościuszko**.

W **1776 r.** Kongres Kontynentalny przyjął ***Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych***. Proklamowała ona niezależność kolonii od Wielkiej Brytanii i utworzenie nowego państwa – **Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej**. W 1783 r. zawarto w Paryżu pokój, na mocy którego Wielka Brytania uznała niepodległość swoich trzynastu kolonii.

KONSTYTUCJA STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W **1787 r.** Kongres uchwalił **Konstytucję** Stanów Zjednoczonych, która uchodzi za pierwszą na świecie ustawę zasadniczą. Dawne kolonie stały się związkiem (federacją) stanów, mających własne konstytucje, zgromadzenia ustawodawcze i swoich gubernatorów. Polityka zagraniczna, finanse państwa i jego obronność miały należeć do kompetencji władz centralnych (federalnych). Zgodnie z zasadą trójpodziału władzy – władze wykonawczą, prawodawczą i sądowniczą oddzielono od siebie. Najwyższą władzę wykonawczą w państwie powierzono prezydentowi. Pierwszą osobą sprawującą ten urząd był **George Washington**.

KRYZYS FINANSOWY WE FRANCJI

W latach 80. XVIII w. we Francji narastał **kryzys finansów państwa**. Wynikał on z wysokich kosztów utrzymania licznej armii i administracji oraz prowadzonych

wojen. Jedynym sposobem na poprawę sytuacji finansowej monarchii było opodatkowanie uprzywilejowanych stanów: szlachty i duchowieństwa. By to uczynić, Ludwik XVI potrzebował zgody **Stanów Generalnych** – reprezentacji trzech stanów społecznych Francji: duchowieństwa, szlachty oraz stanu trzeciego, złożonego z przedstawicieli mieszczan i chłopów. **Stan trzeci stanowił ok. 99 % ludności Francji** i jako jedyny dotąd płacił podatki, a więc ponosił koszty utrzymania państwa. Nie miał jednak żadnych praw politycznych. Ta sytuacja oraz rządy absolutne monarchy zaczęły budzić sprzeciw społeczeństwa.

Na wielu przedstawicieli stanu trzeciego dodatkowo oddziaływały hasła oświecenia (wolność, równość wobec prawa, wpływ obywateli na sprawowanie rządów) i informacje o zrywie wolnościowym w Ameryce, gdzie dawni brytyjscy koloniści utworzyli własne państwo.

WIELKA REWOLUCJA FRANCUSKA

W maju **1789 r.** Ludwik XVI zwołał Stany Generalne. Podczas obrad w Wersalu przedstawiciele stanu trzeciego, wsparci przez część reprezentantów szlachty i duchowieństwa, ogłosili się **Zgromadzeniem Narodowym.** Przekształciło się ono w Zgromadzenie Konstytucyjne, które za główny cel postawiło sobie zmianę ustroju państwa przez uchwalenie konstytucji. Z powodu drożyzny i pogłębiającego się kryzysu niezadowolony lud Paryża **14 lipca 1789 r.** zaatakował i **zburzył Bastylię**, symbol monarszego despotyzmu.

W 1789 r. podpisano ***Deklarację praw człowieka i obywatela***. Głosiła ona, że naturalnym prawem jednostki jest prawo do wolności, obrony przed uciskiem, własności i równości wobec prawa. Autorzy dokumentu opierali się na zasadzie suwerenności narodu, zgodnie z którą to on jest zwierzchnikiem władz. Następnie przystąpiono do opracowania **konstytucji**, uchwalonej ostatecznie we wrześniu **1791 r.** Władza ustawodawcza należała od tej pory do Zgromadzenia Prawodawczego – **Legislatywy**, czyli jednoizbowego parlamentu. Władzę wykonawczą sprawował król za pośrednictwem ministrów. Sądy były niezależne. Francja stała się **monarchią konstytucyjną**. Prawo wyborcze przyznano jedynie niewielkiej grupie zamożnych obywateli.

FRANCJA REPUBLIKĄ

Działania rewolucjonistów wzbudziły zaniepokojenie na dworach Europy. Podsycali je francuscy emigranci i król Ludwik XVI w nadziei na wojnę mocarstw europejskich z rewolucyjną Francją. W **1792 r.** Francja wypowiedziała wojnę Austrii, którą wkrótce wsparły Prusy i Wielka Brytania. Konflikt zaczął się od niepowodzeń wojsk francuskich. Jakobini oskarżyli króla o sprzyjanie wrogom. W rezultacie 10 sierpnia Ludwik XVI został uwięziony. **22 września 1792 r. Konwent Narodowy** ogłosił detronizację monarchy i **proklamował republikę**.

W **1793 r.** jakobini, przy wsparciu ludu paryskiego, przeprowadzili zamach stanu pod hasłem ratowania republiki i przejęli władzę we Francji. Ich działania (zwiększenie liczebności armii i poprawa jej zaopatrzenia) doprowadziły do sukcesów w walce z antyrewolucyjną koalicją europejską. Bezwzględnie zwalczali wystąpienia skierowane przeciw republice. Wobec osób uznanych za wrogów ustroju zastosowali **terror**. Mimo sukcesów wojennych strach przed jakobińskimi represjami, obejmującymi także środowisko przywódców rewolucji, doprowadził w **1794 r.** do przewrotu politycznego w kraju. Liderzy jakobinów zostali straceni. Nowa konstytucja uchwalona w **1795 r.** oddawała władzę wykonawczą w ręce pięcioosobowego **dyrektoriatu**, w którym zasiedli przeciwnicy jakobinów związani z zamożną burżuazją.

W wyniku rewolucji dokonały się we Francji ogromne **zmiany ustrojowe**, **prawne** i **społeczne**. Monarchię zastąpiła republika. Wprowadzenie zasady równości wobec prawa oznaczało koniec społeczeństwa stanowego. Przejęte przez państwo dobra należące do Kościoła i emigrantów wrogich rewolucji zostały sprzedane mieszczanom i chłopom. W hierarchii społecznej miejsce szlachty zajęła nowa elita, której znaczenie wynikało z wpływów politycznych i majątku, nie zaś z urodzenia. Przywódcy rewolucji byli przekonani, że jej celem jest także stworzenie „nowych Francuzów", czyli wspólnoty obywateli równych wobec prawa i wolnych – także od uznanych za przesądy zasad religii. Święta o charakterze religijnym zastąpiły świeckie uroczystości państwowe.

WARTO PRZECZYTAĆ

- J. Baszkiewicz, *Nowy człowiek, nowy naród, nowy świat. Mitologia i rzeczywistość rewolucji francuskiej*, Warszawa 1993.
- J.T. Flexner, *Washington. Człowiek niezastąpiony*, Warszawa 1990.
- G. Kucharczyk, *Prusy. Pięć wieków*, Warszawa 2022.
- A. Manfred, *Rousseau, Mirabeau, Robespierre*, Warszawa 1988.
- R. Secher, *Ludobójstwo francusko-francuskie. Wandea – departament Zemsty*. Warszawa 2015.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

Jean d'Alembert, *Rozprawa wstępna do Encyklopedii* (fragmenty)

Wnosimy, że dzieło to, z czasem przynajmniej, starczy człowiekowi światowemu za bibliotekę w zakresie wszystkich działów; że uczonemu zawodowemu starczy za bibliotekę w zakresie wszystkich działów prócz działu, którym się on szczególnie zajmuje; […] że przyczyni się ono do utwierdzenia i postępu wiedzy ludzkiej; a zwiększając liczbę prawdziwych uczonych, mistrzów takiego czy innego kunsztu i oświeconych amatorów, przysporzy społeczeństwu nowych korzyści.

A. Powiedz, jakie cele przyświecały twórcom *Encyklopedii*. Znajdź w tekście nawiązania do idei oświecenia.

Immanuel Kant, *Co to jest Oświecenie*?, 1784 r. (fragmenty)

Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się swym własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Zawinioną jest ta niepełnoletność wtedy, kiedy przyczyną jej jest nie brak rozumu, lecz decyzji i odwagi posługiwania się nim bez obcego kierownictwa. *„Sapere aude!"* Miej odwagę posługiwać się swym własnym rozumem – tak oto brzmi hasło Oświecenia. […] Lenistwo i tchórzostwo to przyczyny, dla których tak wielka część ludzi, mimo wyzwolenia ich przez naturę z obcego kierownictwa, pozostaje chętnie niepełnoletnimi przez całe swoje życie. […] To bardzo wygodne być niepełnoletnim. […] Do wejścia na drogę Oświecenia nie potrzeba niczego prócz wolności i to wolności najnieszkodliwszej spośród wszystkiego, co nazwać można wolnością, mianowicie wolności czynienia wszechstronnego, publicznego użytku ze swego rozumu. A jednak ze wszystkich stron słyszę pokrzykiwanie: nie myśleć! Oficer woła: nie myśleć! ćwiczyć! Radca finansowy: nie myśleć! płacić! Ksiądz: nie myśleć! wierzyć! Wszędzie więc mamy do czynienia z ograniczeniami wolności.

B. Wyjaśnij, co zdaniem Kanta w jego czasach oznaczała niepełnoletność ludzi. Co powinni zrobić, by z niej wyjść?

C. Czym według autora artykułu jest oświecenie? Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla ówczesnych państw i społeczeństw mogło mieć zrealizowanie idei oświecenia.

Pałacyk Petit Trianon (czytaj: peti trjaną) w Wersalu, wybudowany na polecenie króla Francji Ludwika XV

D. Opisz bryłę budynku. Które elementy nawiązują do architektury antycznej?

E. Porównaj Petit Trianon z przykładami budowli renesansowych i barokowych. Wskaż podobieństwa i różnice.

Diderot o władzy politycznej (fragment)

Żaden człowiek nie otrzymał od natury prawa rządzenia innymi. Wolność jest darem nieba, a każda jednostka tego samego gatunku ma prawo cieszyć się nią, skoro tylko dojdzie do rozumu. O ile natura ustanowiła jakąś władzę, to jedynie rodzicielską: ale i władza rodziców ma swoje granice; w stanie naturalnym dobiega kresu z chwilą, gdy dzieci są zdolne, aby sobą kierować. Żadna inna władza nie wywodzi się z naturalnego porządku. Wystarczy dobrze się zastanowić, aby ją zawsze sprowadzić do jednego z dwu następujących źródeł: albo do siły i przemocy tego, który ją zagarnął, albo do zgody tych, którzy się jej poddali na zasadzie umowy zawartej między nimi a osobą mającą przekazaną władzę. Władza uzyskana na drodze gwałtu jest jedynie uzurpacją; trwa tylko tak długo, jak długo rozkazujący jest silniejszy.

Denis Diderot, portret z epoki.

F. Powiedz, jaki rodzaj władzy uznał Diderot za naturalny. Z jakich źródeł wywodził inne jej rodzaje?

G. Wyjaśnij, który rodzaj władzy akceptował autor tekstu. Na tej podstawie powiedz, co sądził o władzy absolutnej.

Józef II orze na polu rolnika na Morawach, fragment ryciny z epoki

H. Powiedz, jaki był cel wizyty cesarza w chłopskim gospodarstwie. W jaki sposób władca chciał być postrzegany przez poddanych?

Budynek Kapitolu w Waszyngtonie, siedziby Kongresu Stanów Zjednoczonych, widok obecny

I. Sprawdź, kiedy został zbudowany Kapitol. Kto był wówczas prezydentem Stanów Zjednoczonych?

J. Przyjrzyj się budowli i wskaż elementy charakterystyczne dla architektury klasycystycznej.

Konstytucja Francji uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe Konstytucyjne 3 września 1791 r. (fragmenty)

Niema odtąd ani szlachectwa, ani parostwa, niema odznaczeń dziedzicznych, ani stanowych, niema ustroju feudalnego, ani patrymonjalnego wymiaru sprawiedliwości, ani żadnych stąd wywodzących się tytułów, określeń i uprawnień, nie ma żadnych korporacyj, ani odznak, przy których wymaganoby dowodów szlachectwa, albo któreby opierały się na domniemaniu różnic urodzenia, niema żadnej zwierzchności prócz urzędników publicznych w czasie sprawowania swego urzędu.

Żaden urząd publiczny niema być odtąd sprzedawany, ani, dziedziczony.

Niema odtąd dla żadnej części narodu i dla żadnej jednostki żadnego przywileju ani wyjątku od prawa wspólnego wszystkich Francuzów. [...]

Prawo nie uznaje nadal ani ślubów religijnych, ani żadnego innego zobowiązania, któreby sprzeciwiało się prawom przyrodzonym albo konstytucji.

(pisownia oryginalna)

K. Wymień zasady, które stały się fundamentem konstytucji.

L. Powiedz, jakie elementy ustroju feudalnego zostały zniesione w chwili uchwalenia konstytucji. Jakie miało to znaczenie dla szlachty, chłopów, mieszczan i kleru?

POLECENIA

1. Przedstaw główne idee oświeceniowe i najważniejszych myślicieli epoki.
2. Wyjaśnij, na czym polegała europeizacja Rosji w XVIII w.
3. Opisz charakter reform oświeceniowych wprowadzonych w Rosji, Prusach i Austrii.
4. Wskaż gospodarcze, polityczne i ideowe przyczyny buntu brytyjskich kolonii w Ameryce przeciwko Wielkiej Brytanii. Wymień pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu rewolucji we Francji.
5. Omów zmiany ustrojowe i społeczne, które były wynikiem obu rewolucji – amerykańskiej i francuskiej.
6. Objaśnij pojęcia: państwo federacyjne, prawa obywatelskie, monarchia konstytucyjna, terror rewolucyjny.
7. Wykaż wpływ idei oświecenia na zasady zawarte w *Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych* i *Deklaracji praw człowieka i obywatela*.

VI. RZECZPOSPOLITA W XVIII WIEKU

- Unia polsko-saska
- Konfederacja barska i pierwszy rozbiór
- Konstytucja 3 maja i drugi rozbiór
- Insurekcja kościuszkowska
- Trzeci rozbiór – upadek Rzeczypospolitej

***Widok Warszawy od strony Pragi*, obraz Bernarda Bellotto, zwanego Canaletto** (czytaj: kanaletto) **z 1770 r. (fragment).** Na skarpie nad Wisłą widoczny jest Zamek Królewski. Artysta przez kilkanaście lat przebywał na dworze króla Stanisława Augusta i namalował w tym czasie wiele widoków stolicy. Przygotowując szkice, korzystał z urządzenia zwanego *camera obscura* (czytaj: kamera obskura), uważanego za pierwowzór aparatu fotograficznego. Dzieła Canaletta cechuje niezwykła dbałość o szczegóły.

? Opisz, jak wyglądają oba brzegi Wisły i co dzieje się na rzece.

? Czy Warszawa w czasach stanisławowskich była dużym miastem? Odpowiedź uzasadnij.

30 Rzeczpospolita w dobie unii polsko-saskiej

- Elekcja Augusta II Mocnego
- Rzeczpospolita w wojnie północnej
- Próby wzmocnienia władzy królewskiej
- Podwójna elekcja 1733 r.
- Gospodarka i kultura czasów saskich

Elekcja pod obcą presją

Zwycięstwa Jana III Sobieskiego pozwoliły Rzeczypospolitej na krótko odzyskać znaczenie w polityce europejskiej. Już u schyłku XVII w. interwencja państw ościennych (zewnętrznych) naruszyła suwerenność wyboru władcy w państwie polsko-litewskim. Był to pierwszy tak wyraźny przykład mieszania się obcych mocarstw w jego politykę wewnętrzną. Podczas elekcji w **1697 r.** opór magnatów doprowadził do odrzucenia kandydatury Jakuba Sobieskiego, syna zmarłego króla. Wśród pretendentów do korony popieranych przez mocarstwa europejskie duże szanse miał **książę Conti**, rekomendowany przez Francję. W związku z tym przeciwnicy monarchii Burbonów – cesarz i Rosja – zaniepokojeni możliwością sojuszu francusko-turecko-polskiego, poparli kandydaturę **elektora saskiego Fryderyka Augusta I**. Aby pozyskać tron polski, porzucił on wyznanie luterańskie i przeszedł na katolicyzm. Większość głosów uzyskał książę Conti, ale przekupieni przeciwnicy dokonali drugiej elekcji. Zwyciężył wówczas władca Saksonii. Zanim pierwszy kandydat

Rzeczpospolita i Saksonia w czasie unii polsko-saskiej.

? Wskaż tereny, których przyłączenie mogło połączyć oba państwa. Kto rywalizował o te ziemie?

August II Mocny (panował w latach 1697–1706 i 1709–1733), portret pędzla Louisa de Silvestre'a (czytaj: luisa de silvestra). Nowy władca był człowiekiem postawnym i imponującym otoczeniu siłą fizyczną – potrafił łamać podkowy i giąć żelazne sztaby. Z tego względu zyskał przydomek: Mocny. Podziwiał Ludwika XIV jako władcę i starał się go naśladować.

? Portret króla stworzył francuski malarz dworski, którego władca zaprosił do Drezna i Warszawy. Powiedz, dlaczego August II wybrał właśnie tego artystę.

zdążył przybyć z Francji, wojska saskie wkroczyły do Rzeczypospolitej, co stanowiło pogwałcenie praw wolnej elekcji. Osłaniany przez swoje oddziały elektor koronował się i zasiadł na polskim tronie jako **August II**.

Nowy władca pochodził z panującej w Saksonii dynastii **Wettinów**. Określany był również jako Sas (mieszkaniec Saksonii), przymiotnik „saski" zaś oznacza: pochodzący z Saksonii.

August II liczył na to, że połączone unią personalną Saksonia i Rzeczpospolita staną się potęgą w tej części Europy, co wzmocni pozycję dynastii Wettinów w cesarstwie i pozwoli z czasem jednemu z jej przedstawicieli sięgnąć po koronę cesarską.

Rzeczpospolita i wojna północna

Władca przystąpił do **wojny północnej** (patrz: s. 201) przeciw Szwecji jako sojusznik Rosji. Liczył na to, że zwycięstwo nad Karolem XII pozwoli mu odzyskać Inflanty należące niegdyś do Rzeczypospolitej i uczynić je dziedzicznym władztwem Wettinów. Sukces ten wzmocniłby jego pozycję w cesarstwie. August II liczył też na zapewnienie dynastii saskiej dziedziczności polskiego tronu. Dołączył do konfliktu jako władca Saksonii, a **Rzeczpospolita pozostała formalnie państwem neutralnym**. Nie miało to jednak znaczącego wpływu na bieg wydarzeń. Zwycięskie wojska króla Szwecji Karola XII zajęły większą część ziem polsko-litewskich. W **1704 r.** przy poparciu części polskiej szlachty Karol XII przeprowadził detronizację Augusta II i wybór nowego króla – **Stanisława Leszczyńskiego**. Rzeczpospolita stała się widownią walk wojsk szwedzkich i rosyjskich, a także wojny domowej,

WARTO WIEDZIEĆ

Dziedziczne państwo Augusta II

Saksonia w XVIII w. była jednym z najbogatszych i najbardziej rozwiniętych państw Rzeszy. Na wysokim poziomie stały rolnictwo i górnictwo (kopalnie srebra i miedzi). W miastach funkcjonowało rzemiosło i rozwijały się manufaktury. Jedna z nich, manufaktura królewska w Miśni, powstała za czasów Augusta II Mocnego i produkowała pierwszą europejską porcelanę (wcześniej przywożono ją z Chin). W gospodarce kraju istotną rolę odgrywał Lipsk jako wielkie centrum handlowe. Swój rozkwit przeżywała także stolica Saksonii – Drezno. Zbudowano tam nową rezydencję królewską – Zwinger, a także wiele nowych pałaców i gmachów użyteczności publicznej. Państwo miało sprawną administrację, a władcy z dynastii Wettinów wprowadzili rządy absolutne. Religią panującą był luteranizm – elektor Saksonii na początku XVI w. jako jeden z pierwszych europejskich władców przyjął nauki Lutra.

***Widok na Zwinger*, obraz pędzla Bernarda Bellotta.** Jeden z najpiękniejszych barokowych pałaców został zaprojektowany na polecenie Augusta II Mocnego. Władcę zainspirował francuski Wersal.

? Sprawdź, co dziś mieści się w Zwingerze.

toczącej się między stronnictwami Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego. Powrót Wettina na tron umożliwiła dopiero w **1709 r.** klęska wojsk Karola XII w bitwie pod Połtawą. Leszczyński i jego zwolennicy opuścili kraj tymczasowo zajęty przez oddziały rosyjskie.

Wojna północna przyniosła Rzeczypospolitej kolejne spustoszenia, po których nadeszły klęski głodu i epidemie. Udało się uniknąć strat terytorialnych, ale znacznie spadło znaczenie państwa na arenie międzynarodowej.

Próby wzmocnienia władzy króla

August II w swoim dziedzicznym państwie – Saksonii – był władcą absolutnym. Po odzyskaniu tronu dążył do wzmocnienia swojego panowania także w Rzeczypospolitej. Chciał przekształcenia unii personalnej łączącej oba państwa w stały związek oparty na dziedziczności tronu. W Rzeczypospolitej sprawował rządy przy pomocy dygnitarzy z Saksonii. Pod pretekstem zagrożenia tureckiego przedłużył stacjonowanie w kraju oddziałów saskich. Jego działania i plany napotkały jednak opór większości szlachty, która bała się ograniczenia swoich przywilejów. W 1715 r. zawiązała ona konfederację, która postawiła sobie za cel usunięcie saskich wojsk i urzędników z Rzeczypospolitej. Konfederaci zwrócili się do cara Piotra I z prośbą o mediację, którą zaakceptował również August II. Armia rosyjska wkroczyła na ziemie polsko-litewskie. Doszło do wybuchu wojny domowej (1715–1716).

Walczące strony zawarły ugodę, zatwierdzoną w **1717 r.** na trwającym jeden dzień tzw. **Sejmie niemym**. Jego nazwa pochodzi stąd, że w obawie przed zerwaniem obrad przez liberum veto posłom uniemożliwiono zabieranie głosu. Na mocy ugody ministrom saskim zabroniono zajmowania się sprawami Rzeczypospolitej, a saskie wojsko musiało opuścić jej granice. Sejm niemy przeprowadził też **reformę skarbowo-wojskową**. Uchwalono podatki z dóbr królewskich, kościelnych i szlacheckich, które miały być przeznaczone na utrzymanie stałej armii. Jej liczebność ustalono na 24 tys. żołnierzy (w efekcie realna liczba wojska była mniejsza). Sejm wyraził ponadto zgodę na tymczasowe stacjonowanie wojsk rosyjskich na ziemiach polskich i litewskich (zostały wycofane dopiero w 1719 r.).

Podwójna elekcja

Wzmocnieniem władzy Augusta II nie były zainteresowane mocarstwa ościenne: **Austria**, **Prusy** i **Rosja**, w coraz większym stopniu kontrolujące sytuację w Rzeczypospolitej (m.in. przez wspieranie rywalizujących ze sobą grup magnatów). W **1732 r.** zawarły one układ, od ich godeł nazwany **traktatem trzech czarnych orłów**. Państwa te postanowiły nie dopuścić do zmian ustrojowych w Rzeczypospolitej. Ustaliły, że po śmierci Augusta II wysuną wspólnego kandydata do tronu polskiego. Został nim syn zmarłego w 1733 r. władcy – elektor saski Fryderyk.

August III (panował w latach 1733–1763) w stroju polskim, portret pędzla Louisa de Silvestre'a. Od dzieciństwa był przygotowywany przez ojca do objęcia polskiego tronu. Wbrew woli matki był wychowywany przez jezuitów i dorastał w polskim otoczeniu.

? Powiedz, dlaczego władca polecił sportretować się w stroju polskim.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Od Sasa do Lasa

Powiedzenie to nawiązuje do elekcji z czasów saskich, kiedy część szlachty powołała na tron Augusta II Mocnego (Sasa), a część – Stanisława Leszczyńskiego (Lasa). Dzisiaj oznacza ono, że jakieś osoby, rzeczy czy pomysły reprezentują skrajne przeciwieństwa lub są ze sobą sprzeczne.

Trzy czarne orły – godła: od lewej – Austrii (orzeł dwugłowy cesarstwa Habsburgów), Prus (orzeł jednogłowy Hohenzollernów) i Rosji (orzeł dwugłowy cesarstwa Romanowów).

Natomiast szlachta na wolnej elekcji obrała królem **Stanisława Leszczyńskiego**. Pod presją wojsk saskich i rosyjskich został on jednak zmuszony do ucieczki za granicę. Na tronie zasiadł władca Saksonii, który przybrał imię **August III**.

W przeciwieństwie do ambitnego i energicznego Augusta II jego syn okazał się władcą biernym, chętnie ulegającym wpływom doradców. Rzadko opuszczał Drezno, w Warszawie bywał głównie z okazji obrad sejmu. Zasłynął raczej z zamiłowania do wystawnego stylu życia, polowań oraz sztuki niż z umiejętności kierowania państwem.

Rozkład państwa

Za panowania **Augusta III** Rzeczpospolita nie prowadziła aktywnej polityki zagranicznej i nie uczestniczyła w wojnach toczonych przez sąsiadów. Neutralność nie uchroniła jej jednak przed naruszaniem granic przez obce oddziały, które rabowały mieszkańców lub porywały młodych mężczyzn, by zmusić ich do służby wojskowej. Mimo to większość szlachty czuła się bezpieczna i nie uważała wzrostu potęgi państw ościennych za zagrożenie. Powszechne było przekonanie, że gwarantem bezpieczeństwa państwa jest właśnie jego słabość, ponieważ żaden z sąsiadów

BIOGRAM

Portret Leszczyńskiego w stroju pielgrzyma, portret z 1730 r., pędzla Jeana Baptiste'a Oudry'ego (czytaj: żana baptista udriego).

? Wyjaśnij, dlaczego artysta przedstawił Stanisława Leszczyńskiego w stroju pielgrzyma. Czy obraz mógł stanowić część działań dyplomacji francuskiej?

STANISŁAW LESZCZYŃSKI
(1677–1766)

Wywodził się z magnackiego rodu. W młodości odebrał staranne wykształcenie i podróżował po Europie Zachodniej. W 1704 r., po zajęciu Warszawy przez wojska szwedzkie, stanął po stronie konfederacji przeciwnej Sasom. Pełniąc funkcję jej delegata, spotkał się z Karolem XII, który postanowił przedstawić go jako swojego kandydata do polskiego tronu. Historycy sądzą, że uczynił to pod wrażeniem wykształcenia, ogłady i elokwencji magnata. Jako polski król, Leszczyński, pozbawiony większego zaplecza politycznego wśród rodaków, byłby także posłusznym narzędziem w ręku szwedzkiego władcy.

Bieg wydarzeń wojennych sprawił, że Leszczyński zmuszony był udać się na emigrację. Po kilku latach spędzonych w biedzie powrócił do polityki europejskiej. Na prośbę doradców czternastoletniego króla Francji Ludwika XV wydał za niego swą córkę. Dyplomaci francuscy liczyli, że małżeństwo monarchy z córką pretendenta do tronu polskiego pozwoli na zwiększenie wpływów Francji w Polsce. Okazja taka nadarzyła się po śmierci Augusta II. W 1733 r. Leszczyński przybył do Warszawy w przebraniu kupca. Jako polski kandydat został wprawdzie obrany królem, ale Francja nie zapewniła mu odpowiedniego wsparcia wojskowego. Uszedłszy przed oddziałami rosyjskimi, schronił się w Gdańsku. Po kapitulacji miasta opuścił kraj, tym razem ucharakteryzowany na chłopa. Dzięki zabiegom dyplomacji francuskiej ostatnie lata życia spędził jako władca Lotaryngii, położonej na granicy cesarstwa i Francji. Zasłynął jako mecenas kultury i sztuki.

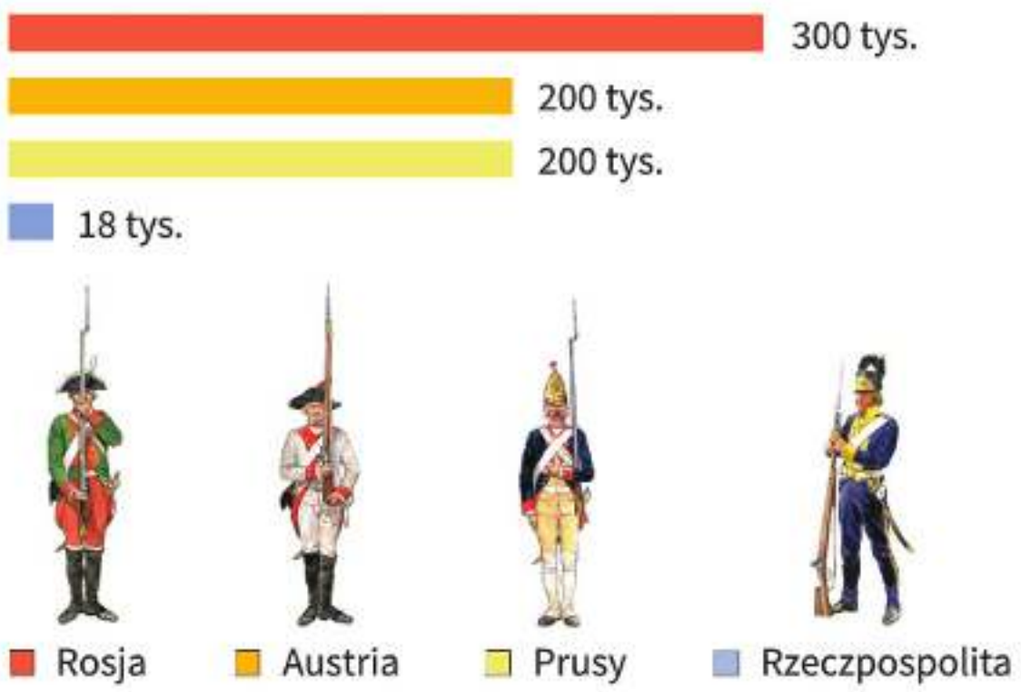

Liczebność armii Rzeczypospolitej i jej sąsiadów w 2. połowie XVIII w.

nie będzie postrzegał Rzeczypospolitej jako rywala, którego trzeba zniszczyć.

Choć **ustrój państwa** nie zmienił się od schyłku XVI w., jego instytucje działały coraz gorzej. Za panowania Augusta III aż 13 z 14 sejmów zostało zerwanych. Uniemożliwiało to sprawne zarządzanie krajem. W odróżnieniu od coraz potężniejszych sąsiadów Rzeczpospolita nie miała rozbudowanej administracji ani silnej armii.

WARTO WIEDZIEĆ

„Nie rządem Polska stoi" czy „nierządem Polska stoi"

Dwór królewski nie był jedynym ośrodkiem władzy w Rzeczypospolitej. Taką funkcję pełniły też liczne dwory magnackie. Dlatego wśród szlachty panowało przekonanie, że „nie rządem Polska stoi" – czyli że trwałość państwa nie opiera się na sile władzy królewskiej. Podkreślano za to znaczenie cnót szlacheckich. Część magnatów nadawała temu powiedzeniu nieco inną formę, z której wynikał odmienny sens: „nierządem Polska stoi". Rozumiano przez to, że właśnie **anarchia** i słabość państwa oraz równoważenie się obcych wpływów (czyli nierząd, przeciwieństwo rządu) sprawiają, że Rzeczpospolita nadal istnieje.

Anarchia (gr. *anarchia* – bezrząd) – stan, kiedy w państwie nie ma odpowiedniej władzy, zdolnej regulować stosunki polityczne i społeczne.

Stała się widownią **rywalizacji stronnictw magnackich**. Wzmocnieniu pozycji najsilniejszych rodów sprzyjał panujący system polityczny. Skoro każdy szlachcic, niezależnie od posiadanego majątku, miał takie same prawa polityczne jak inni przedstawiciele jego stanu, poszczególne grupy magnatów mogły łatwo przeprowadzać wybór własnych kandydatów na posłów czy urzędników ziemskich, kupując głosy ubogiej szlachty. Rywalizację stronnictw wspierały państwa ościenne, ponieważ mogły dzięki temu realizować własne plany polityczne i kontrolować sytuację panującą w Rzeczypospolitej.

Postulaty reform

W 1. połowie XVIII w. pojawiły się postulaty reform państwa zgłaszane przez szlacheckich publicystów pod wpływem idei oświeceniowych. W 1743 r. została opublikowana rozprawa ***Głos wolny wolność ubezpieczający***, której autorstwo historycy przypisują **Stanisławowi Leszczyńskiemu** lub jednemu z jego współpracowników. Autor tekstu uważał, że w Rzeczypospolitej konieczne jest przeprowadzenie reform obejmujących m.in.: działania na rzecz rozwoju miast i handlu, przyznanie chłopom wolności osobistej, usprawnienie obrad sejmu przez likwidację liberum veto, poprawę działania administracji dzięki powołaniu rad złożonych ze specjalistów w dziedzinach skarbowości i wojskowości czy stworzenie 100-tysięcznej armii. Traktat wywarł wpływ na poglądy części szlachty w 2. połowie XVIII w.

Propozycje zmian w kraju przedstawił też **Stanisław Konarski** (patrz: s. 255). U schyłku panowania Augusta III opublikował traktat ***O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów***. Uzasadniał w nim potrzebę zmiany funkcjonowania sejmu. Opowiadał się m.in. za zastąpieniem liberum veto zasadą podejmowania decyzji większością głosów, uzdrowieniem systemu finansowego, zakładaniem manufaktur w całym kraju i koniecznością lepszego kształcenia społeczeństwa (patrz: s. 255).

Ożywienie gospodarcze i kulturalne czasów saskich

Wojny toczone na terytorium Rzeczypospolitej w 2. połowie XVII i początkach XVIII w. stały się powodem zniszczenia wielu miast i wsi oraz ogromnych strat demograficznych. Od początku trzeciego dziesięciolecia XVIII w. **sytuacja gospodarcza kraju stopniowo się poprawiała**. Sprzyjał temu między innymi rosnący popyt na zboże, które nadal pozostawało głównym towarem

WARTO WIEDZIEĆ

Pałac Saski w XVIII w., rekonstrukcja komputerowa.

Pałac Saski

August II Mocny kupił w Warszawie od jednej z magnackich rodzin barokowy pałac i zlecił jego przebudowę. Ukończono ją w 1724 r. Rezydencja stała się siedzibą Wettinów w stolicy. W okazałej posiadłości mieściła się również sala teatralna. Pałac Saski był częścią założenia urbanistycznego – tzw. Osi Saskiej. Biegła ona od placu przed pałacem, na zachód, do placu Żelaznej Bramy. Brama ta stanowiła wejście do ogrodu w stylu francuskim, rozciągającego się między nią i pałacem. Ogród Saski był pierwszym publicznym ogrodem na ziemiach Rzeczypospolitej. Odbywały się tam przedstawienia operowe i publiczne koncerty. W czasie II wojny światowej pałac został zniszczony przez wojska niemieckie. Ocalał jedynie jego fragment, w którym znajduje się Grób Nieznanego Żołnierza – miejsce upamiętniające polskich żołnierzy poległych w wojnach o niepodległość kraju. Obecnie rozpoczęto jego odbudowę.

eksportowym Litwy i Korony. Rozwijały się manufaktury, w których produkowano m.in. sukno, szkło, płótno. W dobrach magnackich zaczęły powstawać cegielnie i huty. Ostatnie lata panowania Augusta II Mocnego oraz jego syna i następcy – Augusta III po latach szlachta wspominała jako czasy pokoju i dostatku. Dobre nastroje ilustrowało popularne powiedzenie: „za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa". Sytuacja polityczna państwa – wewnętrzna i zewnętrzna – przedstawiała się jednak coraz gorzej.

Król August II Mocny uchodził za konesera sztuki. Na jego dworze gościli zagraniczni malarze, których obrazy, np. portrety monarchy, stanowiły także formę propagandy władzy. Na Zamku Królewskim działał też teatr. August III był z kolei miłośnikiem opery. Spektakle operowe, wystawiane początkowo na dworze, od 1748 r. odbywały się we wzniesionym w tym celu budynku, tzw. Operalni, która stała się pierwszą publiczną operą na ziemiach Rzeczypospolitej.

W 1747 r. w Warszawie powstała pierwsza biblioteka publiczna na terenie Korony i Litwy. **Biblioteka Załuskich** posiadała kilkaset tysięcy druków i rękopisów z zakresu historii, prawa, filozofii czy teologii, bogate zbiory map i rycin oraz kolekcję monet. Działało przy niej wydawnictwo publikujące nie tylko książki, ale też pierwsze polskie czasopisma naukowe z dziedziny medycyny, nauk ścisłych i historii. Organizowano konkursy literackie i naukowe. Instytucja stanowiła ważny ośrodek życia intelektualnego państwa.

BIOGRAM

ANDRZEJ I JÓZEF ZAŁUSCY

(1695–1758 i 1702–1774)

Bracia byli fundatorami biblioteki, której przekazali swoje zbiory. Wywodzili się z magnackiego rodu. Obaj wybrali karierę duchowną, w której osiągnęli godności biskupów. Wspierali Stanisława Leszczyńskiego jako kandydata do polskiego tronu. Kształcili się na zagranicznych uniwersytetach. Łączyły ich zamiłowanie do książek, zainteresowanie nauką oraz przekonanie o konieczności wprowadzenia w Rzeczypospolitej reform wzmacniających państwo. Józef Załuski był początkowo zwolennikiem Stanisława Augusta, jednak na sejmie 1767 r. stał się jednym z przywódców opozycji protestującej przeciwko ingerencji Rosji w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej (patrz: s. 250). Na rozkaz rosyjskiego ambasadora został wraz z kilkoma innymi senatorami i posłami porwany i wywieziony w głąb carskiego imperium, gdzie spędził pięć lat.

PODSUMOWANIE

- Po śmierci Jana Sobieskiego na polskim tronie zasiadało dwóch władców z saskiej dynastii Wettinów: August II Mocny i jego syn August III.
- Za ich panowania kryzys polityczny w Rzeczypospolitej pogłębiało częste zrywanie sejmów.
- August II Mocny wciągnął kraj w wyniszczającą wojnę północną (1700–1721).
- W 1717 r. pod naciskiem wojsk rosyjskich odbył się Sejm Niemy, który zakończył konflikt między królem a szlachtą.
- W 1732 r. Austria, Rosja i Prusy zawarły traktat, by nie dopuścić do zmian ustrojowych w Rzeczypospolitej.
- W czasach saskich pojawiły się w kraju pierwsze oznaki ożywienia gospodarczego i kulturalnego – rozwijały się manufaktury, odbudowywano miasta, w Warszawie powstała Biblioteka Załuskich.
- W 1. połowie XVIII w., pod wpływem idei oświeceniowych, opublikowano ważne pisma polityczne, których autorzy – Stanisław Leszczyński i Stanisław Konarski – nawoływali do reform państwa.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach odbyły się elekcje władców na tron polski w 1. połowie XVIII w.
2. W czym przejawiał się wpływ państw ościennych na sytuację wewnętrzną Rzeczypospolitej? Podaj przykłady.
3. Wyjaśnij, co umożliwiało ingerencję sąsiadów w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej.
4. Opisz sytuację gospodarczą Rzeczypospolitej w czasach saskich.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Opinia na temat funkcjonowania sejmów zawarta w pamiętnikach Jędrzeja Kitowicza (1728–1804), duchownego szlacheckiego pochodzenia (fragmenty)

Dobry pan ze wszech miar August III był tak nieszczęśliwy, że za jego panowania trzydziestoletniego żaden sejm nie doszedł. […] Do zerwania sejmu nie zażywano osób rozumem i miłością dobra publicznego obdarzonych, bo też tego nie potrzeba było. Lada poseł ciemny jak noc, […] nie szukając pozornych przyczyn, odezwał się w poselskiej izbie: „Nie ma zgody na sejm!" – i to było dosyć do odebrania wszystkim mocy sejmowania. A gdy go marszałek spytał: „Co za racya?" – odpowiadał krótko: „Jestem poseł, nie pozwalam" – i to powiedziawszy usiadł, jak niemy diabeł na wszystkie prośby i nalegania innych posłów o danie przyczyny zatamowanego sejmu nie odpowiadając, tylko jedno: "Jestem posłem". A potem wymknąwszy się nieznacznie z poselskiej izby, zaniósł do kancelaryi manifest o nieważności sejmu […].

I posłowie na takową zbrodnią, jaką było zrywanie sejmu, nigdy by się nie odważyli […], gdyby wiedzieli, że wszyscy magnaci sejmu pragną, gdyż w takowym razie zrywacz nie mający protektora, byłby nie puszczony z miejsca obrady i Bóg wie, jak prześladowany i batogami zbity i zabity na śmierć […]; trudno było ścigać albo prześladować w jaki sposób ostry sejmu zrywacza, mającego pewną i mocną protekcyą magnatów pod pozorem obrony wolności, bo to było hasłem powszechnym, a na tym zasadzali wolność, że szlachcic na sejmiku, a poseł na sejmie z głosu swego nikomu sprawiać się nie powinien.

A. Przypomnij sobie, która z zasad demokracji szlacheckiej umożliwiała zrywanie sejmów.

B. Wyjaśnij, kto, zdaniem autora tekstu, odpowiadał za paraliż prac sejmu.

31 Próby reform i pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej

- Początki panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego
- Pierwsze reformy państwa
- Prawa szlachty innowierczej i polityka mocarstw ościennych
- Katarzyna II gwarantką praw kardynalnych
- Konfederacja barska i pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej

Plany Familii

Wzrost potęgi sąsiednich mocarstw, które rozbudowywały swe armie, oraz ich coraz wyraźniej zauważalna ingerencja w sprawy osłabionej kryzysem wewnętrznym Rzeczypospolitej zaczęły budzić niepokój wśród części szlachty i magnatów. W środowisku skupionym wokół wpływowych rodów Czartoryskich i Poniatowskich zaczęto rozważać możliwość reform wzmacniających państwo. Jeszcze za czasów panowania Augusta III Wettina, w ich kręgu, powstało stronnictwo polityczne, ze względu na związki rodzinne łączące jego przywódców, nazywane **Familią** (łac. *familia* – rodzina). Jego członkowie wysuwali postulaty naprawy ustroju Rzeczypospolitej i usprawnienia jej działania. Jednym z najczęściej proponowanych rozwiązań było zniesienie liberum veto, paraliżującego obrady sejmu. Reforma parlamentu umożliwiłaby sprawne podejmowanie najważniejszych dla państwa decyzji, dotyczących choćby wprowadzenia nowych podatków czy powiększenia armii.

Zmiana sposobu myślenia o polityce i ustroju wynikała z obserwacji polityki europejskiej i sytuacji w mocarstwach ościennych. Dokonywała się również pod wpływem myśli politycznej **oświecenia**. Dzieła znanych autorów zyskiwały coraz więcej czytelników i kształtowały przeświadczenie, że w porównaniu z silnymi, scentralizowanymi monarchiami sąsiadów ustrój Rzeczypospolitej jest przestarzały i utrwala słabość państwa.

Stanisław August Poniatowski

Realizację planów reform powstających w kręgu Czartoryskich umożliwiła zmiana sytuacji politycznej w Rosji.

***Stanisław August w stroju koronacyjnym*, obraz pędzla Marcella Bacciarellego (czytaj: marczella baczczіarellego).** Stanisław Poniatowski (1732–1798, król polski w latach 1764–1795) był synem Stanisława, kasztelana krakowskiego, związanego przez małżeństwo z rodem Czartoryskich.

? Powiedz, dlaczego władca kazał się namalować w stroju zachodnioeuropejskim, a nie sarmackim. O czym to może świadczyć?

W 1762 r. na tron wstąpiła tam **Katarzyna II** (patrz: temat 25), którą łączył niegdyś romans z należącym do Familii **Stanisławem Poniatowskim**. Caryca zgodziła się poprzeć jego kandydaturę na tron polski po śmierci Augusta III. Wierzyła, że w ten sposób zwiększy wpływy Rosji w Rzeczypospolitej. W **1764 r.**, w czasie elekcji przeprowadzonej pod osłoną wojsk rosyjskich, Poniatowski został wybrany na króla. Przyjął imiona **Stanisław August**.

Nowy władca był człowiekiem wszechstronnie wykształconym, miłośnikiem nauki i sztuk pięknych. W młodości spędził wiele czasu na podróżowaniu po Europie. Pobyt w Anglii i Francji wprowadził go w krąg znaczących osobistości europejskiego oświecenia. Wykształcenie, obserwacje wyniesione z zagranicznych wojaży i praktyka dyplomatyczna, którą w młodości odebrał jako sekretarz posła brytyjskiego w Petersburgu, wyrobiły w nim przekonanie o konieczności przeprowadzenia poważnych zmian ustrojowych w Rzeczypospolitej.

Pierwsze reformy

Plany reform Stanisława Augusta i Familii natrafiały jednak na opór dużej części magnaterii i szlachty, przekonanych o tym, że ustrój państwa nie wymaga naprawy. Również Katarzyna II odmawiała zgody na zbyt daleko idącą przebudowę kraju w obawie, że doprowadzi ona do wzmocnienia Rzeczypospolitej i osłabienia w niej wpływów rosyjskich. Podczas sejmów konwokacyjnego i elekcyjnego udało się jednak wprowadzić istotną zmianę usprawniającą działanie sejmu – głosowanie większością głosów w sprawach skarbowych. W pierwszych latach panowania Stanisława Augusta podjęto też działania na rzecz ograniczenia liczebności wojsk magnackich oraz kilka reform dotyczących ceł i systemu podatkowego kraju, co zwiększyło dochody państwa. Utworzono komisje dobrego porządku, które zajęły się poprawą zabudowy oraz stanu sanitarnego miast. Zaczęto tworzyć polską służbę dyplomatyczną (w czasach panowania Augusta II i Augusta III interesy Rzeczypospolitej na dworach europejskich reprezentowała dyplomacja saska). Usprawniono funkcjonowanie władzy wykonawczej przez ustanowienie regularnych spotkań – konferencji króla z ministrami.

Sprawa dysydentów i prawa kardynalne

Nawet te drobne zmiany wystarczyły jednak, by w Petersburgu i Berlinie zrodziły się obawy przed nadmiernym wzmocnieniem pozycji Stanisława Augusta. Chęć zachowania kontroli nad sytuacją w Rzeczypospolitej skłoniła Katarzynę II do bezpośredniej interwencji. Za pretekst posłużyła sprawa dysydentów, czyli innowierców (prawosławnych i protestantów). Rosja i Prusy zażądały równouprawnienia politycznego szlachty innych wyznań, która – podobnie jak w wielu państwach europejskich – nie miała w Polsce dostępu do sejmu i najwyższych urzędów. Gotowość króla do ustępstw wywołała opór części katolickiej szlachty i spowodowała utratę poparcia Czartoryskich. W kraju zawiązały się konfederacje zwolenników i przeciwników przywrócenia praw politycznych wyznawcom religii innych niż katolicka (decyzją sejmów w latach 1733 r. i 1736 r. odebrano im część praw, m.in. posłowanie na sejm). Pod pozorem zapewnienia spokoju wojska rosyjskie wkroczyły na tereny Rzeczypospolitej. Zastraszony sejm w 1768 r. pod naciskiem mocarstw przywrócił prawa polityczne innowierczej szlachcie, w zamian zyskując gwarancje Katarzyny II dla **praw kardynalnych**. Obejmowały one podstawowe zasady ustrojowe Rzeczypospolitej, m.in. liberum veto, wolną elekcję, prawo szlachty do rokoszu i wyłączności w obejmowaniu urzędów.

WARTO WIEDZIEĆ

Porwanie posłów

Wpływ na postawę sejmu w 1768 r. miało porwanie kilku przywódców opozycji, m.in. biskupa Kajetana Sołtyka, Józefa Andrzeja Załuskiego, hetmana Wacława Rzewuskiego oraz jego syna – Seweryna. Sprzeciwiali się oni przyznaniu praw innowiercom. Na polecenie rosyjskiego ambasadora Mikołaja Repnina zostali wywiezieni w głąb Rosji.

Konfederacja barska

Decyzje sejmu oraz brutalne łamanie swobody obrad sejmowych wzburzyły część magnatów i szlachty. W **1768 r.**, jeszcze w czasie trwania sejmu, zawiązano **w Barze** (na Podolu) **konfederację** przeciw Rosji i posłusznemu jej królowi. Konfederaci deklarowali się jako **obrońcy wiary katolickiej, suwerenności Rzeczypospolitej i wolności szlacheckich**. Wysuwali również żądanie detronizacji Stanisława Augusta, uznawanego przez nich za bezwolne narzędzie w rękach carycy. Podjęli nawet nieudaną próbę porwania monarchy, która jednak wzburzyła znaczną część szlachty.

Na terenie całego kraju rozpoczęły się trwające kilka lat starcia armii królewskiej i rosyjskiej z konfederatami. Mimo poparcia dyplomatycznego ze strony Francji i i imperium osmańskiego, które wypowiedziało wojnę

Konfederat barski, rysunek współczesny. Konfederaci nosili charakterystyczne czapki (zwane konfederatkami), a na piersi – ryngrafy (medaliony w kształcie tarczy z motywami religijnymi).

Rosji, domagając się m.in. usunięcia wojsk rosyjskich z Rzeczypospolitej, po czterech latach walk **oddziały konfederatów zostały ostatecznie rozbite**.

Przez szeregi wojsk konfederackich przewinęło się kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Kilkanaście tysięcy z nich zesłano na Syberię (terytorium na wschód od Uralu, od XVI w. kolonizowane przez Rosjan) lub wcielono do armii carskiej. O porażce zadecydowały przewaga militarna Rosji oraz brak jedności między przywódcami walczącej szlachty.

WARTO WIEDZIEĆ

Porwanie króla

W listopadzie 1771 r. konfederaci barscy w nocy zaatakowali karetę, którą jechał król Stanisław August. Jeden ze strażników królewskich został zabity, a drugi – ranny. Monarchę ogłuszono uderzeniem w głowę, wsadzono na konia i wywieziono. Porywacze nie znali jednak topografii Warszawy i szybko się zgubili. Władcę zamknięto na noc w młynie na Marymoncie, gdzie pilnował go jeden z konfederatów, reszta bowiem uciekła. Nad ranem króla wypuszczono. Dwa lata później kilku ze sprawców uprowadzenia skazano na śmierć. Stanisław August w podzięce za ocalenie ufundował w Warszawie kościół pw. św. Karola Boromeusza.

***Modlitwa konfederatów barskich przed bitwą pod Lanckoroną*, obraz Artura Grottgera z 1863 r.**

? Powiedz, w jaki sposób malarz podkreślił religijny charakter konfederacji barskiej.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Ocena konfederacji barskiej
Konfederacja barska doczekała się niejednoznacznych ocen. Z jednej strony podkreśla się, że zawiązali ją i kierowali nią przeciwnicy reform, które miały doprowadzić do wzmocnienia państwa. Z drugiej strony nie ulega wątpliwości, że była ona masowym patriotycznym ruchem szlachty w obronie suwerenności Rzeczypospolitej. W jej kręgu prowadzono również debaty dotyczące reform ustroju państwa.

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej

W **1772 r.**, wykorzystując zamęt panujący w Rzeczypospolitej, Rosja, Austria i Prusy porozumiały się i dokonały rozbioru jej ziem. Mocarstwa ościenne uzasadniały ten akt chęcią „przeszkodzenia upadkowi państwa" polskiego oraz „zabezpieczenia sobie sprawiedliwego zaspokojenia swych legalnych praw", czyli roszczeń terytorialnych do części obszarów Rzeczypospolitej. Spośród zaborców najcenniejszą zdobycz uzyskał Fryderyk II – do państwa pruskiego przyłączono dawne Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) – ziemie dobrze rozwinięte gospodarczo i gęsto zaludnione. Dodatkową korzyścią było uzyskanie połączenia Brandenburgii z Prusami Książęcymi. Rzeczpospolita straciła nie tylko ludne i bogate tereny. Znaczne zagrożenie dla jej interesów stanowił fakt, że w rękach pruskich znalazł się ważny z punktu widzenia gospodarki (handel zbożem) dolny bieg Wisły. Terytorium kraju zmniejszyło się z 733 tys. km² do 522 tys. km², a liczba ludności zmalała do 7,5–9,5 mln z 12–14 mln.

Rzeczpospolita nie miała możliwości stawienia oporu trzem mocarstwom. Wobec groźby dalszego podziału jej ziem sejm (obradujący w latach 1773–1775) zatwierdził traktat rozbiorowy. Uczestnicy obrad zostali zastraszeni lub przekupieni przez zaborców. Za namową Katarzyny II rozbiór Rzeczypospolitej poparł autorytet oświeceniowej Europy – Wolter. Podkreślił, że rozbiory stanowią dobrodziejstwo dla pogrążonego w anarchii społeczeństwa.

Alegoria pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, miedzioryt Noëla Le Mire'a (czytaj: noela le mira) z 1773 r. (na podstawie rysunku Jeana Michela Moreau, czytaj: żana miszela moro). Ilustracja przedstawia: Katarzynę II (pierwsza od lewej), Józefa II (trzeci od lewej) i Fryderyka II (czwarty od lewej) dzielących terytorium Rzeczypospolitej. Stanisław August (drugi od lewej) przytrzymuje spadającą z głowy koronę. U góry unosi się Fama, rzymska bogini wieści i plotki.

? Wyjaśnij, co oznacza gest Stanisława Augusta.

? Powiedz, dlaczego w wielu monarchiach europejskich zabroniono rozpowszechniania tej alegorii.

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej.

? Wskaż na mapie obszary zajęte przez Prusy, Austrię i Rosję.

? Powiedz, które duże miasta znalazły się poza granicami Rzeczypospolitej.

? Powiedz, na terenie jakich państw znajdują się obecnie tereny utracone przez Rzeczpospolitą w czasie pierwszego rozbioru.

WARTO WIEDZIEĆ

Protest Rejtana

Tadeusz Rejtan (1742–1780), poseł sejmu nowogródzkiego na Sejm Rozbiorowy w Warszawie, stał na czele grupy posłów sprzeciwiających się zatwierdzeniu traktatu rozbiorowego. Zamierzali oni nie dopuścić do skonfederowania sejmu, który miał uznać legalność rozbioru większością głosów. Artysta przedstawił Rejtana w scenie, kiedy usiłuje on samotnie uniemożliwić innym posłom opuszczenie sali obrad, co oznaczałoby uznanie decyzji skonfederowanego sejmu. Gdy posłowie mimo rozpaczliwego protestu Rejtana wyszli z sali, Rejtan pozostał w niej jeszcze przez 36 godzin. Po kilku latach od tych wydarzeń popełnił samobójstwo. Stał się dla następnych pokoleń przykładem patriotyzmu, obywatelskiego sprzeciwu i determinacji w obronie suwerennej Rzeczypospolitej.

***Rejtan – Upadek Polski*, obraz Jana Matejki z 1866 r.** Dzieło jest artystyczną wizją wydarzeń na sali sejmowej.

? Wyjaśnij wymowę sceny przedstawionej na obrazie. Co oznacza wyrażenie „gest Rejtana”?

PODSUMOWANIE

- W 1764 r. na tron polski wybrany został Stanisław Poniatowski, przedstawiciel Familii. Rządził jako Stanisław August.
- W początkach jego panowania w sprawy Rzeczypospolitej ingerowały państwa sąsiednie: Rosja, Prusy i Austria. Pretekstem był postulat równouprawnienia szlachty innowierczej.
- W 1768 r. część szlachty przeciwna reformom i obcej ingerencji w sprawy Rzeczypospolitej zawiązała konfederację barską. Walki trwały cztery lata. Ostatecznie zbrojne wystąpienie szlachty zakończyło się klęską.
- W 1772 r. Rosja, Prusy i Austria porozumiały się i podpisały traktat rozbiorowy.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, czym była Familia i jaki miała program polityczny.
2. Powiedz, co uniemożliwiło przeprowadzenie reform państwa w pierwszych latach rządów Stanisława Augusta.
3. Opisz okoliczności, w jakich uchwalono prawa kardynalne. Wymień te prawa.
4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała sprawa innowierców w polityce państw ościennych wobec Rzeczypospolitej.
5. Podaj bezpośrednie przyczyny pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt związkowy konfederacji barskiej, 1768 r. (fragmenty)

My, rady dygnitarze, szlachta i obywatele Korony Polskiej, prowincji, województw, ziem i powiatów, na ratunek Ojczyzny, wiary i wolności, praw i swobód narodowych, do upadku nachylonych, podźwignienia zgromadzeni.

[…] Wyniosłość, nienawiść i ambicja, wzgardziwszy najszacowniejszymi dary i zaszczyty, wiarę, wolność i równość przy pomocy wojsk rosyjskich *inscia Republica* [bez przyzwolenia Rzeczypospolitej] wprowadzonych, prawa narodowe, przymierza i traktaty targać i znosić odważyły się; cnotliwych obywatelów i mężów wielkich, w tej Rzplitej zasłużonych, wiarę i wolność utrzymujących, znieważać, poniżać i prześladować; […] [Przodków] przykładami przez tak wielkie i okazałe pobudki prawem naturalnym, każdemu narodowi pozwolonym, zabieramy się do obrony wiary i wolności i na wzór dawniejszych konfederacji przy wierze św. rzymskiej katolickiej *et circa immunitatem* [i przy nienaruszalności] świątnic pańskich, przy prawach starodawnych i swobodach narodowych […] konfederujemy się.

A. Powiedz, jakie cele stawiali sobie przywódcy konfederacji i co ich skłoniło do jej zawiązania.

B. Jak oceniasz postawę konfederatów barskich? Uzasadnij swoje zdanie.

NASTĘPSTWA

wzrost potęgi Rosji, Prus i Austrii → osłabienie Rzeczypospolitej i próby reform → konfederacja barska → pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej → utrata części ziem przez Rzeczpospolitą

32 Kultura doby oświecenia w Rzeczypospolitej

- Reforma edukacji
- Mecenat Stanisława Augusta
- Oświecony sarmatyzm

Collegium Nobilium

W 1. połowie XVIII w. na tereny Rzeczypospolitej zaczęły docierać idee oświeceniowe. W 1740 r. Stanisław Konarski założył w Warszawie **Collegium Nobilium** – szkołę, w której nauki mieli pobierać synowie magnatów i zamożnej szlachty, stanowiący młodą elitę polityczną państwa. Na owe czasy placówka wyróżniała się nowoczesnym programem nauczania. Mniejszy nacisk kładziono na naukę łaciny i greki, a większy – na nauczanie prowadzone w języku polskim i języki nowożytne (francuski i niemiecki). Wykładano historię, prawo, nauki przyrodnicze i ścisłe. Podobne programy zaczęły wkrótce obowiązywać w innych szkołach prowadzonych przez pijarów, a potem także w kolegiach jezuickich.

Przewrót umysłowy

W zamian za zatwierdzenie przez sejm aktu rozbiorowego Stanisław August uzyskał zgodę Katarzyny II na reformę **edukacji**. W otoczeniu króla od dawna zdawano sobie sprawę z roli, jaką może odgrywać system nauczania w procesie naprawy państwa. Poparcie dla reform można było uzyskać dopiero po zmianie mentalności szlachty, przywiązanej do złotej wolności i ustroju przodków. W Rzeczypospolitej musiał się dokonać – jak twierdził Władysław Smoleński, wybitny historyk z przełomu XIX i XX w. – **przewrót umysłowy**. Nastąpił on właśnie w czasach Stanisława Augusta.

Już w **1765 r.** król założył w Warszawie **Szkołę Rycerską**, która miała nowoczesny program nauczania,

BIOGRAM

Stanisław Konarski, rysunek piórem nieznanego autora.

STANISŁAW KONARSKI
(1700–1773)

Poeta, pisarz polityczny i nauczyciel. Należał do zakonu pijarów, który specjalizował się w działalności oświatowej. Podczas studiów we Włoszech, Francji i w Niemczech zapoznał się z twórczością pisarzy i filozofów oświecenia. Prowadził też prace nad edycją kompletnego zbioru praw polskich *Volumina legum* (łac. tomy praw). Przyczynił się do reformy polskiego szkolnictwa w duchu oświeceniowym. Jego program zakładał wychowanie młodzieży na patriotów i świadomych obywateli, a także zapoznanie jej z najnowszymi osiągnięciami nauki. Na gruncie politycznym Konarski współpracował z Familią, a swoje postulaty reform opisał w dziele *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów* (patrz: s. 246). W 1771 r. król Stanisław August Poniatowski odznaczył go medalem „Sapere auso" (łac. temu, który odważył się być mądrym).

? Powiedz, dlaczego król uhonorował Konarskiego właśnie takim medalem.

Budynek Szkoły Rycerskiej w Pałacu Kazimierzowskim przy Krakowskim Przedmieściu, obraz Zygmunta Vogla. Komendantem Szkoły Rycerskiej został mianowany przez króla Adam Kazimierz Czartoryski, miłośnik literatury, mecenas sztuki i znawca języków orientalnych.

znacznie wykraczający poza przedmioty wojskowe, i wybitnych nauczycieli. Jej zadaniem było kształcenie oficerów i urzędników, którzy jednocześnie wyróżnialiby się opinią wzorowych obywateli. Placówka była przeznaczona dla ubogiej młodzieży szlacheckiej i utrzymywana przez skarby koronny i litewski. W czasie sześcioletniej nauki młodzi ludzie poznawali m.in. zagadnienia inżynierii wojskowej, prawa i sztuki władania szablą lub szpadą oraz kształcili umiejętność jazdy konnej. Wśród wychowanków szkoły znalazło się wielu przyszłych posłów i generałów, np. Tadeusz Kościuszko.

Komisja Edukacji Narodowej

Przeprowadzenie reformy edukacji powierzono **Komisji Edukacji Narodowej (KEN)**, powołanej do życia przez sejm rozbiorowy **14 października 1773 r.** Środki finansowe na realizację jej zadań zapewniono, przekazując instytucji przejęte przez państwo majątki zakonu jezuitów rozwiązanego w tym czasie przez papieża. W składzie KEN znaleźli się wybitni przedstawiciele polskiego oświecenia. Komisja, uznawana za **pierwsze w Europie ministerstwo edukacji**, objęła nadzór nad wszystkimi szkołami w państwie poza seminariami duchownymi i Szkołą Rycerską. Opracowała trzystopniową organizację szkół, która obejmowała szkoły parafialne dla chłopów i mieszczan, szkoły powiatowe dla dzieci z rodzin szlacheckich i najzdolniejszych uczniów z pozostałych stanów oraz uniwersytety w Wilnie i Krakowie – zreformowane przez **Hugona Kołłątaja**.

Ważnym organem utworzonym przez Komisję stało się **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych**, do którego zadań należały przygotowanie nowoczesnych programów nauczania (obejmujących nauczanie m.in. języka polskiego i nauk przyrodniczych) i podręczników oraz kształcenie nauczycieli. Jego sekretarzem został **Grzegorz Piramowicz** (1735–1801), duchowny i nauczyciel, autor wielu opracowań i elementarza do szkół parafialnych.

Działania Komisji zmieniły model nauczania w Rzeczypospolitej. Twórcy KEN liczyli na to, że dzięki nowemu podejściu do edukacji uda się wykształcić nowe pokolenie, które zrozumie potrzebę reform ustrojowych państwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Hymn Szkoły Rycerskiej

Ignacy Krasicki, jeden z najwybitniejszych poetów epoki oświecenia, napisał hymn szkoły. Tekst, znany jako *Hymn do miłości Ojczyzny*, zawiera słowa:

> Święta miłości kochanej Ojczyzny,
> Czują cię tylko umysły poczciwe!
> […]
> Byle cię można wspomóc, byle wspierać,
> Nie żal żyć w nędzy, nie żal i umierać.

? Powiedz, do jakich wartości odwołuje się tekst hymnu.

Stanisław August – mecenas sztuki i nauki

Sprzeciw Rosji wobec odważniejszych projektów zmian ustroju Rzeczypospolitej, ścisły nadzór nad działaniami króla prowadzony przez carskiego ambasadora w Warszawie oraz osamotnienie władcy, poróżnionego także z częścią zwolenników naprawy państwa, zmuszały Stanisława Augusta do działań powolnych i ostrożnych. Wzmacnianie kraju rozpoczął więc od **akcji propagandowej**. Podejmowały ją gazety i czasopisma finansowane przez monarchę. Należał do nich utworzony w 1765 r. **„Monitor"**, redagowany przez **Ignacego Krasickiego** i **Franciszka Bohomolca**. Ukazywały się w nim tłumaczenia z prasy europejskiej oraz artykuły wybitnych polskich pisarzy propagujące hasła i idee oświecenia.

Biskup Ignacy Krasicki (1735–1801), portret pędzla Pera Kraffta. Krasicki nazywany był księciem poetów. W swych poematach, satyrach i bajkach podejmował często problemy stanu państwa, obyczajów i wad szlachty oraz jej niechęci do reform (patrz: s. 280).

***Widok pałacu w Łazienkach latem*, obraz Marcina Zaleskiego, XIX w.** Pałac wybudowano specjalnie dla króla, który zgodnie z panującą w 2. połowie XVIII w. modą chciał mieć letnią rezydencję oddaloną od gwaru miasta. Budynek został otoczony parkiem w stylu angielskim, mającym naśladować krajobraz naturalny, nietknięty ręką człowieka.

? Powiedz, w jakim stylu został wzniesiony pałac. Wskaż elementy, które o tym świadczą.

***Krakowskie Przedmieście w stronę placu Zamkowego*, obraz pędzla Bernarda Bellotta.** Nadworny malarz króla słynął jako twórca panoram miast (Warszawy, Wenecji, Drezna). Dbałość o przedstawianie szczegółów sprawiła, że jego obrazy okazały się przydatne podczas odbudowy Warszawy ze zniszczeń po II wojnie światowej.

? Opisz, co przedstawia obraz. Powiedz, czego możemy się z niego dowiedzieć o życiu mieszkańców i wyglądzie ówczesnego miasta.

Autorzy pisma często krytykowali wady szlachty, takie jak pijaństwo, skłonność do sporów i pojedynków oraz fanatyzm religijny i brak tolerancji dla innych wyznań. Dużą popularność zdobyły też inne tytuły: „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne", „Gazeta Warszawska".

Postulaty reform wywierały duży wpływ na życie kulturalne kraju, które w czasach panowania Stanisława Augusta znacznie się ożywiło. W twórczości wielu pisarzy i poetów, dla których król starał się być mecenasem, pojawiały się problemy cnót obywatelskich i pomysły na wzmocnienie państwa.

Władca otaczał opieką artystów i ludzi pióra. Z niektórymi z nich spotykał się na słynnych **obiadach czwartkowych** (zimą w Zamku Królewskim, latem w Łazienkach), podczas których dyskutowano o literaturze, sztuce i polityce. Monarcha kolekcjonował dzieła sztuki, zatrudniał wybitnych włoskich malarzy, m.in. **Marcella Bacciarellego** (1731–1818) i **Bernarda Bellotta**, oraz architektów – Włocha **Dominika Merliniego** (1730–1797) i Saksończyka **Jana Chrystiana Kamsetzera** (czytaj: kamzecera, 1753–1795).

W 2. połowie XVIII w. dynamicznie rozwijała się Warszawa. Wzrosła liczba jej ludności, która pod koniec stulecia wynosiła ponad 100 tys. mieszkańców, wznoszono pałace i kościoły. W stylu klasycystycznym przebudowano wnętrze Zamku Królewskiego i zaprojektowano założenie pałacowo-parkowe w Łazienkach. Dzięki mecenatowi Stanisława Augusta powstał w Warszawie **Teatr Narodowy**. Jego założycielem i wieloletnim dyrektorem był **Wojciech Bogusławski**, żołnierz i aktor, nazywany ojcem sceny polskiej, twórca pierwszej opery narodowej *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale*.

Za przykładem króla poszło wielu magnatów. Gromadzili oni w swych pałacach kolekcje dzieł sztuki i wspomagali pisarzy oraz artystów. Ważnym centrum kulturalnym na mapie Rzeczypospolitej stała się **rezydencja Adama Kazimierza i Izabeli Czartoryskich w Puławach**. Nazywano ją nawet polskimi Atenami.

***Pałac w Puławach od strony podjazdu*, akwarela Napoleona Ordy.** W rezydencji znajdowała się sala teatralna. W 1786 r. księżna Izabela Czartoryska, wspierająca stronnictwo reform, zorganizowała w niej premierę opery *Matka Spartanka* Franciszka Dionizego Kniaźnina z muzyką Wincentego Lessela. Choć akcję utworu umieszczono w czasach starożytnych, nikt nie miał wątpliwości, że głoszona w niej pochwała odwagi i cnót Spartan, gotowych do poświęcenia się w obronie ojczyzny, odnosi się do sytuacji Rzeczypospolitej zagrożonej przez Rosję.

WARTO WIEDZIEĆ

„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne"

Było to pierwsze w Rzeczypospolitej czasopismo literackie (wydawane w latach 1770–1777). Kierował nim Adam Naruszewicz, poeta i nadworny historyk króla. Pismo wspierało politykę monarchy i podkreślało jego zasługi w dziedzinie kultury. Wśród autorów znajdowali się bywalcy obiadów czwartkowych, należący do kręgu czołowych przedstawicieli polskiego oświecenia i propagujący jego idee. W jednym z artykułów napisano: „Szczęśliwy jest wiek, w którym żyjemy, iż w nim nie tylko rozmaite pożyteczne zjawiły się wynalazki w filozofii i w poznaniu natury, do którego przedtem i ochoty nawet nie miano, ale też iż w nowo tych i innych naukach odkryte prawdy porządniejszym, jaśniejszym i przyjemniejszym sposobem przełożono".

? Wyjaśnij, którą cechę piśmiennictwa naukowego epoki oświecenia autor cytowanego fragmentu uznał za szczególnie wartościową.

Oświecony sarmatyzm

Wysiłki zwolenników reform z czasem zaczęły przynosić rezultaty. Rozbiór ziem Rzeczypospolitej ukazał słabość państwa i zagrożenie ze strony sąsiadów. Wraz z rosnącymi wpływami myśli oświecenia malało również przywiązanie do sarmatyzmu i znikało przekonanie o doskonałości praw i obyczajów szlachty. Coraz rzadziej spotykano się z niechęcią wobec zagranicznych nowinek. Wśród części arystokracji i zamożnych przedstawicieli stanu szlacheckiego pojawiło się nawet bezkrytyczne naśladownictwo obcych wzorów w dziedzinie mody i stylu życia, docierających przede wszystkim z Paryża. W kręgach reformatorskich najbardziej cenioną postawą stał się **oświecony sarmatyzm**, łączący elementy tradycji szlacheckiej z dorobkiem zachodnioeuropejskiego oświecenia.

Warszawa w czasach stanisławowskich

Za panowania Stanisława Augusta głównym ośrodkiem kulturalnym, artystycznym i naukowym Rzeczypospolitej stała się Warszawa, która przeżywała rozkwit. Na zlecenie króla wybitni architekci: Jakub Fontana, Dominik Merlini i Jan Chrystian Kamsetzer przebudowali wnętrza Zamku Królewskiego w stylu, który nazwano stanisławowskim. Łączył on założenia klasycyzmu (nawiązania do antyku, prostotę i oszczędność formy) z charakterystycznymi dla baroku bogatymi zdobieniami. Nadwornymi malarzami Stanisława Augusta zostali Marcello Bacciarelli i Bernardo Bellotto zwany Canaletto – autor licznych widoków stolicy, którym poświęcono osobną salę w Zamku Królewskim.

***Odsiecz Wiednia*, obraz pędzla Marcella Bacciarellego.** Na zlecenie Stanisława Augusta artysta namalował serię obrazów o tematyce historycznej oraz wizerunki polskich królów, które umieszczono w salach Zamku Królewskiego.

Kościół ewangelicki Świętej Trójcy, model 3D. W 1777 r. Stanisław August wydał przywilej zezwalający luteranom na budowę własnego kościoła w Warszawie. O wyglądzie świątyni zadecydował król – spośród trzech propozycji wybrał projekt Szymona Bogumiła Zuga (czytaj: cuga).

Pałac Królikarnia zbudowany według projektu Dominika Merliniego był częścią podmiejskiej rezydencji jednego z królewskich urzędników. Magnaci i bogata szlachta często korzystali z nowych wzorów architektonicznych i wprowadzali je w swoich posiadłościach.

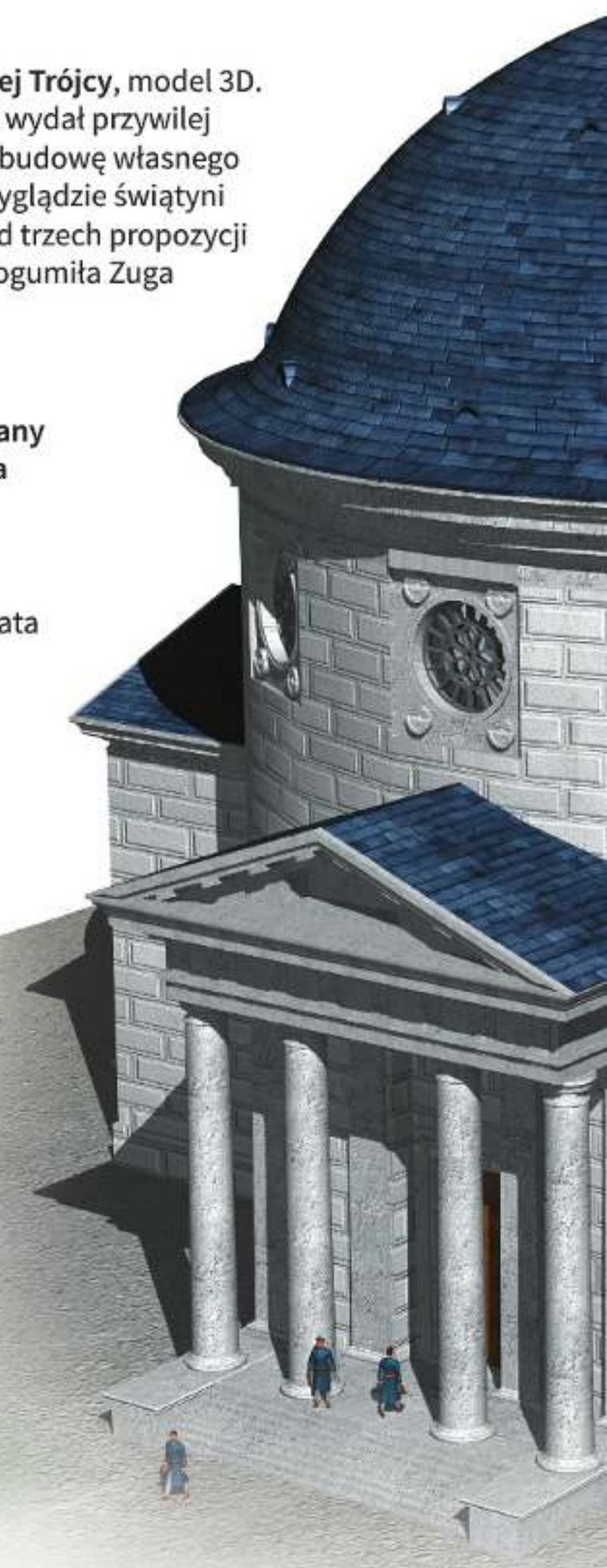

Amfiteatr w Łazienkach Królewskich, dzieło Jana Chrystiana Kamsetzera. Scenę otaczają sztuczne ruiny imitujące pozostałości rzymskich budowli. Widownia, odgrodzona od sceny kanałem, ma kształt półkola. Za plecami widzów ustawiono rzeźby przedstawiające wybitnych dramaturgów starożytnych i nowożytnych.

Wnętrze **Sali Rycerskiej w Zamku Królewskim**, urządzonej według koncepcji Stanisława Augusta. Umieszczono w niej podobizny sławnych Polaków oraz posągi Sławy i Chronosa – greckiego boga czasu.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

1. Popatrz na przedstawione budowle i wskaż elementy zaczerpnięte z architektury antycznej.
2. Wyjaśnij, dlaczego król Stanisław August kazał namalować portrety swoich poprzedników.
3. Powiedz, o czym może świadczyć zaangażowanie władcy w budowę kościoła Świętej Trójcy.

PODSUMOWANIE

- Pod wpływem idei oświecenia w 1740 r. Stanisław Konarski założył nowoczesną szkołę – Collegium Nobilium.
- W 1773 r. utworzono Komisję Edukacji Narodowej (KEN). Przeprowadziła ona gruntowną reformę szkolnictwa.
- W czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego nastąpił rozkwit kultury i sztuki oświecenia w Rzeczypospolitej. Król był jednym z najhojniejszych mecenasów artystów i literatów.
- Głównym narzędziem propagowania idei oświecenia w Rzeczypospolitej był „Monitor", czasopismo wydawane od 1765 r.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, kiedy idee oświeceniowe dotarły do Rzeczypospolitej.
2. Wyjaśnij, jaki był wpływ wydarzeń politycznych na życie kulturalne w kraju.
3. Powiedz, na czym polegała reforma oświaty za czasów panowania Stanisława Augusta. W jakim celu ją przeprowadzono?
4. Powiedz, dlaczego przemiany, które dokonały się w Rzeczypospolitej za panowania Stanisława Augusta, historycy nazywają przewrotem umysłowym. Jakie zjawiska były dla niego charakterystyczne?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Zalecenia Grzegorza Piramowicza dla nauczycieli dotyczące rozwoju fizycznego uczniów (fragmenty)

Niechaj dzieci po wsiach i miasteczkach jak najwięcej bawią się na otwartym a żywym powietrzu. Niech będą w ruchu i biegu. Naznaczać im różnych czasów gonitwy do jakiej mety, zakładając małe nagrody w obrazkach, w rzeczach do jedzenia, odzienia […].

Niechaj się dzieci wprawiają do pływania z należytą ostrożnością; rzecz jest bardzo łatwa, kiedy się wcześnie przyuczać zaczną. […]

Obroty żołnierskie, naśladując ich musztry, marsze i tym podobne mocnymi, szykownymi i zdatnymi do potrzebnej w czasie usługi kraju uczynią. […]

Z siłą zwyczajnie [zazwyczaj] łączy się szybkość i zręczność. Równie do tej dążyć powinny takowe ćwiczenia. Znajdzie uważny nauczyciel tysiąc okazyi, w których dzieci w tę szybkość, obrotność, szykowność wprawić może. […] Niech na przykład wstępują żywo i śmiało na drabiny, na dachy, do kominów; nie będąż tacy najsposobniejsi do ratowania domów swoich i bliźnich w przypadkach pożarów, które się po miasteczkach i wsiach często trafiają? Tak na przykład żywo skoczyć, żeby konie porywające się albo rozhukane zatrzymać lub zagnać i tym podobne. To wszystko z przytomnością umysłu, bez zalęknienia czynić mają; bo tak nie będzie niebezpieczeństwa spadku lub skaliczania. Ćwiczyć ich także w ciskaniu do celu i tym podobnie.

Kiedy się stanie we wsi lub w mieście gwałt [zamieszanie] jaki, zajmie się ogień, nauczyciel z uczniami najprędzej przybywać powinien, wskazywać śmielszym, co pierwsi czynić mają, użyć sposobu ratowania podług okoliczności. Tymi środkami w rześkość i zręczność ich wprawiać będzie i do wykonania prawdziwej cnoty miłości bliźniego przyzwyczai.

A. Powiedz, czemu mają służyć zalecenia podane przez Piramowicza.

B. Wyjaśnij, jak świadczą one o wyobrażeniach członków KEN na temat edukacji dzieci i młodzieży.

33 Sejm Wielki i drugi rozbiór Rzeczypospolitej

- Dalsze próby reform
- Obrady Sejmu Wielkiego
- Uchwalenie Konstytucji 3 maja
- Konfederacja targowicka i wojna z Rosją
- Drugi rozbiór

Rada Nieustająca

Na sejmie, który zalegalizował pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, utworzono, pod wpływem Katarzyny II, **Radę Nieustającą – najwyższą władzę wykonawczą w Rzeczypospolitej**. Zasiadali w niej król oraz przedstawiciele senatu i izby poselskiej. Mieli oni pracować w pięciu departamentach zajmujących się dyplomacją, sprawami skarbu i gospodarki, wymiaru sprawiedliwości, wojska oraz miast królewskich (Departament Policji, czyli Dobrego Porządku). Rada składała sprawozdania ze swej działalności przed sejmem. W planach carycy utworzenie tego organu miało dodatkowo ograniczyć samodzielność monarchy, który utracił w ten sposób m.in. prawo do rozdawania królewszczyzn i bezpośredniego wydawania poleceń administracji. Stanisław August zdołał jednak zwiększyć swoje wpływy w Radzie i wraz z nią przejąć dowództwo nad wojskiem, nad którym dotychczas kontrolę sprawowali hetmani – magnaci, często niechętni wobec zmian ustrojowych. Zniesiono również prawa pozwalające wytaczać procesy oskarżonym o czary oraz stosować tortury w śledztwie. Działania departamentów Skarbu i Dobrego Porządku zwiększyły nieco dochody państwa i sprzyjały poprawie stanu sanitarnego miast. Na ocenę pracy Rady Nieustającej przez ówczesnych mieszkańców Rzeczypospolitej wpływał fakt, że jej decyzje w znacznym stopniu były uzależnione od ambasadora rosyjskiego. Szczególna pozycja przedstawiciela Katarzyny II w Warszawie sprawiła, że lata po pierwszym rozbiorze historycy nazwali okresem rządów królewsko-ambasadorskich.

Okoliczności zwołania Sejmu Wielkiego

Przeprowadzenie reform ustrojowych wymagało zgody Katarzyny II, która gwarantowała zachowanie praw kardynalnych Rzeczypospolitej. Wbrew nadziejom króla caryca nie zamierzała zezwolić na ich zniesienie, ponieważ istniejący ustrój umożliwiał Rosji kontrolowanie sytuacji wewnętrznej w Rzeczypospolitej. Wszelkie próby zmiany porządku wiązały się zatem z groźbą rosyjskiej interwencji. Dopiero u schyłku lat 80. XVIII w. nowe okoliczności na scenie politycznej Europy dały zwolennikom naprawy państwa szersze pole do działania. **Pogorszenie stosunków rosyjsko-pruskich oraz wojna Rosji ze Szwecją i jej konflikt z imperium osmańskim** ograniczyły możliwość bezpośredniej interwencji Katarzyny II w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej.

Sejm Wielki (1788–1792)

W **1788 r.** rozpoczął obrady sejm, nazwany później **Wielkim** lub **Czteroletnim**. Jego marszałkami zostali **Stanisław Małachowski** (1736–1809) z Korony i **Kazimierz Nestor Sapieha** (1757–1798) z Litwy. Zwolennikom reform udało się doprowadzić do skonfederowania sejmu, co oznaczało przyjęcie zasady podejmowania uchwał większością głosów oraz uniemożliwiało zerwanie obrad. Dużą aktywność przejawiała grupa posłów przekonana o tym, że należy wykorzystać chwilowe osłabienie wpływów rosyjskich i przeprowadzić reformy w **sojuszu z Prusami**. Sejm przyjął propozycję przymierza złożoną przez Fryderyka Wilhelma II.

BIOGRAM

HUGO KOŁŁĄTAJ
(1750–1812)

Hugo Kołłątaj, portret pędzla Józefa Peszki.

Był księdzem i jednym z najbardziej utalentowanych i wpływowych polityków Rzeczypospolitej schyłku XVIII w. Staranne wykształcenie odebrane za granicą i przekonanie o konieczności reformy edukacji wprowadziło go do grona współpracowników Komisji Edukacji Narodowej. Na jej polecenie przeprowadził reformę uniwersytetu w Krakowie. Był również aktywnym publicystą. W swych pracach podkreślał potrzebę zniesienia liberum veto, wprowadzenia dziedziczności tronu i przyznania praw politycznych mieszczanom. Należał do grona przywódców stronnictwa patriotycznego. Za jego radą przedstawiciele miast królewskich zorganizowali czarną procesję.

? Dowiedz się, jakie zmiany wprowadził Kołłątaj na krakowskim uniwersytecie. Wskaż ich związek z postulatami oświecenia.

BIOGRAM

STANISŁAW STASZIC
(1755–1826)

Stanisław Staszic, portret z epoki.

Pisarz polityczny, filozof i uczony, był synem mieszczanina i księdzem. Kształcił się w Polsce i we Francji, odbył liczne podróże naukowe po Europie. Ważny wątek w jego pismach stanowiły problemy rozwoju edukacji, przemysłu i rolnictwa. W wydanych w 1790 r. *Przestrogach dla Polski* krytykował poglądy przeciwników reform zmierzających do poprawienia położenia chłopów: „Niebezpieczno jest zapewnić rolnikowi sprawiedliwość. Wieleż to twardości i barbarzyństwa w tych słowach! I któraż to moralność, któraż religia nie potępi, nie odrzuci od oblicza i od miłosierdzia Stwórcy tych wszystkich, co odmawiają sprawiedliwości człowiekowi-rolnikowi, temu co naród ludzki żywi!". Domagał się wzmocnienia władzy królewskiej i przyznania praw politycznych mieszczanom. Potępiał szkodliwe dla Rzeczypospolitej działania magnaterii.

? Powiedz, po jakie argumenty sięgnął Staszic, by uzasadnić konieczność poprawy położenia chłopów.

Władca pruski liczył na to, że w ten sposób osłabi pozycję Rosji albo wywoła w Rzeczypospolitej zamieszanie, z którego będzie mógł wyciągnąć korzyści. Wynikająca z zawartego układu gwarancja nienaruszalności terytorium państwa polsko-litewskiego przekonała Stanisława Augusta do współdziałania z grupą reformatorów, zwaną **stronnictwem patriotycznym**. **Na jego czele stali Ignacy Potocki** (1750–1809) i **Adam Kazimierz Czartoryski** (1734–1823).

Wśród obradujących znajdowała się też spora grupa osób niechętnych zmianom w państwie, a szczególnie wzmocnieniu władzy króla. Stanowili ją posłowie związani z magnatami oddanymi Rosji, zwłaszcza z hetmanem wielkim koronnym **Franciszkiem Ksawerym Branickim** (ok. 1730–1819). Połączonym siłom reformatorów udało się jednak przeforsować uchwały dotyczące opodatkowania dóbr szlacheckich i duchownych oraz powiększenia armii do 100 tys. żołnierzy. Na przebieg obrad wywarły wpływ wydarzenia w Paryżu (patrz: temat 29). Hasła zniesienia przywilejów stanowych i nadania praw politycznych mieszczaństwu znalazły zwolenników również w Warszawie.

W największych miastach Rzeczypospolitej rosło znaczenie zamożnego mieszczaństwa, gotowego zabiegać o swe prawa. W grudniu 1789 r. przedstawiciele 141 miast królewskich, na czele z prezydentem Warszawy Janem Dekertem, zorganizowali w stolicy **czarną procesję** – odziani w czarne stroje przemaszerowali przez miasto do Zamku Królewskiego i wręczyli Stanisławowi Augustowi petycję z żądaniem rozszerzenia praw mieszczan. W 1791 r. sejm przyjął **ustawę o miastach królewskich**. Przyznawała ona ich mieszkańcom prawo do posiadania dóbr ziemskich, dostęp do urzędów i godności oraz przywilej nietykalności osobistej, który przysługiwał dotąd tylko szlachcie (m.in. ochronę przed uwięzieniem bez wyroku sądu).

Konstytucja 3 maja

Współdziałanie króla i stronnictwa patriotycznego zaowocowało projektem konstytucji określającej nowe podstawy ustroju państwa. Projekt wniesiono pod obrady 3 maja 1791 r. Wykorzystano przy tym nieobecność w Warszawie części posłów przeciwnych reformom, którzy nie powrócili jeszcze do stolicy po świątecznej przerwie. Mimo oporu niektórych zebranych sejm większością głosów przyjął ustawę rządową, nazwaną **Konstytucją 3 maja**. Była to druga ustawa zasadnicza na świecie (patrz: s. 218) i pierwsza w Europie.

Jej postanowienia wprowadzały w Rzeczypospolitej dziedziczność tronu, który po śmierci bezdzietnego Stanisława Augusta miał przypaść saskiej dynastii Wettinów. Usprawniały obrady sejmu – decyzje miały być podejmowane większością głosów. W sejmie reprezentację zyskali przedstawiciele mieszczan z miast królewskich, którzy mogli brać udział w obradach (tylko z głosem doradczym). W celu ograniczenia wpływów politycznych magnaterii, która kupowała głosy szlacheckie, szlachtę nieposiadającą majątku (tzw. gołotę) pozbawiono możliwości uczestniczenia w sejmikach. Konstytucja wzmacniała również władzę wykonawczą, którą sprawować miała działająca pod przewodnictwem króla Straż Praw. Ogłaszała również przyjęcie chłopów „pod opiekę prawa i rządu krajowego".

Na ustrój określony w ustawie zasadniczej wywarły wpływ zasady suwerenności narodu i trójpodziału władzy, znane z myśli oświecenia. Konstytucja znosiła prawa kardynalne – m.in. liberum veto i wolną elekcję. Likwidowała odrębne urzędy w Koronie i na Litwie. Uchwalone przez sejm w tym samym roku Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów precyzowało relacje między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. Gwarantowało Litwinom równy udział w organach władzy i zachowanie ich podmiotowości politycznej. Rzeczpospolita stała się **monarchią parlamentarną**, w której król stoi na czele władzy wykonawczej, ale jego ministrowie są odpowiedzialni przed sejmem.

***Uchwalenie Konstytucji 3 maja*, przedstawienie Kazimierza Wojniakowskiego.** Entuzjazm, z jakim większość posłów i obserwatorów (którzy mogli głośno komentować przebieg obrad) przyjęła uchwalenie konstytucji, wynikał z przekonania, że Polakom udało się zdobyć na akt rozsądku politycznego i przeprowadzić reformy wzmacniające państwo.

? Powiedz, jaki wpływ na posłów mogła mieć obecność obserwatorów na galeriach sejmowych.

Realizacja zawartej w dokumencie zapowiedzi nadawania szlachectwa licznym przedstawicielom elity mieszczańskiej w przyszłości mogła również ułatwić przechodzenie od społeczeństwa stanowego do nowoczesnego narodu zorganizowanego na zasadzie równości wobec prawa.

Przeprowadzone przez Sejm Wielki reformy wzmocniły państwo, kierowały Rzeczpospolitą na drogę rozwoju, którą podążały wówczas najsilniejsze państwa europejskie.

Targowica

Kilka miesięcy po uchwaleniu Konstytucji 3 maja zmieniła się korzystna dla Rzeczypospolitej sytuacja polityczna w Europie. Zakończenie wojny z imperium osmańskim umożliwiło Katarzynie II skierowanie uwagi na wydarzenia w Rzeczypospolitej i podjęcie próby **przywrócenia w nim wpływów rosyjskich**. Dogodnego pretekstu do interwencji dostarczyły zabiegi podejmowane w Petersburgu przez przedstawicieli części szlachty i magnatów wrogich wobec nowego ustroju w kraju. Zwrócili się oni do carycy z prośbą o przywrócenie porządku opartego na prawach kardynalnych, których Katarzyna II była gwarantką. Przywódcy przeciwników reform – **Szczęsny Potocki** (1752–1805), **Seweryn Rzewuski** (1743–1811) i **Franciszek Ksawery Branicki** – przygotowali **akt konfederacji**, ogłoszony później w miasteczku **Targowica**, leżącym na granicy z Rosją. W akcie tym wydarzenia z 3 maja 1791 r. uznano za zamach stanu i zaapelowano do szlachty o obronę dawnych praw i wolności przed skutkami reform grożących, zdaniem konfederatów, despotyzmem króla.

USTRÓJ RZECZYPOSPOLITEJ WYNIKAJĄCY Z KONSTYTUCJI 3 MAJA

WŁADZA USTAWODAWCZA

Dwuizbowy sejm (zniesienie liberum veto)

- **izba poselska** – posłowie wybierani na dwuletnią kadencję; pełnomocnicy miast z głosem doradczym
- **senat** – dożywotni senatorowie; ma prawo wstrzymywania ustaw przyjętych przez izbę poselską; podejmuje decyzje większością głosów

WŁADZA WYKONAWCZA

- **król** – mianuje ministrów i senatorów, stoi na czele Straży Praw
- **Straż Praw** – król, prymas, pięciu ministrów odpowiadających przed sejmem

WŁADZA SĄDOWNICZA

- **trybunały** i **sądy**

Przegrana wojna

W maju **1792 r.** wezwane przez targowiczan **wojska rosyjskie**, liczące niemal 100 tys. żołnierzy, wkroczyły do Rzeczypospolitej. Mimo uchwały sejmowej, podnoszącej znacznie liczebność armii, siły polskie były znacznie słabsze od rosyjskich. Dowodził nimi bratanek króla – **książę Józef Poniatowski**.

WARTO WIEDZIEĆ

Twórcy Konstytucji 3 maja

W pracach nad projektem konstytucji i przygotowaniach do jej uchwalenia brali udział sam Stanisław August oraz grono jego współpracowników i przywódców stronnictwa patriotycznego. Ważną rolę odegrali zwłaszcza: **Stanisław Małachowski**, znany z patriotyzmu i prawości marszałek sejmu, **Ignacy Potocki**, wpływowy magnat i polityk, oraz ksiądz **Hugo Kołłątaj**. Kierowane przez niego grono pisarzy i publicystów, zwane **Kuźnicą Kołłątajowską**, prowadziło ożywioną propagandę na rzecz reform ustroju i zwiększenia praw mieszczaństwa.

Stanisław Małachowski, portret pędzla Józefa Peszki.

Ignacy Potocki, portret pędzla Mateusza Tokarskiego.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Order Virtuti Militari

W dniu 18 czerwca 1792 r. wojsko koronne dowodzone przez księcia Józefa Poniatowskiego odniosło zwycięstwo nad Rosjanami w bitwie stoczonej pod Zieleńcami na Wołyniu. Wydarzenie to wzbudziło szczególny entuzjazm w społeczeństwie jako pierwszy triumf militarny armii polskiej od czasów Jana III Sobieskiego. Na wieść o sukcesie król ustanowił Order Virtuti Militari (łac. męstwu wojskowemu). Wśród pierwszych uhonorowanych znaleźli się książę Józef Poniatowski i Tadeusz Kościuszko. Do dziś order pozostaje najwyższym polskim odznaczeniem nadawanym za szczególną odwagę na polu bitwy.

Na jednej stronie pierwszych medali znajdował się zwieńczony koroną monogram SAR (łac. *Stanislaus Augustus Rex* – Stanisław August Król), a na drugiej – napis „Virtuti Militari".

Król Prus nie wywiązał się z obowiązków, które nakładał na niego sojusz z Rzecząpospolitą, i nie udzielił jej pomocy, dostrzegając w rozpoczynającej się wojnie szansę na nowe nabytki terytorialne kosztem Rzeczpospolitej. W wojnie w obronie konstytucji wojskom polskim udało się odnieść kilka sukcesów w starciach z mniejszymi korpusami carskimi, nie były jednak w stanie zatrzymać marszu Rosjan w głąb kraju.

W tej sytuacji **Stanisław August**, za radą grupy ministrów, spełnił żądania Katarzyny II i mimo protestów części generałów nakazał przerwanie działań wojennych. **Zgłosił swój akces (przystąpienie) do konfederacji targowickiej.** Kierowało nim przekonanie, że jest to jedyny sposób, by ocalić chociaż część reform wprowadzonych przez Sejm Wielki.

Porozumienie carycy z królem rozczarowało targowiczan, którzy liczyli na detronizację monarchy. Konfederaci objęli jednak władzę w kraju i doprowadzili do obalenia Konstytucji 3 maja. Rozpoczęli prześladowania osób znanych z poparcia dla reform Sejmu Wielkiego.

Sen Katarzyny II, brytyjska karykatura autorstwa Williama (czytaj: łyliama) Hollanda z 1791 r. Diabeł kusi cesarzową Rosji, żeby pożarła Konstantynopol i Warszawę.

? Powiedz, w jaki sposób autor karykatury przedstawił Katarzynę II. Dlaczego diabeł zaproponował rosyjskiej władczyni akurat te dwa miasta?

Drugi rozbiór Rzeczypospolitej

Rosja i **Prusy**, korzystając z trudnej sytuacji Rzeczypospolitej zawarły w styczniu 1793 r. nowy **traktat rozbiorowy**. Nie przystąpiła do niego Austria, zajęta wojną toczoną z rewolucyjną Francją. Mimo protestów przywódców targowiczan, którzy mieli nadzieję na to, że Katarzyna II ograniczy się do przywrócenia praw kardynalnych i rosyjskiej protekcji nad Rzecząpospolitą, rozbiór stał się faktem. Zaborcy wymusili zatwierdzenie traktatu przez sejm obradujący w Grodnie otoczonym przez wojska rosyjskie. W wyniku drugiego rozbioru Rzeczpospolita stała się niewielkim państwem, całkowicie uzależnionym od carskiej protekcji.

W granicach Prus znalazły się: Gdańsk, Kujawy z Toruniem, Wielkopolska, ziemia sieradzka, ziemia łęczycka i północne Mazowsze. Obszar ten wynosił 51 tys. km². Z kolei Rosja zajęła tereny dzisiejszej Ukrainy i Białorusi – ok. 250 tys. km².

Drugi rozbiór Rzeczypospolitej.

? Wymień ważne miasta, które utraciła Rzeczpospolita w wyniku drugiego rozbioru. Jakie znaczenie dla gospodarki kraju miało odebranie mu Gdańska?

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Stanisław August Poniatowski – zdrajca czy bohater?

Wielu współczesnych i potomnych ostro krytykowało Stanisława Augusta za uległość wobec Rosji, którą okazywał w trakcie swego panowania. Zwolennicy Konstytucji 3 maja potępiali go za decyzję o przystąpieniu do konfederacji targowickiej, uznawszy to za zdradę. Obrońcy króla, wśród których znajdują się także współcześni historycy, wskazują, że ze względu na działanie pod presją Katarzyny II i silny opór przeciwników reform miał on ograniczone pole manewru w polityce wewnętrznej. Większość jego ustępstw wobec Rosji uznają nie za wyraz słabości, lecz realizmu politycznego władcy – były one ceną, którą musiał zapłacić za wprowadzenie zmian usprawniających funkcjonowanie państwa.

***Portret Stanisława Augusta z klepsydrą*, namalowany przez Marcella Bacciarellego w 1793 r.** Obraz powstał na polecenie samego króla. Symbolika klepsydry jest przedmiotem dyskusji – może oznaczać nie tylko przemijanie czasu, ale także cnotę wytrwałości.

? Porównaj ten wizerunek króla z jego portretem w stroju koronacyjnym (patrz: s. 249). Wskaż różnice w przedstawieniu władcy. Jak interpretujesz wymowę portretu z klepsydrą?

PODSUMOWANIE

- Sejm Wielki obradował w latach 1788–1792 i zdołał przeprowadzić w państwie niezbędne reformy.
- Najważniejszym aktem uchwalonym podczas Sejmu Wielkiego była Konstytucja 3 maja z 1791 r., pierwsza ustawa zasadnicza w Europie, a druga na świecie. Rzeczpospolita stała się monarchią konstytucyjną.
- W 1792 r., kilka miesięcy po uchwaleniu konstytucji, jej przeciwnicy zawiązali konfederację w Targowicy i zwrócili się o pomoc do Rosji.
- Interwencja carycy położyła kres reformom państwa. W 1793 r. nastąpił drugi rozbiór Rzeczypospolitej. Rosja i Prusy zagarnęły znaczną część obszaru państwa. Austria nie wzięła udziału w tym akcie.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, w jakich okolicznościach zebrał się Sejm Wielki.
2. Powiedz, jakimi wydarzeniami rozgrywającymi się wówczas w Europie mogła się inspirować czarna procesja.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla państwa i społeczeństwa Rzeczypospolitej miały zmiany ustrojowe wprowadzone przez Konstytucję 3 maja.
4. Wymień przyczyny, które doprowadziły do zniesienia Konstytucji 3 maja.
5. Wytłumacz, dlaczego słowo „targowica" stało się synonimem zdrady.
6. Zastanów się i powiedz, dlaczego okres Sejmu Wielkiego nazwano odrodzeniem w upadku.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

***Ustawa rządowa z dnia 3 maja 1791 r.* (fragmenty)**

W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedynego.

Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu król polski, wielki książę litewski [...] wraz z stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej Naród Polski reprezentującymi.

Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucji narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje i z tej dogorywającej chwili, która nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiącej obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie, nad szczęśliwość osobistą egzystencją polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną narodu, którego los w nasze ręce jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą, dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia ojczyzny naszej i jej granic, z największą stałością ducha niniejszą konstytucję uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisanym, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu.

I. Religia panująca

Religią narodową panującą jest i będzie wiara święta rzymska katolicka ze wszystkiemi jej prawami. Przejście od wiary panującej do jakiegokolwiek wyznania jest zabronione pod karami apostazji. Że zaś ta sama wiara święta przykazuje nam kochać bliźnich naszych, przeto wszystkim ludziom, jakiegokolwiek bądź wyznania, pokój w wierze i opiekę rządową winniśmy i dlatego wszelkich obrządków i religij wolność w krajach polskich, podług ustaw krajowych, warujemy.

A. Powiedz, czym twórcy konstytucji uzasadniali konieczność jej wprowadzenia.
B. Na podstawie wiedzy z innych źródeł wyjaśnij, co znaczyły słowa zawarte we wstępie: „pora, w jakiej się Europa znajduje".
C. Powiedz, w jaki sposób konstytucja regulowała kwestie wyznaniowe.

34 Insurekcja kościuszkowska. Upadek państwa

- Konspiracja po drugim rozbiorze
- Wybuch powstania i pierwsze zwycięstwa
- Przystąpienie Prus do wojny
- Klęska pod Maciejowicami i rzeź Pragi
- Trzeci rozbiór i upadek Rzeczypospolitej

Sytuacja polityczna po drugim rozbiorze

Po drugim rozbiorze Rzeczpospolita stała się państwem małym, liczącym niespełna 4 mln mieszkańców (przed 1772 r. liczbę obywateli szacowano na 12–14 mln). Sytuację wewnętrzną w kraju kontrolowała Rosja. Opinie króla i jego dawnych sprzymierzeńców z czasów Sejmu Wielkiego na temat dalszych działań były podzielone. Stanisław August i niektórzy spośród działaczy stronnictwa patriotycznego uważali, że wobec istniejącej sytuacji próby walki zbrojnej nie mają szans powodzenia, należy zatem czekać na bardziej dogodne czasy i starać się utrzymać choć część reform. Wielu innych polityków (m.in. Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj), którzy udali się na emigrację, by uniknąć prześladowań ze strony targowiczan, było natomiast przekonanych, że jedynym sposobem odzyskania suwerenności są właśnie działania militarne.

BIOGRAM

TADEUSZ KOŚCIUSZKO

(1746–1817)

Tadeusz Kościuszko, portret z epoki.

Pochodził ze średniej szlachty. Po ukończeniu Szkoły Rycerskiej kontynuował naukę w Paryżu. W 1775 r. udał się do Ameryki, gdzie w stopniu pułkownika wstąpił do armii kolonistów walczącej z Brytyjczykami. Po zakończeniu wojny powrócił do kraju. Po uchwale Sejmu Wielkiego o powiększeniu armii wstąpił w jej szeregi. Podczas wojny z Rosją w 1792 r. odznaczył się męstwem w bitwie pod Dubienką, za co został uhonorowany Orderem Virtuti Militari. Na znak protestu przeciw przystąpieniu króla do targowicy podobnie jak wielu generałów podał się do dymisji i wyjechał z Polski. Po wybuchu powstania objął stanowisko naczelnika. Podczas przegranej bitwy pod Maciejowicami dostał się do rosyjskiej niewoli. Zwolniony z niej w 1796 r., resztę życia spędził w Stanach Zjednoczonych, Francji i Szwajcarii. Choć nie angażował się w życie polityczne, pozostawał dla Polaków autorytetem moralnym. Wysoko ceniono Kościuszkę również w Ameryce. Przyjaźnił się z Thomasem Jeffersonem, jednym z bohaterów wojny o niepodległość kolonii i trzecim prezydentem Stanów Zjednoczonych, który był wykonawcą testamentu generała. Kościuszko przeznaczył w nim znaczną sumę na wykup z niewoli pewnej liczby czarnych niewolników. Jefferson nazwał Kościuszkę „najczystszym synem wolności, jakiego poznałem, i to takiej wolności, która należy się wszystkim, a nie jedynie garstce bogaczy".

Sprzymierzeńcem Rzeczypospolitej mogła okazać się wyłącznie rewolucyjna Francja, tocząca wówczas wojnę z Austrią i Prusami (patrz: s. 224). O jej pomoc zabiegał w Paryżu **Tadeusz Kościuszko**, bohater walk o niepodległość kolonii amerykańskich, który wyróżnił się również odwagą i umiejętnościami dowódcy podczas wojny z Rosją w 1792 r. Ze strony władz francuskich uzyskał jednak tylko słowa zachęty, niepoparte konkretnymi gwarancjami pomocy. Kościuszko, którego zwolennicy dalszej walki widzieli w roli naczelnego wodza wojsk Rzeczypospolitej, w przyszłej wojnie z zaborcami zamierzał więc oprzeć się przede wszystkim na siłach samych Polaków. W przygotowywanym powstaniu działania armii wspierać miały oddziały ochotników złożone z chłopów i mieszczan.

Insurekcja kościuszkowska

Powstanie przygotowywała grupa konspiratorów złożona z oficerów i cywilów, także pochodzenia mieszczańskiego. O terminie wybuchu zadecydował rozwój wydarzeń – w marcu 1794 r. rozpoczęło się zmniejszanie liczby wojska, ustalone przez sejm grodzieński. Na wieść o tym dowodzona przez Antoniego Madalińskiego brygada kawalerii wszczęła bunt, opuściła kwatery i ruszyła w stronę Krakowa. Zmusiło to spiskowców do wcześniejszego rozpoczęcia **insurekcji**.

Insurekcja (łac. *insurectio*) – powstanie.

***Przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku w Krakowie*, obraz Franciszka Smuglewicza.** W przysiędze złożonej na krakowskim Rynku Tadeusz Kościuszko obiecywał: „Powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę".

? Opisz scenę przedstawioną na obrazie. Co symbolizuje rzeźba przedstawiająca kobiecą postać skutą łańcuchami po lewej stronie obrazu?

Sukmana z Muzeum Narodowego w Krakowie, według tradycji należąca do Kościuszki. Długie okrycie wykonane z sukna było częścią tradycyjnego stroju chłopów. Wobec braku mundurów i broni żołnierze odziani byli w chłopskie stroje, a ich główny oręż stanowiły kosy przekute na sztorc.

Kosynier (rysunek współczesny).
1. Czapka krakowska. **2.** Sukmana.
3. Kosa osadzona na sztorc służąca do rąbania i kłucia.

? Powiedz, dlaczego Kościuszko zakładał sukmanę. Co chciał w ten sposób podkreślić?

Atak kosynierów na rosyjskie armaty (w środku Wojciech Bartos), fragment panoramy *Bitwa pod Racławicami*.
Zgodnie z planem Kościuszki tworzenie oddziałów kosynierów miało doprowadzić do szybkiego zwiększenia liczebności armii. Kosynierzy nie mogli się mierzyć z przeciwnikiem uzbrojonym w broń palną. Jednak w walce wręcz kosa stawała się bronią niebezpieczną, ponieważ była dłuższa niż karabin z bagnetem, którego używali żołnierze nieprzyjacielskiej piechoty.

? Sprawdź, kto i z jakiej okazji namalował panoramę *Bitwa pod Racławicami* i gdzie można ją obejrzeć.

Kościuszko przybył do Krakowa 24 marca 1794 r., uroczyście zaprzysiągł akt powstania i objął władzę Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej. Był zarazem dowódcą wojska i zwierzchnikiem powstańczego rządu. Uczestnicy zrywu postawili sobie za cel odzyskanie suwerenności i przywrócenie dawnych granic Rzeczypospolitej. Choć władze powstańcze nie ogłosiły detronizacji Stanisława Augusta, został on całkowicie odsunięty od spraw politycznych.

Racławice i uniwersał połaniecki

W pierwszych tygodniach walk powstańcy odnieśli znaczne sukcesy. W dniu 4 kwietnia 1794 r. w bitwie pod Racławicami Kościuszko pokonał korpus carski, co uniemożliwiło Rosjanom szybkie stłumienie insurekcji. O wyniku bitwy przesądził atak utworzonych naprędce oddziałów chłopskich **kosynierów**. Kościuszko, który przywiązywał ogromną wagę do pozyskania ludności wiejskiej do walki, na początku maja 1794 r. w Połańcu nad Wisłą ogłosił rozporządzenie – **uniwersał**. Przyznał w nim chłopom prawo do opuszczania wsi po wywiązaniu się z obowiązków wobec właściciela ziemskiego oraz nieusuwalność z uprawianej ziemi i postulował ograniczenie wymiaru pańszczyzny. Zawieszał również wykonywanie pańszczyzny przez rodziny chłopów, którzy zgłoszą się do tworzonych wówczas ochotniczych oddziałów kosynierów. Wprowadzał urząd dozorcy, który miał rozstrzygać spory między chłopami i właścicielami ziemi. Przed dalej idącymi reformami w sprawie chłopskiej powstrzymała go jednak obawa, że utraci poparcie szlachty. Mimo to w szeregach insurekcyjnej armii walczyło kilka tysięcy kosynierów.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojciech Bartos Głowacki

Wśród poległych po stronie polskiej w bitwie pod Szczekocinami znalazł się Wojciech Bartos – kosynier, który wsławił się pod Racławicami zdobyciem rosyjskiej armaty. W uznaniu dla jego odwagi Kościuszko mianował go oficerem i nadał mu nowe nazwisko – Głowacki, nawiązujące do zimnej krwi i rozwagi okazanych przez kosyniera podczas bitwy. Przyznano mu również dziedziczną własność uprawianej przez niego ziemi. Dla kolejnych pokoleń Głowacki stał się symbolem świadomego zaangażowania chłopów w obronę kraju.

Obrączka z napisem „Ojczyzna obrońcy swemu”. Taką biżuterią odznaczano zasłużonych na polu bitwy w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Kościuszko, republikanin z przekonań, uważał ordery za część tradycji monarchicznej.

? Powiedz, dlaczego Kościuszko nie zgodził się na nagradzanie zasłużonych w walce Orderem Virtuti Militari.

Rozwój powstania

Wieść o zwycięskiej bitwie pod Racławicami wpłynęła na nastroje w kraju. Kilka tygodni później wybuchły powstania w **Warszawie** i **Wilnie**. W obu miastach w walce z Rosjanami regularne oddziały polskie wsparli mieszczanie. W stolicy szczególnie zasłużył się szewc Jan Kiliński. Insurekcja ogarnęła całe terytorium Rzeczypospolitej po drugim rozbiorze. Na opanowanych przez powstańców terenach ustanawiano nowe władze. Zwierzchnictwo nad nimi sprawowała podporządkowana Kościuszce Rada Najwyższa Narodowa. W insurekcyjnych władzach znaleźli się zwolennicy przywrócenia Konstytucji 3 maja i **polscy jakobini**, skupieni wokół Hugona Kołłątaja. Uważali oni, że powstanie należy przekształcić w rewolucję. Domagali się również zrównania praw politycznych szlachty i mieszczaństwa oraz nadania chłopom pełnej wolności osobistej. Postulowali, by w walce z przeciwnikami insurekcji i dawnymi targowiczanami zastosować radykalne metody, znane z rewolucyjnej Francji.

Wojna z Prusami

Pomyślna dla powstańców sytuacja pogorszyła się w maju 1794 r., gdy do walki po stronie Rosji przystąpiły Prusy. W czerwcu pod Szczekocinami Kościuszko przegrał bitwę z połączonymi siłami dwóch zaborców. W tym samym miesiącu wojska pruskie zajęły Kraków, a siły powstańcze na Litwie zaczęły ponosić klęski w starciach z oddziałami carskimi. W lipcu armie obu najeźdźców rozpoczęły oblężenie Warszawy, które trwało ponad miesiąc. Dobrze ufortyfikowanej stolicy nie udało im się jednak zdobyć. W początkach września oddziały pruskie odstąpiły od oblężenia na wieść o wybuchu insurekcji w Wielkopolsce. W sierpniu upadło jednak powstanie na Litwie, a we wrześniu korpusy carskie maszerowały

już na Warszawę. Władze rewolucyjnej Francji odmówiły udzielenia pomocy Rzeczypospolitej, argumentując, że zryw nie jest ludową rewolucją, lecz ruchem politycznym zdominowanym przez szlachtę.

Maciejowicka klęska i rzeź Pragi

Kościuszko, w celu zatrzymania marszu Rosjan, wydał im 10 października bitwę pod **Maciejowicami**. Zakończyła się ona klęską oddziałów powstańczych, sam naczelnik zaś dostał się do rosyjskiej niewoli. Siły dowodzone przez Aleksandra Suworowa w początkach listopada przypuściły szturm na pozycje polskie **na warszawskiej Pradze**. Rosyjski dowódca dysponował ponad 20 tys. żołnierzy, szeregi obrońców liczyły ok. 13 tys. osób. Upadek Pragi i rzeź cywilnych mieszkańców dokonana przez wojsko carskie złamały ducha oporu władz insurekcji, które opuściły stolicę wraz z żołnierzami. Oddziały powstańcze wkrótce poszły w rozsypkę. Kilkanaście tysięcy jeńców polskich zostało zesłanych na Syberię, tysiące wcielono do armii rosyjskiej. Część przywódców zrywu trafiła do niewoli, inni udali się na emigrację.

BIOGRAM

JAKUB JASIŃSKI
(1761–1794)

Był naczelnym dowódcą wojsk powstańczych na Litwie. Absolwent Szkoły Rycerskiej, utalentowany i wszechstronnie wykształcony oficer. Jako inżynier wojskowy specjalizował się w sztuce fortyfikowania terenu i kreśleniu map, był jednak znany także jako poeta. Pod jego dowództwem w nocy z 23 na 24 kwietnia oddziały polskie zaatakowały stacjonującą w Wilnie załogę rosyjską i opanowały miasto. Jasiński, awansowany przez Kościuszkę za zasługi do stopnia generała, uważał, że przywódcy insurekcji powinni w swych działaniach czerpać wzory z rewolucji francuskiej. Dał się poznać jako zwolennik stosowania radykalnych środków w walce. Pod jego wpływem m.in. wydano wyrok śmierci na targowiczanina i hetmana wielkiego litewskiego Szymona Kossakowskiego. Jasiński poległ 4 listopada podczas szturmu wojsk rosyjskich na Pragę.

***Rzeź Pragi*, obraz Aleksandra Orłowskiego.** W trakcie szturmu na Warszawę i po jego zakończeniu oddziały rosyjskie dopuściły się masowych mordów na ludności cywilnej. W wydarzeniach zwanych **rzezią Pragi** zginęło, według różnych szacunków, od 7 do 20 tys. mieszkańców tej części stolicy.

? Powiedz, co robią rosyjscy żołnierze przedstawieni na obrazie. Kim są ich ofiary?

Powstanie kościuszkowskie i trzeci rozbiór Rzeczypospolitej.

? Wskaż bitwy, które powstańcy wygrali, i te, w których ponieśli klęskę.

? Wskaż rzeki graniczne między Prusami, Austrią i Rosją.

? Pokaż na mapie miejsce, w którym obecnie mieszkasz. W granicach którego z państw zaborczych się znajdowało?

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Finis Poloniae

W ostatniej fazie bitwy maciejowickiej, podczas odwrotu wojsk polskich, koń Kościuszki przewrócił się, gdy pokonywał rów. Ranny naczelnik dostał się do niewoli rosyjskiej.

Wraz z innymi przywódcami insurekcji został wywieziony do Petersburga, gdzie więziono go aż do śmierci Katarzyny II w 1796 r. Po bitwie pojawiły się w prasie europejskiej doniesienia, że wzięty do niewoli Kościuszko miał wypowiedzieć słowa: *Finis Poloniae* (łac. koniec Polski). Nie ma o tym wzmianki we wspomnieniach polskich i rosyjskich uczestników bitwy.

Wśród historyków trwały więc spory dotyczące wiarygodności tej relacji. W XX w. ustalono, że informację o wypowiedzi Kościuszki pierwsze podały gazety pruskie w kilka dni po bitwie.

? Zastanów się i powiedz, dlaczego gazety pruskie były zainteresowane rozpowszechnieniem takiej wersji wydarzeń.

Trzeci rozbiór Rzeczypospolitej i abdykacja Stanisława Augusta

Austria nie wzięła udziału w zwalczaniu insurekcji, ponieważ była zajęta wojną z Republiką Francuską. Jednak u schyłku 1794 r. wraz z **Prusami i Rosją** rozpoczęła rokowania w sprawie przeprowadzenia ostatecznego rozbioru Rzeczypospolitej. **Traktaty rozbiorowe** podpisano w **1795 r.** Pod naciskiem carycy Stanisław August zrzekł się tronu w akcie **abdykacji**, „zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy i to wielkości jej duszy działanie wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła" (patrz: tekst źródłowy na s. 277). Ostatnie lata życia były król spędził w Petersburgu. Rzeczpospolita przestała istnieć.

Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów odbił się głośnym echem wśród Europejczyków, śledzących wydarzenia polityczne na kontynencie. Wielu obserwatorów zwracało uwagę na przesunięcie granic Rosji na zachód lub zauważali, że unicestwienie Rzeczypospolitej, stanowiącej rodzaj państwa buforowego między Rosją, Prusami i Austrią, w przyszłości może doprowadzić do konfliktu między tymi mocarstwami.

ARMIE PRUS, AUSTRII, ROSJI I RZECZYPOSPOLITEJ W 2. POŁOWIE XVIII W.

KRAJ	STAN LICZEBNY ARMII
Prusy	150 000
Austria	250 000
Rosja	350 000
Rzeczpospolita*	57 000

* po 1788 r. (armia została powiększona dzięki reformom Sejmu Wielkiego)

DOCHODY SKARBOWE PRUS, AUSTRII, ROSJI I RZECZYPOSPOLITEJ W 1788 R. (W TONACH SREBRA)

KRAJ	DOCHÓD SKARBOWY
Prusy	425
Austria	960
Rosja	960
Rzeczpospolita*	60

* po 1788 r.

Źródło danych: K. Gutowski, *Europa. Nasza historia. Historia w źródłach, obrazach i odwołaniach do współczesności*, t. 2, Warszawa 2017, s. 71 i 72.

? Porównaj stan liczebny wojsk i dochody skarbowe Rzeczypospolitej z państwami ościennymi. Sformułuj wnioski.

PODSUMOWANIE

- Politycy, którzy po drugim rozbiorze Rzeczypospolitej udali się na emigrację, przygotowali powstanie mające na celu stopniowe uwolnienie terenów zajętych przez państwa ościenne.
- W dniu 24 marca 1794 r. Tadeusz Kościuszko ogłosił akt insurekcji na Rynku w Krakowie. Został Najwyższym Naczelnikiem Sił Zbrojnych Narodowych.
- Aby zachęcić chłopów do udziału w powstaniu, Kościuszko wydał uniwersał połaniecki.
- Oddziały powstańcze odniosły kilka zwycięstw (w tym pod Racławicami), ale ostatecznie poniosły klęskę w listopadzie 1794 r., po zdobyciu warszawskiej Pragi przez wojska rosyjskie.
- W 1795 r. Prusy, Austria i Rosja porozumiały się i dokonały trzeciego rozbioru. Stanisław August abdykował. Rzeczpospolita Obojga Narodów zniknęła z mapy Europy.

POLECENIA

1. Opisz okoliczności i przyczyny wybuchu insurekcji. Jakie były jej cele?
2. Powiedz, pod jakim względem insurekcja kościuszkowska różniła się od wojen prowadzonych wcześniej przez Rzeczpospolitą.
3. Przypomnij sobie, jaki wpływ na przebieg powstania wywarły wydarzenia rozgrywające się pod koniec XVIII w. w Europie.
4. Powiedz, które grupy społeczne zaangażowały się w walki o odzyskanie ziem utraconych przez Rzeczpospolitą. Co zrobił Kościuszko, by przekształcić zryw w ogólnonarodowe powstanie?
5. Opisz okoliczności ostatecznego upadku Rzeczypospolitej.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Akt abdykacji z 23 listopada 1795 r. (fragmenty)

My Stanisław August z Bożej łaski król Polski,
Wielki Książę Litewski etc. etc.

Nie szukając w ciągu królowania naszego innych korzyści lub zamiarów, jak stać się użytecznym Ojczyźnie naszej, byliśmy także tego zdania, iż opuścić należy tron w okolicznościach, w których rozumieliśmy, że oddalenie nasze przyłożyło się do powiększenia szczęścia współziomków naszych, lub też przynajmniej umniejszenia ich nieszczęścia. […] postanowiliśmy przeto, z przywiązania do spokojności publicznej, oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem ogłaszamy, że wolnie i z własnej woli wyrzekamy się bez ekscepcyi [wyjątku] wszelkich praw naszych do korony polskiej, do Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych należących do nich krajów, jako też znajdujących się w nich posesyi i przynależności; akt ten uroczysty abdykacyi korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowej Wszech Rosyi składamy dobrowolnie i z tą rzetelnością, która postępowaniem naszym w całym życiu kierowała; zstępując z tronu dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy i to wielkości jej duszy działanie, wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła.

A. Powiedz, do jakich argumentów odwoływał się król w uzasadnieniu swojej abdykacji.

RZECZPOSPOLITA W XVIII WIEKU

CZASY SASKIE

W czasie elekcji w 1697 r., po śmierci Jana III Sobieskiego, ogłoszono zwycięstwo dwóch kandydatów do tronu: francuskiego księcia Contiego, popieranego przez króla Francji Ludwika XIV, i elektora saskiego Fryderyka Augusta I **z dynastii Wettinów**, którego wspierały państwa ościenne (Rosja, Prusy, Austria). Ostatecznie tron objął Fryderyk August, który wkroczył do kraju na czele wojska saskiego i koronował się na króla, przyjmując imię **August II**. Rzeczpospolita została połączona z Saksonią **unią personalną**. Nowy monarcha starał się to wykorzystać do wzmocnienia pozycji Wettinów w Rzeszy (marzył o koronie cesarskiej). Z tego powodu dążył do zapewnienia swojej dynastii sukcesji tronu w Rzeczypospolitej. Jako władca Saksonii wziął udział w wojnie północnej (1700–1721) z nadzieją zajęcia szwedzkich Inflant i uczynienia ich dziedzicznym władztwem Wettinów. Do realizacji tych planów jednak nie doszło. Wojna spowodowała olbrzymie zniszczenia na terenach Rzeczypospolitej i doprowadziła do umocnienia obcych wpływów w państwie. Klęski Augusta II w wojnie ze Szwecją doprowadziły w **1704 r.** do zawiązania przez część polskiej szlachty konfederacji, która ogłosiła detronizację Wettina. Podczas elekcji przeprowadzonej w asyście wojsk szwedzkich królem obrano **Stanisława Leszczyńskiego**, którego jako kandydata na tron wskazał Karol XII. Nowy władca zawarł ze Szwecją korzystny dla niej traktat wiecznego przymierza. Wydarzenia te doprowadziły do wybuchu wojny między zwolennikami obu pretendentów do korony. Po klęsce wojsk szwedzkich pod Połtawą w **1709 r.** rządy w kraju ponownie objął August II Mocny.

August II starał się również **wzmocnić władzę króla w państwie** (w Saksonii był władcą absolutnym). Utrzymywał w Rzeczypospolitej saskie wojska i usiłował sprawować rządy przy pomocy saskich urzędników. Doprowadziło to do zawiązania konfederacji szlachty, która zwróciła się z prośbą o mediację do cara Piotra I. Doszło do wybuchu wojny domowej (1715–1716). W **1717 r.** **Sejm niemy** zatwierdził ugodę, na mocy której ministrom saskim zabroniono zajmowania się sprawami Rzeczypospolitej, a obce oddziały musiały opuścić jej granice. Sejm wprowadził też reformę skarbowo-sądową, m.in. uchwalił podatki z dóbr królewskich, duchownych i szlacheckich na utrzymanie stałej armii.

W 1732 r. Rosja, Austria i Prusy zawarły traktat, by nie dopuścić do zmian ustrojowych w Rzeczypospolitej. Z tego powodu postanowiły kontrolować wybór nowego króla po śmierci Augusta II Mocnego. Podczas elekcji w **1733 r.** głosy większości padły na powracającego z emigracji Stanisława Leszczyńskiego. Jego przeciwnicy,

POLITYKA I WOJNA

▼ **1697** – elekcja Augusta II Mocnego

▼ **1700–1721** – wojna północna

▼ **1732** – traktat trzech czarnych orłów

▼ **1733** – elekcja Augusta III

EDUKACJA I KULTURA

1. poł. XVIII w. – początek oświecenia w Rzeczypospolitej ▼

1747 – utworzenie Biblioteki Załuskich ▼

1740 – utworzenie Collegium Nobilium ▼

XVII XVIII

1690 r. 1700 r. 1710 r. 1720 r. 1730 r. 1740 r. 1750 r.

wspierani przez cesarza, Rosję i Prusy, ogłosili królem syna zmarłego monarchy – elektora saskiego. Dzięki obecności w kraju wojsk saskich i rosyjskich udało mu się koronować i zasiąść na tronie jako August III. Za jego panowania Rzeczpospolita nie prowadziła aktywnej polityki zagranicznej. Coraz gorzej działał także sejm, którego zrywanie stało się stałą praktyką. W ten sposób kryzys polityczny w kraju się pogłębiał. Dopiero pod koniec rządów Wettinów pojawiły się w nim pierwsze oznaki ożywienia gospodarczego. Wiązało się to z dużym popytem na zboże w Europie, co przyniosło znaczne dochody szlachcie. W dobrach magnackich powstawały manufaktury i huty. Miasta zaczęły się podnosić z upadku. Wszystko to sprawiło, że rządy obu Wettinów cieszyły się wśród szlachty znaczną popularnością.

W połowie XVIII w. ukazały się w Polsce pisma polityczne, których autorzy nawoływali do reformy państwa: przypisywany Stanisławowi Leszczyńskiemu *Głos wolny wolność ubezpieczający* oraz traktat Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*.

WYBÓR PONIATOWSKIEGO NA KRÓLA POLSKI. PIERWSZY ROZBIÓR RZECZYPOSPOLITEJ

W 2. połowie XVIII w. powstało stronnictwo polityczne Czartoryskich i Poniatowskich zwane Familią – ze względu na więzy pokrewieństwa łączące przywódców. Postulowało ono reformy wzmacniające państwo, m.in. zniesienie liberum veto. W **1764 r.** Familia, przy wsparciu ze strony Katarzyny II, osadziła na polskim tronie swojego kandydata – Stanisława Poniatowskiego, który przyjął imiona Stanisław August. W pierwszych latach jego panowania udało się przeprowadzić w Rzeczypospolitej kilka reform, obejmujących m.in. zniesienie stosowania liberum veto w sprawach skarbowych, zwiększenie dochodów skarbu państwa czy utworzenie komisji dobrego porządku dbających o infrastrukturę miast. Reformy wywołały opór części szlachty przywiązanej do dawnych zasad ustrojowych oraz wzbudziły zaniepokojenie sąsiednich mocarstw. Jako pretekst do ingerencji w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej Rosja, Austria i Prusy wykorzystały żądanie zniesienia ograniczeń praw politycznych szlachty innowierczej.

W **1768 r.** sejm uchwalił równouprawnienie szlachty innowierczej oraz tzw. **prawa kardynalne** (uznawane przez większość szlachty za podstawę złotej wolności), zapewniające nienaruszalność fundamentów ustrojowych Rzeczypospolitej (m.in. wolnej elekcji, liberum veto i prawa do rokoszu). Ich gwarantką została Katarzyna II.

KONFEDERACJA BARSKA

Przyznanie praw politycznych innowiercom, ingerencja Rosji w sprawy ustroju Rzeczypospolitej oraz przekonanie, że król jest bezwolnym narzędziem w rękach carycy, doprowadziły w 1768 r. do zawiązania konfederacji w Barze. Konfederaci barscy deklarowali, że występują w obronie religii katolickiej i suwerenności

1764 – elekcja Stanisława Augusta ▼

1765 – założenie Szkoły Rycerskiej; początek wydawania „Monitora” ▼

1768–1772 – konfederacja barska ▼

▼ **1770–1777** – wydawanie „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych”

▼ **1772** – pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej

▼ **1773** – powstanie Komisji Edukacji Narodowej

1788–1792 – obrady Sejmu Wielkiego ▼

1791 – uchwalenie Konstytucji 3 maja ▼

▼ **1792** – konfederacja targowicka i wojna z Rosją

marzec 1794 – wybuch insurekcji kościuszkowskiej ▼

▼ **1793** – drugi rozbiór Rzeczypospolitej

▼ **1795** – trzeci rozbiór Rzeczypospolitej; abdykacja Stanisława Augusta

XVIII XIX

1750 r. 1760 r. 1770 r. 1780 r. 1790 r. 1800 r. 1810 r.

Rzeczypospolitej. Domagali się ustąpienia wojsk rosyjskich z kraju i detronizacji Stanisława Augusta. Przez cztery lata w kraju trwała wojna podjazdowa toczona przez oddziały konfederatów z siłami carskimi i królewskimi. Zakończyła się ona klęską konfederatów.

W **1772 r.** Rosja, Prusy i Austria, wykorzystując zamęt panujący w Rzeczypospolitej, doprowadziły do jej **pierwszego rozbioru**. Państwo polsko-litewskie utraciło tereny ważne ze względów gospodarczych, m.in. ujście Wisły (istotne z powodu handlu zbożem).

OŚWIECENIE W RZECZYPOSPOLITEJ

Król i zwolennicy reform ustrojowych byli przekonani, że powodzenie przebudowy państwa zależy od zmiany mentalności szlachty. Osiągnięciu tego celu miała służyć m.in. reforma edukacji. Pierwszą placówkę nauczającą w duchu oświecenia – **Collegium Nobilium** – założył w 1740 r. Stanisław Konarski. W 1765 r. z inicjatywy króla powstała w Warszawie **Szkoła Rycerska**. Zadanie gruntownej reformy systemu oświaty powierzono utworzonej w **1773 r. Komisji Edukacji Narodowej**. Poza przeorganizowaniem szkolnictwa opracowała ona nowe podręczniki oraz programy nauczania. Celem KEN było wykształcenie młodego pokolenia, które rozumiałoby potrzebę reform państwa.

W tym samym czasie rozwijała się też prasa. Od 1765 r. ukazywał się **„Monitor"**, główne narzędzie propagowania idei oświecenia w Rzeczypospolitej. Wielu twórców kultury wspierało plany przebudowy państwa, krytykowało wady jego ustroju i przywary szlachty.

Istotny wpływ na życie kulturalne kraju wywierał **mecenat króla** finansującego rozwój sztuk pięknych oraz chętnie otaczającego się poetami i pisarzami. Władca spotykał się z nimi podczas słynnych obiadów czwartkowych. W czasach panowania Stanisława Augusta rozwinęła się Warszawa. Budowano w niej nowe kościoły i pałace, powstało **założenie pałacowo-parkowe w Łazienkach** – letnia rezydencja monarchy, a Wojciech Bogusławski powołał do życia **Teatr Narodowy**. Za przykładem króla szło wiele rodów magnackich, które chętnie pełniły funkcję mecenasów sztuki. Najsłynniejszym ośrodkiem kulturalnym stał się **dwór Czartoryskich w Puławach**. W życiu społecznym popularność zdobył nowy wzór postawy obywatelskiej – oświecony sarmatyzm, który miał charakteryzować nowoczesnych patriotów czerpiących z tradycji sarmackiej i kultury cudzoziemskiej wyłącznie to, co najlepsze.

SEJM WIELKI (1788–1792)

Do najistotniejszych reform w państwie należało ustanowienie na sejmie rozbiorowym **Rady Nieustającej**, najważniejszego organu władzy wykonawczej. Składała się ona z króla i przedstawicieli posłów i senatorów. Dzieliła się na pięć departamentów (ministerstw). Dalej idące reformy były niemożliwe do przeprowadzenia ze względu na brak zgody ze strony Katarzyny II, która była gwarantką opartego na prawach kardynalnych ustroju Rzeczypospolitej.

Jednak **zaangażowanie Rosji w wojny ze Szwecją i imperium osmańskim** zmniejszyło możliwość kontrolowania przez carycę sytuacji w Rzeczypospolitej. W 1788 r., pod wpływem idei oświecenia i dążących do reform polityków, rozpoczął obrady **sejm nazwany** ze względu na czas jego trwania **Wielkim** lub **Czteroletnim** (do 1792 r.). Sejm został skonfederowany, co znaczy, że nie obowiązywało na nim liberum veto. W trakcie obrad przewagę zyskała grupa posłów nazywana stronnictwem patriotycznym – niechętna Rosji, przeniknięta ideami oświecenia. Stronnictwo zamierzało zawrzeć sojusz z Prusami, by przeprowadzić śmiałe reformy ustrojowe. Dzięki współdziałaniu jego przedstawicieli z królem sejm uchwalił powiększenie armii do 100 tys. i zwiększył prawa polityczne mieszczan z miast królewskich.

Rozpoczęto też prace nad gruntowną przebudową systemu politycznego w kraju. W dniu **3 maja 1791 r.** posłowie **uchwalili konstytucję**, pierwszą w Europie, a drugą na świecie. Na jej mocy zniesione zostały prawa kardynalne, a szlachtę nieposiadającą ziemi pozbawiono prawa do udziału w sejmikach. Rzeczpospolita stała się monarchią konstytucyjną, w której król stoi na czele władzy wykonawczej, ale jego ministrowie są odpowiedzialni za swe decyzje przed sejmem.

KONFEDERACJA TARGOWICKA

W 1792 r. przeciwnicy reform i Konstytucji 3 maja zawiązali konfederację targowicką i zwrócili się o pomoc do Rosji. W odpowiedzi na ich prośbę Katarzyna II wysłała swoje wojska do Rzeczypospolitej. Mimo kilku zwycięstw słabsza liczebnie armia polska nie była w stanie odeprzeć przeciwnika. Król zadecydował o przerwaniu działań wojennych i przystąpił do targowicy. Władzę w kraju objęli targowiczanie, którzy obalili Konstytucję 3 maja.

W **1793 r. Rosja** i **Prusy** przeprowadziły **drugi rozbiór ziem Rzeczypospolitej**.

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

Po drugim rozbiorze część przywódców stronnictwa reform znalazła się na emigracji. We współpracy z konspiratorami w kraju rozpoczęli oni przygotowania do zrywu zbrojnego w obronie ziem odebranych przez zaborców. Na jego przywódcę wyznaczono **Tadeusza Kościuszkę**. Wybuch insurekcji przyspieszyła rozpoczęta przez targowiczan redukcja liczebności wojska polskiego. Kościuszko przybył do kraju i **23 marca 1794 r.** objął funkcję **Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej**. Na Rynku w Krakowie złożył przysięgę, w której zobowiązywał się prowadzić walkę w celu odzyskania suwerenności Rzeczypospolitej i jej dawnych granic. Działania powstańcze objęły również Warszawę i Wilno. W dniu 4 kwietnia **Polacy pokonali wojska rosyjskie w bitwie pod Racławicami**. O zwycięstwie zadecydował atak chłopskich kosynierów. Aby zachęcić chłopów do udziału w walkach, Kościuszko ogłosił **uniwersał połaniecki**, w którym przyznano im prawo do opuszczania wsi po wywiązaniu się z obowiązków wobec właściciela ziemskiego oraz nieusuwalność z uprawianej ziemi i ograniczano wymiar pańszczyzny. Zryw przeniósł się na tereny Litwy i Wielkopolski. Przeciw powstańcom wystąpiło jednak także państwo pruskie, co znacznie osłabiło ich szanse na zwycięstwo. W czerwcu 1794 r. oddziały dowodzone przez Kościuszkę przegrały bitwę pod Szczekocinami.

Wpływ na działania władz powstańczych starali się wywierać **polscy jakobini**, którzy domagali się m.in. radykalnej walki z przeciwnikami politycznymi i ukarania osób oskarżanych o zdradę. Propagowanie haseł rewolucji francuskiej doprowadziło do zamieszek w Warszawie i w Wilnie, w których wyniku stracono kilku targowiczan. W październiku Kościuszko poniósł **klęskę pod Maciejowicami** i dostał się do niewoli rosyjskiej. Wilno, Kraków i Warszawa zostały zdobyte przez zaborców. W listopadzie wojska carskie dokonały rzezi mieszkańców warszawskiej Pragi.

W **1795 r.** mocarstwa zaborcze dokonały **trzeciego rozbioru ziem Rzeczypospolitej**. Król **Stanisław August abdykował**. Rzeczpospolita Obojga Narodów przestała istnieć.

WARTO PRZECZYTAĆ

- T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990.
- B. Jagiełło, *Pod rządami Sasów*, Warszawa 1986.
- J. Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009.
- K. Mrozowska, *By Polaków zrobić obywatelami*, Kraków 1993.
- E. Rostworowski, *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- B. Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa 2001.
- A. Zahorski, *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1988.

Wieszanie zdrajców w Warszawie 28 czerwca 1794 r., rysunek Jana Piotra Norblina. Wpływ jakobinów doprowadził do przeprowadzenia w Wilnie i Warszawie egzekucji na niektórych targowiczanach. W stolicy lud podburzony przez zwolenników rewolucji dokonał samosądu na osadzonych w areszcie osobach podejrzanych o zdradę. Przeprowadzano także symboliczne egzekucje (wieszanie portretów) osób, których nie udało się złapać. Kościuszko potępił samosądy i nakazał karanie ich organizatorów.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

Manifest Katarzyny II z 14 lipca 1772 r. o pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej (fragmenty)

Rosyjski dwór cesarski, będąc zmuszony ze względu na interesy własnego imperium położyć wreszcie własnymi siłami kres zaciekłości, jaką odznaczają się zachodzące w Polsce nieporządki, przeszkodzić upadkowi państwa, jak również zabezpieczyć sobie sprawiedliwe zaspokojenie swych legalnych praw, wszedł w całkowite porozumienie z cesarskim i królewskim dworem oraz z Jego Wysokością królem pruskim, aby na drodze uzgodnionych wysiłków i posunięć osiągnąć te cele, tak nieodzowne ze względu na sąsiedztwo ich państw.

Na podstawie takiego porozumienia te trzy dwory ogłosiły już wobec narodu polskiego o swoim zamiarze jednomyślnego przystąpienia do dzieła odbudowy w Polsce porządku i spokoju, podtrzymywania konstytucji [ustroju] tego państwa oraz wolności narodu […].

Jednocześnie Jej Cesarska Mość Carowa Wszechrosji, pragnąc dać zadośćuczynienie swemu państwu i narodowi i nie mogąc dłużej czekać na sprawiedliwość ze strony Polski, […] uznała za niezbędne dać im zadośćuczynienie przez przyjęcie w całkowite władanie i na własność niżej nazwanych ziem i posiadłości Rzeczypospolitej Polskiej.

Jest rzeczą niewątpliwą, że ziemie, które Rosja bierze pod swoją władzę i przyłącza do swoich posiadłości, stanowią zaledwie skromne wynagrodzenie za to wszystko, co powyżej zostało udowodnione. […] to ustępstwo gwarantuje obu państwom wzajemną korzyść ze względu na granicę bardziej wyraźną i mniej sporną.

A. Wymień argumenty, których użyła Katarzyna II, aby uzasadnić konieczność rozbioru ziem Rzeczypospolitej.
B. Powiedz, co zdaniem carycy skłoniło mocarstwa ościenne do działania.
C. Powiedz, kto miał odnieść korzyści z dokonanego rozbioru Polski.

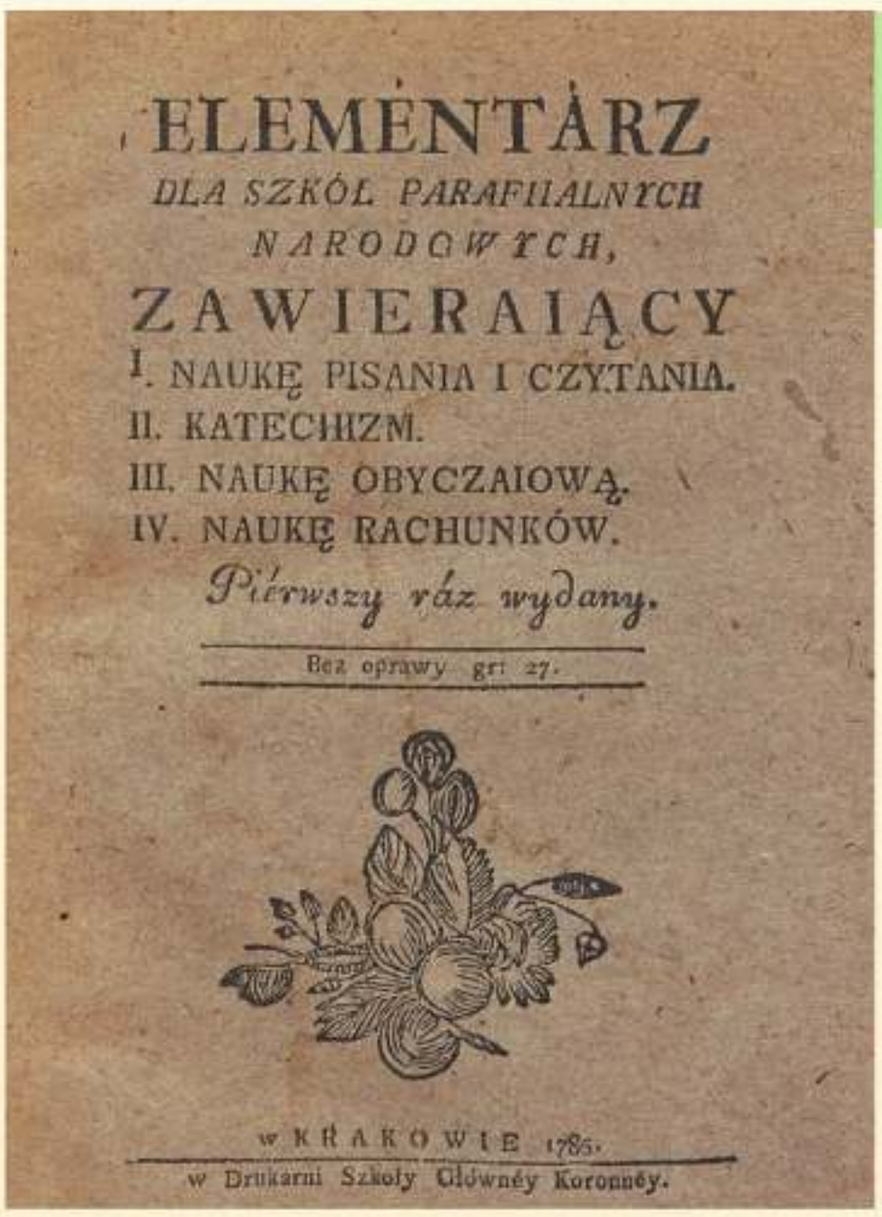
ELEMENTARZ
DLA SZKÓŁ PARAFIALNYCH
NARODOWYCH,
ZAWIERAIĄCY
I. NAUKĘ PISANIA I CZYTANIA.
II. KATECHIZM.
III. NAUKĘ OBYCZAIOWĄ.
IV. NAUKĘ RACHUNKÓW.
Pierwszy raz wydany.
Bez oprawy gr: 27.
w KRAKOWIE 1785.
w Drukarni Szkoły Głównéy Koronnéy.

Strona tytułowa *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych* (1785), wydanego przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych

D. Przyjrzyj się tej ilustracji i powiedz, czego uczniowie mieli się uczyć w szkole. Jaki był wpływ idei oświecenia na zaproponowany dobór przedmiotów?

Cytowana bajka autorstwa Ignacego Krasickiego powstała po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej. Przeczytaj utwór i wykonaj zamieszczone poniżej polecenia.

Jagnię i wilcy

Zawżdy znajdzie przyczynę, kto zdobyczy pragnie.
Dwóch wilków w lesie nadybali jagnię;
Już go mieli rozerwać, rzekło: „Jakim prawem?"
„Smacznyś, słaby i w lesie!" – Zjedli niezabawem.

E. Powiedz, czy tę bajkę można uznać za rodzaj komentarza do sytuacji, w której znalazła się Rzeczpospolita Obojga Narodów.

F. Wyjaśnij, jakie wnioski powinien wyciągnąć z tekstu czytelnik przejęty losem ojczyzny.

Dekret króla Prus z 1793 r. o objęciu zdobytych ziem prawem pruskim (fragmenty)

My, Fryderyk Wilhelm z łaski bożej, król Prus, […] chcemy […], żeby zdobyte przez nas kraje były traktowane wedle wprowadzonych w Naszym królestwie Prus […] praw i rządów. […]

Następnie chcemy, […] żeby wszystkie sprawy załatwiano w języku niemieckim, ten zaś, kto nie jest władny tego języka, ma posługiwać się tłumaczem zarówno żeby złożyć coś w sądzie, jak i – by rozumieć rozkazy i zarządzenia.

G. Powiedz, w jakim celu król wydał takie zarządzenie. Dlaczego załatwianie spraw urzędowych w języku niemieckim było dla niego takie ważne?

Sztandar nadany oddziałowi kosynierów krakowskich przez Tadeusza Kościuszkę w 16 sierpniu 1794 r.

H. Opisz sytuację w Rzeczypospolitej w chwili nadania sztandaru.

I. Wyjaśnij znaczenie hasła zamieszczonego na sztandarze.

J. Przypomnij, dlaczego i w jaki sposób Kościuszko zabiegał o udział chłopów w postaniu.

Bazylika archikatedralna św. Stanisława Biskupa i św. Władysława w Wilnie, przebudowywana w latach 1777–1801

K. Na przykładzie przedstawionej budowli omów cechy stylu klasycystycznego.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny słabości Rzeczypospolitej w czasach saskich.
2. Podaj przykłady ożywienia gospodarczego w Rzeczypospolitej za panowania Wettinów.
3. Przypomnij sobie przyczyny zawiązania konfederacji barskiej i jej skutki.
4. Omów działania, jakie podjęto w 2. połowie XVIII w. w celu poprawy sytuacji w Rzeczypospolitej. Dlaczego nie przeprowadzono głębszych reform?
5. Powiedz, jaki wpływ na społeczeństwo i próby przebudowy Rzeczypospolitej Obojga Narodów miała reforma edukacji z 2. połowy XVIII w.
6. Wyjaśnij, w jaki sposób idee oświeceniowe wpłynęły na postanowienia zawarte w Konstytucji 3 maja.
7. Oceń panowanie Stanisława Augusta. Wymień jego największe sukcesy i niepowodzenia.

VII. OD EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ DO WOJNY KRYMSKIEJ

- Wielkie Cesarstwo
- Cesarz i Polacy
- Kongres wiedeński – stary nowy ład
- Rewolucja przemysłowa
- Wiosna Ludów
- Wojna krymska

Napoleon I na tronie cesarskim, obraz Jeana-Auguste'a-Dominique'a Ingres'a (czytaj: żana augusta dominika ęgra). Artysta przedstawił władcę w stroju koronacyjnym nawiązującym do symboliki państwa frankijskiego: purpurowym płaszczu z gronostajami i tunice haftowanej w złote pszczoły. Berło, które Napoleon trzyma w prawej dłoni, jest zwieńczone statuetką Karola Wielkiego.

? Wskaż na obrazie symbole władzy oraz elementy nawiązujące do tradycji antycznej i średniowiecznej.

? Powiedz, co symbolizuje wieniec laurowy na głowie władcy.

35 Kształtowanie się systemu napoleońskiego w Europie

- Zwycięstwa Napoleona Bonapartego
- Zamach 18 brumaire'a
- Konsulat
- Napoleon cesarzem Francuzów
- Napoleoński system władzy

Zachwiana równowaga sił

W ostatnich latach XVIII w. zachwiana została w Europie **równowaga sił**, czyli sytuacja, w której żadne z mocarstw nie miało wyraźnej przewagi na kontynencie. Przykładem tego był upadek Rzeczypospolitej i w konsekwencji ogromny rozrost terytorialny Austrii, Prus i Rosji. Na zachodzie trwała wojna między Francją a koalicją państw przeciwnych rewolucji. Najważniejszą rolę odgrywały wśród nich Austria, Prusy i Wielka Brytania.

Francja pod rządami dyrektoriatu

Obalenie dyktatury jakobinów (patrz: temat 29) i rządy dyrektoriatu nie poprawiły trudnej sytuacji we Francji. W kraju nadal panowało silne napięcie. Ożywiły się nadzieje **rojalistów** na przywrócenie monarchii. Zabiegali o to na dworach europejskich francuscy arystokraci przebywający na emigracji. Z kolei na prowincji pod hasłami obrony monarchii i religii z władzami republiki walczyły oddziały partyzantów. Sprzyjała im część chłopów zniechęconych poborem do wojska i prześladowaniami duchowieństwa katolickiego. Z ambicji powrotu do władzy nie rezygnowali również zwolennicy jakobinów.

Lepiej powodziło się Francuzom na polach bitew. Po zdobyciu i przyłączeniu w 1794 r. Niderlandów (Belgii), należących wcześniej do Austrii, armia francuska wkroczyła do Holandii, w której ustanowiła republikę. Sytuację państwa poprawiło też wycofanie się z wojny Prus, które w 1795 r. zawarły z Francją pokój.

! **Rojalista** (fr. *royal* – królewski) – zwolennik monarchii.

Początki kariery Bonapartego

W 1796 r. zarówno Francja, jak i koalicja przeciwników rewolucji szykowały się do kolejnego starcia. Walki wybuchły na pograniczu Francji i Rzeszy oraz Francji i państw włoskich. Dyrektoriat powierzył dowództwo nad armią włoską – jak nazwano oddziały stacjonujące koło Nicei – młodemu generałowi **Napoleonowi Bonapartemu**, który na czele wojsk źle zaopatrzonych i słabszych liczebnie od Austriaków odniósł błyskawiczne sukcesy i zajął terytoria należące do Austrii oraz jej sprzymierzeńców. Wywołało to entuzjazm wśród Włochów liczących na utworzenie zjednoczonego państwa włoskiego. Dotąd na Półwyspie Apenińskim istniało wiele odrębnych państewek rządzonych przez Habsburgów, Burbonów lub lokalne dynastie włoskie. Na zajętych terenach Bonaparte powołał republiki uznające protektorat Francji. W **1797 r.** pokonana Austria podpisała upokarzający traktat pokojowy w **Campo Formio** (czytaj: kampo formio), na mocy którego cesarz tracił na rzecz Francji Lombardię w północnych Włoszech, Belgię oraz posiadłości na zachód od Renu.

Egipski miraż

Bonaparte prowadził rokowania i ustanawiał władze nowych państw bez czekania na instrukcje dyrektoriatu. Zwycięstwa zapewniły mu jednak ogromną popularność

BIOGRAM

***Bonaparte na moście pod Arcole*, obraz Antoine'a Jeana Grosa.**

NAPOLEON BONAPARTE
(1769–1821)

Urodził się na Korsyce, należącej do Francji. Pochodził z niezbyt zamożnej rodziny szlacheckiej. Dzięki stypendium królewskiemu kształcił się w szkołach oficerskich we Francji. W chwili rozpoczęcia rewolucji był młodym oficerem artylerii. Sukcesy wojenne przyniosły mu błyskawiczny awans do stopnia generała. Bonaparte okazał się niezwykle zdolnym dowódcą. Potrafił doskonale wpływać na emocje i nastroje podkomendnych i dzięki temu tworzyć poczucie więzi między nim i oddziałem. Imponował też osobistą odwagą. W 1796 r. podczas bitwy pod Arcole, aby pociągnąć za sobą żołnierzy, ze sztandarem w ręku rzucił się na most ostrzeliwany przez Austriaków.
Od pierwszej kampanii włoskiej Bonaparte zasłynął jako dowódca odznaczający się niezwykłą skutecznością działania – dzięki sprawnej organizacji marszu i zdolności motywowania żołnierzy jego oddziały maszerowały szybciej od przeciwników. Podziw budziły także jego umiejętności natychmiastowej reakcji na polu bitwy i podejmowania ryzyka. Dowodząc mniejszą liczebnie armią, potrafił dzielić swe siły tak, by w wybranym miejscu i czasie uzyskać nad wrogiem przewagę. W przeciwieństwie do wielu starszych generałów nie ograniczał się do ostrożnych manewrów. Jedna z przypisywanych mu zasad brzmiała: „Nawiązać walkę, a potem się zobaczy". Uważał, że sztuka wojenna nie polega na minimalizowaniu ryzyka porażki. Dążył do zniszczenia sił nieprzyjaciela w walnej bitwie i uniemożliwienia mu prowadzenia wojny.

wśród francuskiej opinii publicznej i przysporzyły Francji znacznych korzyści politycznych i finansowych, dlatego władze w Paryżu tolerowały poczynania generała.

Po zakończeniu wojny z Austrią stanął on na czele armii, której zadaniem było opanowanie Egiptu, należącego wówczas do Turcji. Zajęcie tego kraju wzmocniłoby pozycję Francji w basenie Morza Śródziemnego i zmniejszyło znaczenie Wielkiej Brytanii pozostającej z nią nadal w stanie wojny. Egipt mógł stać się bazą wypadową do ataku

***Napoleon Bonaparte na Przełęczy św. Bernarda*, obraz Jacques'a-Louisa Davida.** Artysta przedstawił epizod z kampanii 1800 r. przeciw Austrii, kiedy to Bonaparte na czele swej armii przekroczył Alpy, wychodząc niespodziewanie na tyły przeciwnika. Zakończony sukcesem przemarsz przez góry ugruntował sławę Napoleona jako dowódcy.
Na skale, przedstawionej w lewym dolnym rogu obrazu, wyryte są nazwisko Bonapartego oraz imiona Hannibala i Karola Wielkiego, którzy wcześniej pokonali Alpy na czele swych wojsk.

? Wyjaśnij cele propagandowe tego dzieła i wskaż środki służące ich osiągnięciu.

WARTO WIEDZIEĆ

Odkrywanie starożytnego Egiptu

W wyprawie egipskiej wzięli udział także francuscy naukowcy zaproszeni do udziału w niej przez Bonapartego. Mieli oni prowadzić badania kultury starożytnego państwa faraonów. Efekty ich prac zostały opisane w dwunastotomowym dziele opublikowanym po zakończeniu ekspedycji. Jednym z jej najcenniejszych osiągnięć naukowych było odnalezienie w Rosetcie kamienia, na którym wyryto dekret z II w. p.n.e. zapisany alfabetem greckim i hieroglifami (patrz: klasa 1, s. 30), co uniemożliwiło odczytanie egipskiego pisma.

na brytyjskie kolonie w Indiach. Wyprawa zakończyła się jednak niepowodzeniem. Armia francuska odniosła wprawdzie wiele zwycięstw i bez trudu opanowała ogromne obszary Egiptu, ale została odcięta od Francji przez panującą na morzu flotę brytyjską.

W tym samym czasie w Europie do walczących z Francją Wielkiej Brytanii i Turcji przyłączyły się Austria i Rosja. Wojska republiki zaczęły ponosić klęski. Niepowodzenia wojenne wywołały wzrost niechęci Francuzów do dyrektoriatu, którego pozycję i prestiż osłabiały szerząca się wśród władz **korupcja**, ostentacyjny przepych, jakim otaczały się kręgi rządzące, oraz trudności gospodarcze.

Zamach stanu i konsulat

W **1799 r.**, na wieść o sytuacji we Francji, Bonaparte opuścił armię i powrócił do kraju. Opinia publiczna powitała go jak bohatera. W dniach 9–10 listopada (18–19 brumaire'a, czytaj: brimera), dzięki poparciu wojska i części polityków, przeprowadził zamach stanu. Na mocy nowej konstytucji, opracowanej przez Bonapartego, dyrektoriat został zastąpiony przez **konsulat**. Na czele państwa stanęło trzech konsulów, w rzeczywistości jednak pełnia władzy wykonawczej spoczywała w rękach pierwszego z nich, którym został sam Napoleon. Pierwszy konsul dowodził armią i uzyskał znaczny wpływ na działania parlamentu – tylko on mógł wprowadzać pod jego obrady projekty ustaw. Nową konstytucję społeczeństwo zaakceptowało w ogólnonarodowym **plebiscycie**.

Napoleon przywiązywał wagę do **działań propagandowych**, które umacniały jego popularność wśród żołnierzy oraz zacieśniały łączące ich więzi. Adresowane do wojska biuletyny zawierały odezwy wyjaśniające żołnierzom cel podjętych działań, wymieniały najbardziej zasłużone oddziały oraz budziły żądzę sławy i dumę z odniesionych zwycięstw. Ważną rolę w działaniach propagandowych odgrywało malarstwo.

Po umocnieniu swojej władzy Bonaparte w krótkim czasie doprowadził do zwycięskiego zakończenia wojny. W **1801 r.** pokój z Francją zawarła pokonana Austria, w **1802 r.** zaś – Wielka Brytania. Francja zyskała też ogromne wpływy polityczne w państwach niemieckich. Z terytoriów odebranych Austriakom na Półwyspie Apenińskim Bonaparte utworzył Republikę Włoską, której został prezydentem.

Droga do tronu

Większość Francuzów z zadowoleniem przyjęła przeprowadzony przez Bonapartego zamach stanu. W oczach opinii publicznej generał był bohaterem nieskompromitowanym korupcją i nieuwikłanym w polityczne rozgrywki czy spory. Silna władza dająca obywatelom poczucie bezpieczeństwa spełniała oczekiwania większości z nich. Umiarkowana polityka pierwszego konsula pozwoliła zażegnać wewnętrzne waśnie z czasów rewolucji. Służyły temu **amnestia dla walczących nadal oddziałów rojalistów**, zgoda na powrót do kraju tych spośród szlacheckich emigrantów, którzy wyrazili gotowość uznania nowego ustroju, oraz **porozumienie z papieżem** dające katolikom swobodę kultu i kończące prześladowania duchowieństwa. Popularność Napoleona wzmacniały również podejmowane przez niego **działania na rzecz rozwoju gospodarki i reforma oświaty**. Pierwszy konsul wspierał rozwój produkcji manufakturowej i wprowadził system ceł faworyzujących sprzedaż francuskich towarów. Kształcenie kadr dla armii i administracji powierzono szkołom średnim – liceom, w których część miejsc przeznaczono dla dzieci zasłużonych żołnierzy. Mogły się one kształcić dzięki rządowym stypendiom.

Istotnym osiągnięciem rządów Bonapartego był przygotowany i wprowadzony przez niego w **1804 r.** kodeks prawa cywilnego, zwany ***Kodeksem Napoleona***. Jego podstawę stanowiły najważniejsze zasady rewolucji: wolność osobista, równość wobec prawa, wolność sumienia i nienaruszalność

Korupcja (łac. *corruptio*) – przekupstwo.

Plebiscyt (łac. *plebiscitum* – uchwała ludu) – podejmowanie decyzji w określonych sprawach publicznych przez powszechne głosowanie.

Koronacja Napoleona. Obraz Jacques'a-Louisa Davida przedstawia władcę wkładającego koronę na skronie żony – Józefiny. Napoleon ma na głowie wieniec laurowy. Papież udzielił nowemu cesarzowi jedynie namaszczenia, siebie i żonę Napoleon koronował osobiście.

? Wyjaśnij, do jakich tradycji nawiązał Bonaparte, podejmując decyzję o koronacji na cesarza.

? Powiedz, dlaczego Napoleon wybrał taki właśnie ceremoniał koronacji.

własności prywatnej. Dokument zapewniał również możliwość zawierania świeckich małżeństw przed urzędnikiem państwowym oraz uzyskiwania rozwodów.

Początkowo Bonaparte miał sprawować władzę pierwszego konsula przez dziesięć lat. Popularność, jaką jego rządy cieszyły się wśród Francuzów, skłoniła go do ogłoszenia się dożywotnim konsulem, a w **1804 r.** – dziedzicznym **cesarzem Francuzów**. Panował jako **Napoleon I**. Przyjęty przez niego tytuł cesarza Francuzów, w odróżnieniu od stosowanej przez Burbonów tytulatury „król Francji", miał podkreślać, że koronowany objął władzę z woli narodu (przeprowadzono w tej sprawie plebiscyt). Najważniejsze podpory cesarskiego tronu stanowiły zamożne mieszczaństwo i armia. Koronacja Bonapartego wywołała oburzenie monarchicznej Europy. Władcy i ich ministrowie uznali, że Napoleon przywłaszczył sobie koronę należącą do przebywającego na wygnaniu prawowitego następcy tronu francuskiego – **Ludwika XVIII**, brata ściętego króla.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Order Legii Honorowej

Władze Republiki Francuskiej zniosły wszystkie ordery, uznawszy je za element tradycji monarchicznej. W 1802 r. Bonaparte ustanowił jednak nowy – Order Legii Honorowej. Przyznawano go za szczególne zasługi wobec państwa. Wśród odznaczonych znaleźli się także cywile, zdecydowaną większość stanowili jednak wojskowi. W nominacjach brano pod uwagę wielkość zasług i odwagę, nie stopień wojskowy, dlatego orderem uhonorowano wielu szeregowych żołnierzy i oficerów. Uznawano ich za elitę armii napoleońskiej. W XX w. order nabrał bardziej cywilnego charakteru. Do dziś jest najwyższym francuskim odznaczeniem.

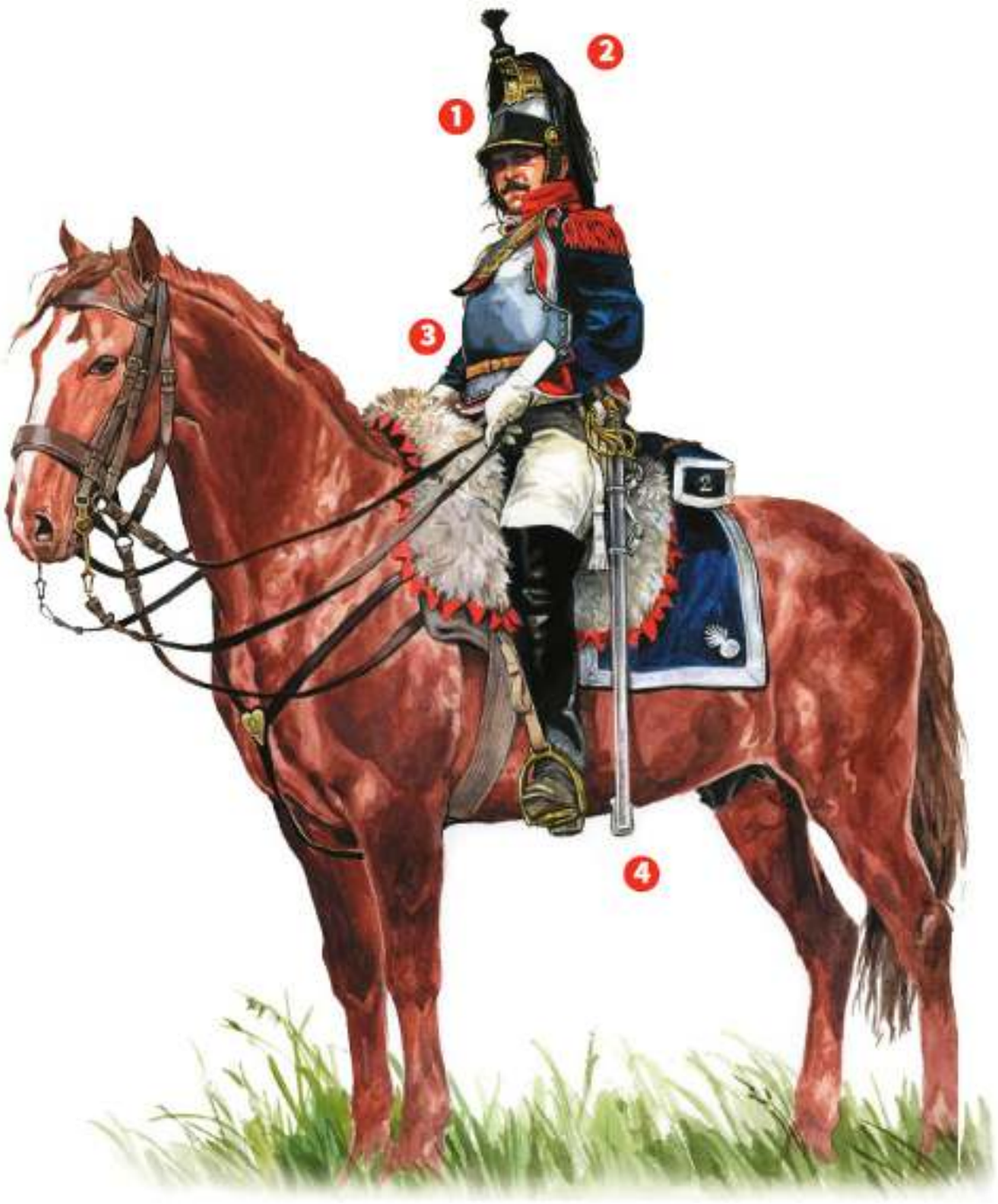

Francuski kirasjer – żołnierz ciężkiej kawalerii (rysunek współczesny).

1. Żelazny kask otoczony w dolnej części niedźwiedzią skórą. **2.** Grzywa z czarnego końskiego włosia. **3.** Ochronny napierśnik (tzw. kirys) z kutego żelaza. **4.** Pałasz.

Podboje Napoleona

Mocarstwa europejskie były zaniepokojone sukcesami Napoleona. Wielka Brytania, tradycyjnie przeciwna dominacji któregokolwiek z państw w tej części świata, doprowadziła do zawiązania w 1803 r. kolejnej koalicji antynapoleońskiej. Najważniejszą rolę odgrywały w niej Austria i Rosja. Oba kraje wystawiły przeciw Napoleonowi znaczne siły. Wielka Brytania ze swoją flotą wojenną miała prowadzić operacje u wybrzeży Europy.

W 1805 r. sprzymierzone floty francuska i hiszpańska starły się z okrętami brytyjskimi dowodzonymi przez admirała **Horatia Nelsona** (1758–1805) w bitwie **pod Trafalgarem**. Admirał poległ w bitwie, siły hiszpańsko-francuskie poniosły jednak miażdżącą klęskę. Był to koniec marzeń Napoleona o inwazji na Wyspy Brytyjskie. W 1806 r. cesarz Francuzów usiłował złamać potęgę gospodarczą przeciwników, ogłaszając **blokadę kontynentalną**, czyli całkowity zakaz handlu z Wielką Brytanią.

Nadzieje na zwycięstwo koalicji rozwiały się na polach bitew jesienią **1805 r.** Napoleon zajął Wiedeń i rozbił połączone armie austriacką i rosyjską **pod Austerlitz** (czytaj: austerlic; dzisiejszy Sławków na Morawach). Przeszła ona do historii jako bitwa trzech cesarzy, na jej polu bowiem znajdowali się Napoleon I, cesarz Franciszek II oraz rosyjski car Aleksander I (panował w latach 1801–1825). Pokonana Austria zawarła z Francją pokój, w którym uznawała wszystkie dotychczasowe zdobycze Bonapartego. Traciła także na jej rzecz Wenecję oraz położone nad Adriatykiem Istrię i Dalmację.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Austerlitz

Jedna z najważniejszych bitew wojen napoleońskich odbyła się w początkach grudnia 1805 r. Połączone siły austriacko-rosyjskie były liczniejsze niż wojska Napoleona. Sprzymierzeni oczekiwali także nadejścia kolejnych posiłków, dzięki którym uzyskaliby miażdżącą przewagę nad przeciwnikiem. Napoleon zdawał sobie z tego sprawę i postanowił sprowokować ich do szybkiego stoczenia bitwy. Zainicjował negocjacje w sprawie rozejmu, podczas których sprawiał wrażenie człowieka załamanego i przekonanego o bliskiej klęsce. Skłoniło to sprzymierzonych do natychmiastowego wydania mu bitwy. Cesarz Francuzów doskonale wykorzystał warunki terenowe (pokryte wzniesieniami pole bitwy) oraz błędy popełnione przez austriackich i rosyjskich dowódców. Celowo osłabił prawe skrzydło swoich wojsk, by skłonić przeciwników do poprowadzenia na nie głównego uderzenia. Oddziały ściągnięte z prawego skrzydła skoncentrował na tyłach. Duża część wojsk sprzymierzonych, by zaatakować prawe skrzydło napoleońskiej armii, musiała przemaszerować przed jej frontem. Napoleon wykorzystał ten moment i pod osłoną gęstej mgły zalegającej pole bitwy wyprowadził uderzenie w centrum. Przepołowiło ono siły austriacko-pruskie i spowodowało ich paniczny odwrót.

***Bitwa pod Austerlitz*, obraz François Gérarda** (czytaj: frąsła żerarda) **z 1810 r.** Obraz przedstawia jednego z napoleońskich generałów prezentującego cesarzowi Francuzów rosyjskich jeńców i sztandary zdobyte na przeciwnikach.

? Powiedz, dlaczego artysta postanowił przedstawić ten właśnie epizod bitwy.

System napoleoński w Europie

W 1806 r. Napoleon doprowadził do rozwiązania Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Uzależnieni od cesarza władcy państw niemieckich utworzyli wówczas pod jego protektoratem **Związek Reński**, który nie objął tylko Prus i Austrii. Franciszek II utracił godność cesarza rzymsko-niemieckiego i jako Franciszek I nosił tytuł dziedzicznego cesarza Austrii.

W latach 1805–1806 Napoleon stworzył podstawy nowego systemu politycznego w Europie – **wielkiego cesarstwa** (fr. Grand Empire, czytaj: grą ąpir). Składało się ono, także w późniejszych latach, z kilku kręgów. Pierwszy z nich stanowiła Francja, drugi – państwa rządzone przez cesarza i członków jego rodziny, np. Królestwo Włoch, Królestwo Neapolu, z którego usunięto panujących w nim Burbonów, czy Królestwo Holandii. Trzeci krąg stanowiły państwa formalnie niezależne, znajdujące się jednak pod protektoratem Napoleona – Związek Reński czy Szwajcaria. Ich polityka zagraniczna uzależniona była od cesarza Francuzów. W większości z nich wprowadzono *Kodeks Napoleona* i konstytucje wzorowane na francuskiej. Państwa te zawierały korzystne dla Francji umowy handlowe. W czasie wojny musiały również dostarczać określoną liczbę żołnierzy walczących w szeregach armii francuskiej.

W kolejnych latach liczba państw znajdujących się w sferze wpływów Napoleona wzrosła. Większość dworów europejskich widziała w nim przede wszystkim uzurpatora i bezwzględnego despotę, który według własnego upodobania zmienia mapę polityczną kontynentu i przestawia władców jak pionki na szachownicy.

Bonaparte i brytyjski premier William Pitt dzielą świat w 1805 r., karykatura Jamesa Gillraya (czytaj: dżejmsa gilreja) z początku XIX w. Zwycięstwa Napoleona i towarzyszący im wzrost wpływów Francji w polityce budziły ogromne zaniepokojenie jego przeciwników. Działania cesarza Francuzów były ulubionym tematem brytyjskich karykaturzystów, którzy z upodobaniem eksponowali jego niewysoki wzrost.

? Powiedz, z czego chciał zadrwić karykaturzysta, przedstawiając w ten sposób obie postacie.

Analiza tekstu i obrazu

W czasie rewolucji francuskiej wśród rządzących republiką utrwaliło się przekonanie, że żołnierze są świadomymi obywatelami i obrońcami ojczyzny. Dowódcy powinni zatem komunikować się z nimi, by wyjaśniać im przebieg wydarzeń na wojnie oraz cele toczonej przez nich walki. Służyły temu m.in. drukowane odezwy, rozkazy dzienne. Napoleon Bonaparte kontynuował te praktyki. Wprowadził również nowy środek komunikacji z żołnierzami – regularnie ukazujące się biuletyny Wielkiej Armii. Opisywano w nich przebieg wojny, stoczone bitwy i czyny wyróżniające najbardziej zasłużonych oficerów i szeregowców. Publikowane w dużych nakładach biuletyny odczytywano także we francuskich szkołach, kościołach i domach prywatnych.

Tekst źródłowy

XXX Biuletyn Wielkiej Armii z 3 grudnia 1805 opisuje stoczoną dzień wcześniej bitwę pod Austerlitz

Wieczorem [cesarz] chciał odwiedzić *incognito*[1] wszystkie biwaki, udając się tam na piechotę. Po zrobieniu kilku kroków został rozpoznany. Trudno opisać entuzjazm żołnierzy, jaki wybuchł, gdy go ujrzeli. W jednej chwili na tysiącach żerdzi zapłonęły pochodnie ze słomy i osiemdziesiąt tysięcy żołnierzy stanęło przed Cesarzem witając go oklaskami. Jedni świętowali rocznicę jego koronacji, inni mówili, że jutro armia wręczy Cesarzowi bukiet kwiatów. Jeden z najstarszych grenadierów zbliżył się do Cesarza i rzekł: Sire[2], nie musi się pan wystawiać na szwank. W imieniu grenadierów armii, przyrzekam ci, że wystarczy, byś walczył tylko swym wzrokiem, a my jutro przyniesiemy ci rosyjskie sztandary […], by uczcić rocznicę twej koronacji. […]

Wreszcie zaczął się dzień 11 frimaire'a[3]. Wstało promienne słońce i dzień rocznicy koronacji Cesarza, w ciągu którego miał się dokonać jeden z najwspanialszych czynów zbrojnych wieku, był jednym z najpiękniejszych dni Jesiennych. Bitwa ta, którą żołnierze z uporem nazywają „dniem trzech cesarzy" […] wejdzie na zawsze do kronik wielkiego narodu. […]

Wzdłuż całego frontu wybucha straszliwa kanonada. Dwieście armat i prawie dwieście tysięcy ludzi czyni przeraźliwy zgiełk. Była to prawdziwa walka olbrzymów. Nie było w niej przerwy nawet na godzinę i całe lewe skrzydło nieprzyjaciela zostało rozerwane. […] O godzinie pierwszej po południu zwycięstwo było przesądzone. Nawet przez chwilę nie można było w nie wątpić. Ani jeden żołnierz rezerwowy nie musiał brać udziału w bitwie. […]

Jeśli chodzi o tych, którzy się wyróżnili, to całą armia okryła się chwałą. […] W bardziej szczegółowym sprawozdaniu z tej bitwy sztab generalny powiadomi, co każdy korpus, każdy oficer i każdy generał uczynili, by rozsławić imię Francji i dać dowód swej miłości do Cesarza.

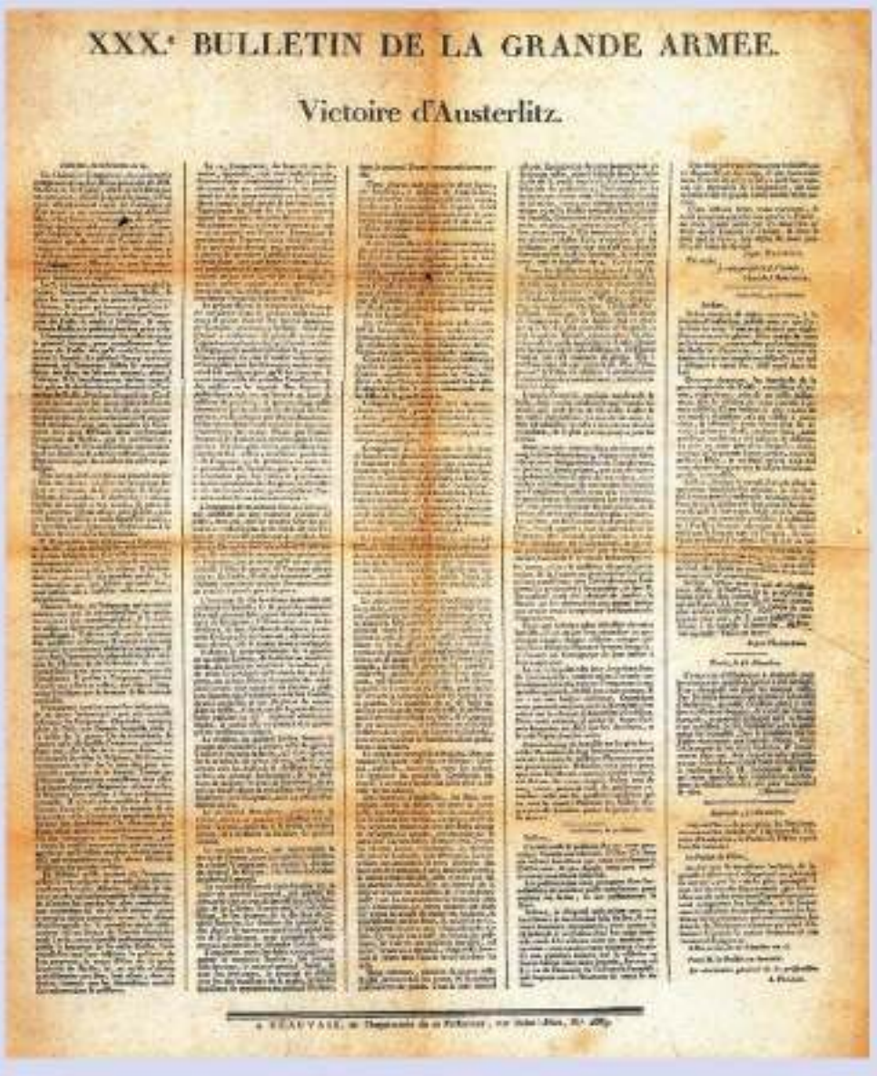
XXX.e BULLETIN DE LA GRANDE ARMEE.

Victoire d'Austerlitz.

Biuletyn Wielkiej Armii.

[1] *incognito* (łac. *incognitus* – nieznany) – bez ujawniania swej tożsamości

[2] Sire (fr.) – Panie, Wasza Wysokość

[3] 11 frimaire'a – 2 grudnia według kalendarza rewolucyjnego

Czytanie Biuletynu Wielkiej Armii, obraz pędzla Louis Léopold Boilly (czytaj: lui błaji, 1761–1845).

ETAPY PRACY

1. Ustalenie podstawowych informacji

- Przeczytaj uważnie tekst źródłowy i przyjrzyj się ilustracji.
- Sprawdź, czy rozumiesz wszystkie wyrazy użyte w tekście. Jeśli nie, sprawdź ich znaczenie.
- Ustal, na terenie którego państwa znajduje się obecnie opisane w tekście pole bitwy.

2. Konfrontowanie wiadomości

- Na podstawie treści podręcznika i samodzielnie zdobytych informacji na temat epoki napoleońskiej powiedz, o której rocznicy koronacji jest mowa w tekście źródłowym.
- Omów, w jaki sposób żołnierze przywitali cesarza.
- Opisz scenę przedstawioną na obrazie.
- Ustal, dlaczego bitwę pod Austerlitz nazywano „bitwą trzech cesarzy".

3. Interpretacja

- Wyjaśnij, jakiego typu informacji dostarczają historykowi podobne źródła.
- Powiedz, w jakim celu zamieszczono ten opis w biuletynie.
- Zastanów się, dlaczego, na polecenie władz, biuletyny odczytywano w szkołach i kościołach.
- Rozstrzygnij, jak należy oceniać stopień ich wiarygodności.

System napoleoński w Europie.

? Wskaż na mapie tereny podporządkowane Francji, obszary bezpośrednio do niej włączone i państwa uzależnione od Napoleona. Które kraje były od niego niezależne?

PODSUMOWANIE

- W 1796 r. dowództwo jednej z armii francuskich powierzono młodemu generałowi Napoleonowi Bonapartemu.
- W 1799 r. przy poparciu wojska Bonaparte przeprowadził przewrót, który odsunął od władzy dyrektoriat. W jego wyniku przejął władzę jako pierwszy konsul.
- Dzięki kolejnym zwycięstwom Napoleon doprowadził do zawarcia pokoju z Austrią i Wielką Brytanią.
- Bonaparte wprowadził kodeks cywilny, zwany *Kodeksem Napoleona*, oparty na zdobyczach rewolucji, m.in. wolności osobistej, równości wobec prawa i bezpieczeństwie własności.
- W 1804 r. Bonaparte objął władzę jako cesarz Francuzów Napoleon I.
- Zwycięskie wojny Napoleona doprowadziły do poszerzenia strefy wpływów Francji.
- W 1806 r. większość państw niemieckich, poza Austrią i Prusami, utworzyła Związek Reński pod protektoratem Napoleona.
- W państwach zależnych od Francji wprowadzano rozwiązania prawne wzorowane na francuskich.

POLECENIA

1. Powiedz, co twoim zdaniem zadecydowało o karierze Napoleona Bonapartego.
2. Wymień czynniki, które sprawiły, że przeprowadzony przez niego przewrót zakończył się powodzeniem.
3. Powiedz, na jakich zasadach opierał się ustrój napoleońskiej Francji.
4. Opisz, w jaki sposób wojny prowadzone przez Napoleona wpłynęły na układ sił politycznych w Europie.
5. Wyjaśnij, dlaczego mocarstwa europejskie mogły obawiać się zwycięstw Napoleona. Jakie zmiany prawno-ustrojowe się z nimi wiązały?

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Proklamacja rządu angielskiego wzywająca do walki z Napoleonem, 1803 r. (fragmenty)

Podczas gdy błogosławieństwo boże, patriotyzm, odwaga i skrzętność Anglików pomnaża naturalne korzyści wynikające z naszego położenia geograficznego i doskonałości naszej konstytucji oraz administracji, co uczyniło, że jesteśmy wspaniali i stanowimy siedzibę wolności. Anglia to Pani Mórz. Zagraża nam głowa zepsutego i despotycznego rządu sąsiedniego państwa – Francji. Jest to uzurpator, a z urodzenia Korsykańczyk, zwany imieniem Napoleona Bonaparte. Ujarzmił on i uczynił niewolnikami ludzi na całym obszarze cesarstwa, nad którym tak niesprawiedliwie panuje.

Zarówno na kontynencie europejskim, jak i w Azji, Egipcie, Syrii i w innych miejscach świata rozprzestrzenia on morderstwa, rabunek, niewolnictwo i śmierć, w okrutny i straszny sposób, nie mając przed oczyma bojaźni bożej, lecz sam będąc poruszanym przez podżegania diabelskie, napełnia świat zazdrością, złością i nienawiścią. Szczególnie nienawidzi on nas, tych, którzy przecież cieszą się błogosławieństwem bożym. […] Zbiera więc duże siły zbrojne, którym nakazano mordowanie wszystkich naszych mieszkańców podnoszących broń w swej obronie, pragną oni gwałcić żony i córki naszego ludu i grabić nasze miasta. To wszystko chce czynić, by zniszczyć szczęście i niezależność naszego państwa.

A. Powiedz, jaki obraz Napoleona Bonapartego przedstawiali autorzy odezwy. Jaka była ich ocena rządów Napoleona we Francji i jego wpływów w Europie?

36 Napoleon a sprawa polska

- Reakcje na upadek państwa
- Legiony Polskie we Włoszech
- Armia Napoleona w zaborze pruskim
- Polacy po stronie Napoleona

Od rozpaczy do nadziei

Upadek Rzeczypospolitej oznaczał dla jej mieszkańców ogromny wstrząs i konieczność odnalezienia się w nowych warunkach ustrojowych i politycznych. Dotyczyło to zwłaszcza szlachty – dawni obywatele w systemie demokracji szlacheckiej stali się poddanymi władców państw absolutystycznych. Pogorszyła się również sytuacja części mieszczan z miast królewskich, którzy utracili prawa nadane im w czasach Sejmu Wielkiego. Dotkliwą zmianę stanowiły także wyższe podatki i pobór rekrutów na ogromną skalę dotykający wieś.

W obawie o przyszłość narodu pozbawionego państwa elity społeczne postawiły sobie za cel utrwalenie dorobku kulturalnego narodowej wspólnoty i upamiętnienie dawnej wielkości Rzeczypospolitej poprzez zbieranie i zabezpieczanie pamiątek kultury, dzieł sztuki, źródeł historycznych, czy też stwarzanie możliwości rozwoju życia naukowego i literatury narodowej. W **1800 r.**, z inicjatywy Stanisława Staszica i za zgodą władz pruskich, powołano w Warszawie **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**. Jego założyciele położyli szczególny nacisk na prowadzenie studiów nad historią Polski i jej kulturą.

Organizacje konspiracyjne

Odpowiedzią na porozbiorowe zwątpienie była również działalność organizacji konspiracyjnych. Powstawały

WARTO WIEDZIEĆ

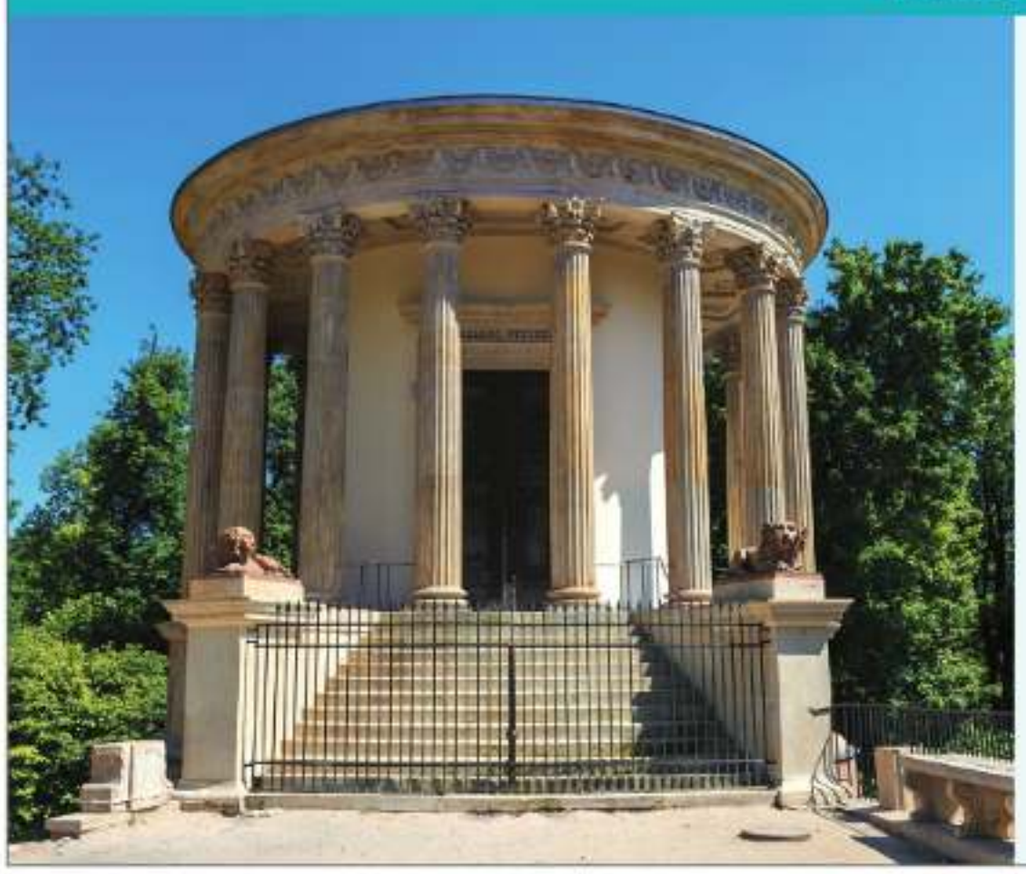

Świątynia Sybilli

Jedną z pierwszych inicjatyw zmierzających do utrwalenia i pielęgnowania pamięci o dawnej wielkości Rzeczypospolitej była tzw. **Świątynia Sybilli**, ufundowana w 1801 r. przez księżnę Izabelę Czartoryską w Puławach. Wejście do budynku zdobił napis: „Przeszłość – przyszłości". Mieściła ona w swych murach zbiór zabytków i pamiątek związanych z historią Polski, m.in. z jej władcami, wybitnymi wodzami i pisarzami.

? W mitologii greckiej Sybilla była wieszczką przepowiadającą przyszłość. Powiedz, dlaczego Izabela Czartoryska nawiązała do tej postaci w nazwie swego zbioru narodowych pamiątek.

one po 1795 r. na ziemiach wszystkich trzech zaborów, a tworzyli je przede wszystkim sympatycy reform Sejmu Wielkiego i insurekcji: dawni oficerowie, drobna i średnia szlachta czy wykształceni mieszczanie. Celem działaczy było przygotowanie trójzaborowego powstania, które miało doprowadzić do odzyskania niepodległości. Do najliczniejszych organizacji należało utworzone w 1798 r. **Towarzystwo Republikanów Polskich** zrzeszające wielu dawnych członków insurekcyjnego ugrupowania polskich jakobinów (patrz: temat 34). Obok hasła odzyskania własnego państwa postulowali oni utworzenie w niepodległej Polsce republiki na wzór francuski.

Działania na emigracji

Po upadku insurekcji kościuszkowskiej wielu oficerów i działaczy okresu powstania, w obawie przed represjami, opuściło kraj. Znaleźli oni schronienie na terytorium państw sympatyzujących z Polakami lub neutralnych: Saksonii, Francji, Turcji. Grupy emigrantów podjęły próby nakłonienia innych rządów do wystąpienia w obronie niepodległości Rzeczypospolitej. Ich zabiegi nie zakończyły się powodzeniem, ponieważ żadne państwo nie chciało narażać się na pogorszenie stosunków z zaborcami.

Nadzieje ożyły pod wpływem wieści o zwycięstwach generała Bonapartego nad Austriakami we Włoszech. Dzięki zabiegom w Paryżu emigranci uzyskali w 1797 r. zgodę na utworzenie **Legionów Polskich**. Miały one wspomóc Republikę Lombardzką, utworzoną przez Napoleona w północnych Włoszech. Na ich czele stanął zasłużony dowódca z czasów insurekcji – generał **Jan Henryk Dąbrowski**. Kadra oficerska składała się z przybyłych z kraju ochotników. Żołnierzy rekrutowano spośród wziętych do niewoli Polaków, których Austriacy zmusili do służby w swej armii.

Legiony Polskie wchodziły w skład armii lombardzkiej i podobnie jak ona podlegały dowództwu francuskiemu. W umowie zawartej przez Dąbrowskiego z rządem republiki oświadczano wyraźnie, że ich żołnierze nie będą uważani za służących za pieniądze najemników, lecz za patriotów „uzbrojonych na obronę wolności". Krój uniformów legionistów wzorowany był na mundurach polskich,

Żołnierz Legionów Polskich generała Dąbrowskiego we Włoszech (rysunek współczesny).

1. Rogatywka. **2.** Zdobyczny karabin austriacki z bagnetem. **3.** Granatowy mundur o kroju polskim. **4.** Ładownica. **5.** Tasak (pałasz piechoty).

BIOGRAM

Jan Henryk Dąbrowski, portret z XIX w.

JAN HENRYK DĄBROWSKI
(1755–1818)

Karierę wojskową rozpoczął w wojsku saskim. Do armii polskiej wstąpił w 1792 r., kiedy w związku z uchwałą o powiększeniu liczebności wojska pojawiła się konieczność pozyskania dla niego doświadczonych oficerów. Podczas insurekcji kościuszkowskiej wyróżnił się, dowodząc zwycięską wyprawą do zajętej przez Prusaków Wielkopolski. Przeciwnicy tak wysoko ocenili jego umiejętności, że po upadku powstania zaproponowano mu służbę w armii pruskiej. Dąbrowski odrzucił ofertę i wyjechał do Paryża. W latach 1797–1806 dowodził polskimi oddziałami we Włoszech.

WARTO WIEDZIEĆ

Mazurek Dąbrowskiego

W lipcu 1797 r. przebywający w kwaterze głównej legionów w Reggio (czytaj: redżdżio) **Józef Wybicki** – poseł na Sejm Wielki, działacz insurekcyjny i przyjaciel Dąbrowskiego – napisał na prośbę dowódcy *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech* (nazwaną później *Mazurkiem Dąbrowskiego*), która szybko zyskała popularność wśród legionistów, a potem w kraju. Jej pierwsze słowa rozwiewają porozbiorowe obawy o przyszłość narodu pozbawionego własnego państwa.

W XIX w. *Mazurek* stał się jedną z najpopularniejszych pieśni patriotycznych. W 1927 r. oficjalnie uznano go za polski hymn narodowy.

Józef Wybicki (1747–1822), portret z epoki.

na naramiennikach zaś umieszczono napis w języku włoskim: „Ludzie wolni są braćmi". Legiony, tak jak armia rewolucyjna Francji, miały być szkołą żołnierzy, obywateli. Zakazano w nich stosowania kar cielesnych. Podobnie jak w armii francuskiej o awansie decydować miały odwaga i zasługi, nie zaś pochodzenie. Latem 1797 r. oddziały Dąbrowskiego liczyły ok. 7 tys. żołnierzy. W kilka lat później, po utworzeniu w Niemczech tzw. Legii Naddunajskiej, w szeregach obu formacji znalazło się ok. 15 tys. polskich żołnierzy.

Losy Legionów Polskich

Emigranci i krajowi konspiratorzy wiązali z legionami ogromne nadzieje. W ich planach miały się one stać zalążkiem przyszłego wojska polskiego. Liczono również, że walka legionistów u boku Francuzów skłoni dyplomację francuską do podjęcia sprawy niepodległości Polski podczas negocjacji pokojowych.

Legiony Polskie brały udział w kampaniach toczonych na Półwyspie Apenińskim i w Niemczech w latach 1797–1800. Mimo niekwestionowanych zasług polskich oddziałów

***Bitwa na San Domingo* (1803), obraz Januarego Suchodolskiego z XIX w.** Polskie oddziały należały do ekspedycji, która miała stłumić powstanie Mulatów i czarnych niewolników. Kilka lat wcześniej doprowadziło ono do faktycznego uniezależnienia się kolonii od Francji. Pierwszy konsul zamierzał odzyskać zwierzchnictwo nad San Domingo. Walki były prowadzone przez obie strony z ogromnym okrucieństwem.

? Wyjaśnij, czym walki na tropikalnej wyspie różniły się od wojen toczonych w Europie.

Bitwy z udziałem wojsk polskich w epoce napoleońskiej 1797–1815.

? Wskaż miejsca bitew, w których brały udział Legiony Polskie.

kolejne traktaty pokojowe zawarte przez Francję z Austrią w latach 1797 i 1801 nie spełniały nadziei walczących – w zawartych ugodach nie wspomniano o niepodległości Polski. Bonaparte uznał, że podjęcie tej sprawy podczas rokowań nie przyniesie skutku i nie da Francji żadnych korzyści. Decyzja ta wywołała wśród legionistów utratę wiary w sens dalszej walki. Część z nich zrezygnowała ze służby i powróciła do kraju. Wielu jednak nie miało dokąd wracać – pozbawieni źródeł utrzymania w ojczyźnie, pozostali we Włoszech.

Istnienie polskich oddziałów na emigracji niepokoiło zaborców. Stało się też kłopotliwe dla Bonapartego. Traktat pokojowy zawarty z Austrią zobowiązywał sygnatariuszy do zaprzestania wspierania wewnętrznych wrogów obu stron, m.in. francuskich rojalistów i właśnie polskich emigrantów. Część niepotrzebnych już oddziałów (5 tys. żołnierzy) przeniesiono zatem do służby francuskiej i skierowano do tłumienia powstania niewolników na należącej do Francji wyspie **San Domingo** (dzisiejsze Haiti) na Morzu Karaibskim. Uciążliwy klimat, tropikalne choroby i krwawe walki z powstańcami spowodowały śmierć tysięcy legionistów. Do kraju powróciło jedynie kilkuset.

Od Austerlitz do Tylży – nowa szansa

Gdy zdawało się, że sprawa Polski na długo popadnie w zapomnienie, wydarzenia polityczne w Europie przyniosły Polakom nową nadzieję. Utworzenie przez Napoleona Związku Reńskiego (patrz: temat 35) wzburzyło Prusy, które uważały państwa niemieckie za swoją strefę wpływów. Król pruski Fryderyk Wilhelm III, przekonany o potędze swej armii, wystosował do cesarza Francuzów **ultimatum** z wezwaniem do wycofania wojsk francuskich z Niemiec.

Napoleon odrzucił pruskie żądania. W październiku 1806 r. w dwóch równocześnie rozegranych bitwach – pod **Jeną** i **Auerstedt** (czytaj: auersztet) – rozbił główne siły Fryderyka Wilhelma. Pokonana armia pruska pospiesznie wycofała się na wschód. Zwycięskie wojska francuskie zajęły Berlin. W początkach listopada pierwsze oddziały napoleońskie wkroczyły na ziemie zaboru pruskiego.

! **Ultimatum** (łac. *ultimus* – ostatni) – żądanie zawierające groźbę zastosowania określonych środków (np. wypowiedzenia wojny) w razie jego niespełnienia.

Wjazd generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Poznania, obraz Jana Gładysza.

? Opisz, jak witany był generał.

Prusy zyskały jednak sojusznika w Aleksandrze I. Przystąpienie Rosji do wojny oznaczało dla Napoleona konieczność prowadzenia działań wojennych na ziemiach polskich, z dala od własnych baz zaopatrzenia. W tej sytuacji ogromną rolę mogła odegrać postawa Polaków. Jeszcze podczas pobytu w Berlinie cesarz Francuzów wezwał do swej kwatery przebywającego we Włoszech generała Dąbrowskiego i Józefa Wybickiego (był we Wrocławiu). Na życzenie władcy przygotowali oni odezwę wzywającą rodaków do powstania i walki z Prusakami u boku Napoleona.

Polacy z entuzjazmem witali wkraczające wojska francuskie. Do zarządzania wyzwolonymi terenami Napoleon powołał Komisję Rządzącą – tymczasową polską administrację. Na odzyskanych ziemiach powstawały polskie oddziały formowane przez zamożną szlachtę i dawnych wojskowych. Wkrótce organizację regularnych wojsk polskich powierzono generałowi Dąbrowskiemu i księciu Józefowi Poniatowskiemu. Zorganizowana przez nich armia liczyła ok. 20 tys. żołnierzy.

Militarne i organizacyjne wsparcie udzielone przez Polaków Napoleonowi było mu niezbędne ze względu na uciążliwość prowadzenia przedłużającej się wojny w trudnych warunkach zimowych i z dala od francuskich baz zaopatrzenia. Losy konfliktu rozstrzygnęły się dopiero w czerwcu **1807 r.** w bitwie pod **Frydlandem** (obecnie Prawdinsk w obwodzie kaliningradzkim Rosji), w której Bonapartemu udało się rozbić główne siły rosyjsko-pruskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861), portret pędzla Stefana Szczukina.

Nadzieje Polaków związane z Rosją

Część przedstawicieli polskiej arystokracji pełniła służbę wojskową w armiach państw zaborczych lub sprawowała urzędy na ich dworach. Z grona tych osób do najwyższych godności doszedł syn Adama Kazimierza i Izabeli Czartoryskich – Adam Jerzy. Jego wstąpienie na służbę rosyjską było warunkiem zwrotu majątku skonfiskowanego rodzinie za wspieranie insurekcji kościuszkowskiej. Czartoryski zaprzyjaźnił się z następcą tronu, który objąwszy władzę jako Aleksander I, powierzył mu kierowanie polityką zagraniczną imperium (1804–1806). Pełniąc tę funkcję, arystokrata starał się zrealizować plan odbudowy państwa polskiego pod berłem cara jako polskiego króla. Sprzyjające ku temu okoliczności zaistniały podczas wojny 1805 r. Czartoryski zabiegał wówczas, by Aleksander I postawił neutralnym w tej wojnie Prusom ultimatum – albo przystąpią do walki z Napoleonem, albo wojska rosyjskie zajmą zabór pruski. Choć Prusy nie dołączyły do wojny, car nie zdecydował się na wystąpienie przeciw nim. Niemieccy historycy nazwali ten projekt morderczym planem Czartoryskiego przeciwko Prusom. W latach 1803–1824 pełnił też funkcję kuratora wileńskiego okręgu naukowego.

PODSUMOWANIE

- Po trzecim rozbiorze obywatele Rzeczypospolitej stali się poddanymi władców monarchii absolutnych: Austrii, Prus i Rosji.
- Nadzieje na odzyskanie niepodległości Polacy wiązali z Francją. W 1797 r. generał Jan Henryk Dąbrowski utworzył we Włoszech Legiony Polskie, które walczyły u boku wojsk francuskich.
- Józef Wybicki ułożył dla Legionów pieśń, nazwaną później *Mazurkiem Dąbrowskiego*. W 1927 r. stała się ona oficjalnym polskim hymnem narodowym.
- Po wysłaniu części Legionów do francuskiej kolonii na San Domingo wielu Polaków straciło nadzieję na pomoc Francji w odzyskaniu niepodległości. Wiara ta odżyła jednak po rozpoczęciu wojny Prus z Napoleonem w 1806 r. W jej wyniku napoleońska Wielka Armia wkroczyła na ziemie zaboru pruskiego.
- Polacy, wezwani przez Dąbrowskiego i Wybickiego do poparcia cesarza Francuzów, zorganizowali własne wojsko oraz tymczasowe władze, które zajęły się zaopatrzeniem oddziałów Bonapartego.
- Losy wojny rozstrzygnęło zwycięstwo Napoleona pod Frydlandem w 1807 r.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie, jakie możliwości działania na rzecz odzyskania niepodległości mieli Polacy po 1795 r. Z którym państwem wiązali największe nadzieje?
2. Opisz, w jakich okolicznościach doszło do utworzenia Legionów Polskich. Powiedz, czy spełniły się oczekiwania ich dowódców.
3. Wyjaśnij, jakie było znaczenie Legionów Polskich dla świadomości narodowej Polaków.
4. Wyjaśnij, dlaczego wydarzenia polityczne w Europie w 1806 r. dały nadzieję Polakom na odzyskanie niepodległości.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Wybickiego z 3 listopada 1806 r. (fragment)

Polacy!
Napoleon Wielki, niezwyciężony, wchodzi w trzykroć sto tysięcy wojska do Polski. Nie zgłębiajmy tajemnic [jego] zamysłów, starajmy się być godnymi jego wspaniałości. „Obaczę – powiedział nam – obaczę, jeżeli Polacy godni są być narodem. Idę do Poznania, tam się pierwsze moje zawiążą wyobrażenia o jego wartości".

Polacy! Od was więc zawisło istnieć i mieć ojczyznę, wasz zemściciel, wasz stwórca się zjawił. Zabiegajmy mu drogę z stron wszystkich, tak jak osierocone dzieci rzucają się na łono ojca. Przynoście mu wasze serca i odwagę wrodzoną Polakom. Powstańcie i przekonajcie go, iż gotowi jesteście i krew toczyć na odzyskanie ojczyzny. Wie, iż jesteście rozbrojeni. Broń i oręż z rąk jego otrzymacie. A wy Polacy przymuszeni przez naszych najeźdźców bić się za nich, przeciwko własnej sprawie, stawajcie pod chorągwiami Ojczyzny swojej.

Wkrótce Kościuszko, wezwany przez niezwyciężonego Napoleona, przemówi do was z Jego woli. Na teraz macie od nas rękojmię Jego oświadczonej dla Narodu obrony. Przypomnijcie sobie, iż proklamacja, która was do formowania legionów polskich we Włoszech wzywała, nie była ku waszej zdradzie użyta. Ci to są legioniści, którzy niezwyciężonego Napoleona pozyskawszy względy, dali mu pierwsze wyobrażenie o duchu i o charakterze Polaków.

A. Wyjaśnij, do czego wzywali rodaków autorzy odezwy.
B. Powiedz, czy Napoleon składał Polakom jakieś obietnice.

37 Księstwo Warszawskie

- Powstanie Księstwa Warszawskiego
- Ustrój Księstwa Warszawskiego
- Koszty napoleońskiego protektoratu
- Polacy na wojnie w Hiszpanii
- Wojna 1809 r.

Napoleońskie państwo nad Wisłą

Rokowania pokojowe prowadzono w **Tylży** nad Niemnem. Pokonany król Prus nie odgrywał w nich ważnej roli. Najistotniejsze decyzje podejmowali przywódcy Francji i Rosji. Cesarz Francuzów wygrał wojnę, ale jego armia była wyczerpana krwawymi walkami. Przyszłość ziem dawnego zaboru pruskiego stanowiła dla Napoleona i Aleksandra I problem. Car nie mógł wyrazić zgody na przekreślenie aktu rozbiorów i odbudowę Polski, by nie zadrażnić stosunków z pozostałymi zaborcami. Z kolei Napoleon nie chciał narażać się w przyszłości na kolejny konflikt z Austrią, Prusami i Rosją. Zależało mu też na zawarciu z tą ostatnią porozumienia wymierzonego przeciw Wielkiej Brytanii. W jego wyniku Rosja, dotąd ważny partner handlowy Wielkiej Brytanii, podobnie jak inni sprzymierzeńcy Napoleona miała zerwać z Wyspami wszelkie kontakty gospodarcze.

W tej sytuacji obaj władcy zgodzili się na rozwiązanie kompromisowe. Na mocy traktatu pokojowego zawartego w lipcu 1807 r. z ziem drugiego i trzeciego oraz skrawka pierwszego zaboru pruskiego utworzono **Księstwo Warszawskie** pod berłem króla Saksonii Fryderyka Augusta I (patrz: mapa na s. 304). Z terenów zaboru pruskiego wyłączono też obwód białostocki, który przypadł Rosji. Gdańsk stał się wolnym miastem, w którym stacjonowały wojska francuskie i polskie.

Napoleoński ustrój Księstwa Warszawskiego

W Dreźnie 22 lipca 1807 r. Napoleon nadał Księstwu **konstytucję**. Władza wykonawcza należała do króla saskiego – Fryderyka Augusta I z dynastii Wettinów. Monarcha miał silną pozycję w państwie. Prowadził politykę zagraniczną państwa, mianował ministrów i urzędników, przyznano

Kawaleria Księstwa Warszawskiego, rysunek Sebastiana Langera. W 1807 r. w szeregach armii Księstwa Warszawskiego znajdowało się ponad 30 tys. żołnierzy. W 1812 r. ich liczba wzrosła do ok. 75 tys. Państwu obejmującemu niewielką część terytorium dawnej Rzeczypospolitej udało się zatem sformować i utrzymywać armię o liczebności, jakiej nie udało się osiągnąć w czasach Sejmu Wielkiego.

BIOGRAM

KSIĄŻĘ JÓZEF PONIATOWSKI
(1763–1813)

Książę Józef Poniatowski, portret pędzla Marcella Bacciarellego.

Bratanek ostatniego króla. Minister wojny i wódz naczelny armii Księstwa Warszawskiego (dalsze losy księcia patrz: temat 38).
Wychował się w Austrii i tam również rozpoczął karierę wojskową. Gdy Sejm Wielki podjął uchwałę o powiększeniu armii Rzeczypospolitej, okazało się, że poważny problem stanowi brak doświadczonej kadry oficerskiej. Starano się temu zaradzić, apelując do Polaków służących w obcych armiach o powrót do kraju. Jedną z osób, które posłuchały wezwania, był książę Józef – w 1792 r. objął on dowództwo w wojnie z Rosją. Po zakończeniu walk wystąpił z wojska na znak protestu przeciw przystąpieniu króla do targowicy.
Wybuch insurekcji kościuszkowskiej skłonił go do powrotu w szeregi wojska i oddania się pod komendę Kościuszki. Po rozbiorach odmówił podjęcia służby w armii zaborców (rosyjskiej).

mu również prawo wydawania aktów prawnych. Tylko on mógł przedstawiać w sejmie projekty ustaw. W porównaniu z Konstytucją 3 maja kompetencje sejmu znacznie ograniczono – sprowadzały się one przede wszystkim do głosowania nad przedstawianymi przez króla projektami. Powołanym przez władcę ministrom podlegała znacznie liczniejsza niż w Rzeczypospolitej rzesza urzędników.

Konstytucja zapewniała wszystkim równe prawa obywatelskie: wolność osobistą, równość wobec prawa, swobodę wyznania. Prawa polityczne (dostęp do urzędów, udział w wyborach do sejmu) uzależnione były od posiadanego majątku oraz wykształcenia lub zasług wobec państwa. W sejmie, obok posłów reprezentujących zamożną szlachtę, pojawili się deputowani wybierani przez nieszlacheckich wyborców na zgromadzeniach gminnych. Poprawiło się położenie chłopów, którzy zyskali wolność osobistą, czyli prawo do opuszczania wsi. W grudniu 1807 r. Fryderyk August wydał jednak dekret chroniący interesy szlachty, który stanowił, że chłopi mogą wprawdzie opuszczać wieś, ale muszą pozostawić – uznane za własność dziedzica – ziemię, zwierzęta hodowlane i narzędzia. Prawem cywilnym Księstwa Warszawskiego stał się obowiązujący we Francji ***Kodeks Napoleona***.

Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona, obraz Marcella Bacciarellego (fragment).

? Powiedz, w jaki sposób artysta ukazał rzeczywiste zwierzchnictwo Napoleona nad Księstwem Warszawskim.

Księstwo Warszawskie (1807–1815).

? Porównaj obszar Księstwa Warszawskiego z Rzecząpospolitą po drugim rozbiorze (patrz: mapa na s. 268). Które ziemie dawnej Rzeczypospolitej znalazły się poza granicami państwa utworzonego przez Napoleona?

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Bajońskie sumy

Po trzecim rozbiorze wielu przedstawicieli polskiej szlachty w zaborze pruskim zaciągnęło wysokie pożyczki w berlińskich bankach. Liczyli oni na szybką ich spłatę dzięki zyskom ze sprzedaży zboża, którego ceny utrzymywały się w Europie na wysokim poziomie. Po kilku latach okazało się jednak, że ceny zboża spadły. Zaciągnięte wcześniej pożyczki trudno było spłacić, a właścicielom groziła utrata majątków. Po zwycięskiej wojnie 1807 r. Napoleon przejął od Prusaków długi szlachty polskiej szacowane na 40 mln franków. W 1808 r. władze Księstwa Warszawskiego podpisały w Bajonnie (na pograniczu hiszpańskim) konwencję, na mocy której odkupiły je od cesarza Francuzów za sumę 20 mln fr. Odkupione długi okazały się w praktyce niemożliwe do ściągnięcia.

? Sprawdź, jakie znaczenie we współczesnym języku polskim ma wyrażenie „bajońskie sumy".

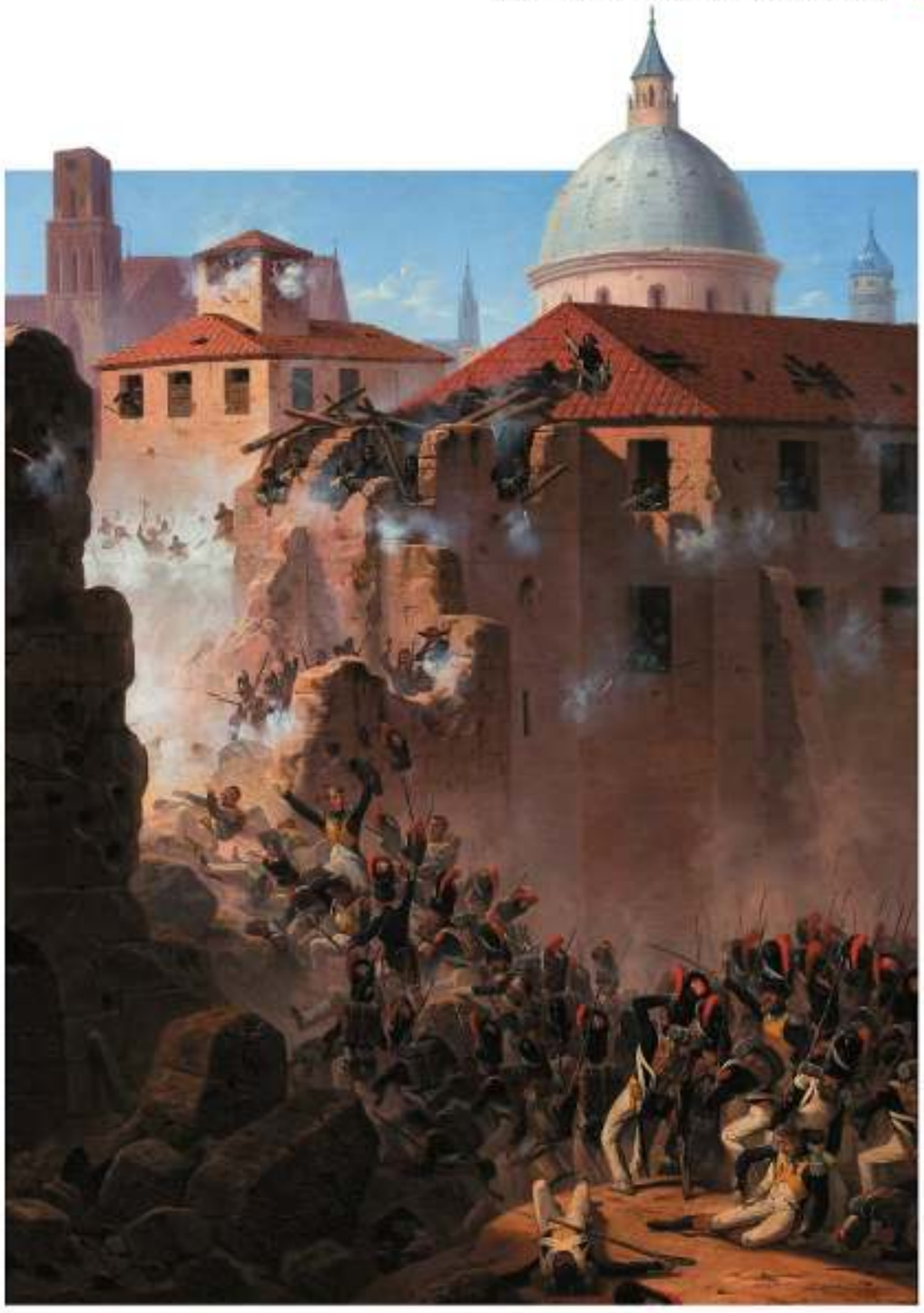

***Polska piechota podczas szturmu Saragossy*, obraz Januarego Suchodolskiego.** Miasto w 1808 i 1809 r. przez kilka miesięcy było oblężone przez wojska francuskie i polskie.

? Wyjaśnij, jaki wpływ na nastroje panujące wśród Hiszpanów mogła mieć wytrwała obrona Saragossy.

Cena nadziei

Napoleońskie zwycięstwa podczas wojny 1806–1807 r. rozbudziły wśród Polaków **nadzieje na odbudowę własnego państwa** z ziem zaborów rosyjskiego i pruskiego. Powołanie do życia na mocy traktatu w Tylży małego państwa, w którego nazwie zabrakło słowa „Polska", początkowo wywołało wśród nich rozczarowanie. Księstwo Warszawskie, którego protektorem był Napoleon, nie było w pełni suwerenne – w jego sprawy ingerowali przedstawiciele cesarza. Miało odgrywać rolę wysuniętego na wschód przyczółka Francji, której władcy podporządkowano też politykę zagraniczną Księstwa. Dużym obciążeniem dla małego państwa było utrzymanie wojska i fortyfikacji. Z napoleońskim protektoratem wiązały się także koszty: właściciele ziemscy tracili zyski z powodu zerwania kontaktów handlowych z Wielką Brytanią wynikającego z rygorów blokady kontynentalnej.

Obywatele dawnej Rzeczypospolitej dostrzegali też jednak korzyści płynące z utworzenia Księstwa Warszawskiego. Było niewielkie, ale jego powstanie przekreślało akt rozbiorów. Dzięki posiadaniu polskich władz, administracji, wojska i szkół stwarzało Polakom znacznie lepsze warunki rozwoju życia narodowego niż kraje zaborcze.

Namiastka państwa polskiego dostarczała Napoleonowi również żołnierzy – polskie pułki nie tylko stacjonowały na terytorium Księstwa, lecz także służyły poza jego granicami. Problemy z tym związane w pełni uwidoczniły się w **1808 r.**, kiedy to Napoleon podjął interwencję w sprawy wewnętrzne **Hiszpanii** i osadził tam na tronie swojego brata – Józefa. Wśród oddziałów skierowanych na objęte jego władzą tereny znalazły się również pułki polskie. Zasłynęły one odwagą w kilku bitwach (patrz: mapa s. 299).

Do legendy przeszła szarża przeprowadzona przez polskich szwoleżerów (lekkokonnych) w wąwozie Somosierra. Jesienią 1808 r. szwoleżerowie pod wodzą pułkownika Jana Kozietulskiego wykonali brawurową szarżę, w wyniku której w ciągu kilku minut zdobyli 16 hiszpańskich armat i otworzyli Napoleonowi drogę na Madryt.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

„Brudna wojna" w Hiszpanii

Wojnę w Hiszpanii obie walczące strony toczyły z dużą brutalnością, nie oszczędzając jeńców i ludności cywilnej. Udział w niej tysięcy polskich żołnierzy od początku budził sprzeciw części współczesnych. Krytykowali go również późniejsi historycy i pisarze. Uznawali konflikt zbrojny w Hiszpanii za kolejny, po San Domingo, przykład „brudnej wojny", w której Polacy walczyli nie w swojej sprawie, lecz w interesie Napoleona. Ich oponenci podkreślali, że zaangażowanie polskich pułków w wojnę na Półwyspie Iberyjskim to cena, którą należało zapłacić za szansę na odbudowę własnego państwa przy poparciu Napoleona. Zwracali również uwagę na fakt, że tysiące żołnierzy francuskich straciło życie podczas wojny 1807 r., której efektem było częściowe przekreślenie aktu rozbiorów i utworzenie namiastki polskiego państwa, czyli Księstwa Warszawskiego.

***Bitwa pod Raszynem*, obraz Wojciecha Kossaka.** W bitwie na przedpolach Warszawy ok. 12 tys. żołnierzy pod dowództwem Józefa Poniatowskiego powstrzymało marsz niemal 30-tysięcznego korpusu austriackiego. Kluczową rolę w bitwie odgrywała grobla, prowadząca przez bagnistą okolicę. Jej opanowanie umożliwiłoby Austriakom zajęcie miasteczka i dalszy marsz na stolicę. W trakcie całodziennych walk grobla kilkakrotnie przechodziła z rąk do rąk. W decydującym momencie książę Józef chwycił karabin i sam poprowadził żołnierzy do kontrataku.

? Powiedz, jakie znaczenie dla morale żołnierzy mogła mieć postawa dowódcy.

Wojna z Austrią w 1809 r.

W 1809 r. dyplomacja brytyjska przekonała Austrię do kolejnego wystąpienia przeciw Napoleonowi, zaangażowanemu w Hiszpanii. Wojnę rozpoczęło uderzenie wojsk austriackich na niemieckich sojuszników Napoleona ze Związku Reńskiego. Dzięki błyskawicznej reakcji cesarza Francuzów działania szybko przeniosły się na terytorium Austrii.

Wydzielony korpus wojsk austriackich wiosną 1809 r. wkroczył do Księstwa Warszawskiego. Książę Józef stawił mu czoło w bitwie pod **Raszynem**, jednak liczebna przewaga przeciwnika zmusiła go do opuszczenia stolicy. Wódz naczelny przerzucił wojska na prawy brzeg Wisły i zaskoczył przeciwnika, wyszedłszy na jego tyły i wkroczywszy na ziemie zaboru austriackiego (Galicji). Manewr ten odciął Austriaków od ich zaplecza, książę Józef zaś zyskał możliwość powiększenia swej armii o nowe oddziały tworzone z entuzjastycznie witających go rodaków. Wkrótce armia polska dotarła do Lwowa i Krakowa. W tym czasie wojska francuskie pokonały Austriaków (bitwa pod Wagram).

Pokój zawarty z Austrią w 1809 r. przyniósł Napoleonowi nowe nabytki terytorialne. Zwiększyło się również terytorium Księstwa Warszawskiego, do którego przyłączono część ziem zaboru austriackiego wyzwolonych przez wojsko polskie.

PODSUMOWANIE

- W 1807 r. na mocy pokoju zawartego w Tylży przez Francję z Prusami i Rosją z ziem polskich drugiego i trzeciego oraz skrawka pierwszego zaboru pruskiego utworzono Księstwo Warszawskie.
- Jego dziedzicznym władcą został król Saksonii Fryderyk August I z dynastii Wettinów.
- Napoleon nadał Księstwu konstytucję. Przyznawała ona szerokie kompetencje monarsze, a ograniczała rolę sejmu.
- Księstwo Warszawskie było zależne od Francji. Miało polskie władze, administrację, wojsko i szkoły.
- W 1809 r. Księstwo Warszawskie zostało powiększone o część ziem zaboru austriackiego.

POLECENIA

1. Przypomnij sobie okoliczności utworzenia Księstwa Warszawskiego. Dlaczego nowe państwo zyskało właśnie taką nazwę?
2. Opisz ustrój Księstwa Warszawskiego. Które z wzorów ustrojowych i prawnych rewolucji francuskiej wprowadzono w jego konstytucji?
3. Przedstaw niedogodności związane z napoleońskim protektoratem nad Księstwem Warszawskim i szanse polityczne, jakie stwarzało ono Polakom.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Konstytucja Księstwa Warszawskiego (fragmenty)

TYTUŁ I. O religii

Artykuł 4. Znosi się niewola, wszyscy obywatele są równi w obliczu prawa […].

TYTUŁ II. O rządzie

Artykuł 5. Korona książęca warszawska jest dziedziczną w osobie Króla Saskiego, jego potomków, dziedziców i następców w porządku następstwa ustanowionego w domu saskim.

Artykuł 6. Rząd jest w osobie króla. On sprawuje w całej swojej zupełności urzędowanie władzy wykonawczej. Od niego wychodzą projekta do praw. […]

TYTUŁ IV. O sejmie głównym

Artykuł 19. Sejm Główny składa się z 2 izb, to jest z Izby pierwszej, czyli Senatorskiej, i z drugiej Izby, czyli Poselskiej.

Artykuł 20. Sejm Główny zgromadza się co 2 lata w Warszawie, i to w czasie oznaczonym aktem zwołującym, wydanym przez króla. Posiedzenie nie trwa dłużej jak dni 15.

TYTUŁ VI. O izbie poselskiej

Artykuł 35. Izba poselska składa się:

1) z 60 posłów wybranych na sejmikach, czyli zgromadzeniach szlachty każdego powiatu […];
2) z 40 deputowanych z gmin. […]

TYTUŁ VII. O sejmikach i zgromadzeniach gminnych

Artykuł 53. Nikt nie może głosować, kto nie ma 21 lat skończonych, kto nie używa praw swoich i jest pod opieką. Uwolnienie spod opieki może dotąd następować w 21 roku skończonym, pomimo wszystkich przeciwnych temu praw i zwyczajów.

Artykuł 58. Mają prawo do głosowania na zgromadzeniach gminnych:

1) Każdy obywatel właściciel nieszlachcic,
2) Każdy rękodzielnik i majster warsztatu, każdy kupiec mający fundusz w sklepie lub magazyn [równy] kapitałowi 10 000 złotych polskich,
3) Wszyscy plebani i wikariusze,
4) Każdy artysta i obywatel znakomity z talentów, wiadomości lub przysług uczynionych bądź handlowi, bądź kunsztom,
5) Każdy podoficer i żołnierz okryty bliznami lub który odbył kilka kampanii, a otrzymał uwolnienie od służby, […]
7) Oficerowie wszelkiego stopnia. […]

TYTUŁ IX. Sądownictwo

Artykuł 69. Kodeks Napoleona będzie prawem cywilnym Księstwa Warszawskiego.

A. Powiedz, jakie kryteria decydowały o przyznaniu praw politycznych w Księstwie Warszawskim.
B. Wymień nowe grupy społeczne, które uzyskały prawa polityczne, a nie miały ich zgodnie z Konstytucją 3 maja.

38 Upadek Napoleona

- Wojna 1812 r.
- Księstwo Warszawskie pod rosyjską okupacją
- Bitwa narodów pod Lipskiem
- Pierwsza abdykacja Napoleona i restauracja monarchii we Francji
- Sto dni

Droga do wojny

Po zakończeniu wojny 1809 r. pozycję Napoleona na kontynencie wzmocnił dodatkowo sojusz z cesarzem Austrii, którego córkę Bonaparte poślubił. Udało mu się w ten sposób stworzyć więzy między swoją rodziną a starymi dynastiami panującymi w Europie. Sytuacja polityczna jednak tylko z pozoru była stabilna. Wielka Brytania pozostawała w stanie wojny z Francją. Zażarte walki w Hiszpanii coraz bardziej wyczerpywały siły cesarza Francuzów. Pogarszały się również jego stosunki z carem Aleksandrem I, którego niepokoiła rosnąca przewaga Francji na kontynencie. Car obawiał się też przenikania na terytorium jego państwa francuskich wzorów ustrojowych: konstytucji, kodeksu cywilnego czy zasady równości wobec prawa, które mogły zagrozić jego pozycji i przywilejom rosyjskiej szlachty. Powodów do niepokoju dostarczała mu również możliwość odbudowy przez Napoleona Polski, co spowodowałoby utratę ziem zagarniętych przez Rosję w trakcie rozbiorów. Z tych względów Aleksander I zaniechał stosowania się do ograniczeń związanych z przestrzeganiem blokady kontynentalnej (uniemożliwiała ona eksport rosyjskiego drewna i zboża do Wielkiej Brytanii) i rozpoczął przygotowania do wojny. W odpowiedzi na to Napoleon zmusił do sojuszu Prusy i Austrię i zorganizował armię liczącą kilkaset tysięcy żołnierzy pochodzących ze wszystkich państw znajdujących się w jego strefie wpływów.

WARTO WIEDZIEĆ

Wielonarodowa Wielka Armia

Wśród ok. 450 tys. żołnierzy, którzy znaleźli się w szeregach wkraczającej do zaboru rosyjskiego napoleońskiej armii, najliczniejszą grupę narodowościową stanowili Francuzi. Drugą co do wielkości byli Polacy, których liczebność wynosiła ponad 100 tys. Niewiele mniej liczyły oddziały wystawione przez państwa Związku Reńskiego. W szeregach Wielkiej Armii znalazło się również ok. 20 tys. Włochów, po kilka tysięcy Belgów, Holendrów, Hiszpanów, Portugalczyków, Szwajcarów, Chorwatów i przedstawicieli innych narodowości zamieszkujących napoleońskie wielkie cesarstwo. Pod rozkazami Napoleona znalazło się również 30 tys. żołnierzy austriackich i 20 tys. Prusaków.

Wyprawa na Moskwę

W **czerwcu 1812 r.** armia Napoleona (tzw. Wielka Armia) wkroczyła na terytorium zaboru rosyjskiego. Na wieść o zajęciu Litwy obradujący w Warszawie nadzwyczajny sejm ogłosił utworzenie Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Oznaczało to, że celem rozpoczynającej się wojny jest odbudowa niepodległości Polski. Cesarz Francuzów przyjął tę inicjatywę przychylnie, choć powstrzymał się od zobowiązujących deklaracji.

Napoleonowi nie udało się doprowadzić do stoczenia decydującej bitwy na terenie dawnego państwa litewskiego. Dowódcy rosyjscy, w obawie przed klęską, cofali się, by wciągnąć Wielką Armię w głąb swojego terytorium.

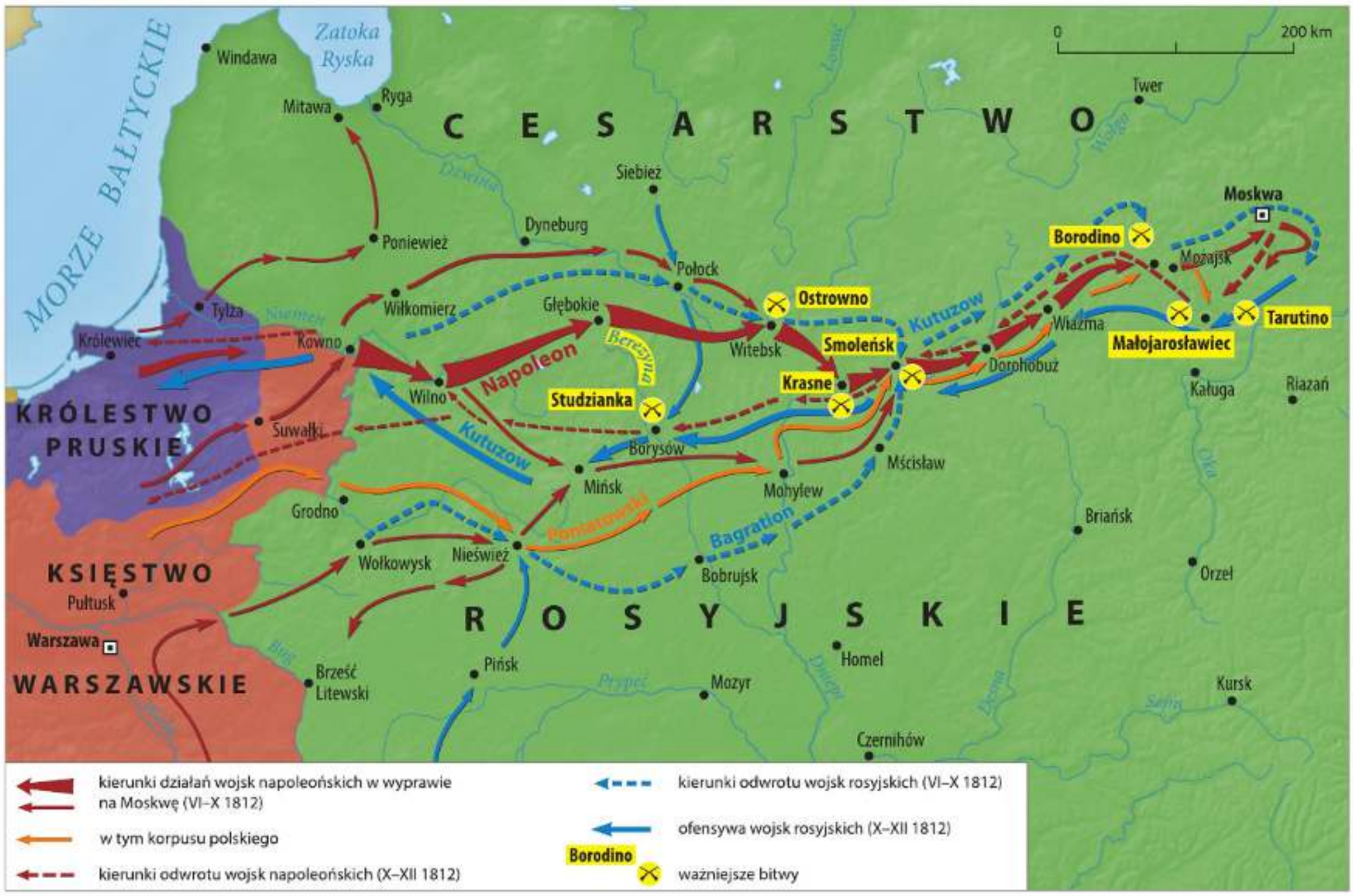

Kampania moskiewska Napoleona w 1812 r.

? Na podstawie mapy, wykorzystując podziałkę liniową, oblicz, jaką odległość pokonały wojska Napoleona od granicy Księstwa Warszawskiego do Moskwy.

Marszowi napoleońskich korpusów towarzyszyły trudności związane z wyżywieniem i organizacją działań ogromnych mas wojska na słabo zaludnionych obszarach. Uniemożliwiło to Napoleonowi szybkie pokonanie przeciwnika i zawarcie korzystnego pokoju. Wprawdzie we wrześniu 1812 r. cesarz Francuzów pokonał armię rosyjską w bitwie pod **Borodino** i zajął Moskwę, nie zdołał jednak całkowicie rozbić przeciwnika, który dysponował nadal ogromnym zapleczem i mógł szybko uzupełnić straty.

Ze względu na zbliżającą się zimę Bonaparte zarządził odwrót na Litwę. Uciążliwy marsz w śniegu i mrozie oraz głód i choroby doprowadziły do całkowitego niemal zniszczenia Wielkiej Armii. Jej szczątkom udało się jeszcze wyrwać z okrążenia nad rzeką **Berezyną** i dotrzeć do Wilna, wojna była jednak przegrana. W początkach 1813 r. Rosjanie wkroczyli na terytorium Księstwa Warszawskiego. Dowodzone przez księcia Józefa Poniatowskiego oddziały polskie opuściły kraj i dołączyły do głównych sił Napoleona na terytorium Saksonii.

***Pożar Moskwy 15–20 września 1812 r.*, obraz nieznanego artysty z Drezna, 1813 r.**
Po wkroczeniu Napoleona do Moskwy Rosjanie podpalili miasto. Pożar zniszczył wiele budynków i pałaców.

? Zastanów się i powiedz, dlaczego Rosjanie postąpili w ten sposób.

***Odwrót Napoleona spod Moskwy*, obraz Adolpha Northerna z 2. połowy XIX w.**

? Powiedz, co – zdaniem malarza – przyczyniło się do klęski Napoleona w Rosji.

Schyłek napoleońskiej epopei

Klęska Bonapartego dodała odwagi jego przeciwnikom. Po stronie Rosji i Wielkiej Brytanii opowiedziały się Prusy i Austria, których wojska wzięły udział w wyprawie Napoleona na Moskwę. W październiku **1813 r.** cesarz Francuzów stoczył pod Lipskiem walną bitwę z połączonymi siłami wszystkich tych państw. Wielka Armia została pokonana. Kilkudniowe, niezwykle krwawe, starcie nazwano **bitwą narodów**, ponieważ w szeregach różnych armii walczyli wówczas ze sobą żołnierze wielu narodowości, wśród nich – Polacy. Pod Lipskiem poległ wódz naczelny wojsk polskich książę Józef Poniatowski, który ze swym korpusem osłaniał odwrót Napoleona. Po zakończeniu walki wojska sprzymierzonych z Francją państw Związku Reńskiego przeszły na stronę koalicji antynapoleońskiej. Cesarz rozpoczął odwrót. Obok oddziałów francuskich towarzyszyło mu nadal kilka tysięcy polskich żołnierzy.

Angielska karykatura narysowana przez Thomasa Rowlandsona po bitwie pod Lipskiem, wygranej przez antynapoleońską koalicję.

? Powiedz, jak artysta oceniał wojny toczone przez Napoleona.

WARTO WIEDZIEĆ

Poniatowski i Kościuszko – bohaterowie narodowi

Wydarzenia z okresu insurekcji kościuszkowskiej i epoki napoleońskiej sprawiły, że do panteonu polskich bohaterów narodowych trafiły dwie postacie: Tadeusz Kościuszko i książę Józef Poniatowski. Obaj zostali pochowani w miejscu spoczynku polskich królów na Wawelu. Różniły ich jednak dokonywane przez nich wybory. Naczelnik odmówił udzielenia poparcia Napoleonowi ze względu na swe republikańskie poglądy i brak wyraźnej deklaracji cesarza o zamiarze odbudowy państwa polskiego. Książę, mimo początkowych wątpliwości co do intencji Napoleona wobec Polaków, był jednym z jego ostatnich wiernych sprzymierzeńców. Dowodzony przez niego korpus szczególnie wyróżnił się w bitwie narodów. Za swoje zasługi wódz – jako jedyny cudzoziemiec – został mianowany przez Napoleona marszałkiem Francji. Kilkakrotnie ranny, osłaniał odwrót armii napoleońskiej. Po odcięciu od niej odmówił oddania się do niewoli. Utonął podczas próby przepłynięcia na koniu przez rzekę Elsterę. Śmierć księcia Józefa szybko przeszła do legendy i stała się tematem licznych obrazów i grafik.

Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego w nurtach Elstery w bitwie pod Lipskiem, obraz Horace'a Verneta.

Abdykacja i sto dni

Kampania 1814 r. toczyła się już na terytorium Francji. W kwietniu oddziały przeciwników Napoleona zajęły Paryż. Cesarz zrzekł się tronu, na który sprzymierzeni monarchowie zaprosili przebywającego na emigracji brata ostatniego króla Francji. Objął on władzę jako **Ludwik XVIII**. Bonapartemu przekazano we władanie **wyspę Elbę** na Morzu Śródziemnym. Kilka tysięcy żołnierzy polskich do końca wiernych Napoleonowi wziął pod swą protekcję Aleksander I i zezwolił im na powrót do kraju z bronią i sztandarami.

Kwestie sporne w polityce europejskiej po abdykacji Napoleona miał rozwiązać zwołany do Wiednia kongres mocarstw. Wiosną 1815 r. jego obrady zostały przerwane przez alarmujące wieści z Francji. Na wieść o niezadowoleniu opinii publicznej z powrotu Burbonów

Ludwik XVIII (1755–1824), portret z 1814 r., namalowany przez Anthony'ego François Calleta (czytaj: frąsła kalle).

Ludwik XVI został zgilotynowany w 1793 r. Wkrótce potem na gilotynie zginęła jego żona Maria Antonina. Ich syn, również noszący imię Ludwik, został oddany na wychowanie rodzinie szewca. Zmarł w wieku dziesięciu lat, jak twierdzono, w wyniku niedożywienia i maltretowania. Zwolennicy monarchii uważali go za prawowitego następcę jego ojca, dlatego kolejny z Burbonów roszczący pretensje do tytułu króla Francji przyjął imię Ludwika XVIII.

***Powrót Napoleona z Elby*, obraz Charles'a de Steubena** (czytaj: szarla dy stybena). Spotkanie Napoleona z oddziałem żołnierzy wysłanych w celu pojmania go przekształciło się w wiec na jego cześć. Triumfalny marsz cesarza do Paryża, nazwany lotem orła, był możliwy dzięki entuzjastycznemu poparciu armii. Francuzom Bonaparte obiecał liberalne reformy i wyrzeczenie się nowych podbojów.

? Wśród przedstawionych na obrazie postaci odszukaj polskiego szwoleżera gwardii. Po czym można go rozpoznać?

i przywrócenia monarchii (tzw. **restauracji**) były cesarz na czele niewielkiego oddziału, w którego skład wchodzili także polscy szwoleżerowie, przybył do ojczyzny i ruszył na Paryż. Entuzjastycznie przyjęty przez armię i wszystkie niemal warstwy społeczeństwa, obawiające się utraty praw zdobytych w okresie rewolucji, bez użycia siły przejął władzę. Ludwik XVIII opuścił kraj.

Składane przez Bonapartego deklaracje pokojowych intencji nie przekonały obradujących w Wiedniu władców. Ogłosili oni wyjęcie Napoleona spod prawa i rozpoczęcie wojny, której celem miało być odebranie uzurpatorowi tronu. Mimo początkowych sukcesów cesarz Francuzów został pokonany w czerwcu 1815 r. w bitwie pod **Waterloo**. Klęska ta zadecydowała o jego powtórnej abdykacji. Tak zwane **sto dni** Napoleona dobiegło końca. Bonaparte oddał się w ręce rządu brytyjskiego, który zesłał go na położoną na Atlantyku Wyspę św. Heleny. Napoleon zmarł na niej w 1821 r.

SPORY, DYSKUSJE, OCENY

Biała i czarna legenda Napoleona

Ocena Napoleona i jego działalności do dziś budzi kontrowersje. Jego krytycy podkreślają, że wojny toczone w latach 1792–1815, według różnych szacunków, kosztowały życie od 3 do 5 mln mieszkańców Europy. Polegli oni w trakcie działań militarnych lub zmarli w wyniku towarzyszących im epidemii i głodu. Zniszczono znaczne obszary krajów, które stały się teatrem walk. W brytyjskiej, hiszpańskiej czy rosyjskiej tradycji historycznej cesarz Francuzów uznawany jest za despotę i agresora. Wielu historyków zaznacza jednak, że bilans epoki napoleońskiej trudno uznać za jednoznacznie negatywny. Zauważają oni, że niemal wszystkie wojny toczone przez Napoleona rozpoczęli jego przeciwnicy. W przypadku Włochów i Polaków polityka cesarza Francuzów sprzyjała ich dążeniom do utworzenia własnego państwa lub jego odzyskania. W napoleońskich protektoratach wprowadzano *Kodeks Napoleona*, który stał się na długie lata fundamentem nowego systemu prawnego opartego na zasadach równości wobec prawa i ochrony własności prywatnej. Nadawane przez Napoleona konstytucje likwidowały podział ludności na stany i przyznawały prawa polityczne nie tylko szlachetnie urodzonym, lecz także tym, którzy spełniali określony cenzus majątkowy lub zasłużyli się dla państwa w czasie służby wojskowej bądź na polach nauki, kultury czy edukacji. Otwierały również drogę do kariery w armii i administracji osobom spoza szlachty, poszerzając w ten sposób krąg zaangażowanych w sprawy państwa, co z kolei sprzyjało tworzeniu się nowoczesnych społeczeństw.

PODSUMOWANIE

- W 1812 r. Napoleon podjął wyprawę na Rosję, która – mimo zajęcia Moskwy – zakończyła się klęską cesarza Francuzów. Jego Wielka Armia poniosła ogromne straty na skutek surowej zimy, braków w zaopatrzeniu i ataków oddziałów przeciwnika.
- W 1813 r. wojska napoleońskie zostały rozbite w bitwie narodów pod Lipskiem.
- Po przegranej kampanii w 1814 r. Napoleon abdykował, a tron Francji objął Ludwik XVIII Burbon.
- W 1815 r. na wieść o niezadowoleniu Francuzów z rządów nowego króla Napoleon podjął próbę powrotu na tron. Jego wojska zostały ostatecznie pokonane pod Waterloo. Cesarz został zesłany na Wyspę św. Heleny.

POLECENIA

1. Opisz przyczyny i skutki wyprawy Wielkiej Armii na Moskwę w 1812 r.
2. Powiedz, dlaczego wielu Polaków dostrzegało w działaniach Napoleona szansę na odzyskanie własnego państwa. Jak oceniasz postawę cesarza wobec Polaków?
3. Wyjaśnij, co można uznać za główną przyczynę upadku Napoleona.
4. Przypomnij sobie, jakie wydarzenie w historii określamy jako sto dni Napoleona.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa Napoleona do armii ogłoszona po wylądowaniu cesarza we Francji 1 marca 1815 r. (fragmenty)

Żołnierze, będąc na wygnaniu usłyszałem wasze wołanie. Przybyłem wbrew wszelkim przeszkodom i niebezpieczeństwom. Wasz generał, powołany na tron przez lud, wraca do was. Przyłączcie się do niego! […] Zerwijcie te barwy[1], które naród wyjął spod prawa i pod którymi w ciągu dwudziestu pięciu lat jednoczyli się wszyscy wrogowie Francji! Przypnijcie tę trójkolorową kokardę! Nosiliście ją za naszych wspaniałych dni! […]

Wznieście więc orły[2], które dzierżyliście pod Ulm, pod Austerlitz, pod Jeną i pod Iławą, pod Tudelą i pod Eckmühl, pod Essling, Wagram i Smoleńskiem, pod Moskwą, Lützen, Wurschen i Montmirail![3] […]

Żołnierze, stańcie w szeregach pod sztandarami waszego przywódcy. Jego życie stanowi część waszego istnienia. Przywileje, z jakich korzysta, są tylko przywilejami ludu i was samych. Jego dobro, jego honor i jego sława są waszym dobrem, honorem i sławą. Zwycięstwo pobiegnie przed nami jak burza. Orzeł, który nieść będzie barwy narodowe, poszybuje od jednej wieży kościelnej do drugiej, aż do samych wież katedry Nôtre-Dame. Wówczas będziecie mogli z dumą okazać swoje blizny. Wówczas będziecie mogli pochwalić się tym, czego dokonaliście: będziecie wyzwolicielami ojczyzny.

---

[1] Chodzi o barwy Burbonów.
[2] Orły na drzewcach sztandarów były symbolami napoleońskiej armii.
[3] Są to miejsca zwycięskich bitew armii napoleońskiej.

A. Wymień argumenty, do których odwoływał się Napoleon, by zachęcić żołnierzy do wypowiedzenia posłuszeństwa Ludwikowi XVIII.

39 Kongres wiedeński

- Tańczący kongres
- Legitymizm, restauracja i równowaga polityczna
- Nowa mapa Europy
- Święte Przymierze

Europa po abdykacji Napoleona

Z perspektywy przywódców zwycięskiej koalicji antynapoleońskiej Europa po abdykacji Napoleona była pogrążona w **politycznym chaosie**. W czasie panowania cesarza Francuzów na jej terytorium powstawały nowe państwa, inne upadały lub zmieniały swoje granice. Doprowadziło to do sporów granicznych i wzajemnych roszczeń terytorialnych oraz pretensji do tronu wysuwanych przez monarchów odsuniętych od władzy przez Napoleona. Trudno było również całkowicie zignorować rozbudzone w epoce napoleońskiej aspiracje narodów, choćby Polaków czy Włochów, do posiadania własnych państw. Te problemy należało rozstrzygnąć, aby ustanowić na kontynencie nowy, **trwały ład polityczny**. Zająć się tym miał **kongres**, zwołany przez przywódców koalicji po pierwszej abdykacji cesarza Francuzów.

Wiedeńskie negocjacje

Obrady kongresu rozpoczęły się **w Wiedniu jesienią 1814 r.** Wzięli w nich udział przedstawiciele 16 państw, wśród których najważniejszą rolę odgrywały **Rosja**,

BIOGRAM

CHARLES TALLEYRAND

(1754–1838)

Talleyrand uchodził za jednego z najbardziej zręcznych dyplomatów, a zarazem jednego z najbardziej błyskotliwych i eleganckich ludzi owych czasów. Z pochodzenia arystokrata, w przeszłości był biskupem, w początkach rewolucji francuskiej – zwolennikiem monarchii konstytucyjnej, emigrantem politycznym – w czasie dyktatury jakobinów, wreszcie – ministrem spraw zagranicznych Napoleona. Po kilku latach został przez niego usunięty ze stanowiska ze względu na tajne kontakty z obcymi dworami. Po pierwszej abdykacji cesarza Francuzów (1814 r.) należał do zwolenników przywrócenia Burbonów na tron. Jako reprezentant Ludwika XVIII na kongresie przekonał dyplomatów, że Francja rządzona przez prawowitą dynastię Burbonów nie może być wykluczona z debat prowadzonych przez pozostałe mocarstwa.

Charles Talleyrand (czytaj: szarl talejrą)**, obraz Pierre'a-Paula Proud'hona** (czytaj: piera pola prudona).

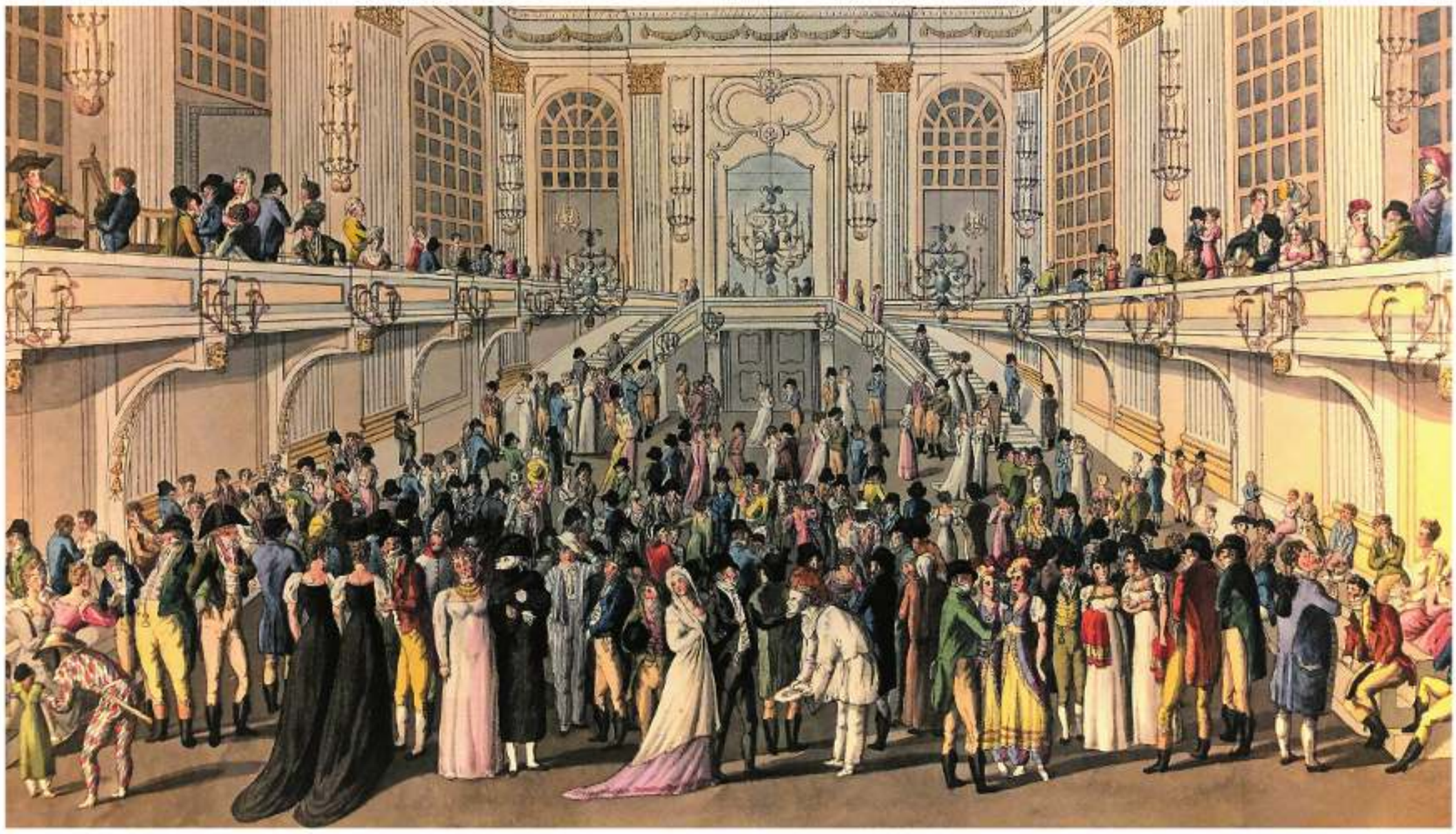

Bal maskowy w Hofburgu, wiedeńskim pałacu władców Austrii, ilustracja autorstwa Josepha Schütza (czytaj: josefa szica). Obradom towarzyszyły liczne bale, rauty, spektakle teatralne i spotkania w salonach. Ogromną popularność zdobyło powiedzenie jednego z obserwatorów owych wydarzeń, który komentując powolne tempo prac kongresu, stwierdził: „Kongres nie kroczy naprzód, lecz tańczy".

? Wyjaśnij, jak można rozumieć to stwierdzenie.

Wielka Brytania, **Austria** i **Prusy**. Do ich grona, dzięki zręczności francuskiej dyplomacji, dołączono przedstawiciela **Francji**, w której na tron powrócili Burbonowie. Obradami kierował minister spraw zagranicznych Austrii – **Klemens Metternich** (patrz: s. 318).

Głównymi kwestiami do rozstrzygnięcia były zmiany graniczne na terenie Włoch, ponieważ Napoleon przyłączył część Półwyspu Apenińskiego do Francji, a na pozostałym terytorium utworzył Królestwo Włoch oraz osadził na tronie Królestwa Neapolu jednego ze swych marszałków.

***Tańczący kongres*, karykatura z epoki.** Od lewej Charles Talleyrand, Robert Castlereagh (czytaj: robert kaselrei) – brytyjski minister spraw zagranicznych, Franciszek I Habsburg, Aleksander I Romanow, Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern, Fryderyk August Saski Wettin, przedstawiciel Sardynii.

? Wytłumacz, dlaczego władca saski przytrzymuje koronę na głowie.

Równie ważne były kwestie graniczne w przypadku państw niemieckich, które cesarz Francuzów złączył w Związek Reński. Trzeba też było zdecydować o dalszych losach Księstwa Warszawskiego oraz Saksonii – jej władca pozostał do końca wiernym sojusznikiem Napoleona.

Uczestnicy kongresu uznali, że w podejmowaniu decyzji powinni się kierować kilkoma zasadami. Jedną z nich była zasada **legitymizmu**, zakładająca, że monarcha panujący z Bożej łaski nie może zostać odsunięty od władzy przez własnych poddanych. Z tej zasady wynikała kolejna – **restauracja**, czyli przywracanie władzy dynastiom, których przedstawiciele zostali pozbawieni tronów przez Napoleona, oraz zwrot terytoriów utraconych przez ich państwa. Monarchowie i dyplomaci dążyli też do przywrócenia **równowagi sił w Europie**. Miało to zapobiec zdobyciu przez jedno z mocarstw dominacji na kontynencie i w ten sposób zapewnić trwały pokój w Europie.

Decyzje kongresu wiedeńskiego

Tempo obrad i gotowość do osiągnięcia kompromisu zwiększyły się pod wpływem nieoczekiwanych wydarzeń politycznych. W marcu 1815 r. do Wiednia dotarła wiadomość, że Napoleon opuścił wyspę Elbę, którą po jego abdykacji przyznała mu koalicja, i powrócił do Francji, po czym przejął w niej władzę. Mocarstwa obradujące na kongresie zareagowały uchwałą o wyjęciu Napoleona spod prawa i rozpoczęły przygotowania do kolejnej wojny. Tuż przed jej rozpoczęciem, **9 czerwca 1815 r.**, przyjęto **akt końcowy kongresu**, mający określić na nowo mapę polityczną Europy.

W miejsce Związku Reńskiego, powołanego przez Napoleona, utworzono nowy **Związek Niemiecki**, złożony z kilkudziesięciu państw i państewek, połączonych luźnym sojuszem politycznym. Państwami w nim najsilniejszymi były Prusy i Austria, której cesarz sprawował honorowe przywództwo w związku. Znaczne obszary obu tych monarchii leżały poza granicami państwa. Na Półwyspie Apenińskim zlikwidowano napoleońskie Królestwo Włoch. Odtworzono natomiast zlikwidowane przez Napoleona, a należące do papieża, Państwo Kościelne. Habsburgowie odzyskali włoskie posiadłości (Dalmację, Istrię, Lombardię z Mediolanem, a także Wenecję). Burbonowie powrócili na tron Neapolu, który wraz z ich sycylijskimi posiadłościami znalazł się w państwie zwanym Królestwem Obojga Sycylii. Położony w północnych Włoszech Piemont, przyłączony przez Napoleona do Francji, powrócił pod władzę dynastii sabaudzkiej, panującej także na Sardynii. Parma, Toskania i Modena znalazły się pod rządami cesarskiej rodziny Habsburgów. Szacunek dla prawowitych monarchów nie przeszkodził przywódcom koalicji ukarać króla Saksonii (a zarazem księcia warszawskiego) za wierność Napoleonowi i przekazać znaczną część jego królestwa Prusom. Państwu Hohenzollernów przypadły także dobrze rozwinięte tereny: Westfalia i Nadrenia.

Katolicka Belgia, wcielona wcześniej do Francji, tym razem została połączona z protestancką Holandią – to państwo nazwano **Królestwem Niderlandów**. Szwecja, jako uczestnik koalicji antynapoleońskiej, uzyskała wynagrodzenie w postaci Norwegii, wcześniej znajdującej się w unii personalnej z Danią, sprzymierzoną z Napoleonem. Straciła za to na rzecz Rosji Finlandię. Wielkiej Brytanii przyznano prawa do – ważnych dla kontroli żeglugi na Morzu Śródziemnym – m.in. Malty i Korfu (Wyspy Jońskie).

Postanowienia podjęte na kongresie dotyczyły również kwestii pozaeuropejskich: Wielka Brytania zatrzymała zajęte podczas wojen z Napoleonem holenderskie kolonie w afrykańskim Kraju Przylądkowym, na wyspie Cejlon, a także francuską kolonię na wyspie Mauritius. Kongres również proklamował deklarację o zniesieniu handlu niewolnikami. Nie oznaczało to faktycznej likwidacji niewolnictwa, ponieważ ze względu na opór Hiszpanii,

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Protokół dyplomatyczny

Jednym z efektów obrad kongresu było opracowanie protokołu dyplomatycznego, regulującego zasady obowiązujące w kontaktach zagranicznych dyplomatów z władzami państwa, w którym pełnią oni swoje misje. Wraz ze zmianami wprowadzonymi w XIX i XX w. te zasady obowiązują do dziś. Protokół precyzuje np. rangi poszczególnych dyplomatów, ceremoniał i honory przysługujące im podczas audiencji, określa ich pierwszeństwo podczas uroczystości publicznych itp.

Legitymizm (łac. *legitimus* – zgodny z prawem) – teoria uznająca historyczne i boskie prawa dynastii do rządzenia w danym państwie.

Restauracja (łac. *restaurare* – przywracać) – przywrócenie dawnego porządku (sprzed rewolucji i Napoleona), czyli powrót do dawnych granic państwa lub wprowadzanie na tron dynastii odsuniętej od władzy.

Europa po kongresie wiedeńskim.

? Porównaj mapy przedstawiające Europę w okresie napoleońskim (s. 294) i po 1815 r. Wskaż najważniejsze zmiany granic państwowych.

? Wskaż nowe państwa, które powstały po upadku Napoleona.

Portugalii i Francji, w których koloniach nadal wykorzystywano pracę niewolniczą, w deklaracji nie umieszczono daty, od której zakaz ma obowiązywać.

Kwestia polska

Kongres wiedeński podjął również decyzje dotyczące ziem polskich. Carowi Aleksandrowi I udało się przeforsować zgodę mocarstw na utworzenie konstytucyjnego **Królestwa Polskiego**, połączonego z Rosją unią personalną. Obejmowało ono jedynie część Księstwa Warszawskiego, ale w akcie końcowym zaznaczono jednak, że Aleksander I może powiększyć jego terytorium przez przyłączenie ziem zaboru rosyjskiego.

Z zachodniej części Księstwa Warszawskiego – z Poznaniem i Bydgoszczą – utworzono **Wielkie Księstwo Poznańskie**, które przekazano Prusom. Zyskały one także Toruń, Brodnicę i Chełmno, włączone bezpośrednio do państwa pruskiego. Kraków z najbliższą okolicą uzyskał jako **Rzeczpospolita Krakowska** status wolnego miasta „pod opieką" Austrii, Prus i Rosji.

BIOGRAM

Klemens von Metternich, portret pędzla Thomasa Lawrensa (czytaj: tomasa lorensa).

KLEMENS VON METTERNICH
(1773–1859)

Był austriackim politykiem i dyplomatą. W 1809 r., po klęsce Austrii w wojnie z Francją, opowiedział się za porozumieniem Austrii z Napoleonem. Jednym ze środków, które miały to umożliwić, było małżeństwo Marii Ludwiki, córki cesarza Austrii, z cesarzem Francuzów. Po klęsce Napoleona w Rosji Metternich doradzał przejście Austrii na stronę antynapoleońskiej koalicji. Był jedną z ważniejszych postaci na kongresie wiedeńskim ze względu na ogromny wpływ, jaki wywierał na cesarza Franciszka I. Oprócz Aleksandra I miał on największy wpływ na decyzje Świętego Przymierza. Uważał je za dogodny środek do utrzymania istniejącego porządku społecznego i politycznego. Twierdził, że rewolucja, która wybucha w jednym państwie, jest chorobą zagrażającą całej Europie, dlatego władcy powinni się wspierać. W związku z rolą, jaką odegrał na kongresie i po nim, ustanowiony porządek międzynarodowy nazywano systemem Metternicha. Uważany za uosobienie absolutyzmu, ustąpił ze stanowiska kanclerza (które piastował od 1821 r.) dopiero w 1848 r. (patrz: temat 43)

Zgodnie z aktem końcowym kongresu, Polacy spoza Królestwa otrzymali od wszystkich zaborców gwarancje swobód narodowych. Ich zakres miały jednak określić rządy poszczególnych państw zaborczych. Wielkie Księstwo Poznańskie miało mieć polskiego namiestnika i własny sejm prowincjonalny. Język polski był drugim, obok niemieckiego, językiem urzędowym. Rządy w Krakowie miał sprawować senat złożony z Polaków, działający jednak pod nadzorem austriackich, pruskich i rosyjskich dyplomatów.

Przymierze władców

Wstrząsy okresu rewolucji i wojen napoleońskich przekonały wielu władców i polityków zwycięskiej koalicji, że nie da się powrócić do XVIII-wiecznej praktyki zmiennych sojuszy zawieranych wyłącznie w imię zachowania równowagi sił. Większość obserwatorów życia politycznego dostrzegła już rosnącą **popularność haseł i zasad rewolucji francuskiej** – wolności, równości wobec prawa, suwerenności narodów i ich praw do posiadania własnego państwa. Te idee niosły ze sobą zagrożenie dla porządku społecznego w większości europejskich monarchii. Część przywódców koalicji uznała zatem, że w polityce europejskiej powinny nastąpić zmiany. Ich zwolennikiem był przede wszystkim car Aleksander I, który ze względu na wysiłek armii rosyjskiej w wojnach 1812–1814 cieszył się autorytetem i sławą pogromcy Napoleona.

W 1815 r. zaproponował on wszystkim władcom europejskim zawarcie **Świętego Przymierza**. Spośród najsilniejszych państw kontynentu tę propozycję odrzuciła jedynie Wielka Brytania. Podpisania aktu odmówił też papież. Do przymierza przystąpiło szesnaście państw, wśród nich najważniejszą rolę odgrywały Rosja, Austria i Prusy. Sprzymierzeni władcy oświadczali, że w polityce zagranicznej i wewnętrznej zamierzają działać według zasad religii chrześcijańskiej, aby umacniać pokój w Europie. Jednocześnie trzej zaborcy zobowiązali się do udzielenia sobie nawzajem pomocy. W rzeczywistości piękne hasła sprowadzały się do chęci utrzymania wpływów, które te państwa zyskały w Europie w wyniku zwycięstwa nad Francją, i powstrzymywania kolejnych rewolucji. Święte Przymierze miało stać na straży równowagi i porządku na kontynencie. W polityce wewnętrznej celowi temu służyły zaostrzenie **cenzury** i rozbudowa **tajnej policji**, tropiącej przeciwników władzy.

POLECENIA

1. Wymień zasady, którymi kierowali się uczestnicy kongresu w podejmowaniu decyzji w sprawach Europy.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany polityczne i terytorialne wynikały z założeń przyjętych przez kongres.
3. Jak oceniasz decyzje kongresu w sprawie polskiej? Uzasadnij swoje zdanie.

PODSUMOWANIE

- Od jesieni 1814 r. do czerwca 1815 r. w Wiedniu obradował kongres, mający rozstrzygnąć spory polityczne i terytorialne, które pojawiły się w Europie po abdykacji Napoleona.
- Wśród obradujących decydującą rolę odgrywali reprezentanci Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, Prus i Francji.
- Do najważniejszych postanowień kongresu należały: utworzenie Związku Niemieckiego; przywrócenie na Półwyspie Apenińskim porządku politycznego zniesionego przez Napoleona; utworzenie Królestwa Niderlandów przez połączenie Belgii i Holandii; przyłączenie Norwegii do Szwecji.
- Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie z carem Aleksandrem I na tronie, zachodnią jego część przyłączono do Prus jako Wielkie Księstwo Poznańskie; Kraków wraz z najbliższą okolicą jako Rzeczpospolita Krakowska był pod protekcją Austrii, Prus i Rosji.
- Na straży nowego porządku miał stać od 1815 r. związek monarchów europejskich, nazwany Świętym Przymierzem. Główną rolę odgrywały w nim Rosja, Prusy, Austria.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Traktat Świętego Przymierza z 1815 r. (fragmenty)

W imię Świętej i Nierozdzielnej Trójcy!
Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich […], a w szczególności wobec dobrodziejstw, jakimi Opatrzność Boska raczyła obdarzyć państwa, których rządy ufność i nadzieję w niej pokładały, doszły Ich Cesarskie i Królewskie Wysokości: Cesarz Austrii, Król Prus i Cesarz Rosji, do konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka boskiego Zbawiciela. Dlatego oświadczają uroczyście, że odtąd, zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i w stosunkach z innymi państwami, drogowskazem ich postępowania będą przepisy tej świętej religii, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody, których stosowanie nie powinno być ograniczone do samego życia prywatnego, ale przeciwnie, powinni się nim kierować w swych postępowaniach książęta panujący, jako że stanowią one jedyny środek utrwalenia ludzkich instytucji i naprawy ich niedoskonałości.

Art. 1. Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie jak bracia, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa i uważając się za współrodaków, będą zawsze i wszędzie okazywali sobie poparcie i pomoc. W stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i będą nimi kierować w tym samym duchu braterstwa, które ich ożywia w imię obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Art. 2. Dlatego też jedyną zasadą obowiązującą między tymi rządami, jak i ich poddanymi będzie wyświadczanie sobie wzajemnych usług, okazywanie niezmiennej życzliwości i przywiązania oraz poczuwanie się do przynależności do jednego narodu chrześcijańskiego […].

Art. 3. Wszystkie mocarstwa, które zechcą uroczyście uznać święte zasady leżące u podstaw niniejszego aktu i które uznają, jak ważne jest dla szczęścia narodów zbyt długo trawionych niepokojem, aby prawdy te wywierały odtąd na losy ludzkie należny im wpływ, będą przyjęte do tego Świętego Przymierza z całą gotowością i życzliwością.

A. Wymień „wielkie wydarzenia lat ostatnich", które mieli na myśli autorzy traktatu.

B. Wyjaśnij, jaką rolę w życiu publicznym przypisano w tym tekście religii.

C. Na jakich zasadach twórcy przymierza chcieli zbudować wzajemne stosunki między władcami, a na jakich – relacje między władcami a ich poddanymi?

D. Wytłumacz, czemu miała służyć wzajemna pomoc, okazywana przez sprzymierzonych monarchów.

40 Wiek pary i węgla. Rewolucja przemysłowa

- Wzrost liczby ludności
- Narodziny nowoczesnego przemysłu
- Kolej żelazna i parowce
- Skutki rewolucji przemysłowej

Przemiany demograficzne i gospodarcze

W 1. połowie XIX stulecia w krajach Europy Zachodniej (w Wielkiej Brytanii, Holandii, państwach niemieckich nad Renem, we Francji, w Belgii) i Stanach Zjednoczonych dokonał się **ogromny postęp cywilizacyjny**. Przyczyniły się do niego: stale powiększająca się liczba ludności, wzrost produkcji przemysłowej i rolnej, a także rozwój w dziedzinie komunikacji.

Liczba ludności na kontynencie europejskim, sięgająca w początkach stulecia 180 mln, zwiększyła się o ponad 70 mln. Znacząco wydłużyła się średnia długość życia ludzkiego, np. we Francji w XVIII w. wynosiła ona 29 lat.

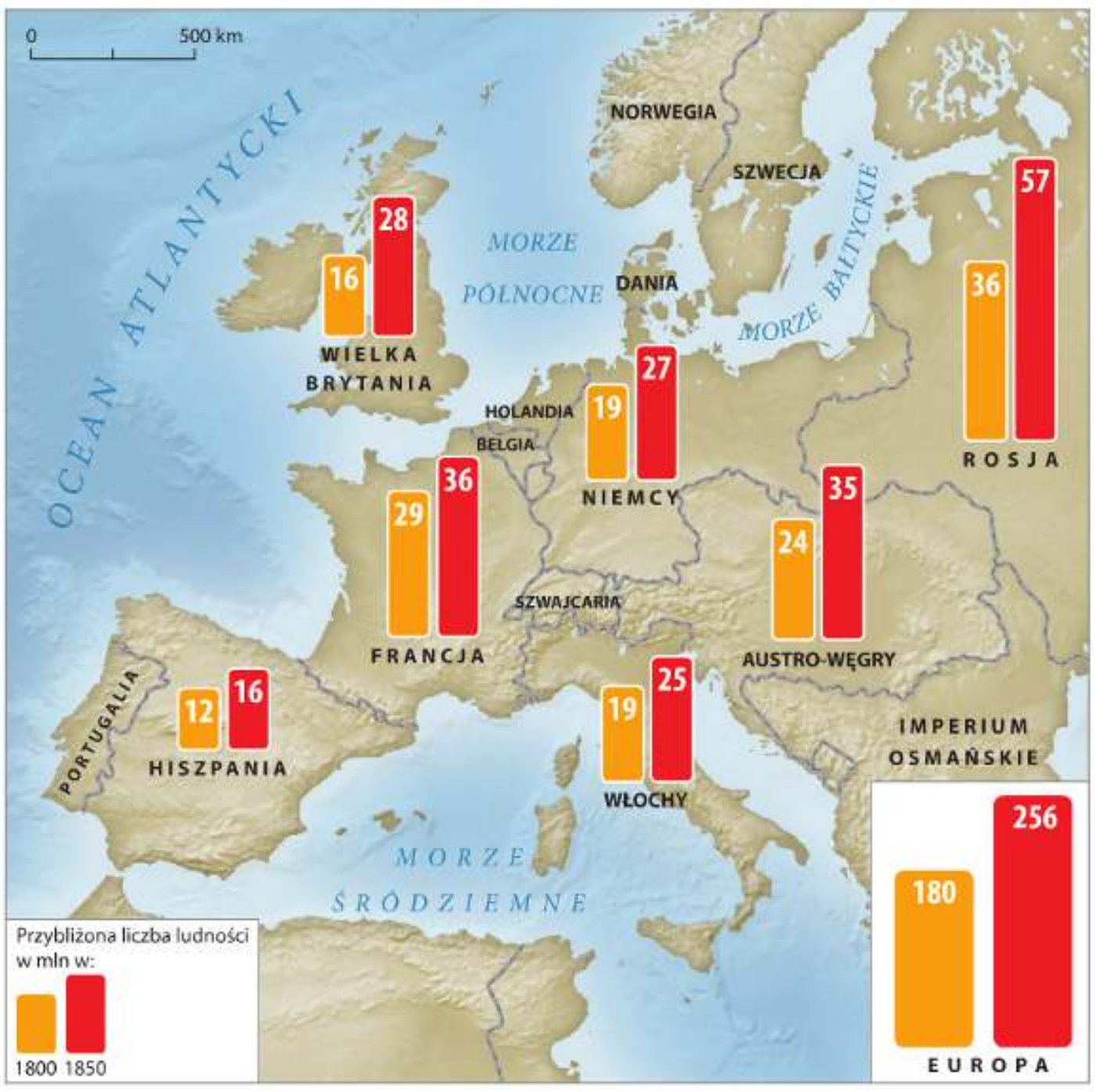

Ludność Europy w latach 1750–1850.

Źródło danych: C. McEvedy, R. Jones, *Atlas of World Population History*, London 1978.

? Wskaż państwa, w których dynamika wzrostu liczby ludności była największa.

WARTO WIEDZIEĆ

Zasada czystych rąk

Ignaz Semmelweis był węgierskim lekarzem specjalizującym się w położnictwie. Podczas praktyk w wiedeńskim szpitalu badał przyczyny wysokiej śmiertelności kobiet, spowodowanej przez gorączkę połogową. Z jego obserwacji wynikało, że przyczyną choroby mogą być nawyki lekarzy, którzy – po przeprowadzeniu sekcji zwłok – nie myli rąk przed rozpoczęciem kolejnych zabiegów lub badań. W tych czasach nie znano jeszcze mechanizmu rozwoju chorób o podłożu bakteryjnym i wirusowym. W 1848 r. Semmelweis zalecił jednak lekarzom w swojej klinice mycie rąk oraz odkażanie instrumentów medycznych. W ciągu kilku miesięcy liczba zgonów znacznie spadła. Zalecenia Semmelweisa nie zostały początkowo dobrze przyjęte przez lekarzy. Upowszechniły się dopiero w kolejnych dziesięcioleciach.

W pierwszej połowie XIX w. sięgała już 40 lat. Było to związane z mniejszą śmiertelnością, na którą wpływały lepsza opieka medyczna i poprawa warunków higienicznych, a także lepsze odżywianie się uboższych warstw. Dzięki upowszechnieniu uprawy ziemniaka na znacznych obszarach kontynentu przestały nawracać klęski głodu.

Około połowy XIX w. w rolnictwie zaczęto coraz częściej wykorzystywać maszyny z napędem konnym lub parowym, np. żniwiarki, młockarnie czy kosiarki, co przyczyniło się do **wzrostu produkcji rolnej**. Nowe rozwiązania stopniowo upowszechniły się na zachód od Łaby. Zmiany w rolnictwie przyczyniły się do spadku zapotrzebowania na pracę ludzi, przez co część mieszkańców wsi zaczęła szukać zajęcia w mieście.

Żniwiarka konna z pierwszej połowy XIX w.

? Powiedz, jakie narzędzia rolnicze zastępowała żniwiarka.

? Oceń, jak jej zastosowanie wpływało na wydajność pracy.

Rewolucja przemysłowa, zapoczątkowana w Wielkiej Brytanii w XVIII w. (patrz: temat 23), przyczyniła się do przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Zastosowanie nowych maszyn i technik spowodowało gwałtowny wzrost wydajności pracy i skali produkcji przemysłowej. Nastąpiło **uprzemysłowienie** (inaczej **industrializacja**) znacznych obszarów Europy Zachodniej, a także – w mniejszym stopniu – Środkowo-Wschodniej. Wyznacznikiem rozwoju gospodarczego stały się wydobycie węgla i produkcja stali. Obok hut i kopalni rozwijał się przemysł maszynowy, powstawały też liczne **fabryki** włókiennicze, w których dzięki zastosowaniu udoskonalonych maszyn produkowano szybko i tanio (np. maszyna przędzalnicza była dwadzieścia razy wydajniejsza niż ręczny kołowrotek).

! **Fabryka** – zakład, w którym produkcja opierała się na pracy maszyn obsługiwanych przez robotników.

Angielska przędzalnia bawełny z 1. połowy XIX w. W fabrykach włókienniczych byli potrzebni pracownicy do obsługi mechanicznych krosien.

? Wyjaśnij, czym wnętrze fabryki różniło się od wnętrza manufaktury.

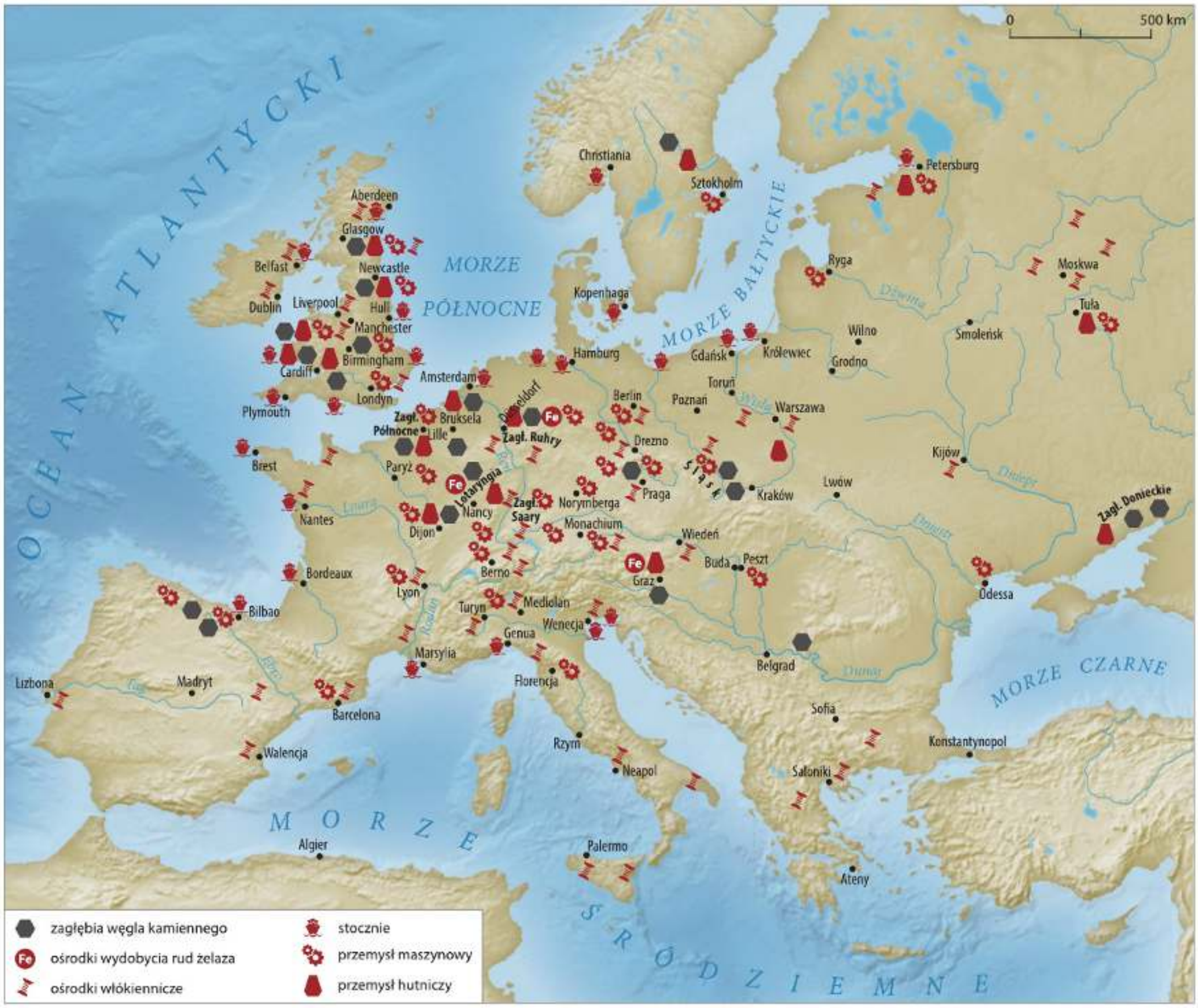

Lokalizacja przemysłu w Europie w 1. połowie XIX w.

? Wskaż na mapie główne ośrodki wydobycia węgla i ośrodki metalurgiczne.

? Podaj rodzaj przemysłu dominującego w Rosji.

? Wskaż obszary Europy, które były najsłabiej uprzemysłowione.

Praca w niemieckiej odlewni, litografia z 1856 r.

? Opisz warunki pracy w odlewni.

Urbanizacja i migracja

Wzrost liczby ludności i przemiany gospodarcze na kontynencie europejskim wpłynęły na proces **urbanizacji**, czyli powstawania i rozwoju miast. W 1800 r. w Europie było 55 miast liczących powyżej 50 tys. mieszkańców. W połowie wieku już 31 ośrodków, rozmieszczonych przede wszystkim na Wyspach Brytyjskich i w Europie Zachodniej, liczyło ponad 100 tys. mieszkańców, a dwa z nich (Londyn i Paryż) przekroczyły milion. Zwiększała się zwłaszcza liczba ludności tych miast, do których **migrowała** (czyli napływała) wiejska ludność, poszukująca pracy w przemyśle i usługach. W okolicach fabryk powstawały osiedla robotnicze, zazwyczaj składające się z prymitywnych zabudowań – ciasnych, brudnych i pozbawionych podstawowych wygód.

W ciągu kilkudziesięciu lat wiele osad i miasteczek stało się dużymi miastami przemysłowymi, np. Manchester (czytaj: menczester) i Liverpool (czytaj: liwerpul) w Wielkiej Brytanii, Łódź w Królestwie Polskim, Essen w Niemczech. Nie tylko rosła liczba mieszkańców, ale zmieniał się również wygląd miast. W dużych ośrodkach miejskich poszerzano ulice, wprowadzano konne tramwaje i instalowano, wzorem Londynu, oświetlenie gazowe.

Postępująca urbanizacja nie odmieniła jednak całkowicie oblicza Europy, której większość ludności nadal stanowili mieszkańcy wsi. Jedynie w najbardziej zurbanizowanej Wielkiej Brytanii w połowie XIX w. ludność miejska stanowiła 50 % populacji. W tym samym czasie w Rosji ten współczynnik wynosił około 7 %.

Rozwój nauki

Przyspieszenie rozwoju produkcji w 1. połowie XIX w. byłoby niemożliwe bez **rozwoju nauki**, której osiągnięcia szybko znajdowały zastosowanie w produkcji i życiu codziennym. Postępy badań w chemii umożliwiły np. zastosowanie latarni gazowych do oświetlania miast. Osiągnięcia w fizyce doprowadziły do skonstruowania **ogniwa galwanicznego**. Michael Faraday (1791–1867) odkrył zjawisko **indukcji elektromagnetycznej** oraz skonstruował pierwszy model silnika elektrycznego. Jego odkrycie pokazało, że **zjawisko elektryczności** może stanowić nowe źródło energii w większym stopniu niż energia pary wodnej.

Rozwój badań w optyce i chemii doprowadził do wynalezienia **fotografii**. Przypisuje się to Francuzowi, Louisowi Daguerre'owi (czytaj: luisowi dagerowi, 1789–1851), który wraz ze swoim kolegą chemikiem

Największe miasta Europy w 1800 i 1850 r.

Źródło danych: J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, Warszawa, 1994.

? Porównaj rozmieszczenie wielkich miast w Europie w początkach XIX w. i w połowie stulecia. Wskaż regiony, w których zwiększyła się liczba wielkich miast.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Omy i wolty

W 1827 r. Georg Ohm (czytaj: georg om), niemiecki nauczyciel matematyki zainteresowany badaniami nad elektrycznością, stwierdził, że natężenie prądu płynącego przez przewodnik jest wprost proporcjonalne do napięcia panującego między końcami przewodnika (tzw. prawo Ohma). Na cześć odkrywcy jednostkę oporu, określającą relacje między napięciem i natężeniem prądu, nazwano **omem**. Z kolei jednostkę napięcia elektrycznego nazwano **woltem**, by upamiętnić zasługi Alessandro Volty (czytaj: alessandro wolty), włoskiego badacza, wynalazcy ogniwa galwanicznego.

opracował technikę fotograficzną wykorzystującą światłoczułość soli srebra. Pierwsze takie obrazy uzyskiwano dzięki wielogodzinnemu naświetlaniu miedzianej płytki pokrytej jodkiem srebra (potem powstawały pierwsze fotografie na papierze). Tę metodę nazwano – od nazwiska twórcy – **dagerotypią**. Pracownie dagerotypów zastąpiły w dużej mierze działalność artystów malarzy wykonujących portrety na zamówienie.

Transport i komunikacja

Na rozwój gospodarczy Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych wpłynął także prawdziwy przełom w komunikacji morskiej i lądowej z początków XIX w. Decydującą rolę odegrały w nim nowe sposoby zastosowania maszyny parowej. Angielski inżynier i wynalazca **George Stephenson** (czytaj: dżordż stifenson, 1781–1848) w latach 1814–1825 skonstruował kilkanaście typów parowozów, a w 1825 r. zbudował pierwszą na świecie **linię kolejową**. Miała ona długość kilkunastu kilometrów i łączyła dwie przemysłowe miejscowości w północnej Anglii. Z kolei Amerykanin **Robert Fulton** (1765–1815) skonstruował statek napędzany kołem łopatkowym, wprawianym w ruch przez silnik parowy. W 1807 r. jego parowiec odbył pierwszą podróż po rzece Hudson. W 1819 r. w pierwszy rejs oceaniczny – przez Atlantyk – wyruszył parowiec „Savannah", wspomagany jeszcze żaglami.

Wynalezienie **parowozu** i **parowca** doprowadziło do powstania nowych środków transportu – **kolei żelaznej** i **żeglugi parowej**. Transport okazał się szybszy i tańszy od dotychczasowych środków lokomocji, takich jak dyliżanse i wozy. Budowa linii kolejowych umożliwiła połączenie centrów przemysłowych i wydobywczych w Europie i Stanach Zjednoczonych Ameryki (pierwsza linia kolejowa powstała tam w 1830 r.). Zwiększenie przewozu towarów i surowców przełożyło się na wzrost obrotów handlowych.

„Rakieta" – parowóz zaprojektowany przez George'a Stephensona.
W 1829 r. ten parowóz zwyciężył w wyścigu lokomotyw: masę 12 ton ciągnął z prędkością dochodzącą do 46 km/godz.

Parowiec (parostatek), rycina z połowy XIX w.

? Wyjaśnij, pod jakimi względami kolej żelazna i parowce górowały nad wcześniej znanymi środkami transportu wodnego i lądowego.

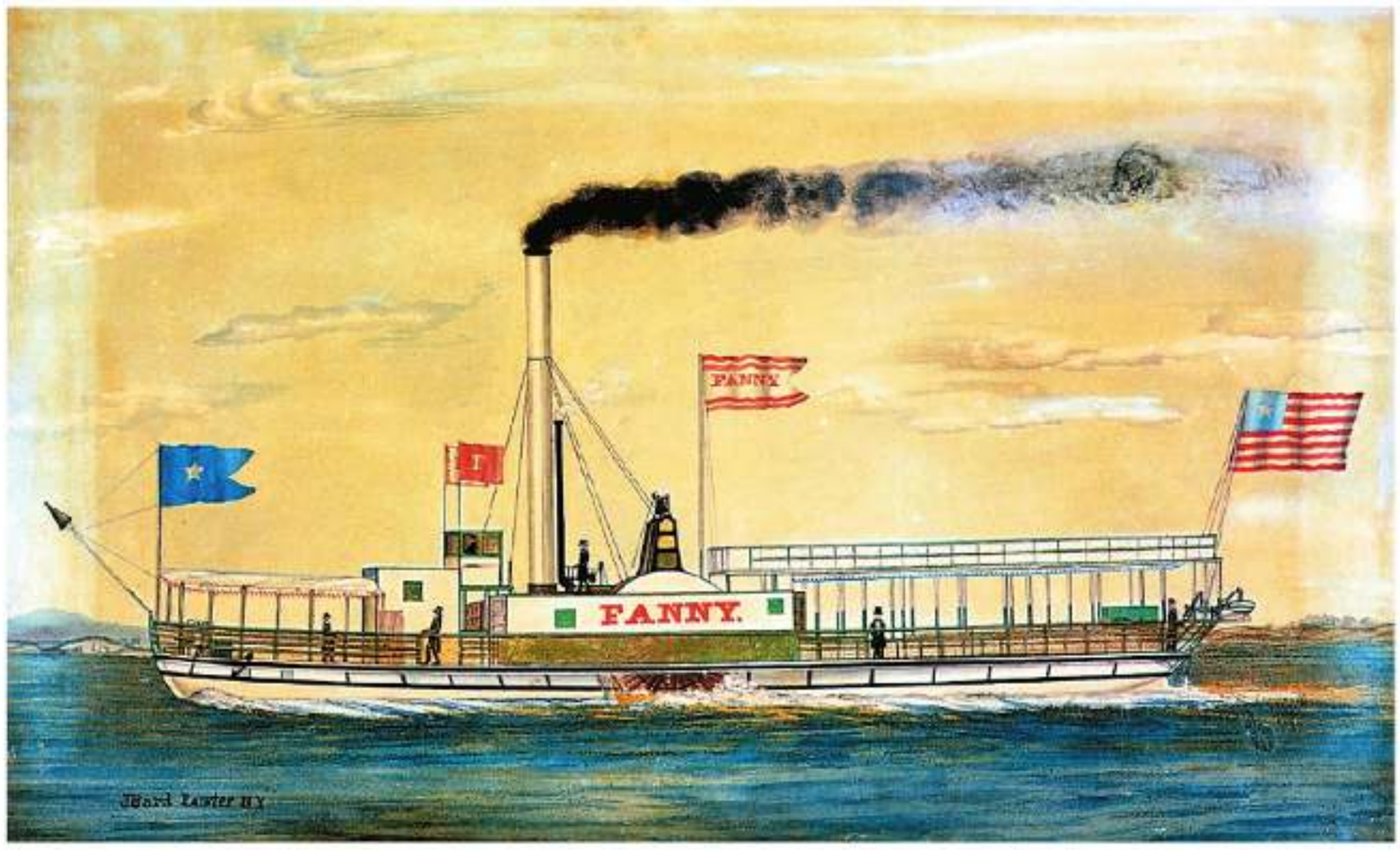

Sieć kolejowa w Europie w latach 1840–1850.

? Wskaż obszary, na których sieć kolejowa była najlepiej rozbudowana. Wyjaśnij dlaczego.

? Powiedz, w jakich sferach życia kolej okazała się szczególnie przydatna.

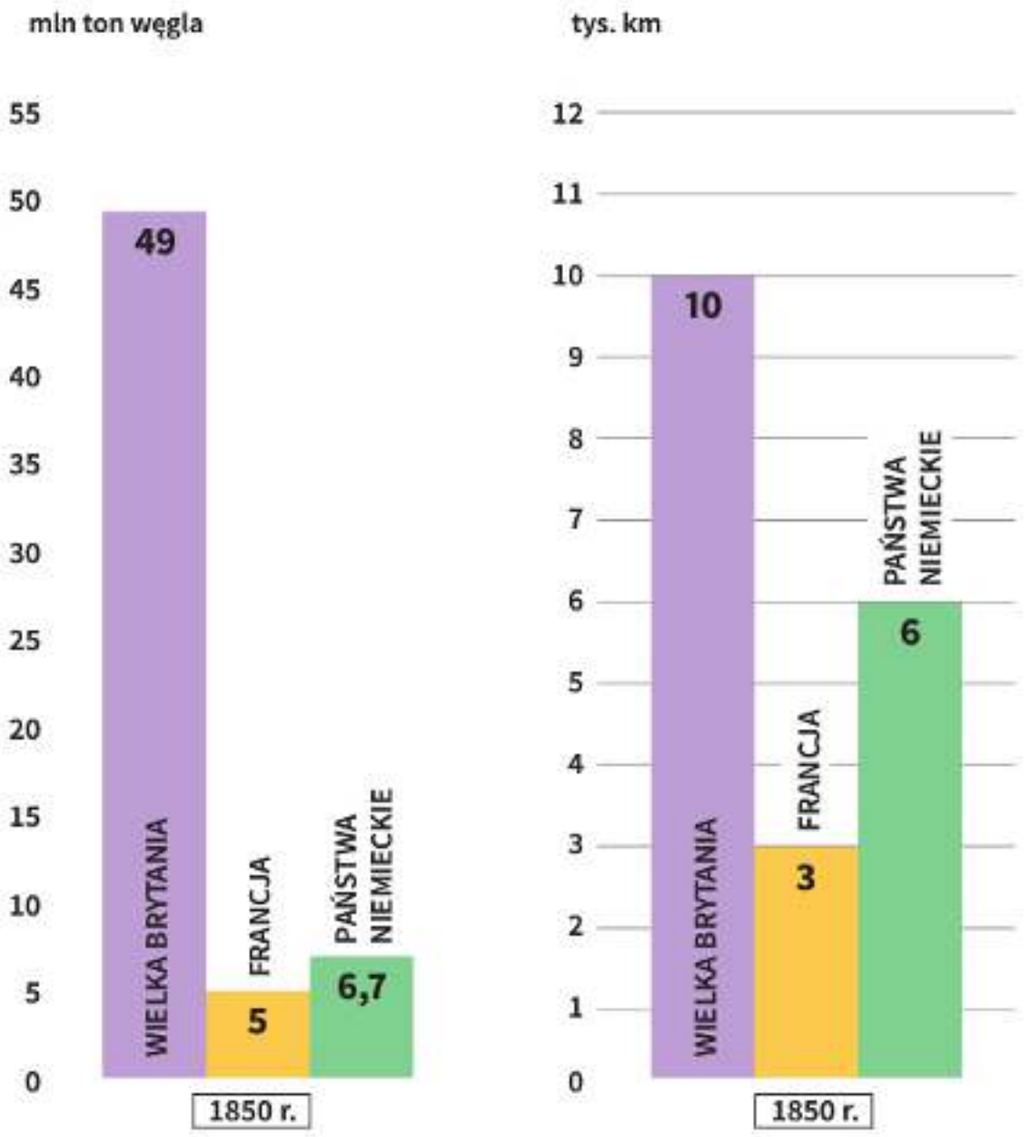

Wielka Brytania i jej europejscy rywale: porównanie wydobycia węgla i długości linii kolejowych w 1850 r.
(Źródło: *Wiek XIX w źródłach...*, s. 147, 152)

? Omów znaczenie, jakie dla rozwoju gospodarczego miały wydobycie węgla kamiennego i rozwój sieci kolei żelaznej.

Istotne zmiany nastąpiły w sposobie **przekazywania informacji**. W początkach XIX w. podstawowym środkiem komunikacji na odległość był nadal list. Dzięki rozwojowi żeglugi parowej i kolei żelaznej znacznie szybciej docierał on jednak do adresata niż korespondencja w poprzednich stuleciach. Do przesyłania informacji wykorzystywano także udoskonalony w XVIII w. **telegraf optyczny** – urządzenie umożliwiające przekazywanie znaków za pomocą różnych ustawień ruchomych ramion. Sieć takich urządzeń wykorzystywały wtedy wyłącznie administracja państwowa i wojsko – i to na niewielkich odległościach.

W latach trzydziestych XIX w. amerykański wynalazca **Samuel Morse** (czytaj: mors, 1791–1872) skonstruował elektromagnetyczny **aparat telegraficzny**. Służył on do przekazywania informacji zapisanych specjalnym alfabetem stworzonym przez Morse'a, złożonym z kresek i kropek. Aparat transmitował znaki do odbiorcy, wysyłając krótsze i dłuższe sygnały elektryczne. W 1844 r. znalazł zastosowanie w pierwszej na świecie **linii telegraficznej**, łączącej Baltimore z Waszyngtonem. Od tej pory liczba linii telegraficznych nieustannie rosła. W 1861 r. położono pierwszy kabel podmorski między Anglią a Francją (a w 1866 r. przeprowadzono kablowe połączenie telegraficzne przez Atlantyk).

Przemiany społeczne

Konsekwencje wprowadzenia w życie osiągnięć techniki i rozwój przemysłu budziły mieszane uczucia. Jedni zachwycali się nowymi możliwościami dla ludzkości, inni byli niechętni przemianom, zmieniającym również strukturę społeczeństw państw europejskich. W krajach objętych rewolucją przemysłową coraz większą rolę w życiu gospodarczym i społecznym odgrywała **burżuazja** (patrz: definicja w ramce na s. 221). Określano tak warstwę ludzi bogatych, wywodzących się przede wszystkim z dawnego mieszczaństwa, którzy podejmowali działalność w różnych dziedzinach gospodarki – budowali fabryki, prowadzili handel na wielką skalę, zakładali banki itp. Burżuazja posiadała środki niezbędne do rozpoczęcia działalności gospodarczej, nazywane **kapitałem**. Ludzi, którzy dysponowali takimi środkami i czerpali zyski z inwestowania ich w prowadzoną działalność gospodarczą, określano mianem **kapitalistów**. System gospodarczy oparty na prywatnej własności środków produkcji i swobodnej aktywności gospodarczej nieskrępowanej ograniczeniami stanowymi i cechowymi nazwano w XIX w. **kapitalizmem**.

W miastach tworzyła się też nowa warstwa społeczna – **robotnicy**. Żyli oni z pracy najemnej w przemyśle, górnictwie i hutnictwie. Szacuje się, że w połowie XIX stulecia w Wielkiej Brytanii stanowili oni 5–6 % ogółu ludności.

Kontrast życia burżuazji i robotników był widoczny szczególnie w miastach. Wzdłuż głównych ulic wyrastały piękne i wygodne kamienice z luksusowymi mieszkaniami od frontu, zajmowanymi przez burżuazję. Biedni mieszkańcy miast (robotnicy, służba domowa) mieszkali w nędznych domach położonych z dala od centrum, często w bliskim sąsiedztwie fabryk, hut, kopalni węgla kamiennego.

Ciemne strony rewolucji przemysłowej

Wraz z szybkim wzrostem liczby robotników fabrycznych pojawił się **problem ich wynagrodzeń** i **warunków pracy**, które były ciężkie i wyjątkowo niezdrowe, np. zapylenie w przędzalniach powodowało choroby płuc i oczu, podobnie jak w kopalniach węgla. W Europie nie było wówczas ustaw określających prawa pracowników. Czas pracy, jej warunki i płaca zależały od pracodawcy.

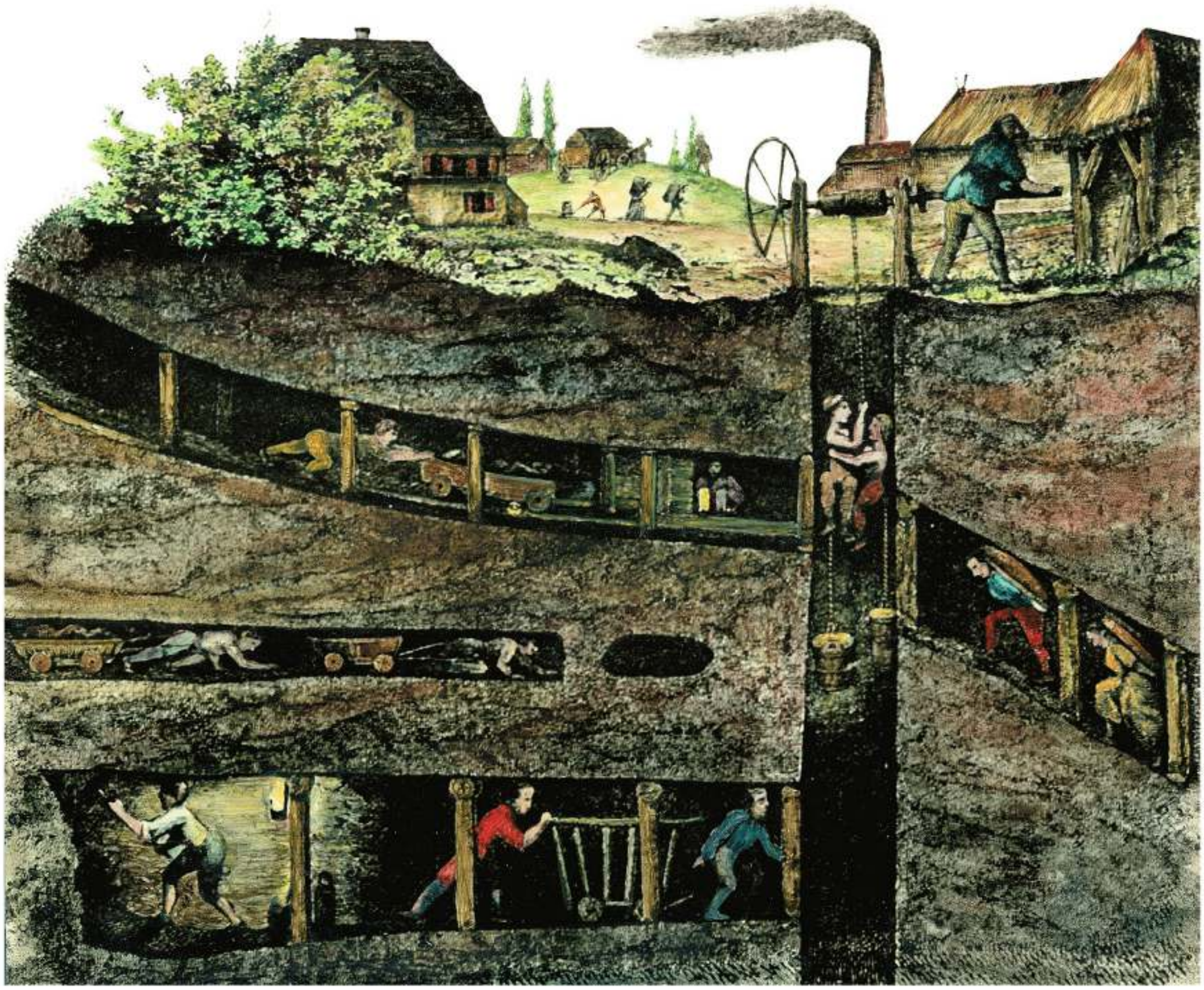

Praca dzieci w kopalni, angielska litografia z 1844 r.

? Wyjaśnij, dlaczego dzieci podejmowały pracę zarobkową. Z jakiego powodu chętnie zatrudniano je w kopalniach?

? Rozważ, jak taka praca mogła wpłynąć na stan zdrowia młodego człowieka.

W większości krajów długość dnia pracy robotnika wahała się od 12 do 16 godzin. Właściciele fabryk chętnie zatrudniali kobiety i dzieci, którym za tę samą pracę płacono mniej niż mężczyznom. Pracownikom trudno było uzyskać korzystne dla siebie zmiany, ponieważ prawo zabraniało im strajków i tworzenia związków zawodowych. Mimo to w 1. połowie XIX w. w **Wielkiej Brytanii** pojawił się silny ruch robotniczy, walczący o poprawę warunków życia i pracy.

Pogarszająca się sytuacja robotników brytyjskich doprowadziła do licznych demonstracji i zamieszek, podczas których dochodziło do starć z wojskiem. W ramach ustępstw rząd zezwolił na tworzenie **robotniczych związków zawodowych**. W latach 40. XIX w. robotnikom brytyjskim udało się uzyskać zakaz zatrudniania kobiet i dzieci poniżej 7. roku życia do pracy pod ziemią, zatrudniania dzieci w niektórych gałęziach przemysłu, a także ograniczenie długości dnia pracy kobiet i dzieci w przemyśle włókienniczym do 10,5 godziny. W tym samym czasie we Francji parlament, zaniepokojony informacjami o pogarszającym się stanie fizycznym poborowych do wojska, uchwalił prawo zabraniające zatrudniania w fabrykach, górnictwie i hutnictwie dzieci poniżej 8. roku życia. Dzieci w wieku 8–12 lat mogły pracować nie więcej niż 8 godzin dziennie.

Widoki Manchesteru na początku i w połowie XIX stulecia.

? Wyjaśnij, czym różnią się te dwa pejzaże. Jakie zmiany zaszły w Manchesterze w tym okresie?

Produkcja na dużą skalę, możliwa dzięki zastosowaniu maszyn, wpływała na obniżenie cen wielu produktów i pozwalała pracodawcom zmniejszyć liczbę zatrudnionych. W wielu krajach problemem stawało się **bezrobocie**. Rewolucja przemysłowa wywoływała niezadowolenie wielu grup zawodowych, które straciły źródło utrzymania. Należeli do nich choćby rzemieślnicy, wciąż liczni. Wzrost produkcji przemysłowej powodował wprowadzenie na rynek dużej ilości tanich towarów, stanowił więc zabójczą konkurencję dla małych warsztatów, w których rzemieślnicy pracowali z wykorzystaniem droższych i czasochłonnych metod.

Coraz bardziej widoczne stawały się **zmiany środowiska naturalnego**, które były konsekwencją przemysłowej działalności człowieka. W wielu uprzemysłowionych regionach Europy, aby założyć kopalnie i fabryki, wycinano lasy, regulowano bieg rzek, budowano kanały.

PODSUMOWANIE

- W 1. połowie XIX w nastąpił dynamiczny wzrost liczby ludności w Europie.
- Rewolucja przemysłowa, która zaczęła się w 2. połowie XVIII w. w Wielkiej Brytanii, objęła na początku XIX w. również państwa Europy Zachodniej i Stany Zjednoczone.
- Wraz z rozwojem przemysłu nastąpiły migracje ludzi ze wsi do miast oraz związany z tym proces urbanizacji.
- Nowym zjawiskiem był rozwój miast przemysłowych.
- Rozwojowi przemysłu i komunikacji sprzyjał rozwój nauki i techniki. Do najważniejszych wynalazków należały statek parowy i kolej żelazna, które wpłynęły na szybszy i tańszy transport osób i towarów. Z kolei skonstruowanie telegrafu przyspieszyło obieg informacji.
- W krajach objętych rewolucją przemysłową zwiększało się znaczenie burżuazji. W wyniku rozwoju przemysłu wykształciły się dwie warstwy społeczne – kapitalistów, posiadających zasoby finansowe (kapitał), oraz robotników, pracowników najemnych w zakładach przemysłowych i kopalniach. Ich warunki życia bardzo się różniły.
- Rewolucja przemysłowa spowodowała degradację środowiska naturalnego.

POLECENIA

1. Przypomnij, jakie były przyczyny wzrostu demograficznego obserwowane od 2. połowy XVIII w.
2. Wyjaśnij, z czego wynikał wzrost produkcji w gospodarce europejskiej w drugiej połowie XVIII i w początkach XIX w.
3. Omów wpływ usprawnień obejmujących transport i przekazywanie informacji na gospodarkę i politykę.
4. Wymień dziedziny życia, na które wywarła wpływ rewolucja przemysłowa. Wyobraź sobie, jak mogły się zmienić otoczenie i warunki życia człowieka urodzonego w Europie Zachodniej pod koniec XVIII wieku. Podaj przykłady najważniejszych zmian.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Angielski lekarz i działacz społeczny James Kay-Shuttleworth (czytaj: dżejms kej-szatlłor) **o warunkach pracy i życia w Manchesterze w 1832 r. (fragment)**

Robotnicy fabryk bawełny wstają o piątej rano, od szóstej do ósmej pracują, by wrócić na 30–40 minut do domu na śniadanie składające się przeważnie z herbaty, kawy i pieczywa. Wracają do fabryk na trzy godziny, by o dwunastej znów wrócić do domu, tym razem na obiad. Wśród tych z najniższym uposażeniem obiad to gotowane ziemniaki, smalec, masło, czy czasami kawałek mięsa. Rodzina pospiesznie zjada, po czym wszyscy wracają do swoich zajęć. Praca w fabryce trwa średnio do siódmej wieczorem, do godziny, o której przychodzi czas na odprężenie i ostatni posiłek, zazwyczaj trochę chleba i herbata z niewielką ilością alkoholu.

A. Powiedz, ile godzin spędzali w fabryce robotnicy opisani przez autora.

B. Opisz dzień pracy przeciętnego robotnika w fabryce. Ile czasu pracownicy fabryk bawełny mogli przeznaczyć na odpoczynek?

C. Wyjaśnij, dlaczego robotnicy zgadzali się na takie warunki pracy.

Antoine-Eugène Buret (czytaj: antuan yżen biure, **1810–1842), francuski ekonomista i dziennikarz, o warunkach życia dzieci w Manchesterze w 1. połowie XIX w. (fragment)**

Ktokolwiek przechadzał się po biedniejszych dzielnicach Manchesteru, ktokolwiek, szczególnie w niedzielę, zapuszczał się w to mrowisko, dziwił się zapewne na widok takiej liczby dzieci biegających boso, w podartych koszulach, umorusanych i źle uczesanych. Te dzieci między drugim a dziesiątym rokiem życia tłoczą się wszędzie, obierają sobie za miejsca zabaw śmietniki i błotniste kałuże. Radość ich spojrzeń to chwilowy i iluzoryczny tryumf ludzkiej natury, która potrafi przetrwać tak hańbiące warunki bytu. Przechodzień mógłby jeszcze uwierzyć w ich szczęście, gdyby nie natrętnie powracająca wizja okropnego przeznaczenia, które ciąży na nich niczym fatum i czuwa nad ich losem. Tak przebiega dzieciństwo, z dala od kościoła, szkoły, bez jakiejkolwiek opieki. Te dzieci są wolne, jednak każdy dzień tej wolności przybliża do zgubnego jutra.

Począwszy od osiągnięcia wieku sześciu lat dzieci są już wysyłane przez rodziców do pracy w mieście. Z reguły mogą do domu nie wracać bez pieniędzy. Zaczepiają ludzi żebrząc o jałmużnę, szukają jakiejkolwiek pracy, a już w wieku dwunastu lat niektóre decydują się kraść i prostytuować. Ich los wydaje się z góry przesądzony.

D. Opisz koszty społeczne rewolucji przemysłowej, które opisał autor.

41 Główne nurty polityczne w Europie w 1. połowie XIX w.

- Początki nowoczesnej świadomości narodowej
- Ideologie: liberalizm, socjalizm, konserwatyzm
- Romantyczny światopogląd
- Romantyzm w literaturze, sztuce i muzyce

Narodziny nowoczesnej świadomości narodowej

Obawy twórców Świętego Przymierza nie były bezpodstawne. System monarchii absolutnych był poważnie zagrożony. Epoka rewolucji i wojen napoleońskich wywarła wpływ na świadomość polityczną wielu ludzi, na ich sposób myślenia o przysługujących im prawach, a także na rozwój **nowoczesnej świadomości narodowej**. Ten proces trwał przez dziesięciolecia i początkowo dotyczył przede wszystkim warstw zamożnych i lepiej wykształconych – szlachty i części mieszczaństwa. Z biegiem czasu obejmował jednak coraz szersze grupy społeczne. Należący do tego samego narodu poddani różnych władców, mimo że byli rozdzieleni granicami państw, poczuli się członkami jednej narodowej wspólnoty, opartej na wspólnym języku, kulturze i historycznej przeszłości. U **Włochów** było to możliwe dzięki Królestwu Włoch, utworzonemu przez Napoleona. Na rozwój świadomości narodowej **Niemców** wpłynęła z kolei wspólna walka z Napoleonem w latach 1813–1814. **Polakom** okres napoleoński pomógł zrozumieć, że upadek państwa nie oznacza zagłady narodu. W tej sytuacji ustalony na kongresie wiedeńskim (z pewnymi zmianami) powrót do granic sprzed epoki napoleońskiej musiał budzić opór narodów, które domagały się niepodległości lub zjednoczenia w ramach jednego narodowego państwa. Było to związane z przekonaniem, że tylko ono może zapewnić suwerenność narodu, przysługujące mu prawa i nieskrępowany rozwój. Rewolucyjne przemiany ustrojowe we Francji wywarły również w XIX w. wpływ na kształtowanie się **ideologii**.

Ideologia (gr. *idéa* – pojęcie i *lógos* – nauka) – usystematyzowany zbiór poglądów służących do interpretowania i przekształcania świata, określenia wartości oraz postaw.

Liberalizm (łac. *liber* – wolny) – ideologia i ruch polityczny uznające, że wolność stanowi nadrzędną wartość, a ustrój polityczny państwa powinien ją gwarantować. Liberałowie zwalczali absolutyzm oraz domagali się zniesienia praw dzielących społeczeństwo na grupy uprzywilejowane i pozbawione przywilejów.

Liberalizm – wolność

Rozprzestrzenianie się francuskich wzorów prawnych i ustrojowych przyniosło również wzrost popularności **idei liberalnych**. Europejscy liberałowie żądali wprowadzenia w swych krajach **konstytucji** gwarantujących wolność i równość wobec prawa, wolność prasy, słowa i wyznania. Byli zwolennikami monarchii parlamentarnej lub republiki. Uważali również, że wolność zapewniają nie tylko gwarancje swobód obywatelskich, lecz także **liberalizm** gospodarczy – swoboda działalności w zakresie produkcji i handlu (patrz: s. 191). Władza państwowa nie powinna zatem ingerować w te dziedziny – rola państwa powinna się ograniczać do zapewnienia porządku i bezpieczeństwa obywateli.

W latach trzydziestych XIX w. spośród liberałów wyodrębniła się grupa działaczy politycznych uznająca, że celem działania politycznego powinno być dobro nie jednostki, ale ogółu. Nazywano ich **demokratami**. Byli oni zdania, że sprawiedliwość społeczna i postęp ludzkości

wymagają wprowadzenia zasady pełnej równości politycznej – wszyscy, niezależnie od posiadanego majątku i wykształcenia, powinni mieć zagwarantowane prawo wyborcze, dostęp do urzędów i godności oraz wpływ na sprawy państwa. Przeważali wśród nich zwolennicy republiki jako ustroju, ich zdaniem, zapewniającego pełną realizację tych postulatów.

Tajne organizacje

W państwach, w których istniał parlament, walka liberałów o prawa obywatelskie mogła być prowadzona legalnymi metodami przez działania jawnej opozycji. Tam, gdzie było to niemożliwe, podejmowano działalność spiskową i zrzeszano się w **tajnych organizacjach**. Zmierzały one do przygotowania rewolucji, planowały też zamachy, np. na zwolenników istniejącego ustroju, na wysokich urzędników czy na członków rodzin panujących. Zdobywały grono sympatyków wśród inteligencji, studentów, mieszczan, ale także wśród robotników.

Wśród tajnych organizacji walczących z absolutyzmem największe wpływy zyskali **karbonariusze**, czyli **węglarze** (wł. *carbonari* – węglarze). Ich pierwsze organizacje pojawiły się na terenie Włoch na początku XIX w. Karbonariusze stawiali sobie za cel zjednoczenie Włoch i zaprowadzenie w nich ustroju republikańskiego. W latach dwudziestych XIX w. działali już niemal w całej Europie. Wszędzie głosili hasła walki z absolutyzmem, wprowadzenia konstytucji i powszechnego prawa wyborczego. Działalność węglarzy, okryta ścisłą tajemnicą, trwała do początku lat czterdziestych XIX w.

W 1831 r. **Giuseppe Mazzini** (czytaj: dżjuzeppe maccini, 1808–1872), włoski karbonariusz, założył organizację pod nazwą **Młode Włochy**. Mazzini głosił hasło braterstwa ludów w walce o wolność i współpracował z innymi ruchami narodowymi walczącymi o podobne cele: z Niemcami, Polakami, Irlandczykami. W 1834 r. stworzył **Młodą Europę** – federację organizacji konspiracyjnych, obejmujących m.in. Młode Niemcy i Młodą Polskę. Ich członkowie przyszłość Europy widzieli w federacji bratnich republik. Spiskowcy zorganizowali kilka prób powstań w państwach włoskich. Każde z tych działań zakończyło się niepowodzeniem.

Socjalizm – sprawiedliwość społeczna

Od lat dwudziestych XIX w. coraz większe zainteresowanie wzbudzały idee **socjalizmu**. Wynikało to z wielu problemów i napięć społecznych, wiążących się z rewolucją przemysłową. Socjaliści sprzeciwiali się rażącym nierównościom społecznym wynikającym z faktu, że nieliczna grupa posiadających środki produkcji bogaci się, korzystając z pracy mas żyjących w ubóstwie. Domagali się gospodarki opartej na zasadach sprawiedliwości i współpracy różnych grup społecznych. W nurcie socjalistycznym mieściły się różnorodne koncepcje poprawy złej sytuacji bytowej robotników i rozwiązania problemu nierówności społecznych. Początkowo wielu socjalistów nawiązywało do zasad chrześcijaństwa, dobroczynności (filantropii) lub utopijnych koncepcji budowy nowej organizacji społecznej.

WARTO WIEDZIEĆ

Utopijni socjaliści

Claude Henri de Saint-Simon (czytaj: klod anri dy sę simą, 1760–1825) był francuskim arystokratą. Postulował nową organizację społeczeństwa podzielonego na naukowców, finansistów i ludzi pracy. Każda z tych grup miałaby równy udział we władzy i w wypracowanych zyskach. Snuł wizje stworzenia federacji państw Europy.

Charles Fourier (czytaj: szarl furje, 1772–1837) był synem francuskiego kupca. Chciał oprzeć nowe społeczeństwo na małych wspólnotach (falansterach), które organizowałyby zarazem produkcję i życie społeczne swoich członków.

Robert Owen (czytaj: ołen, 1771–1858) był brytyjskim przedsiębiorcą, który krytykował własność prywatną. Uważał, że rodzi ona chciwość i utrwala nierówności społeczne. W Stanach Zjednoczonych zorganizował wzorcową wspólnotę spółdzielców. Jej członkowie byli właścicielami wszystkich dóbr, wspólnie pracowali i mieli równy udział w zyskach.

Komunizm – równość i wspólnota

W latach czterdziestych XIX w. do głosu doszło nowe pokolenie socjalistów. Odnosili się oni krytycznie do poprzedników. Ich poglądy określali mianem **socjalizmu utopijnego**,

Socjalizm (łac. *societas* – wspólnota) – wspólna nazwa ideologii politycznych i ruchów społecznych, powstałych w XIX w. i dążących do równości oraz sprawiedliwości społecznej. Socjalizm był związany z ruchem robotniczym, a jego przedstawiciele walczyli o poprawę warunków pracy i życia robotników.

BIOGRAM

KAROL MARKS

(1818–1883)

Był niemieckim filozofem i dziennikarzem pochodzenia mieszczańskiego. W swoich artykułach krytykował politykę niemieckich kręgów rządzących, ograniczającą prawa obywatelskie. Występował również w obronie robotników. Ze względu na ograniczanie przez władze możliwości wypowiedzi na łamach prasy wyjechał na kilka lat za granicę. Do kraju powrócił podczas Wiosny Ludów (patrz: temat 43) i aktywnie włączył się w ówczesne dyskusje polityczne. Wydalony z Prus za antyrządowe wypowiedzi, resztę życia spędził w Paryżu i Londynie. W 1864 r. znalazł się w gronie założycieli I Międzynarodówki (patrz: temat 43), czyli pierwszej międzynarodowej organizacji robotniczej. W swoich pismach analizował zjawiska pracy i wyzysku, ekonomię kapitalizmu i zachodzące w nim procesy społeczne. Należał do grona zwolenników odbudowy niepodległego państwa polskiego.

czyli głoszącego hasła słuszne, lecz niemożliwe do realizacji. Własne poglądy określali mianem **socjalizmu naukowego**, czyli opartego na analizie procesów społecznych i gospodarczych. Ich przedstawicielami byli **Karol Marks** i **Fryderyk Engels** (1820–1895). W opublikowanym w 1848 r. *Manifeście partii komunistycznej* ukazali wizję dziejów jako nieustanną **walkę klas** społecznych, z których jedne próbują utrzymać dominującą pozycję w społeczeństwie, natomiast inne usiłują zwiększyć swoje prawa. Ich zdaniem, w uprzemysłowionych krajach trwał konflikt między klasami posiadającymi (burżuazją, szlachtą, duchowieństwem) a wyzyskiwanym przez nie **proletariatem**, czyli klasą robotniczą. Uważali, że wraz z postępem industrializacji liczba robotników będzie rosła i konflikt się zaostrzy, co doprowadzi do wybuchu rewolucji i do przejęcia władzy przez klasę robotniczą. Pozwoli to na wprowadzenie **komunizmu**, czyli ustroju opartego na wspólnej własności środków produkcji (ziemi i fabryk). W ten sposób miało powstać nowe bezklasowe społeczeństwo. Autorzy *Manifestu* zamieścili w nim hasło „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się", które miało podkreślić wspólnotę interesów wszystkich robotników niezależnie od ich narodowości.

Proletariat (łac. *proles* – potomstwo) – w starożytnym Rzymie określenie najuboższej części ludności – niepłacącej podatków i nieposiadającej majątku, a mającej jedynie potomstwo. W XIX w. stosowane przez socjalistów jako określenie robotników przemysłowych.

Komunizm (łac. *communis* – wspólny) – ideologia głosząca potrzebę równości i wspólnotowości w życiu społecznym, zniesienia podziałów klasowych i własności prywatnej. Komunizmem nazywano także ustrój oparty na społecznej własności środków produkcji i równym podziale dóbr między ludzi, który miał nastać po upadku kapitalizmu.

Konserwatyzm (łac. *conservare* – zachowywać) – ideologia społeczno-polityczna oparta na przekonaniu o konieczności zachowywania lub przywrócenia tradycyjnych form życia społecznego i politycznego, a także – o potrzebie pielęgnowania wartości, które przyświecały przodkom.

Konserwatyzm – ład i tradycja

Liberałom przeciwstawiali się **konserwatyści**. Ich poglądy kształtowały się pod wpływem wstrząsu wywołanego przez rewolucję francuską. Obalenie monarchii, egzekucja Ludwika XVI i rewolucyjny terror – towarzyszące zmianom ustrojowym we Francji – wywołały oburzenie europejskich dworów i zwolenników dawnego, przedrewolucyjnego ładu, opartego na zasadach silnej monarszej władzy i na podziałach stanowych. Przeraziły także zwolenników umiarkowanych reform ustrojowych, zgodnych z hasłami oświecenia, którzy uznali, że zmiany we Francji zaszły zbyt daleko, a rewolucyjne elity działały w sposób sprzeczny z głoszonymi przez nie hasłami wolności, równości i braterstwa ludzi. Konserwatyści uważali rewolucję za groźny żywioł niszczący podstawy, na których opiera się społeczeństwo: dotychczasowe prawa, religię i moralność. Część z nich przeciwstawiała się wszelkim zmianom ustrojowym, a za najdoskonalszy system uznawała monarchię absolutną, w której pełnia władzy spoczywa w ręku króla wspieranego przez Kościół i szlachtę. Niektórzy spośród konserwatystów dopuszczali pewne zmiany ustrojowe,

Konserwatysta i liberał – dwie odmienne postawy, karykatura. Liberał się uśmiecha i radośnie patrzy w przyszłość, a konserwatysta płacze za dawnymi czasami.

? Wyjaśnij, do jakich haseł liberalizmu i konserwatyzmu odwołał się autor tej karykatury. Z którą z przedstawianych stron się identyfikował?

pod warunkiem że będą się one dokonywać na drodze stopniowej ewolucji, a nie – radykalnych działań. Uważali, że należałoby zachować jak najwięcej z dawnych praw i obyczajów, ponieważ do tej pory dobrze służyły one społeczeństwom.

„Choroba wieku": romantyzm

Wpływ idei wolności i bunt przeciw absolutyzmowi, a także – przeciw stosunkom społecznym, nie tylko był widoczny w sferze polityki, lecz także zaznaczał się na poziomie edukacji, lektur, dyskusji o ideach filozoficznych i estetycznych.

Od końca XVIII w. zaczęła się kształtować ideologia **romantyzmu**. Romantycy przejmowali część haseł oświecenia (jak te mówiące o równości wszystkich ludzi i o ich prawie do wolności), ale wbrew koncepcjom empiryzmu i racjonalizmu uważali oni, że świata nie można poznać przez zbieranie i porządkowanie obserwacji i doświadczeń. Sądzili, że rzeczywistość otaczająca człowieka jest tajemnicza, pełna zagadek i konfliktów. Rozumem ludzkim można ogarnąć jedynie jej część. Potędze rozumu romantycy przeciwstawiali „czucie i wiarę", entuzjazm i uniesienie.

Romantyzm nazywano niekiedy **chorobą wieku**, ponieważ zamiast oświeceniowego optymizmu i wiary w możliwość poprawy losu człowieka i doskonalenia ludzkości, romantycy mocno akcentowali **samotność jednostki** i niemożność odnalezienia się w istniejących realiach społecznych, politycznych i obyczajowych.

Twórcy młodego pokolenia docenili lekceważoną wcześniej **tradycję ludową**, którą uważali za ostoję

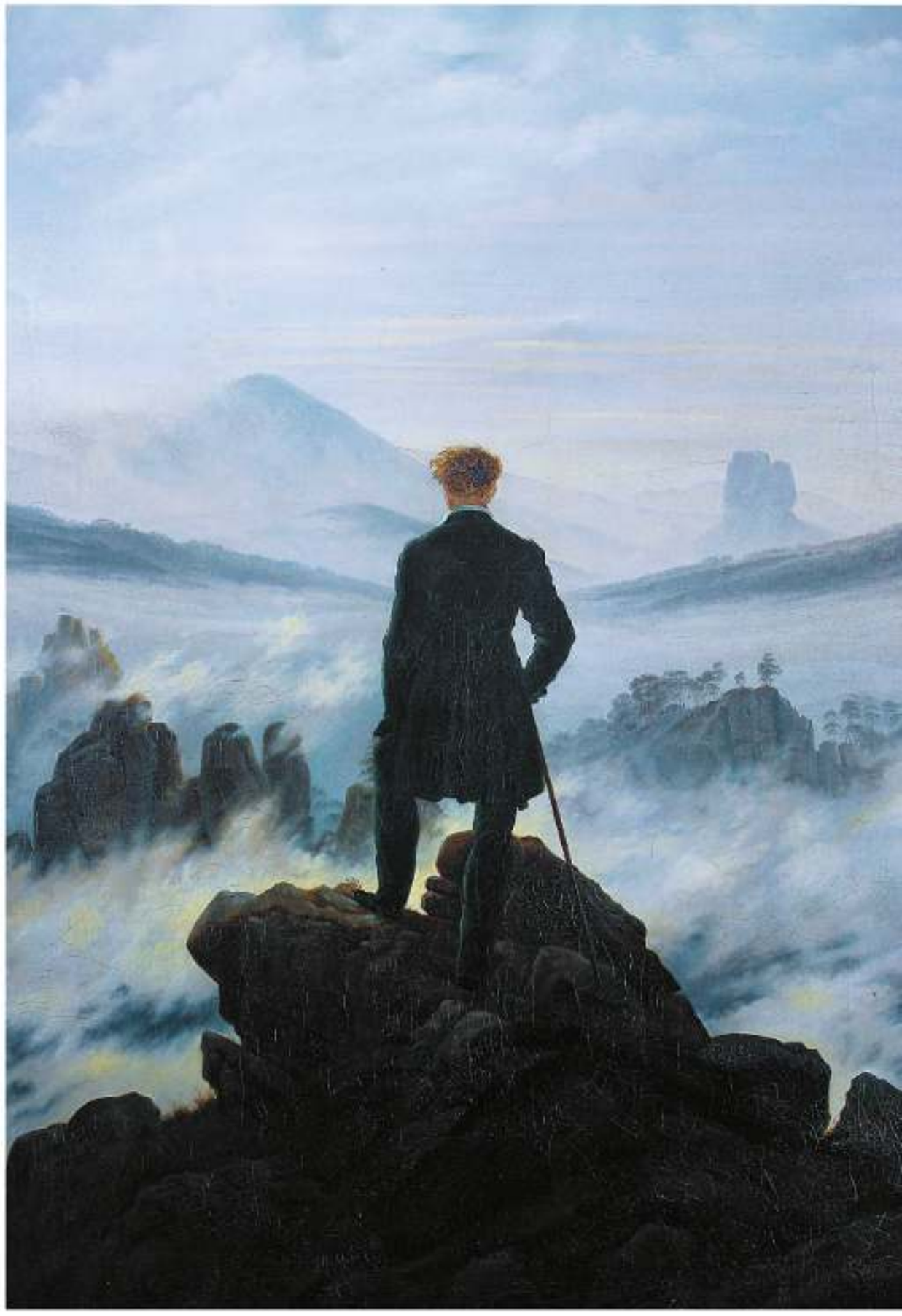

***Wędrowiec nad morzem mgły*, obraz Caspara Dawida Friedricha** (czytaj: kaspara dawida fridrisia, **1774–1840**).

? Opisz sytuację człowieka przedstawionego przez artystę. Na czym polega metaforyczny sens obrazu?

i skarbnicę **kultury narodowej**. W literaturze ujawniły się zainteresowania ludowymi podaniami, kulturą średniowiecza, fascynacja tajemnicą i baśniowością. Zmienił się również stosunek do natury, którą romantycy postrzegali jako nieujarzmioną i uduchowioną.

Wśród romantycznych bohaterów literackich pojawił się skłócony ze światem **samotny buntownik**, rzucający wyzwanie światu w imię wolności i sprawiedliwości. Romantycy uważali, że w życiu i sztuce należy kierować się tymi samymi zasadami. Dlatego też wielu spośród głośnych poetów, jak **George Byron**, **Adam Mickiewicz**

Ostatnia droga „Temeraire'a" (czytaj: temerera), ***obraz Williama Turnera*** (czytaj: łyliama ternera, **1775–1851**). Angielski malarz William Turner zasłynął jako twórca pejzaży umiejętnie operujący barwami w celu oddania gry światła. Obraz przedstawia wysłużony żaglowy okręt wojenny holowany przez parowiec na miejsce rozbiórki.

? Wyjaśnij, dlaczego obraz ten uznawano za symboliczne przedstawienie końca epoki żaglowców i początek okresu parostatków.

czy Węgier **Sándor Petöfi**, brało aktywny udział w życiu politycznym i walce o wolność narodów. Głośne dzieła romantyków podsycały w Europie ducha buntu.

Wpływy niemieckie

Na rozwój europejskiego romantyzmu istotnie wpłynęły idee filozoficzne i teorie estetyczne, które pojawiły się w Niemczech u schyłku XVIII w. W literaturze ten czas nazwano okresem burzy i naporu (niem.: Sturm und Drang, czytaj: szturm und drank), czyli ataku na przestarzałe struktury społeczne i ustrojowe, normy obyczajowe oraz na filozoficzne i literackie podstawy kultury doby oświecenia i klasycyzmu. Twórcy zaliczani do tego kręgu – m.in. poeci Johann Wolfgang Goethe oraz Friedrich Schiller – opowiadali się za polityczną i moralną wolnością jednostki. Występowali również przeciw sztywnym regułom klasycyzmu, a podkreślali rolę wyobraźni i fantazji w twórczości literackiej. Idee późnego romantyzmu kształtowały się pod wpływem poglądów niemieckiego filozofa **Georga Wilhelma Hegla** (1770–1831). W swojej filozofii historii dowodził on, że w dziejach ludzkości można dostrzec obecność Ducha, zmierzającego ku coraz wyższym formom istnienia. Same dzieje filozof postrzegał jako nieustanny konflikt – w ciągłej walce przeciwieństw wyłaniają się **nowe jakości**, które z biegiem czasu muszą ustąpić miejsca innym. Filozofia Hegla wywarła wpływ na koncepcje polityczne Marksa i Engelsa.

Romantyzm w malarstwie i muzyce

Nowe idee wywarły ogromny wpływ także na malarstwo. Romantyczni artyści nie skupili się na formalnej doskonałości. Zamiast tego postawili na autentyczność w przedstawianiu uczuć – dlatego ich dzieła często sprawiają wrażenie niepokojących, czasem wręcz chaotycznych.

Théodore Géricault (czytaj: teodor żeriko), ***Tratwa Meduzy***, 1819 r. Obraz francuskiego malarza nawiązuje do głośnej wówczas dramatycznej historii rozbitków z okrętu „Meduza", których tratwa dryfowała po Atlantyku przez niemal dwa tygodnie. Spośród 150 osób, które znalazły się na jej pokładzie przeżyło jedynie 15. Postacie żywych i zmarłych zostały przez artystę przedstawione w dramatycznych pozach. Wrażenie grozy potęgują kolorystyka obrazu i wyraźny kontrast między światłem a cieniem.

? Opisz sytuację osób przedstawionych na obrazie. Spróbuj zinterpretować to dzieło jako metaforę ludzkiego losu.

***George Byron w stroju greckim*, obraz pędzla Thomasa Philipsa** (czytaj: tomasa filipsa). Angielski poeta George Byron był jednym z czołowych twórców epoki romantyzmu. Pochodził z arystokratycznej rodziny, wiódł jednak życie niespokojne, pełne przygód i skandali. Obracał się m.in. w kręgu włoskich karbonariuszy. W 1823 r. udał się do Grecji, gdzie stanął po stronie powstańców walczących z Turkami (patrz: temat 42). Za własne pieniądze zorganizował i uzbroił kilka greckich oddziałów. Zmarł w mieście Missolunghi, oblężonym przez Turków.

? Wyjaśnij, dlaczego Byron polecił sportretować się w stroju greckim. Jakie znaczenie miał tego rodzaju gest?

WARTO WIEDZIEĆ

„Eroica" Beethovena

Ludwig van Beethoven w wieku 25 lat zaczął tracić słuch. Ostatnie dzieła skomponował jako człowiek całkowicie głuchy. W swych utworach muzycznych podejmował bliską romantyzmowi tematykę walki o wolność i ludzką godność. III symfonię „Eroica" zadedykował pierwszemu konsulowi Napoleonowi Bonaparte, którego uważał za zbawcę republiki. Na wieść o cesarskiej koronacji Napoleona z furią przekreślił dedykację, aż przedziurawił papier. Zawołał wtedy: „Czyżby i on nie był niczym więcej niż zwykłym człowiekiem? Teraz i on podepcze wszystkie ludzkie prawa i służyć będzie tylko własnej ambicji. Wyniesie się ponad wszystkich, stanie się tyranem!".

? Sprawdź, fragment której symfonii Beethovena został uznany za hymn Unii Europejskiej. Kim był autor słów pieśni?

Nawet kiedy sięgali po tematykę znaną od wieków – pejzaż – nadawali jej nową wymowę. W twórczości niemieckiego malarza **Caspara Davida Friedricha** (1774–1840) majestat i surowe piękno przyrody oddają romantyczną wizję człowieka jako samotnej jednostki, a ruiny, skały i cmentarze przypominają o przemijaniu i kruchości życia. Romantyczny motyw walki o słuszną sprawę znalazł wyraz w twórczości Francuza **Eugène'a Delacroix** (czytaj: yżena delakrua, 1798–1863). Z kolei hiszpański malarz i grafik **Francisco Goya** (1764–1828) uwidocznił w dziełach wizje sennych marzeń, lęków i koszmarów. Do najważniejszych prac artysty należą grafiki z cyklu *Okropności wojny*.

Zmiany zachodziły również w **muzyce**. Romantycy, dążący do wyrażania żywych uczuć poprzez muzykę, tworzyli dynamiczne lub nastrojowe kompozycje, a przy tym nie stronili od rozwiązań, które wcześniej uznano by za dziwaczne i niezgodne z poczuciem harmonii. Kompozytorzy romantyczni przywiązywali także ogromną wagę do **motywów ludowych**. Jednym z pierwszych artystów komponujących w nowym stylu był prekursor romantyzmu – **Ludwig van Beethoven** (1770–1827) – niemiecki kompozytor tworzący w Wiedniu. Do grona najwybitniejszych twórców tego okresu należał również Polak **Fryderyk Chopin** (1810–1849). Romantyczne przekonanie o jedności wszystkich sztuk najpełniej zrealizował w 2. połowie XIX w. niemiecki kompozytor **Richard Wagner** (1813–1883), tworzący wielkie dramaty muzyczne oparte na starogermańskich mitach.

PODSUMOWANIE

- W 1. połowie XIX w. powstały lub rozwinęły się nurty myśli politycznej i społecznej. Wśród nich najważniejsze znaczenie zdobyły liberalizm, konserwatyzm i socjalizm.
- Konserwatyści byli przeciwni reformom zmieniającym istniejący system prawny i społeczny. Za doskonały system uznawali monarchię absolutną.
- Liberałowie domagali się ustroju, który zapewni jednostce wolność, równość wobec prawa i możliwość swobodnej działalności gospodarczej.
- Twórcy ruchu socjalistycznego dostrzegli złą sytuację robotników i szukali recepty na jej poprawę. Ich koncepcje skrytykowali zwolennicy Karola Marksa, głoszącego rewolucyjny sposób obalenia systemu kapitalistycznego.
- Na przełomie XVIII i XIX w. pojawił się nowy prąd umysłowy i artystyczny, który nazwano romantyzmem. Jego twórcy szczególne znaczenie przypisywali emocjom i wyobraźni. W literaturze pojawił się nowy typ bohatera – buntownik.

POLECENIA

1. Jakie przemiany w sferze idei i programów politycznych można uznać za dziedzictwo rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej. Uzasadnij swoje zdanie.
2. Wytłumacz, co doprowadziło przyspieszenia kształtowania się świadomości narodowej na początku XIX w. Których narodów dotyczył ten proces i dlaczego?
3. Wyjaśnij różnice w pojmowaniu roli państwa przez liberałów i konserwatystów.
4. Opisz wpływ, jaki wywarła rewolucja przemysłowa na tworzący się ruch socjalistyczny.
5. Wskaż różnicę między ewolucyjną a rewolucyjną koncepcją przezwyciężenia złych stron kapitalizmu. Odwołaj się do teorii pierwszych socjalistów oraz do postulatów Marksa.
6. Powiedz, czym różnił się światopogląd romantyków od światopoglądu ludzi epoki oświecenia.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Uwagi o konieczności utrzymania cenzusu majątkowego w wyborach autorstwa Beniamina Constanta (czytaj: konstanta, 1767–1830), francuskiego pisarza i polityka, jednego z czołowych ideologów liberalizmu (fragmenty)

Prawa polityczne polegają na tym, że jest się członkiem rozmaitych władz narodowych, członkiem władz lokalnych […] i współuczestniczy się w wybieraniu tych rozmaitych władz. Żaden naród nie uważał za członków państwa wszystkich jednostek przebywających w jakikolwiek bądź sposób na jego terytorium. […] Zasadą to jest oczywiście, że aby być członkiem jakiegoś zrzeszenia, należy posiadać pewien stopień oświecenia i wspólny interes z pozostałymi członkami tego zrzeszenia. Ludzie poniżej wieku prawnego nie są uważani za posiadających ów stopień oświecenia; cudzoziemcy nie są uważani za kierujących się owym wspólnym interesem. […]

Ale zasada ta wymaga dalszego rozszerzenia. W naszych obecnych społeczeństwach urodzenie w danym kraju i dojrzałość wieku nie wystarczają wcale, aby przyznać ludziom cechy właściwe dla wykonywania praw obywatelskich. Ci, których ubóstwo utrzymuje w wiecznej zależności i skazuje na prace najemne, nie są ani bardziej oświeceni niż dzieci w kwestii spraw publicznych, ani bardziej zainteresowani od cudzoziemców w dobrobycie narodowym, którego czynników nie znają i którego korzyści dzielą jedynie w sposób pośredni.

A. Wyjaśnij, na czym polegają prawa obywatelskie.
B. Wytłumacz, dlaczego Constant uważał, że ludzie ubodzy i niewykształceni nie powinni posiadać pełnych praw politycznych.
C. Kto oprócz ubogich, zdaniem autora, nie powinien mieć praw politycznych? Wyjaśnij, dlaczego.

42 Władcy i narody 1815–1830

- Niepokoje wśród niemieckich studentów
- Powstania w Hiszpanii i w krajach włoskich
- Powstanie Greków i niepodległość Grecji
- Powstanie dekabrystów
- Rewolucja lipcowa i niepodległość Belgii

Zaraza rewolucji

Niemal natychmiast po zakończeniu obrad kongresu wiedeńskiego niepokój władców Świętego Przymierza zaczęła budzić sytuacja w **państwach niemieckich**. Wśród mieszczaństwa i inteligencji ogromną popularność zyskiwał postulat zjednoczenia Niemców w jednym państwie i wprowadzenia liberalnych praw. Nadzieje na to rozwiały się po ogłoszeniu postanowień kongresu wiedeńskiego. Podjęte tam decyzje utrwalały rozbicie polityczne Niemiec i absolutyzm panujący w większości państw Związku Niemieckiego. Wzmocniło to niezadowolenie z istniejącej sytuacji i wywołało żądania reform. W 1819 r., pod wpływem demonstracji organizowanych przez stowarzyszenia studenckie, rządy państw niemieckich zaostrzyły kontrolę nad prasą i wprowadziły nadzór policyjny nad uniwersytetami. Profesorów i studentów znanych z wystąpień przeciw władzom usuwano z uczelni.

Przywracanie porządku

Niepokoje wewnętrzne nie ominęły **Hiszpanii**. W 1820 r. grupa oficerów wywołała powstanie pod hasłem przywrócenia konstytucji, zniesionej po powrocie Burbonów na tron.

ŚLADY PRZESZŁOŚCI

Burszenszafty

Ogromny wpływ na nastroje panujące na niemieckich uczelniach wywierały burszenszafty (niem. *burschenschaften* – związek burszów). Były to związki wywodzące się ze studenckich bractw zamieszkujących wspólną bursę, czyli internat. Stały się one również miejscem spotkań i dyskusji na tematy polityczne. Ich uczestnicy mieli różnorodne poglądy. W prowadzonych dyskusjach idee liberalne przeplatały się z przekonaniem o wyższości narodu niemieckiego nad innymi narodami. W 1817 r. związki studenckie zorganizowały zjazd na zamku Wartburg niedaleko Eisenach (czytaj: aizenach). W trakcie tego zjazdu wygłaszano mowy krytykujące monarchów, którzy na kongresie wiedeńskim odrzucili szansę na zjednoczenie Niemiec. Wzywano młodzież do wspólnych działań na rzecz jedności narodu, wolności i równości. Uroczyście spalono również przedmioty uznane za atrybuty monarchii absolutnej (m.in. pałkę kaprala służącą do wymierzania kar żołnierzom) oraz *Kodeks Napoleona* jako symbol obcej dominacji politycznej. W rok później proklamowano utworzenie ogólnoniemieckiego związku burszenszaftów. Dewizą związku stały się słowa: honor, wolność i ojczyzna. Barwy organizacji – czarna, czerwona i złota – nawiązywały do mundurów ochotniczego korpusu zorganizowanego przez Adolfa von Lützowa (czytaj: lucowa) do walki z Napoleonem w 1813 r., w którego szeregach znalazła się liczna grupa studentów. W XIX w. te barwy stały się symbolem niemieckiej jedności. Wykorzystywane również w okresie po drugiej wojnie światowej, od 1990 r. widnieją na fladze zjednoczonych Niemiec.

Wieści o wydarzeniach na Półwyspie Iberyjskim wywarły wrażenie na zwolennikach reform i zjednoczenia we **Włoszech**. Decyzje kongresu wiedeńskiego doprowadziły do ponownego rozbicia politycznego Półwyspu Apenińskiego. Powracający władcy przywracali przywileje dla szlachty i duchowieństwa oraz prawa dyskryminujące mieszczan i chłopów. Na straży odtwarzanego porządku stały cenzura i tajna policja. Na wieść o rewolucji w Hiszpanii włoscy karbonariusze wywołali powstanie w Królestwie Obojga Sycylii (Neapolu) i w Piemoncie, należącym do Królestwa Sardynii. Oprócz żądania konstytucji wysunęli także postulat powołania federacji państw włoskich.

Nastroje opinii publicznej w państwach niemieckich oraz wydarzenia w Hiszpanii i Włoszech zaalarmowały władców państw Świętego Przymierza. Wojska austriackie wkroczyły do Królestwa Obojga Sycylii i Piemontu, po czym łatwo pokonały oddziały powstańców. Państwa Świętego Przymierza zwróciły się do króla Francji – Ludwika XVIII – z prośbą o interwencję w Hiszpanii. W 1823 r. armia francuska i wspierające ją oddziały hiszpańskich rojalistów (zwolenników monarchii) pokonały powstańców. Przywracaniu absolutnej władzy królów w Neapolu, Piemoncie i Hiszpanii towarzyszyły prześladowania.

Niepodległość Grecji

Niepokoje ogarniające kontynent nie wygasły wraz z upadkiem rewolucji w Hiszpanii i państwach włoskich. Uwaga polityków i opinii publicznej Europy zwróciła się ku imperium osmańskiemu. W owym czasie było to wciąż jeszcze ogromne państwo. Od dawna jednak nie było już mocarstwem. Już w XVIII w. możliwość podziału ziem sułtańskich w coraz większym stopniu zajmowała dyplomatów i władców Austrii oraz Rosji. Imperium osmańskie, zwane „chorym człowiekiem Europy", nie podzieliła losu Rzeczypospolitej przede wszystkim z racji swego położenia geograficznego. Mocarstwa, zwłaszcza Anglia i Francja, wolały utrzymywać słabe imperium osmańskie, niż dopuścić do tego, aby któreś z państw nadmiernie wzmocniło się jej kosztem i zagroziło równowadze politycznej na Bałkanach i w basenie Morza Śródziemnego. Zacofane państwo sułtana, rządzone coraz bardziej nieudolnie, zamieszkiwały liczne ludy podbite (m.in. **Serbowie**, **Bułgarzy**, **Grecy**). Z biegiem czasu wśród przedstawicieli ich elit umacniało się poczucie własnej tożsamości narodowej i dążenie do wyzwolenia się spod tureckiego panowania. Dotyczyło to zwłaszcza dobrze wykształconych i często zamożnych Greków. Odgrywali oni ważną rolę w państwie – wielu z nich zajmowało wysokie stanowiska w administracji i we flocie lub bogaciło się dzięki handlowi.

***Grecja ginie na ruinach Missolunghi*, obraz Eugène'a Delacroix z 1827 r.** Do udzielenia pomocy greckim powstańcom wzywali wybitni politycy, artyści, literaci. Do Grecji płynęła pomoc finansowa i ruszyli ochotnicy z wielu krajów. Obraz nawiązuje do oblężenia miasta Missolunghi, bronionego przez Greków. Po jego zdobyciu Turcy dokonali rzezi mieszkańców.

? Wyjaśnij, jaka jest wymowa tego dzieła. Jakie idee wyznawał malarz?

W **1821 r.** tajne stowarzyszenia greckie rozpoczęły antytureckie powstanie. Zwołane w 1822 r. Zgromadzenie Narodowe ogłosiło **niepodległość Grecji** i uchwaliło konstytucję. Turcy odpowiedzieli rzeziami Greków zamieszkałych w innych częściach imperium. Ostatecznie Rosja, Anglia i Francja zdecydowały się wystąpić po stronie powstańców. Klęski poniesione na morzu i lądzie zmusiły imperium osmańskie w 1829 r. do zawarcia pokoju w Adrianopolu (dziś – Edirne w Turcji), w którym sułtan uznał niepodległość Grecji.

Powstanie dekabrystów

Hasła liberalne zyskały też zwolenników w Rosji, zwłaszcza w kręgach inteligencji i młodych oficerów, którzy mieli okazję poznać je już podczas prowadzonych w Niemczech i we Francji kampanii z lat 1813–1814. Środowiska głoszące postulat wprowadzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej liczyły na cara Aleksandra I, który jednak zaniechał swoich dawnych liberalnych deklaracji. Rozczarowani zwolennicy zmian założyli w 1821 r. dwie tajne organizacje: Związek Północny (w Petersburgu) i Związek Południowy (na Ukrainie). Spiskowcy dążyli do obalenia carskiego absolutyzmu i do zniesienia poddaństwa chłopów. Te cele zamierzali osiągnąć za pomocą zamachu stanu.

U schyłku 1825 r. władze wpadły na trop tajnych organizacji. Zagrożeni aresztowaniami, spiskowcy przyspieszyli wybuch powstania. Postanowili wykorzystać zamieszanie w państwie wywołane w grudniu tego roku śmiercią Aleksandra I i przygotowaniami do wstąpienia na tron jego młodszego brata – **Mikołaja I**. Wywołali bunt części oddziałów wojskowych w Petersburgu. Na skutek złej organizacji działań powstańców i sprawnej akcji oddziałów wiernych Mikołajowi I próba powstania zakończyła się klęską. Jego uczestników, zwanych **dekabrystami** (ros. *diekabr'* – grudzień), stracono lub zesłano na Syberię.

Rewolucja lipcowa we Francji i niepodległość Belgii

Konflikt we Francji zaostrzył się, gdy na tron wstąpił brat zmarłego Ludwika XVIII – Karol X (panujący w latach 1824–1830). Ograniczył uprawnienia parlamentu i wolność prasy.

WARTO WIEDZIEĆ

Zgniły Zachód

Od schyłku XVIII w. w kręgach elity intelektualnej Rosji trwała dyskusja na temat znaczenia wpływów kultury Zachodu na kulturę Rosji i charakter Rosjan. Zwolennicy idei oświecenia uważali, że włączają one ich w krąg wspólnej, europejskiej kultury, dzięki czemu wzbogacają życie kulturalne kraju. Przeciwnicy twierdzili, że adaptacja zachodnich idei politycznych i wzorców literackich prowadzi do wypaczenia rosyjskiego charakteru narodowego. Wzrost wpływów idei liberalnych w Rosji i powstanie dekabrystów zaostrzyły spór. Zwolennicy absolutnej władzy cara dowodzili, że wybuchające w Europie Zachodniej rewolucje skierowane przeciw władzy monarchów „z Bożej łaski" świadczą o postępującej degeneracji cywilizacji Zachodu, który gnije. Przekonywali, że prawdziwe cnoty: wierność władcy, pobożność, męstwo, wytrwałość, przetrwały jedynie wśród Rosjan, zwłaszcza tych wywodzących się z prostego ludu. Oficjalną ideologię imperium ujęto w formule: **prawosławie**, **samowładztwo**, **ludowość**. Oznaczało to, że porządek w państwie i pomyślność kraju opierają się na nauczaniu Cerkwi prawosławnej, na nieograniczonej władzy cara i na cnotach prostego ludu wiernego władcy.

Wizję zgniłego Zachodu przywoływano również w propagandzie państwowej władz komunistycznych ZSRS w XX w.

WARTO WIEDZIEĆ

Król – mieszczanin

Ludwik Filip I był synem księcia Ludwika Filipa orleańskiego (znanego przeciwnika Ludwika XVI), który w czasach rewolucji był członkiem klubu jakobinów i w 1793 r. głosował w Konwencie za ścięciem króla. Wkrótce jednak sam padł ofiarą jakobińskiego terroru i zginął na gilotynie. Idąc w ślady ojca, młody książę poparł rewolucję, wstąpił do armii francuskiej i walczył w obronie republiki w wojnie 1792 r. Zagrożony aresztowaniem w 1793 r., zbiegł za granicę. W przeciwieństwie do wielu francuskich arystokratów nie podjął jednak walki z rodakami. Pozostał na emigracji aż do 1815 r. Po powrocie do Francji utrzymywał przyjacielskie stosunki z generałami i dawnymi współpracownikami Napoleona, przyjmował liberalnych dziennikarzy. Różnił się pod tym względem od pozostałych członków rodziny królewskiej. Car Aleksander I, komentując ich postawę po 1815 r., stwierdził, że „niczego nie zapomnieli i niczego się nie nauczyli". Po objęciu władzy Ludwik Filip I dbał o podtrzymywanie swej popularności – przywrócił trójkolorowy sztandar, odnosił się z szacunkiem do weteranów z czasów rewolucji i Napoleona, sprowadził do Paryża trumnę z prochami cesarza. Starał się uchodzić za liberalnego „króla – mieszczanina".

? Wskaż fakty z życiorysu nowego władcy, które mogły zjednywać mu sympatię Francuzów.

***Wolność wiodąca lud na barykady*, obraz Eugène'a Delacroix z 1830 r.** Autor tego obrazu należał do czołowych malarzy epoki romantyzmu. Często podejmował tematykę związaną z wydarzeniami politycznymi. Kobieca postać to Marianna, personifikacja Francji. Do walki prowadzi ona uczestników rewolucji lipcowej – przedstawicieli różnych grup społecznych, których połączyła idea walki o wolność.

? Opisz postaci ukazane na obrazie i na tej podstawie przedstaw sympatie polityczne artysty.

Przyznał również odszkodowanie w wysokości miliarda franków emigrantom, którzy utracili majątki podczas rewolucji.

Rządy króla budziły oburzenie liberałów oraz niepokój mieszczaństwa i chłopów, którzy w czasach rewolucji stali się właścicielami dóbr skonfiskowanych emigrantom i Kościołowi. W lipcu 1830 r., gdy król rozwiązał parlament po niekorzystnych dla niego wyborach (do parlamentu weszli przedstawiciele opozycji), doszło w Paryżu do starć kierowanych przez liberałów – mieszczan i robotników – z wiernymi królowi oddziałami wojska. Król abdykował, a władzę przejął **Ludwik Filip I** – książę z tzw. **orleańskiej** linii Burbonów (pochodziła ona od Filipa, księcia Orleanu, młodszego brata Ludwika XIV). Nowy władca musiał jednak uznać konstytucję, w której znalazła się zasada odpowiedzialności ministrów przed parlamentem. Francja stawała się **monarchią parlamentarną**, w której dominującą rolę odgrywać miało bogate mieszczaństwo – przemysłowcy, handlowcy i finansiści.

Na wieść o rewolucji we Francji w sierpniu 1830 r. wybuchło w Brukseli powstanie pod hasłami swobód obywatelskich i niepodległości. Powołano tymczasowy rząd, który ogłosił zerwanie unii i niepodległość Belgii. Król Niderlandów zwrócił się z prośbą o pomoc do mocarstw europejskich – dlatego sprawa stała się przedmiotem obrad konferencji z udziałem Wielkiej Brytanii, Francji, Austrii, Prus i Rosji. Po długich sporach ostatecznie uznano niepodległość Belgii.

PODSUMOWANIE

- W epoce restauracji w wielu krajach przywrócono przedrewolucyjne stosunki społeczne i polityczne, a na straży pokongresowego ładu stało Święte Przymierze.
- Jednak rządy restauracji były rozsadzane przez ruchy narodowe oraz liberalno-demokratyczne.
- Przeciwnicy restauracyjnych rządów prowadzili działalność spiskową. Próby wzniecenia rewolucji w państwach włoskich i niemieckich szybko zduszono. Podobnie stało się z powstaniem dekabrystów w Rosji.
- Po raz pierwszy pokongresowy system został zachwiany, gdy mocarstwa europejskie poparły niepodległość Grecji, a w kolejnych latach – Belgii.
- W wyniku rewolucji lipcowej Francja stała się monarchią parlamentarną, w której dominującą rolę odgrywało bogate mieszczaństwo – przemysłowcy, finansiści i handlowcy.

POLECENIA

1. Wymień wydarzenia w Europie, które podważyły trwałość ładu wiedeńskiego. Co było ich przyczyną?
2. Wskaż grupy społeczne, na których opierały się rządy restauracji.
3. Opisz zmiany na mapie politycznej Europy między 1815 a 1830 r.
4. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywało Święte Przymierze w latach 1815–1830.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Odezwa ks. Aleksandra Ipsilantiego[1] do Greków z 1821 r. (fragmenty)

Do broni, do broni! Za Wiarę i Ojczyznę! Grecy, wybiła godzina! Od dawna już walczą ludy Europy o wolność i ojczyznę własną; one to wzywają Was, byście poszli za ich przykładem; wyzwolone ludy ze wszystkich sił bronią odzyskanej wolności, w której widzą najwyższe dobro swoje. […] Europa z niechęcią przygląda się naszej długo przeciągającej się bezczynności; niechaj tedy cała Grecja zjednoczy się w jednej woli. Dźwięk surm bojowych, poważny chrzęst broni wzywają Was do walki; Europa oczekuje od Was cudów waleczności; tyrani drżą i czynią przygotowania do ucieczki. […]

Zwróćcie wzrok Wasz, Towarzysze, ku ziemi ojczystej. Spójrzcie na pożałowania godne położenie Wasze, na znieważone świątynie, na córki Wasze oddane na pastwę rozpusty barbarzyńców, na obrabowane domostwo Wasze i spustoszałe pola, na Was samych, nieszczęśni niewolnicy! Czyż nie czas nareszcie zrzucić nieznośne jarzmo, oswobodzić Ojczyznę? Odrzućcie precz wszystko, co nie jest greckie, rozwińcie sztandary, wznieście krzyż do góry, a zwyciężycie wszędy, ratując Ojczyznę i wiarę od zniewag bezbożników. […] Przeciwstawcie zniewieściałym niewolnikom, owym kupnym najemnikom lud pełen waleczności i okażcie się prawdziwymi potomkami starożytnych bohaterów. Przykładem dla walk Waszych będzie Hiszpania, która sama i pierwsza pokonała największą armię tyrana.

[1] Grecki książę Aleksander Ipsilanti był adiutantem cara Aleksandra I i przywódcą jednej z tajnych organizacji greckich. Wiosną 1821 r., wraz z grupą ochotników, wkroczył do Mołdawii, będącej lennem tureckim. Liczył na pomoc cara, podającego się za opiekuna uciśnionych ludów, i na poderwanie do walki innych narodów znajdujących się pod panowaniem tureckim. To wydarzenie przyspieszyło wybuch powstania w Grecji.

A. Do których ówczesnych wydarzeń w Europie nawiązywał w swej odezwie Ipsilanti?

B. Wyjaśnij, kim był „tyran", którego armię pokonali Hiszpanie.

C. Porównaj apel Ipsilantiego z odezwą Dąbrowskiego i Wybickiego do Polaków (patrz: s. 301). Wskaż podobieństwa i różnice.

43 Wiosna Ludów w Europie. Wojna krymska

- Sytuacja w Europie pod koniec lat czterdziestych XIX w.
- Rewolucje w Europie w latach 1848–1849
- Skutki Wiosny Ludów
- Wojna krymska i rozpad Świętego Przymierza

Czego boją się rządzący, czego chcą rządzeni?

Na ruchy rewolucyjne, które w latach 1848–1849 objęły większą część Europy (poza Rosją, imperium osmańskim, Skandynawią i Półwyspem Pirenejskim) złożyło się wiele przyczyn. Liberałowie w państwach absolutystycznych coraz mocniej domagali się konstytucji, gwarantujących swobody obywatelskie i prawa polityczne. Tam, gdzie istniały konstytucje i parlamenty (np. we Francji, Wielkiej Brytanii), toczyła się walka polityczna o rozszerzenie praw tak, aby nie ograniczały się one do wąskiej grupy najbogatszych obywateli. Z kolei demokraci żądali ustanowienia republiki i wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn.

W krajach o rozwiniętym przemyśle coraz większą rolę odgrywała walka robotników o poprawę warunków pracy i bytu. Natomiast chłopi domagali się uwłaszczenia, a tam, gdzie istniało jeszcze poddaństwo – zniesienia zależności osobistej od panów.

Wpływ na zaostrzenie sytuacji politycznej w Europie miał rozwój ruchów narodowych. Narody niemające państw, takie jak: Włosi, Czesi, Polacy, Węgrzy, Chorwaci czy Ukraińcy, domagały się ich utworzenia lub swobodnego rozwoju narodowego (własnych szkół, prasy i literatury, instytucji narodowych).

W 2. połowie lat czterdziestych XIX w. w Europie widoczne były też oznaki **kryzysu gospodarczego** – wzrosło bezrobocie, kontynent nawiedziły klęski żywiołowe (susze, powodzie) i lata nieurodzaju.

Chociaż konflikty polityczne i społeczne narastały, to w większości państw na kontynencie rządzący starali się za wszelką cenę utrzymywać istniejący porządek. Ta sytuacja doprowadziła na początku 1848 r. do wybuchu niezadowolenia.

Wiosna Ludów. Paryż

Impulsem do wystąpień w innych państwach była **rewolucja lutowa** we Francji. U schyłku lat czterdziestych XIX w. panowała tam trudna sytuacja: zarówno gospodarcza, spowodowana nieurodzajem i kryzysem w produkcji przemysłowej, który doprowadził do bankructwa wielu fabryk i wzrostu bezrobocia, jak i polityczna. Ordynacja wyborcza preferowała najbogatszych, co nie odpowiadało części mieszczaństwa. W lutym 1848 r. w Paryżu doszło do starć ulicznych. Tłumy robotników, mieszczan i studentów zaczęły wznosić barykady. Część wojska przeszła na stronę demonstrantów. Król Ludwik Filip I uciekł ze stolicy i abdykował. Przez parlament został powołany tymczasowy rząd, ogłoszono przywrócenie republiki, wprowadzono powszechne prawo wyborcze, wolność prasy i zgromadzeń. W ramach pomocy państwa dla warstw najuboższych i ograniczenia bezrobocia władze zorganizowały tzw. warsztaty narodowe, opłacane przez państwo. Były one jednak źle zarządzane i wkrótce upadły. W czerwcu 1848 r. do doszło w Paryżu do wybuchu robotniczego powstania, które zostało stłumione przez siły rządowe. Wydarzenia czerwcowe spowodowały wzrost obaw części społeczeństwa francuskiego przed działalnością radykalnych demokratów i socjalistów. W wyborach prezydenta republiki najwięcej głosów uzyskał bratanek Napoleona – **Ludwik Napoleon Bonaparte**. Prezydent odwoływał się do tradycji rządów napoleońskich.

BIOGRAM

Napoleon I, portret Jacquesa-Louisa Davida (czytaj: żaka-lui).

Napoleon III, portret Hippolyte Flandrina (czytaj: ipolit flandrę).

LUDWIK NAPOLEON BONAPARTE
(1808–1873)

Był synem Ludwika Bonaparte, króla Holandii i brata Napoleona I. Od śmierci syna cesarza uważał się za spadkobiercę tradycji Napoleona I i za pretendenta do tronu Francji. W młodości nawiązał kontakty z europejskim ruchem rewolucyjnym. W latach trzydziestych XIX w. brał udział w rewolucjach we Włoszech, dwukrotnie podejmował też próby przeprowadzenia zamachu stanu we Francji, za które skazano go na dożywotnie więzienie. Zbiegł z niego do Wielkiej Brytanii, skąd prowadził ożywioną działalność propagandową. W swych pismach głosił idee **bonapartyzmu** – systemu władzy opartego na wzorach ustrojowych pierwszego cesarstwa – silnej, ponadpartyjnej władzy wykonawczej opartej na zaufaniu do narodu, zapewniającej prządek, dobrobyt i mocarstwową rolę Francji.

? Wyjaśnij, na czym opierała się legenda cesarza Napoleona I. Dlaczego po 1815 r. wpływała ona nadal na poglądy i postawy Francuzów?

? Porównaj portrety Napoleona I i Napoleona III. Znajdź na portrecie drugiego z władców odniesienia do Napoleona I i czasów pierwszego cesarstwa.

Głosił hasła porządku, silnej władzy sprawowanej w interesie całego narodu, dobrobytu, potęgi Francji, pomocy dla uciśnionych narodów, wśród nich – Polaków. Ten program zyskał Bonapartemu poparcie wielu grup społecznych. Kilka lat później przy pomocy wojska przeprowadził on zamach stanu i uzyskał przedłużenie swojej kadencji prezydenckiej o 10 lat. W 1852 r. ogłosił się cesarzem: przyjął imię **Napoleona III** (bonapartyści za Napoleona II uważali zmarłego w 1832 r. syna Napoleona Bonaparte). Nadzieje wiązane z jego osobą sprawiły, że obie decyzje Bonapartego zostały zatwierdzone przez powszechny plebiscyt.

Rewolucje we Włoszech i państwach niemieckich

W początkach 1848 r. rewolucyjne nastroje objęły również **Półwysep Apeniński**. Obok żądań wprowadzenia konstytucji coraz większą popularnością wśród Włochów cieszyły się żądania usunięcia Habsburgów z półwyspu i postulat **zjednoczenia kraju**. Wiosną 1848 r., pod naciskiem opinii publicznej, demonstracji i rozruchów, wielu władców wyraziło zgodę na wprowadzenie konstytucji zapewniających swobody obywatelskie i gwarantujących prawa wyborcze określane przez cenzus majątkowy (te prawa przysługiwały osobom o określonym statusie materialnym). Przywództwo w walce z Austrią objął Karol Albert z dynastii sabaudzkiej (panujący w latach 1831–1849) – władca **Królestwa Sardynii**, jednego z najsilniejszych państw włoskich. Karol Albert dysponował więc dobrym zapleczem, także siłą militarną. Nie był jednak w stanie przeciwstawić się lepiej wyszkolonym i liczniejszym wojskom habsburskim. Zwycięska armia austriacka podjęła interwencję w innych państwach włoskich. Wszędzie przywrócono dawny porządek.

Na wieść o rewolucji w Paryżu wrzenie ogarnęło także państwa niemieckie. W wielu miastach odbywały się wiece, których organizatorzy – liberałowie i demokraci – żądali swobód obywatelskich i powołania ogólnoniemieckiego parlamentu.

W marcu 1848 r., pod wpływem demonstracji i rozruchów ulicznych w Berlinie, król pruski Fryderyk Wilhelm IV Hohenzollern (panował w latach 1840–1861) zgodził się na ustępstwa polityczne (powołał liberalny rząd,

Walki na barykadach w Berlinie w 1848 r., rycina z epoki. Ukazani na ilustracji rewolucjoniści bronią się przed atakiem regularnego wojska. Nacierających żołnierzy obrzucają dachówkami, ponieważ nie mają broni.

? Co świadczy o tym, że na barykadach znaleźli się niemieccy liberałowie i demokraci?

zwolnił więźniów politycznych) i zwołanie parlamentu. Gdy w listopadzie nastroje rewolucyjne osłabły, król rozwiązał pruski parlament, ale nadał konstytucję, gwarantującą wszystkim poddanym równość wobec prawa, wolność prasy i stowarzyszeń. Prawo wyborcze przysługiwało osobom posiadającym znaczny majątek. Na fali haseł zjednoczeniowych państwa wchodzące w skład Związku Niemieckiego zwołały we Frankfurcie nad Menem wspólny parlament, tzw. **parlament frankfurcki**. Obradował on od maja 1848 r. do marca 1849 r. w celu wypracowania formuły zjednoczenia. Po długich debatach uchwalił on w marcu 1849 r. konstytucję niemieckiego państwa związkowego, na którego czele miał stanąć dziedziczny cesarz. Koronę cesarską zaproponowano królowi Fryderykowi Wilhelmowi IV. Władca Prus chętnie przyjąłby ją z rąk innych monarchów niemieckich, nie uznawał jednak władzy parlamentu frankfurckiego i odmówił ofiarowanej mu korony.

WARTO WIEDZIEĆ

Profesorowie gubią ojczyznę

W parlamencie frankfurckim trwała walka polityczna między przeciwnikami zmian a zwolennikami stworzenia jednego państwa niemieckiego. Spory wywoływał również zakres terytorialny przyszłego państwa. Zwolennicy utworzenia „wielkich Niemiec" uważali, że powinno ono obejmować także Austrię i wszystkie kraje wchodzące w skład imperium Habsburgów. Ich przeciwnicy, zwolennicy „małych Niemiec", dowodzili, że w ich skład powinny wejść tylko kraje zamieszkałe przez ludność niemieckojęzyczną. Za główną siłę w procesie zjednoczenia uważali Prusy. Większość deputowanych zajęła krytyczne stanowisko wobec niepodległościowych aspiracji Polaków uznając, że należy w tej kwestii kierować się „zasadą zdrowego egoizmu narodowego". Obradom parlamentu, w którym znaczną część deputowanych stanowili absolwenci uniwersytetów, towarzyszyły ostre spory i przewlekłe dyskusje. Zdaniem niektórych obserwatorów, prowadziło to do straty czasu i utrudniało rzeczywiste działania na rzecz zjednoczenia. Dużą popularność zyskało stwierdzenie jednego z obserwatorów obrad: „Acht und achtzig Professoren und Vaterland, Du bist verloren" (niem. osiemdziesięciu ośmiu profesorów – Ojczyzno, jesteś zgubiona).

Wiosną 1849 r. przy pomocy wojsk pruskich stłumiono ruchy wolnościowe w krajach niemieckich. Parlament rozwiązano.

Wiosna Ludów w monarchii habsburskiej

W połowie marca 1848 r. w Wiedniu doszło do zamieszek ulicznych i walk z wojskiem. Cesarz Ferdynand I Habsburg (panował w latach 1835–1848) w celu uspokojenia nastrojów zdecydował się oddalić znienawidzonego w kręgach liberałów i demokratów kanclerza Klemensa Metternicha. Nadał poddanym konstytucję gwarantującą im swobody obywatelskie. Konstytucja dzieliła władzę ustawodawczą między niego a parlament, zachowywała jednak prawo weta dla cesarza. Prawo wyborcze uzyskali jedynie zamożni i wykształceni obywatele. Nowo wybrany parlament ogłosił **uwłaszczenie** chłopów – otrzymali oni prawo własności użytkowanej ziemi.

Konstytucja nie spełniła jednak oczekiwań radykalnych rewolucjonistów. W październiku 1848 r., po kilkutygodniowym oblężeniu Wiednia przez wojska wierne cesarzowi, rewolucjoniści skapitulowali. Cesarz Ferdynand I abdykował na rzecz bratanka **Franciszka Józefa I** (panował w latach 1848–1916). Liberalne reformy zostały cofnięte (poza uwłaszczeniem). Władca nadał poddanym nową konstytucję (nazywaną konstytucją oktrojowaną), która gwarantowała mu silną władzę.

W skład państwa rządzonego przez Habsburgów wchodziły liczne narody – m.in. Chorwaci, Czesi, Polacy Węgrzy. W wyniku ożywienia ruchu narodowego i wzrostu świadomości narodowej w XIX w. większość z nich domagała się swobód narodowych lub pełnej niepodległości. Te hasła odżyły pod wpływem wydarzeń w Wiedniu. W czerwcu 1848 r. działacze reprezentujący ruchy narodowe Słowian znajdujących się pod panowaniem habsburskim zorganizowali w Pradze **kongres słowiański**. Wzięli w nim udział reprezentanci Chorwatów, Czechów, Polaków, Rusinów (Ukraińców), Serbów i Słowaków. Uczestnicy zjazdu wysunęli hasło przekształcenia monarchii habsburskiej w federację austro-słowiańską, w której narody słowiańskie uzyskałyby autonomię i gwarancje praw narodowych. Władze austriackie rozwiązały kongres i aresztowały część jego uczestników.

! **Uwłaszczenie** – nadanie chłopom prawa własności ziemi, która była do tej pory przez nich użytkowana, lecz formalnie należała do właścicieli ziemskich.

Powstanie na Węgrzech

Najbardziej zdecydowane działania podjęli Węgrzy, domagający się większej samodzielności w ramach monarchii habsburskiej, a nawet niepodległości.

Lajos Kossuth (czytaj: koszut, **1802–1894**) **ogłasza powstanie na Węgrzech.** Kossuth, prawnik i publicysta, był przywódcą węgierskiej Wiosny Ludów. Z jego inicjatywy zdetronizowano Habsburgów. Kossuth zorganizował też armię rewolucyjną. Po klęsce powstania przebywał na emigracji do końca życia.

? Powiedz, kto słucha przemowy przywódcy powstania.

Wiosna Ludów w Europie.

? Wskaż na mapie kraje objęte rewolucjami w latach 1848–1849.

? Określ, gdzie wydarzenia Wiosny Ludów miały charakter rewolucji, a gdzie – powstań narodowych.

W marcu 1848 r. powołali niezależny parlament i rząd. W kwietniu 1849 r. **sejm węgierski ogłosił detronizację Habsburgów** i **niepodległość Węgier**. Armia austriacka wkroczyła na Węgry. Wobec przedłużającej się wojny cesarz poprosił o pomoc cara Mikołaja I. W walkach z wojskami cesarskimi i rosyjskim korpusem interwencyjnym wzięli udział liczni polscy ochotnicy. W sierpniu 1849 r. opór Węgrów został złamany. Po upadku powstania władze rozpoczęły szeroko zakrojoną akcję represji wobec jego uczestników.

Znaczenie Wiosny Ludów

Po upływie ponad roku od paryskiej rewolucji lutowej ruch rewolucyjny w Europie przygasł. Wydawało się, że był to sukces Świętego Przymierza. W kilku państwach europejskich wydarzenia Wiosny Ludów przyniosły jednak trwałe konsekwencje w sferze ustrojowej. Nie było już powrotu do absolutyzmu.

PAŃSTWO	ZOSTAŁO PO WIOŚNIE LUDÓW
Francja	republika (w 1852 r. przekształcona w tzw. drugie cesarstwo); nowa konstytucja; powszechne prawo wyborcze (dla mężczyzn)
Austria	konstytucja oktrojowana z 1849 r.; uwłaszczenie chłopów
Prusy	konstytucja oktrojowana
kraje włoskie	konstytucja w Królestwie Sardynii

! **Konstytucja oktrojowana** – konstytucja nadana przez władzę zwierzchnią.

Władcy nadawali konstytucje i godzili się na zwołanie parlamentów. Wydarzenia lat 1848–1849 dowiodły także znaczenia praw narodów do samostanowienia. Przejściowe także okazało się utrzymanie rozbicia politycznego ziem niemieckich i włoskich.

Wojna krymska i rozpad Świętego Przymierza

W 1849 r. przeciwnikom rewolucji i ruchów narodowo-wyzwoleńczych wydawało się, że udało się obronić porządek europejski. Równowagę polityczną w Europie miał gwarantować sojusz Rosji, Prus i Austrii, niezachwiany na pozór.

W połowie XIX w. w europejskiej polityce pojawił się jednak nowy poważny konflikt. Wiązał się on z narastającym kryzysem wewnętrznym w imperium osmańskim. Władza sułtana w państwie stawała się coraz słabsza, rosła natomiast samodzielność zarządców poszczególnych prowincji rozległego państwa. Administracja była przestarzała i niesprawna, armia natomiast okazywała się słabo wyszkolona i źle uzbrojona. Źródłem nieustannych napięć wewnętrznych były dążenia wyzwoleńcze narodów podlegających władzy sułtana. Jednocześnie imperium osmańskie jednak liczyło się w polityce europejskiej. Panowanie nad cieśninami (**Bosforem** i **Dardanelami**) umożliwiało jej kontrolę żeglugi między Morzem Czarnym a Morzem Śródziemnym – było to ważne z wojskowego i gospodarczego punktu widzenia.

Państwem szczególnie zainteresowanym sytuacją w imperium osmańskim była **Rosja**. Car Mikołaj I pragnął, aby jego państwo uzależniło od siebie imperium osmańskie, co pozwoliłoby na zwiększenie zysków handlowych i stworzyło możliwość rozszerzenia rosyjskich wpływów politycznych na Bałkanach i na Morzu Śródziemnym. Był przekonany, że pomoc, której udzielił Austrii w 1849 r., zapewnia mu przychylność cesarza Franciszka Józefa I. Sądził również, że Wielka Brytania i Francja są zbyt skłócone, by wspólnie przeciwstawić się Rosji. Dyplomacja rosyjska zażądała więc uznania prawa Rosji do **protekcji nad wszystkimi wyznawcami prawosławia** w imperium osmańskim, przede wszystkim nad Słowianami bałkańskimi. Sułtan odmówił, ponieważ oznaczałoby to zgodę na ingerencję Rosji w wewnętrzne sprawy jego państwa.

Wielka Brytania, poważnie zaniepokojona rosnącymi wpływami Rosji, zdołała jednak porozumieć się w tej sprawie z **Francją**. Oba państwa skłoniły sułtana do odrzucenia żądań rosyjskich. W odpowiedzi armia rosyjska zajęła leżące na imperium osmańskiego – **Mołdawię** i **Wołoszczyznę**. Gdy próby rokowań nie przyniosły rezultatów, sułtan wypowiedział Rosji wojnę. W **1854** r. w jego ślady poszły Wielka Brytania i Francja. Połączone floty obu państw wpłynęły na Morze Czarne. Austria, w obawie przed nadmiernym wzrostem potęgi sąsiada, nie zdecydowała się pomóc swemu sojusznikowi z 1849 r. i pozostała neutralna. Oznaczało to **złamanie solidarności łączącej dotąd państwa Świętego Przymierza**. Wojska angielskie i francuskie wylądowały na Krymie. Okazało się, że armia rosyjska nie była przygotowana do wojny – źle dowodzona i słabo zaopatrzona, ponosiła klęski. W 1855 r. po długim oblężeniu zdobyto rosyjską twierdzę Sewastopol na Krymie. W trakcie wojny zmarł car Mikołaj I. Jego syn – **Aleksander II** – przyjął warunki sprzymierzonych. W **1856 r. podpisano traktat pokojowy**, na mocy którego Rosja straciła prawo utrzymywania floty wojennej na Morzu Czarnym, uznanym odtąd za neutralne i otwarte dla statków handlowych wszystkich państw.

NASTĘPSTWA

PODSUMOWANIE

- Falę wystąpień rewolucyjnych w Europie w latach 1848–1849 nazywamy Wiosną Ludów.
- Rewolucjoniści domagali się wprowadzenia w swoich krajach konstytucji gwarantujących swobody polityczne. Robotnicy postulowali poprawę warunków pracy.
- W krajach niemieckich i włoskich domagano się także zjednoczenia. Z kolei Węgrzy wystąpili z żądaniem niepodległości.
- Ruchy rewolucyjne zostały stłumione.
- Trwałą zmianą było wprowadzenie konstytucji w Austrii, Prusach i Królestwie Sardynii oraz uwłaszczenie chłopów w monarchii Habsburgów.
- W latach 1853–1856 trwała wojna krymska, w której Wielka Brytania, Francja i imperium osmańskie wystąpiły przeciw Rosji. Austria pozostała neutralna.

POLECENIA

1. Przyjrzyj się mapie politycznej Europy po kongresie wiedeńskim. Wyjaśnij, jakie zmiany nastąpiły na niej w latach 1815–1830. Rozważ, w których regionach kontynentu mogły występować konflikty na tle narodowościowym.
2. Wytłumacz, z czego wynikały i jak przejawiały się konflikty narastające w państwach europejskich w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w.
3. Wymień postulaty wysuwane przez uczestników ruchów rewolucyjnych Wiosny Ludów w Europie.
4. Omów polityczne konsekwencje Wiosny Ludów w państwach europejskich.
5. Wskaż, którego z ważnych państw europejskich nie dotknęły wydarzenia Wiosny Ludów. Dlaczego tak się stało?
6. Wyjaśnij, w jaki sposób wojna krymska zmieniła układ sił w Europie.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

Proklamacja niepodległości Węgier uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe 14 IV 1849 r. (fragmenty)

My, Zgromadzenie Narodowe, prawnie reprezentujące państwo węgierskie, tym uroczystym oświadczeniem ustanawiamy Węgry suwerennym państwem, razem ze wszystkimi przynależącymi im częściami i prowincjami [...].

Przeszło trzysta lat temu naród węgierski swym wolnym wyborem wezwał na tron królewski dynastię austriacką w oparciu o dwustronne zobowiązania.

I te trzy wieki były niczym innym jak trzema wiekami nieprzerwanych cierpień.

Na podstawie tego wszystkiego, powołując się na sprawiedliwość Boga Odwiecznego, wyrok cywilizowanego świata, a także prawa przyrodzone naszego narodu, opierając się na jego siłach, objawionych przezeń w czasie ciężkich cierpień, kierując się obowiązkiem każdej nacji utrzymywania swego narodu, ogłaszamy i postanawiamy, jak następuje:

[...] Węgry z prawnie jednoczącym się z nami Siedmiogrodem i należącymi do nich wszystkimi okręgami i prowincjami w całości ogłasza się wolnym, suwerennym i niepodległym państwem europejskim; ich jedność terytorialną ogłasza się za nierozdzielną, a ich całość niedotykalną.

A. W jakich okolicznościach Habsburgowie objęli tron Węgier? Odpowiedz na podstawie wiedzy pozaźródłowej.

B. Wyjaśnij, w jaki sposób twórcy tego aktu uzasadniali decyzję o detronizacji Habsburgów.

OD EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ DO WOJNY KRYMSKIEJ

NOWY ŁAD W EUROPIE

W czasie rządów dyrektoriatu francuska armia rewolucyjna walczyła z sukcesami na froncie włoskim, gdzie dowództwo powierzono w 1796 r. młodemu generałowi Napoleonowi Bonapartemu. Odniósł on szereg zwycięstw nad wojskami austriackimi na terytorium Półwyspu Apenińskiego. Na zajętych terytoriach powstały dwie republiki rządzone przez władze zależne od Francji. W **1799 r.** Bonaparte przy poparciu wojska odsunął od władzy dyrektoriat i wprowadził nowy system rządów – konsulat. Sam stanął na czele kraju jako **pierwszy konsul**.

Dzięki kolejnym zwycięstwom Napoleon doprowadził do zawarcia pokoju z Austrią i Wielką Brytanią. Zwiększył bezpieczeństwo wewnętrzne w państwie, ogłosił amnestię dla rojalistów i emigrantów, którzy uznali nowy ustrój Francji. W 1804 r. wprowadził kodeks cywilny, zwany ***Kodeksem Napoleona***, oparty na zdobyczach rewolucji: wolności osobistej, równości wobec prawa i bezpieczeństwie własności. W tym samym roku ogłosił się cesarzem Francuzów (a nie Francji) i przyjął imię **Napoleon I**. Francja pozostała republiką, ale miała być rządzona przez dziedzicznego cesarza.

Sukcesy Napoleona w kolejnych wojnach doprowadziły do powiększenia strefy wpływów Francji. Znalazły się w niej północne Włochy, Szwajcaria, Holandia i część państw niemieckich. W 1805 r. armia francuska rozbiła siły austriacko-rosyjskie w bitwie pod Austerlitz. W jej wyniku Austria zawarła pokój z Francją. W 1806 r. większość państw niemieckich, poza Austrią i Prusami, wystąpiła ze Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego i utworzyła **Związek Reński**, którego protektorem (zwierzchnikiem) został Napoleon. **Cesarstwo zostało rozwiązane**. Franciszek II Habsburg zrzekł się godności cesarza rzymsko-niemieckiego i miał od tej chwili tytułować się cesarzem Austrii.

Polityka Bonapartego doprowadziła do wykształcenia się w Europie systemu zależności między Francją a pokonanymi przez nią lub sprzymierzonymi państwami. Na tronach wielu z nich zasiedli członkowie jego rodziny. W państwach zależnych od Francji wprowadzano rozwiązania prawne wzorowane na francuskich.

NADZIEJE POLAKÓW ZWIĄZANE Z NAPOLEONEM

W wyniku trzeciego rozbioru dawni obywatele Rzeczypospolitej stali się poddanymi władców absolutnych Austrii, Prus i Rosji. Szczególną rolę w ratowaniu i rozwoju polskiej nauki i kultury odegrały Puławy **Czartoryskich**, gdzie z inicjatywy księżnej Izabeli gromadzono zabytki kultury i historii narodu. W 1800 r. powstało w Warszawie **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**.

Polscy emigranci przebywający we Francji podejmowali starania na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości. Utrzymywali także kontakty z powstałymi w kraju

organizacjami konspiracyjnymi. W **1797 r.**, na północy Włoch, **generał Jan Henryk Dąbrowski utworzył Legiony Polskie**. Brały one udział w walkach toczonych przez Francję z Austrią i Rosją. Polscy działacze polityczni mieli nadzieję, że armia rewolucyjnej Francji pokona kraje zaborcze i możliwa stanie się odbudowa państwa polskiego. Jednak po zawarciu przez Francję pokoju z Austrią w 1801 r. Bonaparte postanowił wysłać część legionistów do tłumienia powstania niewolników we francuskiej kolonii **San Domingo**. Większość żołnierzy poległa tam w walkach lub zmarła z powodu chorób.

W **1806 r.** rozpoczęła się wojna Napoleona z Prusami i Rosją. Armia francuska wkroczyła do zaboru pruskiego, gdzie spotkała się ze spontanicznym i entuzjastycznym przyjęciem ze strony Polaków. Natychmiast zorganizowali oni własne władze cywilne i oddziały wojskowe. W **1807 r.** zwierzchnictwo nad zajętym terytorium Napoleon powierzył złożonej z Polaków Komisji Rządzącej. Wojnę rozstrzygnęło zwycięstwo Napoleona **pod Frydlandem**.

KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

W **1807 r.** Napoleon podpisał **pokój w Tylży** z Rosją i Prusami. Na jego mocy z ziem **drugiego i trzeciego zaboru pruskiego** utworzono **Księstwo Warszawskie**. Władzę w nim sprawował król Saksonii Fryderyk August I z dynastii Wettinów. Nowe państwo pozostawało pod protekcją Napoleona, który jeszcze w tym samym roku nadał mu **konstytucję**. Wprowadzała ona do ustroju Księstwa rozwiązania znane z napoleońskiej Francji. Pełnia władzy wykonawczej znalazła się w ręku monarchy. Zmniejszono znaczenie sejmu, którego rola sprowadzała się do głosowania nad projektami ustaw wnoszonymi w imieniu monarchy. W kraju miała obowiązywać zasada równości wobec prawa. Ustawa zasadnicza nadawała również wolność osobistą chłopom. Ziemia, którą uprawiali, pozostała jednak własnością szlachty. Obok szlachty posiadającej majątki ziemskie, prawa polityczne uzyskali także ci, którzy spełniali wymogi cenzusu majątkowego lub mieli zasługi dla państwa w służbie wojskowej, na polach nauki i kultury. Księstwo Warszawskie posiadało liczną armię. Koszty jej utrzymania stanowiły poważne obciążenie dla skarbu państwa. Z kolei właściciele ziemscy tracili zyski w wyniku zerwania kontaktów handlowych z Wielką Brytanią wynikającego z rygorów blokady kontynentalnej. Polskie oddziały wspomagały Napoleona w wojnie toczonej przez niego **w Hiszpanii**.

W **1809 r.** rozpoczęła się wojna między Napoleonem i kolejną skierowaną przeciw niemu koalicją. Do Księstwa Warszawskiego wkroczyły wojska austriackie, którym książę Józef Poniatowski stawił czoło w bitwie pod Raszynem. Wojska Księstwa wkroczyły do Galicji, a armia francuska pokonała Austriaków pod Wagram. Po zwycięskim zakończeniu wojny w 1809 r. **Księstwo Warszawskie powiększyło swe terytorium o ziemie trzeciego zaboru austriackiego** (z Krakowem).

KONIEC EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ

Dominacja Napoleona w Europie niepokoiła Aleksandra I, który obawiał się zmniejszenia wpływu Rosji na sytuację polityczną na kontynencie. Z kolei powiększenie terytorium Księstwa Warszawskiego po wojnie **1809 r.** mogło oznaczać następny krok na drodze do odbudowy polskiego państwa, co wiązałoby się z utratą ziem zagarniętych przez Rosję w trakcie rozbiorów. Aleksander I zerwał więc z systemem blokady kontynentalnej i rozpoczął przygotowania do wojny. W czerwcu **1812 r.** Wielka Armia wkroczyła na teren zaboru rosyjskiego. Do walnej bitwy doszło we wrześniu **pod Borodino**.

▼ **1806** – wojna Napoleona z Prusami i Rosją; utworzenie Związku Reńskiego

▼ **1807** – pokój w Tylży; utworzenie Księstwa Warszawskiego

▼ **1808** – wojna w Hiszpanii; szarża w wąwozie Somosierra

▼ **1809** – wojna Napoleona z Austrią; 19 kwietnia – bitwa pod Raszynem

▼ **1812** – wojna z Rosją

▼ **1813** – bitwa narodów pod Lipskiem

▼ **1814** – abdykacja Napoleona

▼ **1815** – sto dni Napoleona; bitwa pod Waterloo

XIX

1806 r. 1807 r. 1808 r. 1809 r. 1810 r. 1811 r. 1812 r. 1813 r. 1814 r. 1815 r. 1816 r. 1817 r.

Napoleon zwyciężył w niej i zajął Moskwę, ale car nie przystąpił do negocjacji pokojowych. Ze względu na zbliżającą się zimę Napoleon podjął decyzję o odwrocie na Litwę. Gwałtowne pogorszenie się pogody, wyczerpujący marsz, głód i szerzące się choroby doprowadziły do ogromnych strat w szeregach Wielkiej Armii, która nie była w stanie kontynuować walki. W początkach **1813 r.** wojska rosyjskie zajęły Księstwo Warszawskie. Do wojny po stronie Rosji i Wielkiej Brytanii przyłączyły się Austria i Prusy. Kampania 1813 r. zakończyła się klęską cesarza Francuzów w bitwie narodów pod Lipskiem. Poległ w niej książę Józef Poniatowski. Napoleon abdykował i udał się na Elbę. Rządy we Francji objął Ludwik XVIII Burbon.

W **1815 r.**, na wieść o niezadowoleniu Francuzów z nowego króla i powrotu monarchii, Napoleon na czele niewielkiego oddziału powrócił do kraju i bez użycia siły objął w nim władzę. W czerwcu tego roku poniósł jednak **klęskę pod Waterloo**. Został zesłany na Wyspę św. Heleny, gdzie zmarł.

KONGRES WIEDEŃSKI

Abdykacja Napoleona stała się impulsem do odbudowy dawnego (sprzed Wielkiej Rewolucji Francuskiej i wojen napoleońskich) porządku we Francji i Europie. Zajął się tym **kongres zwołany do Wiednia** jesienią 1814 r., który zakończył się kilka dni przed ostateczną klęską Napoleona pod Waterloo w czerwcu 1815 r. Decydujący głos na kongresie miały **Rosja**, **Austria**, **Prusy**, **Wielka Brytania** i **Francja**. Głównymi sprawami do rozstrzygnięcia były zmiany graniczne i przywrócenie tronów prawowitym władcom na obszarach Niemiec i Włoch, a także dalsze losy Księstwa Warszawskiego. Obradujący deklarowali, że zamierzają kierować się zasadami: **legitymizmu**, **restauracji** i **równowagi sił**.

Na mocy postanowień kongresu utworzono **Związek Niemiecki**, w którym najsilniejszymi państwami były Prusy i Austria. Habsburgowie odzyskali swoje włoskie posiadłości, Belgia została połączona z Holandią i w ten sposób powstało **Królestwo Niderlandów**.

Z części terytorium Księstwa Warszawskiego utworzono autonomiczne **Królestwo Polskie** w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim. Kraków i okolice stały się **Rzecząpospolitą Krakowską** (Wolne Miasto Kraków) pod kontrolą Austrii, Prus i Rosji. Z zachodniej części Księstwa powstało **Wielkie Księstwo Poznańskie**, będące częścią Królestwa Pruskiego. Zgodnie z aktem końcowym, polscy poddani mocarstw zaborczych mieli otrzymać gwarancje praw narodowych.

Z inicjatywy Aleksandra I powołano do życia **Święte Przymierze**, czyli sojusz chrześcijańskich władców, wśród których najważniejszą rolę odgrywali car, król Prus oraz cesarz Austrii. Sprzymierzeni mieli kierować się w polityce zasadami religii chrześcijańskiej, umacniać pokój w Europie i okazywać sobie wzajemną pomoc. W rzeczywistości Święte Przymierze powstało, by powstrzymywać szerzenie się haseł rewolucji francuskiej, strzec kontynent przed kolejnymi rewolucjami i stać na straży ładu ustanowionego na kongresie wiedeńskim.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

W 1. połowie XIX w. dynamicznie rosła liczby ludności w Europie. Spadek umieralności dokonał się dzięki lepszemu odżywianiu, postępom medycyny i higieny.

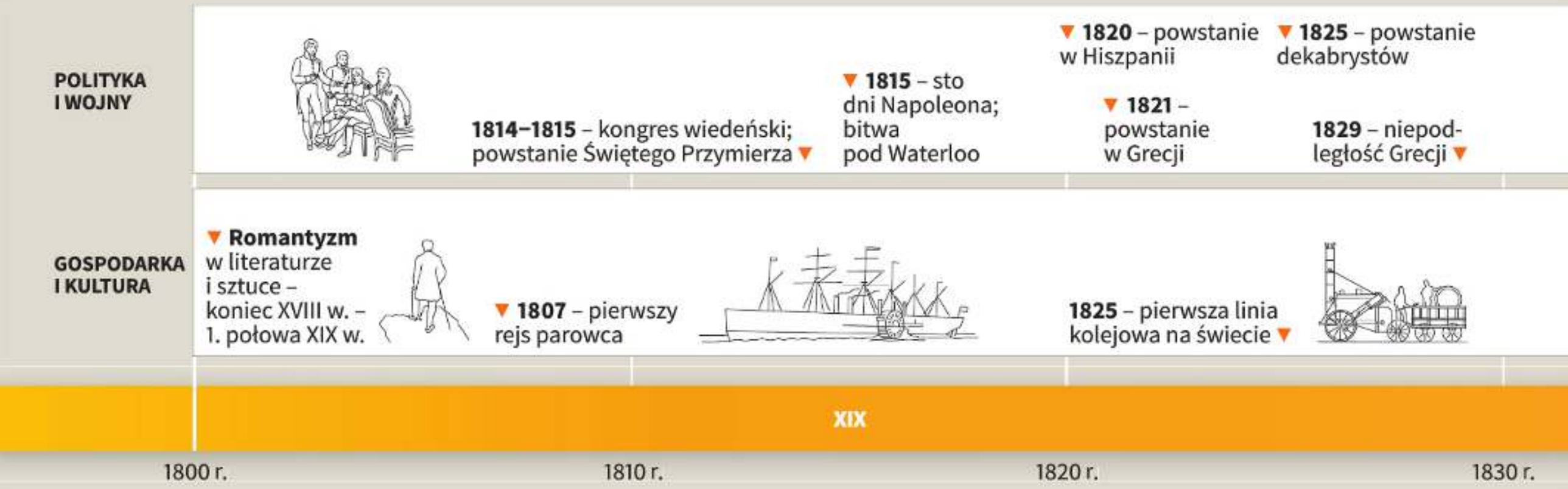

Wzrost liczby ludności i rozwój przemysłu wpłynęły na **urbanizację**. Nowym zjawiskiem był **rozwój miast przemysłowych**.

Do miast w poszukiwaniu pracy w przemyśle **migrowała** ludność wiejska. W tym czasie pierwsza **rewolucja przemysłowa** (industrializacja) ogarnęła nie tylko Wielką Brytanię, ale kraje Europy Zachodniej (Francję, Belgię, państwa niemieckie położone nad Renem) i Stany Zjednoczone Ameryki. Zaczęła też wkraczać do Europy Środkowo-Wschodniej. Dynamiczny wzrost produkcji był możliwy dzięki dalszemu upowszechnianiu się produkcji fabrycznej oraz postępom nauki, której odkrycia znajdowały zastosowanie w przemyśle.

Nastąpiły również **przemiany w dziedzinie komunikacji** morskiej i lądowej. Dzięki zastosowaniu siły pary skonstruowano **parowozy** i **parowce** (parostatki). Kolej żelazna i żegluga parowa skróciły czas transportu ludzi i towarów. W 1825 r. w Anglii uruchomiono pierwszą linię kolei żelaznej, kolejną w 1830 r. w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na skutek rozwoju badań nad **elektrycznością**, Samuel Morse skonstruował elektromagnetyczny aparat telegraficzny umożliwiający przekazywanie informacji na duże odległości. W 1844 r. w Stanach Zjednoczonych uruchomiono pierwszą linię telegraficzną na świecie.

W krajach objętych rewolucją przemysłową rosło znaczenie **burżuazji** – warstwy ludzi bogatych, którzy podejmowali działalność w różnych dziedzinach gospodarki. Na skutek rewolucji przemysłowej ukształtowały się nowe grupy społeczne: **kapitaliści** (posiadacze kapitałów – właściciele kopalń, fabryk, banków) oraz **robotnicy** (pracownicy najemni w przemyśle). Ich warunki życia bardzo się różniły.

Złe warunki pracy i niskie płace robotników stały się jednym z głównych problemów politycznych i społecznych w XIX w. Rosnąca liczba maszyn parowych umożliwiała zmniejszanie liczby zatrudnianych robotników, co prowadziło niekiedy do pojawiania się bezrobocia i do **upadku niektórych dziedzin wytwórczości manufakturowej** (włókiennictwo). Zmiany wynikające z rewolucji przemysłowej ujawniały się również w otaczającej człowieka przestrzeni. W uprzemysłowionej części Europy wycinano lasy, regulowano bieg rzek, budowano kanały. Cechą charakterystyczną krajobrazu przemysłowego stały się dymiące fabryczne kominy.

NOWE KIERUNKI IDEOWE

Przemiany polityczne i ustrojowe w okresie rewolucji francuskiej i w epoce napoleońskiej sprzyjały formowaniu się **nowoczesnej świadomości narodowej**. Sprawiało to, że ustalony na kongresie wiedeńskim porządek polityczny budził sprzeciw narodów (np. Włochów, Niemców i Polaków) domagających się niepodległości lub zjednoczenia w ramach państwa narodowego. Pod wpływem rewolucyjnych przemian ustrojowych ukształtowały się **ideologie**. Wyznawcy **liberalizmu** domagali się wprowadzenia konstytucji gwarantujących wolność i równość wobec prawa oraz swobody obywatelskie. Niektórzy postulowali również pełną swobodę działalności w zakresie produkcji i handlu. W państwach o ustroju absolutystycznym zwolennicy idei liberalnych tworzyli tajne organizacje, przygotowujące rewolucję. Największą rolę wśród nich odegrali **karbonariusze** (węglarze).

Reakcją na hasła i wydarzenia rewolucji francuskiej było również pojawienie się ideologii **konserwatywnej**.

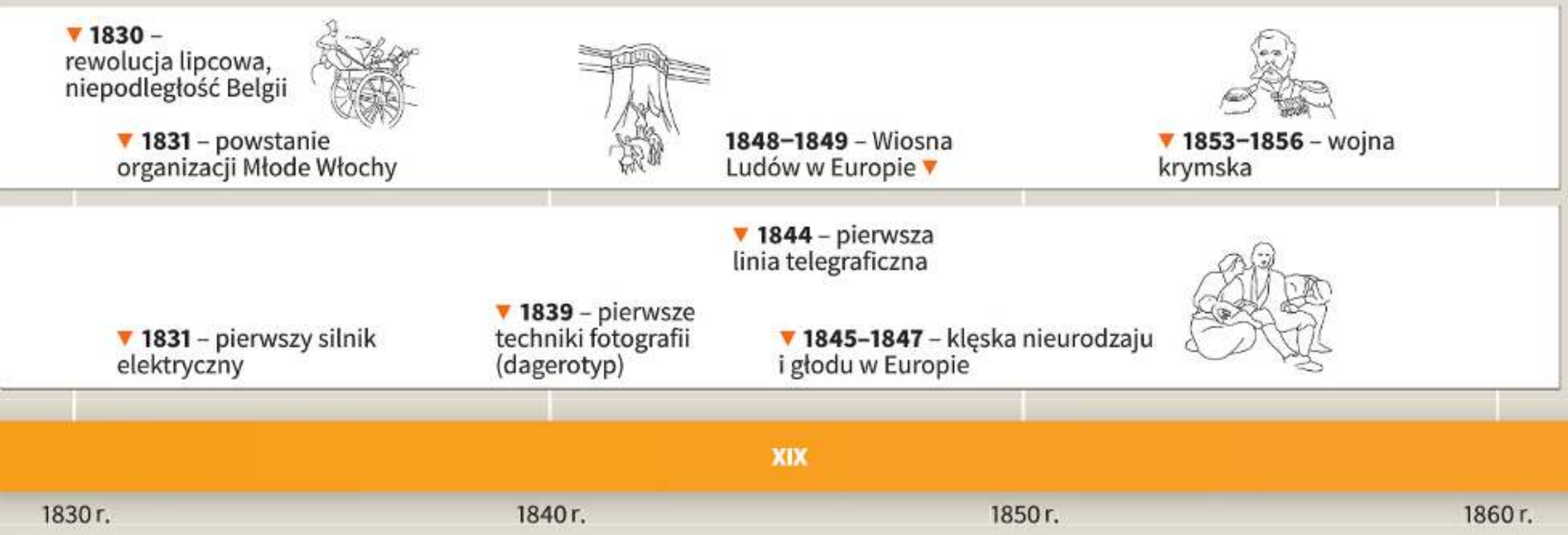

Konserwatyści głosili konieczność zatrzymania zmian ustrojowych lub spowolnienia ich tempa – w imię obrony tradycji ustrojowej, religii, porządku społecznego. Uważali, że społeczeństwo stanowi rodzaj organizmu, zatem wszelkie zmiany społeczne i ustrojowe powinny się dokonywać stopniowo.

Wzrost liczby robotników przemysłowych, związany z przemianami gospodarczymi, doprowadził do ukształtowania się ideologii i ruchu politycznego zwanego **socjalizmem**. Pierwsi socjaliści, nazwani **utopijnymi**, postulowali poprawę sytuacji robotników za sprawą zasad sprawiedliwości i współpracy różnych grup społecznych lub organizowania wspólnot wytwarzających dobra i sprawiedliwie dzielących się zyskiem.

W latach czterdziestych w programach ruchu socjalistycznego pojawiło się hasło wprowadzenia **komunizmu**, czyli ustroju opartego na społecznej własności środków produkcji, bez wolnego rynku i wolnej konkurencji. Głównymi ideologami tego ruchu byli **Karol Marks** i **Fryderyk Engels**. Głosili oni program rewolucyjnego obalenia kapitalizmu.

W początkach XIX w. wśród młodego pokolenia pojawił się nowy prąd ideowy – **romantyzm**. Postulował on zerwanie z oświeceniowym racjonalizmem i empiryzmem i odejście od sztywnych zasad klasycyzmu w literaturze i sztuce. Romantycy przeciwstawiali im siłę uczuć, natchnienie i wyobraźnię. Chętnie sięgali do ludowych legend, baśni czy mrocznych historii ze średniowiecza. Wielu romantycznych twórców głosiło pochwałę walki o wolność jednostki i narodów, równość i ludzką godność.

PRÓBY OBALENIA POKONGRESOWEGO PORZĄDKU

Państwa Świętego Przymierza zabiegały o trwałość porządku politycznego ustalonego na kongresie wiedeńskim. Osłabiała go jednak rosnąca popularność idei liberalnych oraz haseł wolności i suwerenności narodów. W państwach niemieckich obawy rządzących budziła **aktywizacja studenckich burszenszaftów**, których członkowie głosili hasła wolności i swobód obywatelskich oraz zjednoczenia Niemiec. Te związki były zwalczane przez władze, które w 1819 r. je zdelegalizowały, zaostrzyły cenzurę i wprowadziły ścisły nadzór nad uniwersytetami.

Wśród tajnych organizacji największe wpływy zyskali **karbonariusze** (węglarze), działający głównie we Włoszech, Francji i Hiszpanii. Głosili oni **hasła demokratyczne** (konstytucji, ustroju republikańskiego) i narodowe (zjednoczenia Włoch). Wywołane przez nich powstania w Hiszpanii i we Włoszech zostały stłumione przez wojska Świętego Przymierza (we Włoszech – austriackie, w Hiszpanii – francuskie).

W **1821 r.** wybuchło **powstanie Greków** przeciw władzy sułtana. Po latach walk, dzięki pomocy ze strony Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji, w 1929 r. wojna zakończyła się proklamowaniem niepodległości Grecji. Wówczas po raz pierwszy został zachwiany ład ustalony na kongresie wiedeńskim.

W grudniu 1826 r. tajne organizacje grupujące oficerów domagających się przekształcenia Rosji w monarchię parlamentarną wywołały tzw. **powstanie dekabrystów**. Zakończyło się ono klęską spiskowców, co doprowadziło do wzmożenia kontroli władzy nad prawomyślnością poddanych.

W lipcu **1830 r. we Francji doszło do wybuchu rewolucji zwanej lipcową**. W jej wyniku abdykował następca Ludwika XVIII – Karol X. Rewolucjoniści zadecydowali o przekazaniu korony Ludwikowi Filipowi I z orleańskiej linii Burbonów. Musiał on jednak uznać konstytucję zwiększającą uprawnienia parlamentu. Francja stała się monarchią parlamentarną.

Jeszcze w tym samym roku na wieść o rewolucji lipcowej w Belgii wybuchło powstanie przeciw unii z Holandią. Doprowadziło ono do utworzenia **niepodległego państwa belgijskiego**.

POCZĄTEK WIOSNY LUDÓW

W latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. w Europie utrzymywała się napięta sytuacja spowodowana konfliktami politycznymi i społecznymi. Wynikały one z rosnącej aktywności ruchów narodowych i rewolucyjnych. W wielu państwach europejskich opozycja kierowana przez liberałów lub socjalistów domagała się konstytucji gwarantujących swobody obywatelskie i prawa polityczne. Wydarzenia rewolucyjne w Europie **w latach 1848–1849** noszą nazwę **Wiosny Ludów**.

W lutym 1848 r. **w Paryżu** wybuchło powstanie, tzw. **rewolucja lutowa**. W jej wyniku abdykował król Ludwik Filip I i **proklamowano republikę**, w której obowiązywało powszechne prawo wyborcze. W obliczu zagrożenia ze strony radykalnych ruchów społecznych, w wyborach prezydenckich zwyciężył **Ludwik Napoleon Bonaparte**, głoszący hasła jedności Francuzów ponad politycznymi podziałami, silnej władzy sprawowanej w interesie całego narodu, dobrobytu, potęgi Francji, pomocy dla uciśnionych narodów, wśród nich Polaków. Kolejne lata pokazały, że odnowiona republika długo nie przetrwała. W **1852 r.** Ludwik Napoleon Bonaparte koronował się na cesarza Francuzów i przyjął imię **Napoleona III**.

Rewolucyjne nastroje objęły także **Półwysep Apeniński**. W styczniu 1848 r. w Królestwie Obojga Sycylii wybuchło powstanie, co zmusiło króla Ferdynanda II do nadania konstytucji. Podobnie postąpiło wielu władców państw włoskich. Aktywną rolę w wydarzeniach na Półwyspie Apenińskim odegrali także zwolennicy zjednoczenia Włoch. Wiosną 1848 r. w wielu miastach Lombardii wybuchły zamieszki przeciw austriackiej władzy. Zostały one stłumione przez armię austriacką. W większości państw włoskich, oprócz Piemontu, zniesiono wprowadzone konstytucje.

WIOSNA LUDÓW W PAŃSTWACH NIEMIECKICH

Wynikiem **rewolucji w Prusach** było nadanie państwu konstytucji, która rozszerzała prawa obywatelskie, ale utrzymywała najwyższą i niezależną od parlamentu władzę monarchy. Widownią rewolucyjnych wystąpień stały się także pozostałe państwa Związku Niemieckiego, w których domagano się swobód obywatelskich gwarantowanych przez konstytucje i **powołania ogólnoniemieckiego parlamentu**. Rozpoczął on w maju 1848 r. obrady we Frankfurcie nad Menem. Jego zadaniem było wypracowanie formuły zjednoczenia Niemiec. W marcu 1849 r. posłowie zaproponowali objęcie niemieckiego tronu cesarskiego królowi Prus – Fryderykowi Wilhelmowi IV. Ten jednak odrzucił propozycję i rozpędził parlament. Oznaczało to upadek koncepcji utworzenia ogólnoniemieckiego państwa. Powstania, które wybuchły w wielu regionach Niemiec, zostały stłumione przez wojska pruskie.

W marcu 1848 r. **doszło do zamieszek w Wiedniu**. Cesarz Ferdynand I nadał konstytucję gwarantującą swobody obywatelskie. Konstytucja dzieliła władzę ustawodawczą między cesarza i parlament, ale cesarzowi pozostawiała prawo weta. Władca ogłosił uwłaszczenie chłopów. Zdymisjonował także znienawidzonego kanclerza Klemensa Metternicha. Nie uspokoiło to sytuacji w Wiedniu. W październiku 1848 r. wojska cesarskie zajęły miasto. Cesarz abdykował na rzecz swego bratanka **Franciszka Józefa I**, który nadał konstytucję zapewniającą silną pozycję władcy w państwie.

Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów parlament Węgier wiosną 1849 r. proklamował detronizację Habsburgów i niezależność Węgier. W wojnie, w której siły austriackie wspomagała armia rosyjska, Węgrzy zostali pokonani w sierpniu 1849 r.

WOJNA KRYMSKA I ROZPAD ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

W latach **1853–1856** trwała **wojna krymska**. Jej przyczyną była chęć rozszerzenia przez Rosję swoich wpływów w basenie Morza Czarnego kosztem słabnącego imperium osmańskiego (chodziło o przejęcie kontroli nad cieśninami Bosfor i Dardanele przez Rosję). Car liczył na poparcie Austrii winnej wdzięczności za pomoc udzieloną cesarzowi w czasie Wiosny Ludów. Pretekstem do wojny było żądanie Rosji prawa do opieki nad wszystkimi prawosławnymi mieszkańcami państwa tureckiego. Imperium osmańskie uznało, że jest to mieszanie się w jej wewnętrzne sprawy, i odmówiła. Poparły ją Francja i Wielka Brytania, które obawiały się zbyt dużego wzmocnienia Rosji. Gdy Rosja zajęła Mołdawię i Wołoszczyznę (lenna tureckie), w październiku 1853 r. sułtan wypowiedział Rosji wojnę. To samo zrobiły Francja i Wielka Brytania. Austria nie zdecydowała się na udzielenie poparcia Rosji. W 1854 r. wojska państw sprzymierzonych oblegały **Sewastopol na Krymie**, najważniejszą rosyjską twierdzę nad Morzem Czarnym. Po jej upadku w 1855 r. Rosja zgodziła się na rokowania pokojowe. W marcu **1856 r.** podpisano **pokój**, zakazujący Rosji utrzymania floty na Morzu Czarnym. Wydarzenia wojny krymskiej oznaczały **kres współdziałania Rosji, Prus i Austrii – filarów Świętego Przymierza**.

WARTO PRZECZYTAĆ

- R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995.
- D.J. Boorstin, *Odkrywcy. Dzieje ludzkich odkryć i wynalazków*, Warszawa 2001.
- J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 2011.
- *Dziewiętnasty wiek*, red. T.C.W. Blanning, Warszawa 2011.
- *Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849*, red. W. Zajewski, Warszawa 1991.
- O. Figes, *Wojna krymska 1853–1856. Ostatnia krucjata*, Oświęcim 2019.
- F. Horton, *Metternich*, Warszawa 1996.
- S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
- T. Kizwalter, *Historia powszechna: Wiek XIX*, Warszawa 2003.
- J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, przeł. K. Dunin, Warszawa 2003.
- A. Zamoyski, *Święte szaleństwo. Romantycy, patrioci, rewolucjoniści 1776–1871*, Kraków 2015.

ŹRÓDŁA – KONTEKSTY – POLECENIA

1 ***Napoleon odwiedza zadżumionych w Jaffie*, fragment obrazu Antoine'a-Jeana Grosa**
(czytaj: antuana żana grosa)

2 **Chrystus uzdrawia trędowatego, fragment średniowiecznej mozaiki**

A. Powiedz, jakie znaczenie w propagandzie napoleońskiej miał ten obraz związany z epizodem z kampanii egipskiej, kiedy to generał Bonaparte, wbrew ostrzeżeniom otoczenia, odwiedził w szpitalu żołnierzy chorych na dżumę.

B. Wyjaśnij, jakie skojarzenia budzą sceny przedstawione na mozaice i obrazie.

Powitanie wojsk francuskich wkraczających do zaboru pruskiego w opinii historyka francuskiego, który cytuje list marszałka Murata do Napoleona (fragmenty)

Wkraczająca do zaboru pruskiego Wielka Armia spotkała się z gorącym przyjęciem Polaków. Ich patriotycznego zapału nie zdołały osłabić nawet niezwykle wysokie wymagania francuskich dowódców związane z zakwaterowaniem i wyżywieniem podległych im oddziałów. Dowodzący kawalerią Wielkiej Armii marszałek Joachim Murat[1] pisał do Napoleona po wkroczeniu do Warszawy: „muszę powiedzieć […] o euforii, która wybuchła dzisiaj w Warszawie z powodu nadejścia wojsk Waszej Cesarskiej Mości. Nigdy nie widziałem tak silnie wyrażanego ducha narodowego. Wkroczyłem do tego miasta wśród po tysiąckroć powtarzanych okrzyków: »Niech żyje cesarz Napoleon, nasz wyzwoliciel!«. […] Nie mógłbym lepiej uzmysłowić tego, co się tu stało, niż prosząc, aby wspomniał Pan odbicie Mediolanu i swoje uroczyste wejście do tego miasta".

[1] Joachim Murat (1767–1815), generał napoleoński, marszałek Francji, mąż siostry cesarza Francuzów, późniejszy król Neapolu

C. Powiedz, dlaczego Joachim Murat, aby opisać powitanie wojsk napoleońskich w Warszawie, przywołał wspomnienie z kampanii we Włoszech.

Odezwa Napoleona do armii wydana 3 grudnia 1805 r. po bitwie pod Austerlitz (fragmenty)

Żołnierze!
Jestem z was zadowolony. […] swoim zachowaniem usprawiedliwiliście moje śmiałe oczekiwania, jakie pokładałem w waszej odwadze. Przyozdobiliście wasze orły nieśmiertelną sławą. Stutysięczna armia dowodzona przez cesarzy Rosji i Austrii została rozbita i rozproszona w ciągu niecałych czterech godzin. […] Czterdzieści chorągwi, sztandary rosyjskiej gwardii cesarskiej, ponad trzydzieści tysięcy jeńców – oto owoc tego dnia, który przyniósł nieśmiertelną chwałę. […] Żołnierze, skoro lud Francji włożył na me skronie cesarską koronę, w was poszukałem oparcia, by okryta była ona zawsze tym wielkim blaskiem chwały, który w moich oczach stanowi o jej cenie. W tym samym jednak czasie nasi wrogowie zapragnęli ją zniszczyć i poniżyć. […] Właśnie w dniu rocznicy koronacji Waszego cesarza przekreśliliście i pomieszaliście te zuchwałe i oszalałe zamysły! Daliście im nauczkę, że łatwiej jest rzucać nam wyzwanie i nam grozić, aniżeli nas zwyciężyć.

Żołnierze, gdy osiągniemy wszystko to, czego nam potrzeba, by zapewnić szczęście i pomyślność naszej ojczyzny, poprowadzę Was z powrotem do Francji. Tam otoczę was moją najserdeczniejszą opieką. Lud mój przyjmie Was z radością i wystarczy, gdy powiecie: „Byłem pod Austerlitz", aby powiedziano o Was: „Oto mężny człowiek".

D. Powiedz, jakie cele wyznaczał armii Napoleon.

E. Wymień środki, którymi Napoleon starał się oddziaływać na opinie i emocje żołnierzy.

F. Opisz, jak cesarz Francuzów określał charakter swej władzy oraz jej cele.

Mowa Stanisława Staszica wygłoszona na posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie 13 grudnia 1805 r. (fragmenty)

Młodzieży! ty każdego narodu droga, narodu naszego jedyna nadziejo! oto prace, do których cię wzywają; oto wiadomości, których od ciebie o twojej ziemi wyglądają obce narody.

Był może ten czas, gdzie życzyć należało, aby ziemia nasza znaną nie była. Lecz dzisiaj jest czas, abyśmy wszyscy nad tym pracowali, wszyscy się starali, jak by ją dać poznać obcym; […] Jeżeli wam już nie wolno z innymi ludy chodzić w zawód o narodową sławę bohaterstwa, to wolno wam, owszem, wzywają was europejskie narody w zawód o sławę wszystkich innych rodzajów. Idźcież w te szlachetne zabiegi […], a nie ustępując na waszej ziemi nikomu pierwszeństwa w cnotach, w pracach, w naukach, połóżcie na tym wszystkim cokolwiek ziemia waszych ojców […] użytecznego zawiera […] pierwsze imię Polaka.

Również wy, wielcy tej ziemi właściciele! Zamiast rozpraszań się po obcych stolicach, zgromadźcie się w narodowe miasta. Tam działajcie na tę najtęższą sprężynę władz ludów: umysł narodowy. Tam domy wasze niechaj staną się świątynią narodowych obyczajów. Niechaj w nich ta młodzież pod waszym okiem […] przywyknie szanować pracę nauki i cnotę. […]

Paść może i naród wielki; zniszczeć nie może, [zniszczeć może] tylko [naród] nikczemny!

G. Powiedz, co miał na myśli Staszic, mówiąc, iż młodzieży polskiej w okresie porozbiorowym „nie wolno z innymi ludy chodzić w zawód o narodową sławę bohaterstwa". Jakie inne pola działania jej proponował?

H. Wyjaśnij, jaki cel krył się za wezwaniami do aktywności na polu nauki, kultury i gospodarki..

Opis zdobycia wąwozu Somosierra sporządzony przez Andrzeja Niegolewskiego w 1850 r. Autor był porucznikiem 3. szwadronu pułku szwoleżerów gwardii Napoleona. W czasie szarży został ranny. Za bohaterstwo na polu bitwy cesarz uhonorował go krzyżem Legii Honorowej (fragmenty)

Wtem, […] spostrzegłem szwadron pod górę kolumną marszową czwórkami pod dowództwem szefa szwadronu Kozietulskiego gościńcem pędzący. […]

Szwadron dognałem, kiedy już był wpadł do wąwozu i już był zabrał pierwsze piętro armat i pędził dalej bez najmniejszego zatrzymania się […]. Wszyscy pędzili wśród ogromnego ognia tak kartaczowego [z armat o pociskach przeciw piechocie] z przodu, jak i z lewej, i prawej strony wąwozu i samego jego szczytu z ręcznej broni przez piechotę na nas w tę cieśninę ciskanego, jeden drugiego przy odgłosie: Vive l'empereur! (niech żyje cesarz!) wyprzedzając, by najprędzej na szczyt wąwozu się dostać i na nieprzyjaciela natrzeć. I tak lotem błyskawicy pędząc, padł wprawdzie pierwszy, drugi za pierwszym, trzeci za drugim ale następujący nie uważając na poległych i ciągle spadających kolegów, już każde z czterech pięter z jego czterema armatami, rąbiąc w pędzie kanonierów, jedno za drugim zdobywały, nie pozwalając żadnej baterii, jak tylko raz, wystrzelić. […] Piechota zaś sama, na szczycie gór stojąca, atakiem naszym tak natarczywym przestraszona, uciekła. Tak w kilka minut przeszkoda, prawie nie do zwyciężenia uchylona, droga cesarzowi i jego armii do Madrytu otwarta i utorowana.

***Bitwa pod Somosierrą*, obraz Januarego Suchodolskiego**

I. Na podstawie tekstu źródłowego i ilustracji powiedz, dlaczego szarżę szwoleżerów uznaje się za jeden z największych wyczynów w historii kawalerii.

Klub myślicieli, akwaforta z 1825 r.

Ilustracja odnosi się do wprowadzenia cenzury przez władze niemieckie.

J. Powiedz, w jaki sposób autor zilustrował to zarządzenie. Co ono jego zdaniem oznaczało?

Przemysłowe miasto Manchester według opisu francuskiego pisarza Alexisa de Tocquevilla[1] (czytaj: aleksisa dy tekewij, **1805–1859**) – (fragmenty)

Trzydzieści czy czterdzieści manufaktur wznosi się na szczycie wzgórz […]. Ich sześć pięter góruje nad krajobrazem, a ich skupisko pozwala stwierdzić z daleka centralizację przemysłu. Wokół nich porozrzucane w bezładzie ubogie siedziby plebsu. Między nimi rozpościerają się tereny zanieczyszczone, które od dawna nie przypominają beztroskich parków, podobnie zresztą jak obrzeża miasta. Ziemia została tam przygotowana pod nowe domy, zmieszana z odpadami, odpycha czarnym, smolistym wyglądem. Małe uliczki starają się opleść niekompletne jeszcze człony tego miasta, stanowią obraz dzieła tworzonego w pośpiechu i nieładzie. […] Niewiele z tych uliczek jest wybrukowanych, reszta to zwyczajne ścieżki […]. Rzuca się w oczy przypadkowość wytyczenia ulic, brak wysypiska śmieci i bylejakość otoczenia.

Usłyszycie hałas pieców, ciężkie sapanie miechów. Dym powleka domy, uniemożliwiając rozjaśnienie domostw. W tym wiecznym mroku łatwo dostrzec bogactwo niektórych i mizerię większości, zaradność kilku fabrykantów, dla których pracują tysiące, i słabość poszczególnych osób, która okazuje się jeszcze większa, niż gdyby zostawić ich samych na środku pustyni. […]

Gęsta mgła spowija miasto, słońce podobne do jasnoszarego dysku już nie próbuje nawet pokonać dymu; pod tą powłoką pracuje 300 tysięcy ludzi.

[1] Francuski pisarz polityczny uważany za jednego z prekursorów nowoczesnej politologii i socjologii. Jego dzieła *O demokracji w Ameryce* oraz *Dawny ustrój i rewolucja* cieszyły się w ówczesnej Europie dużą popularnością.

K. Wyjaśnij, czym miasta przemysłowe różniły się od typowych miast z poprzednich stuleci.

L. Opisz stosunek autora relacji do miast przemysłowych.

Refleksje Alexisa de Tocqueville na temat ustroju demokratycznego, 1835 r. (fragmenty)

Prawa demokratyczne mają na celu dobro większości, nie zaś małej grupy ludzi, tworzy je bowiem większość obywateli, która może się mylić, ale nie będzie występowała przeciw sobie samej. […]

Gdy opuszczamy kraj, w którym panuje wolność, udając się do innego, w którym wolności nie ma, uderza nas niezwykły kontrast: tam wszystko było ruchliwe i ożywione – tutaj wydaje się spokojne i nieruchome. W kraju, który opuściliśmy, wszystko zmierza do ulepszenia i postępu. Tutaj zaś odnosimy wrażenie, że społeczeństwo, osiągnąwszy już wszelkie dobra, pragnie jedynie odpoczywać i cieszyć się nimi. Tymczasem kraj, który wykazuje tyle niepokoju i ożywienia, jest zasadniczo bogatszy i lepiej funkcjonuje od tego, który wydaje się być zadowolony ze swego losu. […]

Tutaj nie mamy już do czynienia z jakąś częścią narodu, która stara się poprawić sytuację społeczeństwa: zadanie to przyjmuje na siebie cały naród. Chodzi nie o to, by zaspokoić potrzeby i zapewnić wygody jednej warstwy, ale wszystkich jednocześnie.

M. Wyjaśnij, czemu i komu służy demokracja.

N. Omów sposób, w jaki – zdaniem autora – demokracja wpływa na poziom cywilizacji w danym kraju.

POLECENIA

1. Wymień przyczyny, które twoim zdaniem zadecydowały o sukcesach Napoleona Bonapartego. Dlaczego mocarstwa europejskie czuły się zagrożone jego dokonaniami?
2. Jaki był stosunek Napoleona do dziedzictwa rewolucji francuskiej? Odpowiedź uzasadnij.
3. Wyjaśnij, na czym polegał system napoleoński w Europie. Podaj przykłady.
4. Zastanów się i powiedz, które hasła i zasady rewolucji francuskiej stały się częścią dziedzictwa nowoczesnej Europy.
5. Porównaj organizację i uprawnienia władz Księstwa Warszawskiego i Rzeczypospolitej po uchwaleniu Konstytucji 3 maja. Wskaż najważniejsze różnice.
6. Powiedz, jakie nowe wzory ustrojowe i prawne wprowadzono w Księstwie Warszawskim. Które z nich można określić mianem zdobyczy rewolucji francuskiej?
7. Opisz politykę cesarza Francuzów wobec sprawy polskiej. Czy z czasem następowały w niej jakieś zmiany?
8. Wyjaśnij, dlaczego książę Józef Poniatowski stał się dla Polaków wzorem bohatera narodowego.
9. Powiedz, dlaczego 1. połowę XIX w. określa się mianem wieku pary i węgla.
10. Wskaż wynalazki techniczne, które zrewolucjonizowały życie ludzi w 1. połowie XIX w.
11. Wymień te przemiany w sferze idei i programów politycznych, które można uznać za dziedzictwo rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej.
12. Dlaczego hasła romantyzmu zyskały wielu zwolenników i w jaki sposób oddziaływały na opinię publiczną Europy? Uzasadnij swoją odpowiedź.
13. Opisz pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu rewolucji zwanych Wiosną Ludów. Wymień czynniki wspólne wszystkim wystąpieniom oraz charakterystyczne dla poszczególnych narodów.
14. Przypomnij, kiedy i dlaczego doszło do zerwania Świętego Przymierza.

Indeks ważniejszych pojęć

A

absolutyzm 104, 206
absolutyzm oświecony 197
Akt supremacji 41
Ameryka Łacińska 34–35
anarchia 246
anglikanizm 41
arianie (bracia polscy) 80
artykuły henrykowskie 75
arystokracja 104
astrolabium 21
ateizm 196
Aztekowie 26–28

B

barok 50, 122–123
bastion 95, 120
Biblioteka Załuskich 247
bitwa narodów 310
blokada kontynentalna 290, 301, 304
bostońska herbatka 215
bracia polscy, patrz: arianie
burżuazja 221, 326
busola 21

C

chwalebna (sławetna) rewolucja 113
Collegium Nobilium 255
czarna procesja 264
człowiek renesansu 11

D

defenestracja praska 117
deizm 196
Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych 216
Deklaracja praw (*Bill of Rights*) 113
Deklaracja praw człowieka i obywatela 223
demokraci 330
demokracja szlachecka 65
deputowany 222
diariusz 176
dominium Maris Baltici 62
dualizm w rozwoju gospodarczym Europy 87
dyktatura 114
Dyrektoriat 229

E

egzekucja dóbr 69
ekskomunika 38
elektryczność 323
empiryzm 124

F

faktoria handlowa 32
Familia 249
folwark 84–85

H

hugenoci 43–44
humanizm 9, 90
husaria 137

I

Ideologia 330
Indeks ksiąg zakazanych 49
Inkowie 28
inkwizytor 49
insurekcja 271
interreks 73
islam 155

J

jakobini 224
janczarzy 156
jezuici 47
józefinizm 211

K

kadencja 218
kalwinizm 39–40
kapitalizm 326
karawela 21, 23
karbonariusze 331
klasycyzm 197–198, 260–261
koalicja 224
Kodeks Napoleona 288, 303
kolonia 31, 213–214
Komisja Edukacji Narodowej 256
komunizm 332
konfederacja generalna 73
konfederacja barska 250–251
konfederacja targowicka 266
konfederacja warszawska 82
kongres wiedeński 315–316
konserwatyzm 332
Konstytuanta 222
konstytucja 218
Konstytucja 3 maja 265
konstytucja Księstwa Warszawskiego 302–303
konsulat we Francji 288
kontrreformacja (reforma katolicka) 49–50
kontrybucja 119
korupcja 288
kosynierzy 273
Kościół greckokatolicki (unicki) 167
kozacy rejestrowi 144
Kresy 144
Król Słońce 109
ksenofobia 173

L

latyfundium 164
Legiony Polskie 298–299
legitymizm 316
liberalizm 330
liberalizm gospodarczy 191
liberum veto 164, 265
lord protektor Republiki Anglii, Szkocji i Irlandii 112–113
luteranizm 38

Ł

łaszt 87

M

magnateria 164
mauzoleum 182
Majowie 28
manufaktura 107
masoneria (wolnomularstwo) 197
maszyna parowa 189
mecenat 14
merkantylizm 106
migracja ludności 187
militaryzacja 208–209
misje 47
monarchia konstytucyjna 113
monarchia parlamentarna 113
monarchia stanowa 65
„Monitor" 257

N

nepotyzm 38
nobilitacja 106
Nowy Świat 31

O

obiady czwartkowe 258
obywatel 229
odpust 37–38
odrodzenie (renesans) 90–95
ogród francuski 122
oligarchia 164
opera 124
oratorium 124
Order Legii Honorowej 289
Order Virtuti Militari 267
ordynacja 165
oświecenie 193

P

pacta conventa 74
pacyfikacja 228
pańszczyzna 84
parowiec 324
perspektywa zbieżna 18
piechota wybraniecka (łanowa) 75
plebiscyt 288
płodozmian 188
pokój westfalski 118
polscy jakobini 273
pospolite ruszenie 134
prawa kardynalne 250
prawosławie 167
predestynacja 39
protestantyzm 39
prymas 73
przedmurze chrześcijaństwa 173
przemysł 190
purytanie 111

R

racjonalizm 124
Rada Nieustająca 263
reforma katolicka, patrz: kontrreformacja
reformacja 40
renesans, patrz: odrodzenie
restauracja 316
rewolucja cen 33
rewolucja przemysłowa 190
rojaliści 286
rokosz 166
romantyzm 333
ruch egzekucyjny 69
Rzeczpospolita Obojga Narodów 70
rzeź Pragi 274

S

sarmatyzm 172
sejm elekcyjny 73
sejm konwokacyjny 73
Sejm Niemy 244
Sejm Wielki (Czteroletni) 263–264
sekularyzacja 42
Sicz Zaporoska 143
Sobór powszechny 48
socjalizm 331
Stary Świat (Stary Kontynent) 31
sto dni Napoleona 311
symonia 38
Szkoła Rycerska 255–256

Ś

świadomość narodowa 330
Święte Przymierze 318, 330

T

Teatr Narodowy 258
teoria heliocentryczna 12
termidorianie 229
terror 227
tolerancja religijna 74, 82
Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych 256
traktat trzech czarnych orłów 244
trójpodział władzy 194–195

U

ultimatum 299
umowa społeczna 194
unia brzeska 167
unia realna 70
uniwersał połaniecki 273
urbanizacja 187
ustrój republikański 112, 225
utylitaryzm 197
uwłaszczenie chłopów 346

W

Wielka Armia 293, 308
wielka smuta 136
Wiosna Ludów 343–348
wojna podjazdowa 149
wojsko kwarciane 69
wolna elekcja 73
wolnomularstwo, patrz: masoneria
wotum 172
wtórne poddaństwo chłopów 84

Z

„Zabawy Przyjemne i Pożyteczne" 259
złoty wiek 90
Związek Reński 291

Ż

żyrondyści 224

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: (Tempietto w Rzymie) REDA &CO srl/Alamy Stock Photo/BE&W
Tekst główny: s. 3 (karawela) 3Dsculptor/Shutterstock.com, (kościół Il Gesù) Paweł Moszczyński, (husarz) Marek Szyszko (maszyna tkacka) Wiesław Dojlidko, (T. Kościuszko) North Wind Picture Archive/akg-images/BE&W, (Napoleon) Fine Art Images/BE&W; s. 6 (rotunda w Cieszynie) Pecold/Shutterstock.com, (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 7 (pracownia drukarska) public domain; s. 8 (Szkoła Ateńska) Pictures From History/AKG-Images/BE&W; s. 9 (Erazm z Rotterdamu) public domain; s. 10 (proces drukarski) Marek Szyszko, (strona z Biblii Gutenberga) public domain; s. 11 (Leonardo da Vinci – autoportret) public domain, (Człowiek witruwiański) public domain; s. 12 (portret M. Kopernika) public domain, (układ geocentryczny) public domain, (układ heliocentryczny) public domain; s. 15 (kościół św. Zachariasza w Wenecji) Cameraphoto/Scala, Florence/PhotoPower; s. 16–17 (sąd ostateczny) wjarek/iStockphoto/Getty Images, (katedra we Florencji) sol90images.com, (kopuła katedry we Florencji) Bridgeman Images/PhotoPower, (Filippo Brunelleschi) public domain; s. 18 (Rafael, *Madonna Sykstyńska*) public domain, (pałac Strozzich we Florencji) akg-images/Rabatti & Domingie/BE&W; s. 19 (Wawrzyniec Medyceusz) reprodukcja, (Leonardo da Vinci, *Ostatnia Wieczerza*) Bridgeman Images/PhotoPower, (Michał Anioł, *Dawid*) Tetra Images/Tetra images RF/Getty Images; s. 21 (karawela) 3Dsculptor/Shutterstock.com, (astrolabium) public domain, (kompas) public domain; s. 22 (Krzysztof Kolumb) public domain; s. 23 (Vasco da Gama) public domain, (Ferdynand Magellan) public domain, (rysunki karaweli) Sławomir Skryśkiewicz, (przekrój karaweli) Paweł Moszczyński; s. 24 (Amerigo Vespucci) De Agostini/A. Dagl/age fotostock/BE&W; s. 25 (Lorenzo di Pierfrancesco de Medici) Luisa Ricciarini/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 26–27 (stolica państwa Azteków) sol90images.com, (kalendarz Azteków) BorisVetshev/Shutterstock.com, (Kodeks Mendoza) akg-Images/BE&W, (złoty wisiorek) National Geographic Image Collection/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 28 (Machu Pichu) inigoarza/RooM RF/Getty Images; s. 29 (mapa z 1507 r.) public domain; s. 34 (istoty z zamorskich krain) public domain, (handel niewolnikami) Domena publiczna; s. 35 (ziemniak) rys. Amédée Masclef/Wikipedia [public domain]; s. 37 (sprzedaż odpustów) akg-images/BE&W; s. 38 (Lucas Cranach, *Wskrzeszenie Łazarza*) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 40 (zbór kalwiński) public domain, (Jan Kalwin – portret) akg-images/BE&W; s. 41 (Henryk VIII Tudor) Domena publiczna; s. 43 (*Masakra w noc św. Bartłomieja*) public domain; s. 47 (Ignacy Loyola) AISA/IBERFOTO, ARCHIVO DE LA IMAGEN, SL/BE&W; s. 48 (sobór trydencki) Phillips, The International Fine Art Auctioneers, UK/Photo © Bonhams, London, UK/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 49 (strona tytułowa *Indeksu ksiąg zakazanych*) Domena publiczna, (palenie heretyków) public domain; s. 52–53 (rysunki na osi czasu) Sławomir Skryśkiewicz; s. 53 (Leonardo da Vinci *Mona Lisa*) Michel Urtado/RMN-GP/BE&W; s. 55 (mapa świata) public domain; s. 56 (Przejęcie Lyonu przez kalwinistów) public domain; s. 57 (Kaplica Zygmuntowska) I. Straburzyński; s. 60 (Hołd pruski) Domena publiczna; s. 61 (*Bitwa pod Orszą*) Muzeum Narodowe w Warszawie, (Iwan Groźny) public domain; s. 62 (płyta nagrobna) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, s. 62 (okręt kaperski) wykonanie modelu: Jerzy Litwin ze zbiorów Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku; s. 66 (obrady sejmu walnego) Wikipedia [public domain], (rysunki) Marek Szyszko; s. 68 (Aleksander Jagiellończyk) public domain, (Zygmunt I Stary) public domain, (Zygmunt II August) public domain; s. 68 (arras) Anna Stankiewicz/Zamek Królewski na Wawelu; s. 69 (Barbara Radziwiłłówna) Jakub Płoszaj Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 70 (akt unii lubelskiej 1 lipca 1596 r.) Archiwum Główne Akt Dawnych, Zb. dokumentów pergaminowych, sygn. 5627, fot. Z. Wyleżyński; s. 70 (rysunki) Marek Szyszko; s. 74 (*Widok na pole elekcyjne na Woli pod Warszawą*) Zamek Królewski w Warszawie, (Henryk Walezy) Michel Urtado/RMN-GP/BE&W; s. 75 (Anna Jagiellonka) public domain, (Stefan Batory) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 76 (Akademia Wileńska) public domain; s. 80 (wnętrze zboru kalwińskiego w Kiejdanach) Marek Skorupski/Forum; s. 81 (panorama Lwowa) public domain; s. 82 (kościół luterański) Jakub Orzechowski/Agencja Gazeta, (cmentarz ewangelicki w Węgrowie) KRZYSZTOF CHOJNACKI/East News, (cerkiew grekokatolicka) Lukasz Zandecki/BE&W, (synagoga w Zamościu) Pecold/Shutterstock.com; s. 85 (spichlerz w Gdańsku) Julia Kuznetsova/Shutterstock.com, (folwark szlachecki) Marek Szyszko; s. 86 (malowidło Izaaka von den Blocka z sali rady ratusza w Gdańsku) Zdzisław Błażejczyk/WSiP; s. 89 (strona tytułowa *Biblii brzeskiej*) public domain; s. 90 (dziedziniec Zamku na Wawelu)

mychadre77/iStock Editorial/Getty Images; s. 91 (Sala Poselska na Wawelu) Zamek Królewski na Wawelu fot. Anna Stankiewicz, (Dzwon Zygmunta) Ł. Schuster/WSiP, (Bona) Pracownia Fotograficzna MNK; s. 92 (kasztel w Szymbarku) Albin Marciniak/East News, (kamienice w Kazimierzu Dolnym) Stepniak/Shutterstock.com; s. 93 (ratusz w Sandomierzu) Kaiser/Stockbyte/Getty Images, (Mikołaj Rej) MUZEUM NAGLOWICE/East News, (Jan Kochanowski) public domain; s. 94–95 (kamienice w Zamościu) kreatorex/Shutterstock.com, (ratusz w Zamościu) Richard Semik/Shutterstock.com, (mury obronne Zamościa) Pecold/Shutterstock.com, (Jan Zamoyski) Domena publiczna, (synagoga w Zamościu) Pecold/Shutterstock.com, (model 3D Zamościa i pałac Zamoyskich) Paweł Moszczyński; s. 96 (wnętrze Kaplicy Zygmuntowskiej) Adam Wierzba/WSiP, (nagrobek Andrzeja Zborowskiego) Tadeusz Koniarz/REPORTER; s. 98–99 (rysunki na osi czasu) Sławomir Skryśkiewicz; s. 102 (Jan Matejko, *Batory pod Pskowem*) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 103 (Lorenzo Bernini *Ekstaza św. Teresy*) Filippo Maria Bianchi/Moment RF/Getty Images; s. 105 (Armad de Richelieu) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 106 (francuski żołnierz) Marek Szyszko; s. 107 (manufaktura) Paris, Musée Carnavalet/AKG-Images/BE&W; s. 108 (Wersal) Jean-Claude Varga/AKG-Images/BE&W, (Słońce) photomaster/Shutterstock.com; s. 109 (Ludwik XIV) public domain; s. 112 (egzekucja Karola I) Domena publiczna, (Oliver Cromwell) public domain; s. 113 (Maria II Stuart) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 114 (Izba Gmin) public domain, (Izba Gmin i Izba Lordów – rysunek) Wiesław Dojlidko; s. 115 (Pałac Westminster) MaxOzerov/iStockphoto/GettyImages; s. 117 (defenestracja praska) akg-images/BE&W; s. 118 (Peter Snayers *Bitwa pod Białą Górą*) akg-images/BE&W; s. 120 (Gustaf II Adolf) public domain; s. 122 (wnętrze kościoła Il Gesù) Raimund Kutter/IMAGEBROKER RM/BE&W; s. 123 (Fasada kościoła Il Gesù w Rzymie) Scala Archives/PhotoPower; s. 125 (Rembrandt, *Lekcja anatomii doktora Tulpa*) public domain, (Jana Vermeer *List miłosny*) public domain, (Michelangelo Caravaggio *Powołanie św. Mateusza*) Domena publiczna; s. 126 (Kartezjusz, Newton, Pascal – portrety) public domain; s. 128–129 (rysunki na osi czasu) Sławomir Skryśkiewicz; s. 130 (kolumnada wokół placu przed Bazyliką św. Piotra w Rzymie) Fratelli Alinari IDEA S.p.A./Corbis Historical/Getty Images; s. 132 (oblężenie Groenlo) public domain; s. 133 (Sobieski z synem) RMN/BE&W; s. 134 (Zygmunt III Waza) public domain, (Władysław IV Waza) public domain; s. 135 (bitwa pod Kircholmem) public domain, (Jan Chodkiewicz) Zamek Królewski w Warszawie; s. 136 (bitwa pod Oliwą) Domena publiczna; s. 137 (husaria) public domain, (husarz) Marek Szyszko; s. 138 (Hetman Żółkiewski prezentuje w sejmie wziętych do niewoli cara Wasyla) Andrzej Chęć/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 139 (scena kapitulacji wojsk moskiewskich pod Smoleńskiem) Paweł Czernicki/Pracownia Fotograficzna MNK, (Kreml) FOTOGRIN/Shutterstock.com; s. 140 (kozacki żołnierz) Marek Szyszko; s. 141 (Rembrandt *Jeździec polski lub Lisowczyk*) public domain; s. 143 (czajka kozacka) Marek Szyszko; s. 145 (Chmielnicki) public domain, (Jan II Kazimierz) Domena publiczna; s. 151 (oblężenie Jasnej Góry) Domena publiczna, (Janusz Radziwiłł) public domain; s. 152 (Stefan Czarniecki) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 155 (Michał Korybut Wiśniowiecki) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie, (Kamieniec Podolski) Sergii Nagornyi/Shutterstock.com; s. 156 (janczar) Marek Szyszko; s. 158–159 (Franz Geffels *Bitwa pod Wiedniem*) akg-images/BE&W; s. 160 (Stanisław Żółkiewski) Pracownia Fotograficzna MNK/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 161 (*Chodkiewicz pod Chocimiem 1673 r.*, Józef Brandt) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, (Jan Chryzostom Pasek) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 163 (*Zboże płaci, zboże nie płaci*) Andrzej R. Skowroński/Muzeum Okręgowe w Toruniu; s. 166 (J. Lubomirski) public domain, (Kolumna Zygmunta) AlukardS/iStockphoto/Getty Images; s. 167 (Zamek Królewski) PLRANG ART/Shutterstock.com; s. 169 (Pałac w Wilanowie) whitelook/Shutterstock.com, (Jan Sobieski z rodziną) public domain; s. 170–171 (Krzyżtopór z lotu ptaka) Michał Dąbski, Miron Bogacki, (brama wjazdowa) Krzysztof Chojnacki/FOTONOVA, (model 3D) modelight, (herb) Sławomir Skryśkiewicz; s. 172 (kościół na Antokolu) Severas/iStockphoto/Getty Images, (portrety trumienne) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 173 (dworek) Marek Szyszko, (koń z rzędem) Pracownia Fotograficzna MNK; s. 174 (sułtan) public domain; s. (szlachcic) public domain, (szlachcianka) Marek Szyszko, (pas kontuszowy) Ryszard Piątkowski/WSiP; s. 176 (Piotr Skarga) Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 178–179 (rysunki na osi czasu) Sławomir Skryśkiewicz; s. 179 (kościół w Krakowie) anmbph/iStockphoto/Getty Images, (zamek w Podhorcach) bartoshd/iStock Editorial/Getty Images; s. 182 (kaplica Wazów) Parafia Archikatedralna św. Stanisława B.M. i św. Wacława M., fot. Łukasz Michalak; s. 185 (Luwr) GenOMart/Shutterstock.com; s. 186 (szczepienie) public domain; s. 188 (kopalnia węgla w Midland) public domain; s. 189 (maszyna parowa) Ryszard Piątkowski/WSiP, (Spinning

Jenny) Ann Ronan Pictures/BE&W; s. 191 (lot balonem) Archives Charmet/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 193 (oświecenie) akg images/BE&W; s. (pierwsza strona Encyklopedii) public domain, (J.-J. Rousseau) public domain; s. 196 (Wolter) Peter Willi/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 198 (J.-L. Dawid *Przysięga Horacjuszy*) public domain, (*Oda do radości*) public domain, (Panteon w Paryżu) mix7777/iStockphoto/Getty Images; s. 200 (Piotr I ścina brody bojarom) public domain; s. 201 (Piotr I) Royal Collection Trust; s. 202–203 (infografika) sol90images.com, (pomnik Piotra I) irisphoto2/iStockphoto/Getty Images, (twierdza Pietropawłowska) dimbar76/Shutterstock.com, (Pałac Zimowy) Frolova_Elena/Shutterstock.com; s. 204 (Karol XII) public domain; s. 205 (Katarzyna II) public domain; s. 206 (Carskie Sioło) reprodukcja; s. 209 (grenadier gwardii pruskiej) Marek Szyszko, (M. Chodowiecki *Chłosta armii pruskiej*) public domain; s. 210 (Fryderyk II) public domain; s. 211 (Józef II) public domain; s. 213 (Mayflower) public domain; s. 215 (G. Leutze *Waszyngton podczas zimowej przeprawy*); s. 216 (J. Trumbull *Uchwalenie Deklaracji Niepodległości*) public domain; s. 217 (G. Washington) Library of Congress, (K. Pułaski) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 220 (rysunek satyryczny) public domain; s. 221 (J.-L. David *Przysięga w Sali gry w piłkę*) akg-images/BE&W; s. 222 (*Szturm na Bastylię*) akg-images/BE&W; s. 223 (Deklaracja praw człowieka i obywatela) public domain; 224 (Egzekucja Ludwika XVI) public domain; s. 225 (ochotnik) public domain; s. 227 (rycina) DEA/G DAGLI ORTI/BE&W; s. 228 (rysunek satyryczny) akg-images/BE&W, (M. Robespierre) public domain; s. 230 (Ch. Monnet *Fontanna Regeneracji*) public domain; s. 232 (akwaforta) reprodukcja; s. 233 (grawiura) reprodukcja; s. 234–235 (rysunki na osi) Sławomir Skryśkiewicz; s. 238 (Petit Trianon) Pack-Shot/Shutterstock.com; s. 239 (D. Diderot) public domain, (Józef II orze w polu) public domain; s. 240 (Kapitol) Erika Cross/Shutterstock.com; s. 241 (Bernardo Bellotto *Warszawa od strony Pragi*) Zamek Królewski; s. 243 (August II Mocny) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie, (Zwinger) public domain; s. 244 (August III) Fine Art Images/Heritage Images/BE&W; s. 245 (orły Prus, Austrii i Rosji) Sławomir Skryśkiewicz, (S. Leszczyński) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 246 (rysunki żołnierzy) Marek Szyszko; s. 247 (Pałac Saski) Paweł Moszczyński; s. 249 (Marcello Bacciarelli *Stanisław August w stroju koronacyjnym*) Zamek Królewski w Warszawie; s. 251 (konfederata barski) Marek Szyszko, (A. Grottger *Modlitwa konfederatów*) Damian Klamka/East News; s. 252 (alegoria) Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 253 (Rejtan) repr. Jan Morek; s. 255 (S. Konarski) Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 256 (Szkoła Rycerska) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 257 (I. Krasicki) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie, (M. Zaleski *Widok pałacu w Łazienkach latem*) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 258 (Bernard Bellotto *Krakowskie Przedmieście w stronę Placu Zamkowego*) Zamek Królewski w Warszawie; s. 259 (pałac w Puławach) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 260–261 (Marcello Bacciarelli *Odsiecz Wiednia 1683*) public domain, (Królikarnia) Sky Piotr Teler, (kościół św. Trójcy) Paweł Moszczyński, (amfiteatr w Łazienkach) Ireneusz Sobieszczuk, Leszek Wroblewski/Forum, (Sala Rycerska) Zenon Zyburtowicz/East News; s. 264 (S. Staszic) public domain, (Hugo Kołłątaj) public domain; s. 265 (K. Wojniakowski *Uchwalenie Konstytucji 3 maja*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 266 (S. Małachowski) public domain, (I. Potocki) Anna Olchawska Karol Kowalik/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 267 (order Virtuti Militari) Paweł Czernicki/Pracownia Fotograficzna MNK, (karykatura) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 268 (Marcello Bacciarelli *Portret Stanisława Augusta*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowy w Warszawie; s. 270 (T. Kościuszko) North Wind Picture Archive/akg-images/BE&W; s. 272 (F. Smuglewicza *Tadeusza Kościuszki na Rynku w Krakowie*) MN w Poznaniu; własność Poznańskiego Towarzystwo Przyjaciół Nauk; s. 272 (Atak kosynierów na rosyjskie armaty, fragment panoramy *Bitwa pod Racławicami*) Łukasz Giza/AG, (kosynier) Marek Szyszko, (sukmana) Pracownia Fotograficzna MNK; s. 273 (obrączka) Paweł Czerniacki/pracownia fotograficzna MNK; s. 274 (Aleksander Orłowski *Rzeź Pragi*) Jarosław Cyganik/Pracownia Fotograficzna MNK/Muzeum Książąt Czartoryskich; s. 278–279 (rysunki na osi) Sławomir Skryśkiewicz; s. 281 (J.P. Norblin *Wieszanie zdrajców w Warszawie 28 czerwca 1794*) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 282 (pierwsza strona *Elementarza*) public domain; s. 283 (sztandar) Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 284 (Bazylika archikatedralna św. Stanisława Biskupa i św. Władysława w Wilnie) Duszan/Shutterstock.com; s. 285 (J.-A. Ingres *Napoleon jako cesarz*) Emilie Cambier/RMN-GP/BE&W; s. 287 (A.-J. Gros *Bonaparte na moście pod Arcole*) public domain, (J.-L. David *Napoleon Bonaparte na przełęczy Św. Bernarda*) Fine Art Images/BE&W; s. 289 (J.-L. David *Koronacja Napoleona*) Erich Lessing/akg-images/BE&W, (order) André Martin/RMN-GP; s. 290 (kirasjer) Marek Szyszko; s. 291 (F. Gerard *Bitwa pod Austerlitz*) public domain, (karykatura)

Library of Congress; s. 292 (XXX Biuletyn Wielkiej Armii) reprodukcja; s. 293 (*Czytanie Biuletynu Wielkiej Armii*) reprodukcja; s. 296 (Świątynia Sybilli) Stepniak/Shutterstock.com; s. 297 (legionista) Marek Szyszko, (J.H. Dąbrowski) public domain; s. 298 (Józef Wybicki) Muzeum Narodowe w Gdańsku, fot. Krzysztof Sadowski, (J. Suchodolski *Walka legionistów z powstańcami*) Muzeum Wojska Polskiego/East News; s. 299 (J. Gładysz *Wjazd generała Henryka Dąbrowskiego do Poznania*) public domain, (A.J. Czartoryski) TOMASZ FIOŁKA/Pracownia Fotograficzna MNK; s. 300 (kawaleria Księstwa Warszawskiego) public domain; s. 302 (ks. J. Poniatowski) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie, (Marcello Bacciarelli *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona*) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 303 (J. Suchodolski *Polska piechota podczas szturmu Saragossy*) Wilczyński Krzysztof/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 305 (W. Kossak *Bitwa pod Raszynem*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 306 (pożar Moskwy) M SEEMULLER/DEA/BE&W; s. 309 (A. Northern Odwrót Napoleona spod Moskwy) Heritage Images/Fine Art Images/akg-images/BE&W, (karykatura) public domain; s. 310 (H. Vernet *Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego*) public domain, (F. Callet *Ludwik XVIII*) public domain; s. 312 (*Powrót Napoleona z Elby*) akg-images/BE&W; s. 314 (Talleyrand) reprodukcja; s. 315 (bal) i (karykatura) reprodukcja; s. 318 (Metternich) reprodukcja; s. 321 (żniwiarka) BE&W, (fabryka) Everett Collection/Shutterstock.com; s. 322 (odlewnia) Lutz Braun/bpk/BE&W; s. 324 (parowóz) Imagno/Hulton Archive/Getty Images; s. 325 (parowiec) reprodukcja; s. 327 (kopalnia) akg-images/BE&W; s. 328 Manchester l. i p. reprodukcja; s. 332 s. 26 (Marks) reprodukcja; s. 333 (konserwatysta, liberał, obraz) reprodukcja; s. 334 (*Ostatnia droga*) reprodukcja; s. 335 (*Tratwa Meduzy*) i (George Byron) reprodukcja; s. 339 (obraz) reprodukcja A. Danvers/RMN-GP/BE&W; s. 339 (*Grecja ginie na ruinach Missolunghi*) reprodukcja; s. 341 (*Wolność wiodąca lud na barykady*) reprodukcja; s. 344 (portrety Napoleona) reprodukcja; s. 345 (walki na barykadach); s. 346 (Kossuth) bpk/BE&W; s. 350–351 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 352–353 (rysunki) Sławomir Skryśkiewicz; s. 356 (A.J. Gros *Napoleon odwiedza zadżumionych w Jaffie*) Franck Raux/RMN-GP/BE&W, (mozaika z kościoła Matki Bożej w Monreale) Leonard de Selva/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 358 (J. Suchodolski *Bitwa pod Somosierrą*) Ligier Piotr/Muzeum Narodowe w Warszawie; s. 359 (karykatura) akg-images/BE&W.

Źródła tekstów źródłowych i historiograficznych

S. 13, G. Pico della Mirandola, *Mowa o godności człowieka*, przeł. Z. Nerczuk, M. Olszewski, Warszawa 2010, s. 35, 37, 47; **s. 20**, (Leonardo da Vinci) [w:] *Wiek XVI–XVIII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997 [dalej: XVI–XVIII], s. 198–200; **s. 25**, tamże, s. 36–37; **s. 30**, tamże, s. 33–34; **s. 36**, tamże, s. 44–45; **s. 45**, tamże, s. 123–124; **s. 51**, tamże, s. 136; **s. 55**, M. Luter, *List o sztuce przekładu*, [w:] *Klasycy dziennikarstwa. Arcydzieła sztuki dziennikarskiej*, oprac. E.E. Kisch, przeł. J. Czochralski, Warszawa 1959, s. 12–15; **s. 56**, XVI–XVIII, s. 130–131; **s. 64**, tamże, s. 232–234; **s. 72**, tamże, s. 99–101; **s. 77**, *Polska za pierwszych królów elekcyjnych (1572–1586)*, oprac. H. Barycz, „Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej", Kraków 1928, s. 9; **s. 83**, https://agad.gov.pl/?page_id=966; **s. 88**, XVI–XVIII, s. 80–81; **s. 97**, tamże, s. 178; **s. 101**, tamże, s. 98–99; **s. 101**, tamże, s. 108–110; **s. 102**, tamże, s. 73; **s. 105**, tamże, s. 317–318; **s. 110**, tamże, s. 318–319; **s. 116**, tamże, s. 303; **s. 121**, tamże, s. 238–239; **s. 127**, Jan Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto. Opowieść o sztuce europejskiej naszej ery*, t. 2, Warszawa 1974, s. 104–105; **s. 131**, XVI–XVIII, s. 324–325, 240; **s. 132**, tamże, s. 302; **s. 137**, K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 65; **s. 142**, *Od rokoszu Zebrzydowskiego do wojen kozackich*, oprac. K. Tyszkowski, *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 36, Kraków 1923, s. 2–3 (pisownia częściowo uwspółcześniona); **s. 148**, L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów 1922, s. 117–119 (pisownia uwspółcześniona); **s. 153**, A.K. Cebrowski, *Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648–1659*, przeł. M. Małuszyński, Łowicz 1937, s. 43–44; **s. 160**, S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, Kraków 1925, s. 24; **s. 161**, J. Pasek, *Pamiętniki*, Warszawa 1987, s. 213; **s. 162**, Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1970, s. 522–524; **s. 168**, *Ustrój Polski w XVI–XVIII wieku*, oprac. W. Szczygielski, *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 20, Warszawa 1960, s. 18; **s. 176**, K. Obremski, *Czy faktycznie Piotr Skarga był prorokiem „upadku Polski i niedoli porozbiorowej"?*, Pamiętnik Literacki CVIII, 2017, z. 3, s. 147; **s. 177**, *Od rokoszu Zebrzydowskiego do wojen kozackich*, op. cit., s. 29–30; **s. 182**, „Biblioteka Warszawska", t. 2, Warszawa 1845, s. 288–289 (pisownia uwspółcześniona); **s. 183**, XVI–XVIII, s. 283; **s. 183**, tamże, s. 263; **s. 183**, S. Medeksza, *Dyjarjusz drogi mej do Cara moskiewskiego z Kiejdan pod Wilno* [w:] *Scriptores rerum polonicarum*, t. III, Kraków 1875, s. 17–18 (pisownia uwspółcześniona); **s. 184**, *Od rokoszu Zebrzydowskiego do wojen kozackich*, op. cit., s. 30–32; **s. 192**, XVI–XVIII, s. 368–370; **s. 199**, tamże, s. 318–319; **s. 199**, tamże, s. 353; **s. 207**, tamże, s. 379–380; **s. 210**, tamże, s. 391; **s. 211**, F. Fejtö, *Józef II. Habsburg rewolucjonista*, przeł. A. Kołodziej, Warszawa 1993, s. 332; **s. 212**, XVI–XVIII, s. 391–392; **s. 219**, tamże, s. 470–472; **s. 226**, tamże, s. 487–489; **s. 231**, J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 300–301; **s. 238**, *Filozofia francuskiego oświecenia*, oprac. B. Baczko, Warszawa 1961, s. 185–186; **s. 238**, Immanuel Kant, *Co to jest Oświecenie?*, przeł. A. Landman [w:] M. Łojek, *Teksty filozoficzne dla uczniów szkół średnich*, Warszawa 1987, s. 181–182; **s. 239**, *Encyklopedia (wybór) albo Słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł*, przeł. i oprac. E. Rzadkowska, Wrocław 1952, s. 113; **s. 240**, *Okres wielkiej rewolucji francuskiej (1789–1799)*, oprac. A.M. Skałkowski, *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 44, Kraków 1923, s. 13–14; **s. 248**, XVI–XVIII, s. 341–343; **s. 254**, tamże, s. 407–409; **s. 259**, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne", t. VII, cz. I, Warszawa 1772, s. 49; **s. 262**, tamże, s. 420; **s. 264**, https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/przestrogi-dla-polski.pdf; **s. 269**, XVI–XVIII, s. 431, http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/kpol/1791.html; **s. 270**, A. Storozynski, *Tadeusz Kościuszko. Książę chłopów*, Warszawa 2011 s. 318; **s. 271**, B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Warszawa 1991, s. 184; **s. 277**, XVI–XVIII, s. 460–461; **s. 282**, tamże. s. 411; **s. 283**, https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/bajki-i-przypowiesci.pdf, **s. 283**, *Europa. Nasza historia. Tom 2: Czasy nowożytne (do 1815 r.)*, Warszawa 2017, s. 161; **s. 292**, Napoleon Bonaparte, *Mowy i rozkazy*, przeł. K. Znamierowski, Warszawa 2002, s. 62–67; **s. 295**, *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii i studentów*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998 [dalej: XIX], s. 27; **s. 301**, R. Bielecki, A. Tyszka, *Dał nam przykład Bonaparte. Wspomnienia i relacje żołnierzy polskich 1796–1815*, t. I, Kraków 1984, s. 135; **s. 307**, XIX, s. 40–45; **s. 313**, Napoleon Bonaparte, op. cit, s. 169–171; **s. 319**, XIX, s. 75–76; **s. 329**, tamże, s. 136; **s. 329**, tamże, s. 137; **s. 337**, tamże, s. 110; **s. 342**, *Między rewolucją francuską a rewolucją październikową*, oprac. I. Rusinowa, T. Wituch, Warszawa 1980, s. 116–117; **s. 349**, XIX, s. 115–116; **s. 356**, J. Tulard, *Murat*, przeł. A. Rapicka i Ch. Staff, Gdańsk 2002, s. 111; **s. 357**, Napoleon Bonaparte, op. cit, s. 70–71; **s. 357**, *Droga do niepodległości czy program defensywny? Praca organiczna – programy i motywy*, oprac. T. Kizwalter i J. Skowronek, Warszawa 1988, s. 69–70; **s. 358**, XIX, s. 49, **s. 359**, tamże, s. 140–141; **s. 360**, tamże, s. 106–108.

Aktualność linków, które występują w tym podręczniku i odsyłają do zewnętrznych stron internetowych, została sprawdzona przed ich opublikowaniem (dostęp z dnia 10.01.2023 r.). Wydawnictwo nie ponosi odpowiedzialności za aktualność i zawartość tych stron lub stron, do których linki tam zamieszczono.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły starania mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów wszystkich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27^1 ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.